

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

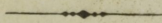
A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

Leedari ueslo!
49M/1947

nyolc.

TIZENHETEDIK KÖTET

(35. 36. SZÁM.)

GYALAI VÁROSI MŰZEUM
NAGY-
TÁRSASÁG KÖR

BUDAPEST, 1878.

KIADJA RÁTH MÓR.

Orsz. Levéltár-Értékelési
21297/1960. sz.

TARTALOM.

XXXV. SZÁM.

	Lap
NEM SZERETEM ÖNT. Beszély. — Angolból. — Belényesi Gá- bortól	1
TOMPA MIHÁLY KÖLTÉSZE. — Tolnai Lajostól	27
SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT. (IV.) Herbert Spencer után, angolból. — Ifj. Losonezy Lászlótól	87
KAZINCZY FERENCZ ÉS A NÉMET IRODALOM. Riedl Frigyestől	120
A NEMZETKÖZI PÉNZEGYSÉG ÉS A VILÁGÉRME KÉR- DÉSE. — (II.) Kautz Gyulától'	153
PÁRTKORMÁNYZAT ÉS A KORKÉRDÉSEK. — Pulszky Ágosttól	169
MADÁCH IMRE HAGYOMÁNYAIBÓL. (I—III.)	180
ÉRTESITŐ: dr. Angyal János: <i>Alighieri Dante Divina Com- mediája</i> . Szász Károlytól. — Ranke L. <i>Historisch-biogra- phische Studien</i> . Marczali H. — Herma Czigler: <i>Die Wiedereroberung Pannoniens</i> . Sz—ly. — Mangold Lajos: <i>Világtörténelem</i> . Marczali. H. — Vallace M.: <i>Russia</i> . . .	185

XXXVI. SZÁM.

ROMÁNCZOK GRANADA ELESTÉRŐL. — Györi Vilmostól	209
SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT. (V.) — Herbert Spencer után angolból. — Ifj. Losonezy Lászlótól	258
TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. (III). — Gróf Szécsen An- taltól	290

	Lap
ELZÁSZ, MAGYARORSZÁG ÉS BOSZNIA. — Szentkirályi Móricztól	318
AZ OROSZOK FŐ NÉPTÖRZSEI S AZ OROSZ KORMÁNY NEMZETISÉGI POLITIKÁJA. — H. J.	361
DEÁK BÉKEKÖVETSÉGE WINDISCHGRAETZNÉL. — Csengery Antal jegyzetei után	387
KÖLTEMÉNYEK. <i>Epilogus</i> . — Arany Jánostól. — <i>Madách Imre hagyományai</i> ból. (I—II.)	379
SZINHÁZI SZEMLE. (Csiky Gergely újabb színművei) Gynlai Páltól	401
EGY ÚJ MAGYAR ISMERETTÁR. — Heinrich Gusztávtól	410

NEM SZERETEM ÖNT.

Beszély.

I.

Ott állott az ablak párkányára dőlve, abban a hideg és nem lakályos szobában; nem akart mozdulni onnan, bár a mögötte álló férfi mindent elkövetett, hogy eltávolítsa. E hölgy gyöngé és erőtlenség látszó teremtmény vala, alakja és testtartásából kitűnt engedékenysége és a régóta ránehezült levertség. Újjaira egy vörös fonalat tekergetve megtörhetetlen állhatatossággal nézett ki az ablakon. Pedig nem volt mit látnia: a szitáló esős hideg őszi nap után az est komoran borult egy unalmas kis város lueskos utcáira.

A férfi félig mögötte, félig mellette állott a hölgynek, csak annyira visszahúzódva, hogy az utcán járók ne lássák, a csüggeteg halvány arczélre és nyugtalan újjakra szegezte szemeit; többé nem fiatal arczán büszkeség, indulatosság és eltökéltség ült, szintúgy minden szava, minden türelmetlen mozdulata, melylyel mindegyre változtatta helyét, megannyi rugdalódzás, nyílt lázadás vala a köztötte és akarata teljesedése közötti akadályok ellen. Ez a férfi nyilván nincs szokva ellenszegüléshez, és semmi sem fáj neki annyira, mint a visszaveretés, lett legyen törekvései tárgya bármi.

„Adjon már valahára valami jelt, hogy hallja szavaimat,“ e közben megragadá a vörös fonal egyik végét s kirántá a hölgy kezeiből, hogy eszméletre hozza. A hirtelen kirántott fonal a finom bőrt megvágta, de egyikök sem vette észre. A kis kezek folyvást úgy mozogtak, mint mikor a fonalat tartották.

Némi szünet után — mi alatt a férfi arcán felöltő bosszankodással nézte a hölgyet — ennek vállára tevé kezét és az előbbieknél határozottabb mozdulattal elvonván az ablaktól, magával szembe fordítá.

„Hallott-e valamit abból, a mit mondtam?“ kérdé a férfi, míg a hölgy esdő tekintettel emelte bánatos szemeit az övéire és beesett arcán rendkívüli életúnság, szívfájdalom s kétségbeesés ült.

„Hallottam mindent. Mindent hallottam.“

„S önnek nincs semmi mondani valója? Semmi válasza reá?“

„Én csak azokat a szavakat ismétélhetem, csak a régi választ adhatom; azokat a gyakran hallott szavakat — azokat a szavakat, melyeket alig merészlek önnek ismételni, — azokat az annyira igaz, oly borzasztóan igaz szavakat, pedig közelebbről is imádkoztam — csak a jó isten tudja mily buzgón — vajha az ön kedvéért kételkedhetnem e szavak igazvoltában. Nem szeretem önt — nem szeretem önt — nem szeretem önt.“

„Miért visszhangozza e gyűlölt szavakat?“ kiálta a férfi, megragadva egyik kezével a hölgy jéghideg kezeit, melyeket a tehetetlenség kínjai között tördelt. „E szavak egyszeri hallása elég büntetés egy egész élet minden bűneiért, pedig legalább ön ellen semmiféle vétettem. Miért visszhangozza e szavakat? Nem elégszer hallottam-e arra, hogy teljes világ életemben, ébren vagy álmaimban folytonosan fülembé csengjenek?“

„Ne adjon okot ismétlésökre. Legyen irgalmas! Hagyja szabadon lelkemet. Bármiféle egyebet kérne, od'adnám önnek, ha szintén életemet . . . .“

„Hisz' én épen azt, életét kérem öntől!“

„De oly módon kéri, a mint nem adhatom. Oly módon nincs od'adni való életem.“

„Merő álokoskodás. Ön megadhatja nekem azt, a mit kérek: adja önmagát. Nagyon becsesnek kell lenni az ön szemében az életnek, midőn annyira szereti, hogy rám bízni nem meri.“

„Nem tehetem, ön azt mondja, életemet kéri, tehát egész életemet, — szívemet, lelkemet kívánja; pedig én csak azt adhatnám, a mi már halott: meghalt szívemet, vagy leg-

főlebb azt az üres burkot, melyben nincs szív, nincs lélek; mert“ ez utolsó szavakat súgva mondá, „tudja, hogy nem szeretem önt, s még ennél többet is tud.“

„Hogy mit kérek, annak megítélését bízza rám,“ felelt a férfi. „Adja alá akaratát az enyémnek, az azután történőkért — történjék bármi — soha sem teszek önnek szemrehányást. Legyen nőm, jogosítson föl arra, hogy gondját viseljem, soha se mondja többé azokat a gyűlölt szavakat. Ennél többet nem kérek — ezt megteheti.“

„Ön nem állhatja e szavakat hallani, mikor oly egyén mondja, a kit, mihelyt jelenlétét megúnta, legott elhagyhat. Mikép fogja állhatni majd, mikor minden alkalommal ugyanezt kellend látnia, éreznie, s igaz-voltáról meggyőződnie naponkint, óránként folytonosan, míg mi ketten e földön élni kényszerülve leszünk? Mikép fogja állhatni, mikor minden napi életem napról napra azt mondja önnek, hogy nem szeretem önt?“

A férfi kezének szorítása annyira kemény lett a hölgy kezein, hogy ennek arca fölgyúlt a kín miatt. De e futó pír gyorsan elenyészett s a hölgy nem adta más jelét fájdalomának. Tudta, hogy a férfi miért nézett rá oly mordul beszédje végén; de nem tudta, hogy miért mosolygott oly különösen mielőtt arca elkomorúlt volna: azt találta volt mondani, „fogja állhatni“, holott ezt kellett volna mondania, „fogná állhatni,“ és a férfi e piczinyke alapra épített. Ama zord tekintet mellett is, szeliden szólt és arca rendkívüli gyöngédséggel lágyult el e szavainál — „alig ismerek reá az én gyöngéd szívü kis barátnémra; ok nélkül és átkodottan kegyetlennek látszik. De én az ön kegyetlen kérdéseire imígy felelek: „Lili — nekem nem kellend oly kínokat szenvednem, mint ön képzei. Ön szeretni fog engem. Érzem, hogy szerelmem bensősősége, hatalma és heve teljesen legyőzendü, meghódítandja önt. Ön sápad és reszket; de én azt mondom, ez így fog lenni.“

A hölgy arczán félig szánó, félig hitetlen mosoly rebent el.

„Én pedig azt mondom,“ válaszolá, „hogy szívem kiköltözött belőlem, és szintoly kevéssé van az ön hatalmában, mint az enyémben; ha gyűlölném önt, nagyobb kegyetlenséget nem követhetnék el, mintha engednék akaratának; ásson

ki inkább a temetőből egy holt testet s ölelje szívére, mintsem nejevé tegyen egy hölgyet, a ki oly biztosan és csalhatatlan tudja, mint magam, hogy önt nem szereti, nem szeretheti.“

A hölgy hévvel szólt, mintha ihlet szállta volna meg; de azután ellankadt s lábaiban az erő megszakadt. E küzdelemben teljességgel nem volt egyenlő a férfival. Most csak a férfi kézszorítása tartá fenn, hogy lábainál össze ne rogyjon. A férfi karjaiba ragadta a hölgyet, s így szólt: „Élve vagy halva, csak ön és önön kívül senki más sem kell nekem“; a behúnyt szemü sápadt fehér arcot keblére ölelé.

E perczen megnyílt a szoba ajtaja. Egy női arcz pillanatra betekintett s rögtön visszahúzódott; az ajtó betevődött, oly lopva, mint megnyilatkozott volt.

A férfi látta s mosolygott magában, mintha jól esett volna neki és ezt morgá: „egy okkal több lenne, ha szükségem lett volna reá.“

A puszta szobában — a legszigorúbb és legkevésbbé lakályos tanszobák egyikében — körültekintett öntudatlan terhe számára karjainál kényelmesebb nyughely után. — Ekkor a hölgy föleszmélt, eltaszítá magát a férfitől és egy asztalhoz támaszkodva:

„Hagyjon el most — az isten szerelméért hagyjon el most,“ esdeklé.

E szóeskában „most“ a férfi második jelét olvasá a hölgy engedésének.

E kietlen házban nem volt oly teremtmény, a kinek szívességébe bízhatta volna a hölgyet. Őt ily gyöngéledő állapotban, ily kényelmetlen helyzetben magára hagyni, kegyetlenségnek látszott; de a hölgy ismételte kérését és a férfi távozott. Mielőtt azonban az ajtót behúzná, visszatekintett a hölgyre, s ekkor sokkal élénkebben, mint valaha, lepte meg e helyiség hideg és szurtos volta; összeszorított fogai között morgá:

„Ezt tovább nem kellend szenvednie; ez nem maradhat így tovább. Eleget engedtem, elég hosszan türtem!“

Hintója várt reá, nem a ház előtt, hanem az utca végén. Bele vetette magát, kiadta a rendeletet: „haza!“ azután ott ültében maga mellett arra a helyre szegzé szemeit, mely képzeletében már ama hölgyé vala; elgondolta, hogy ő mily gazdag és mekkora fényüzéssel él, míg e hölgy szegény és nélkü-

löz; szembe tévé az imént elhagyott helyiséget azzal az ott-honnal, melyet ő adand e hölgynek . . . és fokonkint szilárdabbul eltökélé, hogy e hölgyet meg fogja nyerni.

Tudta, hogy e hölgy régóta hordozott szenvedéseit most már sértegetés, gyalázat, — hihetőleg — elbocsátás és megbecstelenítés tetézendí, a mi rá nézve annyi lesz mint elítéltetés éhenhalásra. Magát nem hibáztatta, hisz' ő nem mulasztott el semmi okszerű elővigyázatot. Őket rajtakaptak, a hölgy el vala zárva minden visszavonulástól; ez nem az ő hibája, neki nem volt oka azon búsulni, hogy minden körülmény közreműködött akarata teljesezésére.

Az ő akarata! Nem elhatározta volt-e úgy fejében, mint szívében, hogy leküzdí e gyöngé nő ellentállását? S midőn ezt az akaratját e hölgy tiszta és nemes ösztönei fölébe helyezte, hallgatólag nem megmutatta-e, hogy följobb becsüli saját szerelmét azon mindenható szeretetnél, a kinek oltalmába nem merte bízni e hölgyet? mintsem ezt tegye, elvonta az istenbe vetett bizodalomtól és ragadta oda, a mi — e hölgyre nézve, mivel maga is úgy érzé — vétek vala.

II.

Winters Lili, miután egyedül maradt és imént elapadt életereje apránkint visszatért, gondolkozni kezdett, hogy elhatározza magát. Ez esztelen és veszélyes kísérlet vala; míg ösztöneire és érzelmeire bizta volt magát, meglehetősen biztonságban vala; az okoskodás és elmélkedés korántsem voltak annyira megbízható vezetők. Veszélyes-e ez a tan? Nem hirdetem hát általánosan alkalmazható evangéliom gyanánt, csak azt mondom, hogy Winter Lilinek és nagyon sok nőnek — bár mit állítsanak az erkölcstanítók és a philosophusok — biztosabb vezér az érzelem mint az elmélkedés, az ösztön mint az okosság.

Lili leült egy iskolapadba, két könyökét az előtte levő asztalkára támasztotta, kezeit fürtös hajzatába temette, hátra simította és neki állott gondolkozni. Volt még két órája — utolsó két órája azon heti szünidőnek, mely alatt növendékei, a kis leánykák oda voltak látogatóba.

Mikor e két órából talán egy már eltelt, Lili — a ki semmit

sem tudott arról, hogy néhány percnél több is eltelhetett — föllállott egy padra, mert ő kisdéd, a tükör pedig magasra volt függesztve, megnézte magát a homályos tükörben. A kép, melyet látott, nem vala hizelgő. Tekintsünk mi is oda, a Lili válla fölött, és látunk egy barnás sápadt keskeny arcot, melynek alsó részén most épen a lelki szilárdság és kitartás meg az akarat értelmi és physikai gyöngesége közötti küzdelem kifejezése látszik; felső része pedig szelid nagy szemével, melyek mintha fényöket elsírták s megtanúltak volna mindig félni, megragadó csodás vegyülete a félig tündéri és mégis gyöngéden emberinek. A természet idősebbnek látszik, mint az arcz — Lili görbén tartotta magát, mintha remegve akarna elvonulni a világtól — de nem kellem nélküli; s bár tehetetlen félénkségre mutat, meg van sajátos bája: most azonban egy rossz szabású, rossz állású, nagyon kopott ruha teljesen kivette alakjából.

„Maglehetős szép voltál,“ szolt Lili saját arczához. „De most — ugyan miért is nem hagyhat egyedül hervadnom? Fonnyadtnak látszom — úgy van, annak látszom. Rövid időn lehullok számról. S mert rendeltetésem ez, nem pedig hogy éljek, azért nem tudok feledni — nem tudok feledni.“

Ez utolsó szavakat több versen ismételte; elfordult a tükörtől, leült és újból ismételte e szavakat, miközben kezeit tördelte. Erősen el vala tökélve szemlét tartani egész élete fölött — életét egészben átgondolni; de némely helyein elméje fölakadt, mint egy betöviselt tárnában. Lili nem sokkal haladta meg a harmincz évet; de éltét, mennyiben annak részét szerelem, remény, öröm tette, már leélte volt. Egész erejéből szeretett volt és remélt. Megtanulta azt mondani, hogy „remélt volt“; de azt mondani: „szeretett volt“ meg nem tudta tanulni; egyszerre fog belőle kiszakadni a szerelem az étellel. A szerencse mostoha változásain ment keresztül, de ezzel nem gondolt, ezt nem érezte. A fényűzésre, sőt még a kényelemre sem adott semmit is. Neki úgy jött, hogy szíve annyit szenvedett, hogy vézna kis testének a szenvedésre sem mérték, sem mód nem maradhatott.

Egykor kényyén nőtt egyetlen gyermek volt és gazdag örökös; most meg árva — teljesen szegény és teljesen minden jó barát nélkül, kivéve az imént távozott férfit — azt a férfit, a ki őt mint gyermeket, növendék leányt, kifejlett höl-

gyet mindig szerette, még akkor is, mikor ő mást szeretett; — azt a férfit, a kinek köszönhatték szülői meneküléseket a tönkrejutástól és végnapjaik nyugalját, békéjét; — azt a férfit, a kitől még sem fogadhatott el semmit is, hacsak mindent el nem fogad! Ha ezt tenné, mit adhatna neki kölesönben! Lili úgy mondá: semmit; a férfi ellenben azt nyilvánítá: mindent. Ez a férfi életével tanúsította, hogy Lilit nem tudja elfeledni, nincs fogalma oly léteiről, melyben Lilinek semmi része. Az a szerelem, mely e férfiban, a Lili tudtán kívül, évről évre lassankint erősödött, most már teljesen úrrá lett fölötte. Ez a férfi tudta a Lili szerelme egész történetét — vagy legalább nagyobb részét — s ez semmi különbséget nem tett nála. Lili közelebbről érezni kezdte, hogy számára nincs menekvés; hogy egy hajthatatlan akarat hatalmában van; hogy ez a férfi mindent megragad és megtart, a mi csak megfogható benne. Gondolt volt szökésre, de e férfi szenvedései tudatától és a neki tartozott hála nagy adóssága elől nem vala menekülés. „Az élet még sem hagy el oly gyorsan, mint képzeltem,“ gondolá a hölgy. „Sokáig nem tarthat, de egy pár évig mégis eltart. Nem vagyok gyöngébb s betegesebb, mint a múlt ősszel. Van-e a világon oly nyomorútl, a ki mást ne tudna valamennyire boldogítani? Nem azért lézeng-e bennem az élet, hogy megkísérlem: vajon nem tudnék-e vele valami jót tenni? Eddig csak magamért éltem, vajon nem tudnék-e élni érte is? Nem szeretem; de vajon nem tudnék-e szolgálni neki úgy, mintha szeretném? Ő egyedül áll, mint magam, sokkal inkább egyedül, mint én. Épen ez a veszedelem. Eléggé egyedül állok-e arra, hogy őt egyedül ne hagyjam? Ő azt állítja: bőségében éhhalállal küzd; azt mondja: lelkét föl-emészti az epedés, s így élte oly hasztalan, hogy jobb lett volna nem születnie. Ez nem igaz: hallom nemes tetteit; de a kín, melyet érez, az mégis igaz. Ő azt mondta nekem: egy percze sem tudja feledni, hogy szíve — a mi szerinte én vagyok — künn a világban szenved hideget, nyomort. Ha megengedném, hogy befogadjon, hogy vele egy földél alatt, szemei előtt éljek, vajon ez adna-e neki békét, nyugalmat, boldogságot, mint ő képzele? Nem tudom — sem ezt, sem egyebet.“

Szegény Lili! Mihelyt eltéveszté szeme elől a változhatatlan szilárd igazságot, melyet, míg érzelmeire hall-

gatott, olyannak ismert vala, mind nagyobb-nagyobb zavarba jött.

Sápadt arcán némi lázas melegség lobbant el, mikor arról elmélkedett, hogy magát föláldozza, és arról álmodozott, hátha azzal a fájó szívvel, melynek kínjairól csak neki lenne tudomása, mégis hozhatna némi enyhülést egy szenvedőnek.

„Némulj el,“ susogá. „Ez merő önzés.“ Mikor ismét hallani kezdé ama belső szózatot, mely folytonosan ismétlé — „De én nem szeretem — én nem szeretem!“

Az utcán rég besötétedett, de benn a szobában nem volt sötét; kívülről az utcai lámpa fénye vetődött a padlózatra. A Lili két órája rég eltelt volt, mikor az ajtó megnyílt és egy gazdagon öltözött természetes szép nő lépett be kezében gyertyával; nagy-göggösen Lili elébe lépdelt, oly közel, mintha el akarná söpörni, s letette gyertyáját az asztalra. Lili megrettenve a hirtelen bejövettől és elvakulva a hirtelen világságtól, fölállott volt; a haragtól kigyúlt és felpöfödött széparc kifejezése nem igen nyugtatta meg a szegény leányt.

„Megbocsásson, hogy nem voltam oda lent a kisasszonykák elfogadására. Nem tudtam, hogy oly késő az idő. Rögtön lemegek s lefektetem őket.“

„Megálljon!“ parancslá úrnője. „Nem csodálom, ha ön „nem tudta, hogy oly késő az idő,“ miután oly kellemesen vala elfoglalva! De nem azért jöttem, hogy azokról a kötelességmulasztásokról szóljak, melyeket megszoktam önnél (ez teljességgel nem volt igaz, mert Lili pontos és lelkiismeretes volt), hanem hogy egy kérdést tegyek: Winters kisasszony, jegyese-e ön Elphinstone úrnak?“

„Asszonyom!“

„Feleletet kérek. Winters kisasszony, jegyese-e ön Elphinstone úrnak.“

A Lili bánatos nagy szemei szelid csodálkozással fogadják a rászegzett dühös tekintetet.

„Nem vagyok“, felelé; nyájas szelid hangja éles ellentétet képezett a kérdő nyers és rekedtes szavával.

„Én sem hittem, hogy ez lehetséges volna, s pedig más egyéb is szintoly hihetetlennek látszott.“ Marstonné asszony kihívó megvetéssel tekintett a kopott ruhájú fonnyadt kis teremtményre, s megrázta bő ruháját. „Mégis olyasmit hallottam, a mit kénytelen vagyok elhinni és a mi arra kényszerít,

hogy önt fölhívjam e ház rögtöni elhagyására — még ma este — egy óra alatt! Ön és kis leányaim között semmi közlekedést meg nem engedek — meg ne próbálja őket viszontlátni.“

Lili észre vevén, hogy asszonya arra vár, nincs-e valami mondani valója, elfojtá hatalmas fölindulását és ezt susogá:

„Engedje meg, hogy Effiet megcsókoljam, csak még egyszer csókoljam meg a kis Effiet.“

Látni való, hogy Lili alázatos lelkű teremtés volt. Kérését megtagadták és Marstonné asszony kilebegett. A szép özvegy majd megbolondult a féltékenység miatt. Nagyban — és úgy hívé — ügyesen játszott, hogy elnyerhesse Elpinstonet. Lilit (a kit első látásra meggyűlölt volt) csak az ő kedvéért fogadta volt házába; de esze ágában sem fordult meg, hogy vetélytársra találjon „azon nyomorú kis teremtményben.“ Azonban mostanság némi gyanúja támadván, egyik cselédjével utána lesetett, s most már tudta, hogy Elphinstone a nevelőnőhöz jár; ma este pedig Lilit az ő karjaiban látták.

Lili ott állt, a hol asszonya hagyta volt. Sötét volt és késő idő. „Hova menjek?“ kérdé magától. Lili félenk volt, a sötét és késő idő élénkebben érezte vele elhagyatottságát és nyomorát. Azzal, hogy az idő hideg és nedves — hallotta mily dühösen csapkodja az eső az ablakokat — nem sokat gondolt. A megszábotott idő alatt elhagyta e házat: eszébe jutott egyetlen lehetséges menhely — egy régi cselédjőknél, kinek lakását, úgy hívé, meg tudja találni — s ha nem, hova forduljon? Pénze nem volt.

III.

Más nap Elphinstone Lilit a Green Sára kis kunyhójában találta; ott ült, a homályos ablakon át jövő utolsó világozás sugár mellett erőltetve szemeit, míg gyöngye kezeit durva varrója sértette. Lili csaknem boldognak látszott, egész nap úgy jött neki, mintha szabadabban légzene, mintha edzőleg hatna reá az előtte megnyilatkozott új élet üdőbb levegője. De mikor az Elphinstone kopogását hallá, arcza elváltozott s egy remegő sóhaj tört ki melléből. Sára Elphinstonet bebocsátotta, széket tett neki, azután kiment, őket magokra hagyá.

A tegnap esti rázkódás némi bátorságot keltett Liliben. Az új tanácsot hozott. Imádkozott, hogy megszabaduljon a kísértettől, és most az út tisztának látta maga előtt. Elutazik Sárával — Elphinstone nem fogja tudni hova — oh, Lilinek nagyon fájt, hogy fájdalmat okoz neki! De megtisztult elméjével belátta, hogy ez a tőle jöhető legrövidebb tartamú és legelhordozhatóbb fájdalom — a messzi távolból majd ír neki, oly modorban, melyből Elphinstone megérti, hogy e válasz végleges. Azon éjjeli imádkozása után, világos tisztán állott előtte, hogy az Elphinstone akaratja egyikökre nézve sem isten akaratja.

Most azonban varróját leejtő, kezeit összekulcsoló s ajkait eltökélten összeszorító. Ha engednie kell, de előbb megküzdi; azonban ezzel a „ha“-val engedése lehetőségét föltevén, nemde már veszve vala? Mikor Elphinstone bejött, Lili föltekintett reá, de egyikök sem szólott; amaz ennek arczáról és foglalkozásáról némileg kiolvasta szándokát. Elphinstone leült és a tűzbe nézett, Lili végre megrémült e hallgatástól és a hallgató arczától.

„Ön hallotta, hogy elhagytam helyemet,“ monda Lili. „Írni akartam önnek, hogy istenhozzádat mondjak és megköszönjem . . . .“ Itt fölakadt. Hogyan köszönje meg neki? Mit kell megköszönnie? Nagyon sokat, mindent. S mikép akarja megköszönni?

„Hova akar menni?“ kérdé Elphinstone, csaknem vadul fordúlva Lilihez.

„Most még magam sem tudom. Terveimet még nem főztem ki egészen.“ Erőltette magát, hogy fölindultnak ne lássék, de érzé, hogy lelke remeg e férfi arcza kifejezésétől, midőn ezt kérdé: — „Nincs-e irgalom szívében, Lili?“

Mindazáltal bátran és az igazság értelmében szólott, melyhez még részben ragaszkodott.

„Oh de van, nagyon is sok, — bárcsak ön is tudná; oly sok, hogy meg akarom menteni önmagától, attól az élethosszig tartó kintől, melyet saját számára tervez. Nemcsak az a baj (a mint e szavakhoz érkezett, hangját lebecsátá), hogy nem szeretem önt; de nem tudok — nem tudok — nem tudok (e szavak hangosan törtek ki belőle) feledni. Én még mindig szeretek; ő létezik valahol. Némelykor, bár tudom, hogy lehetlenség, csaknem hiszem, hogy ő még e földön van; de ha

nincs e földön, ott van az égben. A szerelem fölér az égbe. Ez az élet csak kis darabkája annak, a mi volt ez előtt és lesz ezután. Én folyvást szeretek. Szeretem öt, szeretem öt, nem szerethetem önt.“

Elphinstone fölugrott. Semmit sem szólt, csak járt föl s alá, a fövénnyel behintett padlozat recsegett lábai alatt. Föl vala-e indulva vagy meg vala-e rázva? Lili összekulcsolt kezekkel, megnyilatkozott ajkakkal és remegő orrlyukakkal kísérte mozdulatait. Érezi-e, hogy ez a Lili utolsó kérése? Fog-e engedni? S ha nem, mit tehet egy nő akarata ily férfival szemben? Ekkor Elphinstone hirtelen megállott Lili előtt. Meg vala rázva, de engedni nem fog.

„Köszönöm édes Lili, hogy helyettem bölcselkedik,“ kezdé, hogy hangjának e különös hajlása mit jelentsen, azt Lili megmondani nem tudá. „De én jobban ismerem magamat, mint egy önhöz hasonló nő ismerhetne. Az életet és világot is jobban ismerem valamicskével, mint ön. Ha volna bár legcsekélyebb árnya, hogy igaz az, a mire épen most czélozott, engedném, hogy várjon teljes világ életében, s önt csak is arra ösztönözném, hogy várjon. Hiszi-e ezt?“

„Hiszem, oh hiszem!“

„Úgy de ön tudja, hogy sejtelve valóságának leghalványabb árnyéka sincs.“

„Nincs annyiban, a mennyiben ember megítélheti; de istennél, mint ön is tudja, minden lehetséges.“

„Nekünk csak emberi lehetőséggel van dolgunk, hogy pedig ilyesmi nem létezik, abban kölcsönösen megegyeztünk. Most már azt is megmondom, mire vezet az ön varrónóségi terve: önt lassú, de biztos éhhalálba és gyalázatteljes veszélybe, engem a legelmésebben kikeresett kínpadra. Látja, érzi, hogy most nyugodt, minden heveskedés nélkül vagyok; és mindent bíróilag megmérlegeltem. Részemről önt föladnom lehetetlen. Az élet némi balfogása következtében mindkettem nyomorúttak vagyunk. Tudom, hogy ön enyhébbé teheti életemet, (Lili, én így érvelek, mert csak ez úton férhetek szívéhez) s hiszem, hogy ha ön ezt megteszi, az ön nyomorúsága is megtalálja lehető legnagyobb és egyedül lehetséges könnyebbülését. Boldogságomért élve lehetőségig fog közeledni saját boldogságához. Lili, ön nő, még pedig nem mód fölött kemény szívű. Én férfi vagyok, és önt egy erős férfi hatalmával szeretem. Én győzni

fogok — ön megszeret engem! Boldogok leszünk. Szent isten! hisz' minden ember számára van fentartva élete valamely részében némi boldogság. Mit ízleltem én eddigelé ebből? Miután annyit szenvedtem — hisz' szívem célpontúl vala kido^lva a világ gúnyainak, sértegetéseinek, s én védelmére egy újjamat sem mozdíthattam — nem boldogság lesz-e bírhatnom, mint egy drágakövet, karjaimba zárva? — önt saját házam védelme alatt érezni, látni, hallani, nem boldogság lesz-e számomra? Mikor ön belép házamba, önnel együtt belép a nyugalom is, — ha ön ott él és gyűlöl, sokkal nagyobb lesz békeségem, mintha más egyebütt, bárhol a világon, közömbös volna irányomban. De ön nem fog gyűlölni engem.“

Az eltökélttség hevétől sugárzó szemekkel nézett le Lilire. Ez a halvány és remegő teremtmény tehetetlenül tekintett föl reá. Akaratja engedett, de szíve nem. Okossága engedett, de szíve nem; de ez a letiprott, elsodort szegény szív érzé, mint csapnak össze fölötte a hullámok.

„Megkísérlem, ha boldogíthatnám önt“, mondá Lili hosszas hallgatás után. „Éltemet az ön szolgálatára szentelem.“ Ekkor lelke még kiáltott egy utolsót, egy hallhatót. „Oh Ralph, imádkozott-e ön? Nekem úgy tetszik, hogy ön bűnre kísért — leránt mindkettőnket a nyomor ismeretlen mélységeibe.“

Elphinstone mosolygott, a Lili fejét megsímogatta, azután gyöngéden befogta megeröltetett szemeit, melyek oly bensőséggel ragyogtak, mintha a szegény leány megkínzott lelke ki akarna röpülni rajtok.

„Mi bűne lehetne önnek, édes tiszta Lilim! Ön föláldozza magát érettem. A szó legigazabb értelmében leteszi életét barátjáért, — én vagyok az ön barátja, ezt a címet mindig megadta ön nekem. A mi a nyomort illeti, — attól nincs mit tartanunk.“

IV.

A következő év egy juniusi napján a kis Elphinstone asszony ott sütkérezett nappali szobája előtt az erkélyen. Keze tele volt rózsával, alatta a rózsás kert, azon túl a park

verőfényes lankái terültek a bükk-erdőig, s az egész élénk zöldség a nyár-elői nap fényében úszott.

A tájkép nagyon szép és Lili szép kis nő vala; fürtös szőke haja fénylett a nap sugaraiban, arczaí a szokottnál kerekesebbek, színesebbek, reggeli öltözéke pedig kecses és csinos volt. Elphinstone asszony körül az anyagi jólétnek több jele látszott, mint volt hosszú évek óta Winters Lili körül; a mi pedig a nyugalmat illeti . . . . .

Mit gondolt a férje? a ki most nejét, ennek tudtán kívül. szemmel tartá. Elphinstone nejét szólította, ez pedig hangjától összerezte, s gyorsan hozzá sietett.

„Hívtál?”

„Semmi fontos dologért; nincs okod annyira megremülni.“ Elphinstone az üveges ajtóban állván, azt annyira elzárta, hogy neje nem mehetett be a szobába. Kezét a napfényben álló nő fejére tette, s hátra hajtva, arcát vizsgálgatta.

„Mi baj?” kérdé Lili.

„Föl akarnám fedezni . . . . . hisz' e reggel nagyobb részét abban töltöttem el. Lili, szeretném, ha kigyógyítnád magad egy némely szokásodból.“

„Mondd meg Ralph, minő szokásaimból.“ Előrehajolt, hogy rózsáit letegye kezéből, s fejét kiszabadítsa férje kezének nyomása alól.

„A többek közt abból, hogy mikor szólítlak, mindig összerezsz; aztán meg abból, hogy ne mereszd úgy ki szemeidet s szemöldjeidet ne húzd úgy föl, mikor hozzád szólok, mert ilyenkor nagyon hasonlítasz egy fogságba esett, kalitba zárt, de soha meg nem szelidített szegény vad állathoz. Ezek — s főleg ama kifejezés — nagyon rosszúl esnek nekem.“

„Engem pedig nagyon kínoz, hogy annyira szemmel tartasz! Ralph, kérlek, hagyj föl vele, oly idegessé tévsz, hogy még mozdulni is félek; ilyenkor aztán annál inkább teszek olyasmit, minél inkább törekszem azt nem cselekedni. Nem képezed, mennyire igyekszem megnyerni tetszésedet.“ Ingerülten szólott — a mit nagyon ritkán szokott — ezzel elhallgatott, föltekintett férje szemébe, azután a magáéit eltakarta és sírva fakadt. Férje ezt ritkán látta nejétől — általában e szegény nő egyik nyomorúsága az volt, hogy nem sírhatott.

Ezen a reggelen a Lili lényének némi rég nem illetett

húrjai rezdültek volt meg. Szemlélve a természet nyárelői pompáját, meglepte az az érzélem, hogy míg lehetnek pillanatai, melyekben a mindenség kül-szépsége összhangzó zenét kelt lelkében, addig az ő élete még sem merőben értéktelen. Ez az érzélem lepte meg, míg éber álmai bűvös hatása alatt visszaélte magát abba az időbe, melyben létele szükségből, vesztésből és ürességből állott, de nyomora nemleges volt. Férjének szózata hirtelen rázta föl álmodozásaiból s némi kellemetlen rezgésbe hozta egész valóját. Nem levén annyira résen, magán nem uralkodván annyira, mint szokott volt, és lánczait, melyek leköték, annál inkább érezvén, mivel egy időre megfélekedezett volt róluk, sírva fakadt s fölkiáltott: — „Oh, nyomorúlt vagyok! mert most tudom, hogy igazam volt, — hogy téged mind mélyebben, mélyebben taszítlak a nyomorba.“

„Psz!“ ságá férje, neje kezeit levette arczáról s bevonta a szobába. „Most ne sírj, azért jöttem, hogy egy látogatót jelentsek, ki előtt, ha egyáltalában elfogadod, boldogságot kell színlelned. Marstonné asszony van itt. Szokott szemtelenségével látogatásodra merészel jöni. Van-e kedved elfogadni? Egyik gyermek van vele. Hogyan, arczodról ítélve, azt képzelné az ember, hogy szereted ezt a nőt!“

„Nem őt, hanem a kis Effiet. A kis Effiet hozta-e magával? Szerettem a kis Effiet s ő is szeretett engem.“

„Úgy hiszem, Effie van vele. A salonban találod őket.“

Lili sietett a szobából, mikor a tükörbe nézett, meglátni, vajon arca nem árulja-e el, hogy sírt, megpillantá az Elphinstone arczkifejezését. A Lili arca rögtön megváltozott. Lecsilapúlt, ment és megállott férje előtt, higgadtan és nyugodtan. Egy perczre az a fiatal leányi vidorság ragyogott arczán, melyre Elphinstone jól emlékezett, hogy ez előtt sok-sok évvel látta volt, most azonban, mikor férje előtt megállott, egészen Elphinstone asszony vala, az a tartózkodó, óvatos és férje akaratát leső nő.

„Neked inkább tetszenék, hogy ne fogadjam el Marstonné asszonyt“ szolt. „Ha nem akard, hogy lássam, Effie rám nézve semmi.“

„Tudom, hogy neked a semmi valami,“ felelt a férj keserűen. „Tudom, hogy te maga a kötelesség és megadás vagy; de én nem vagyok akkora zsarnok, a minővé te tennél.“

Nem kívánom, hogy életed csak egy nagy áldozatot kiegészítő apróbbak sorozata legyen.“ Első kitörése után könnyedén próbált szólni. „Jer, menjünk együtt,“ szólt, mosolygott és a Lili kezét karjába öltötte.

Lili nem csalatkozott. Nem gyönyörködött a gyermek szilaj édesgetéseiben, a ki, mikor Lili az ajtót megnyitá, neki rohant és, anyja előzetes iskolázása daczára, nyakába ugrott. Férje nem figyelt rájuk, ettől szándékosan óvakodott, udvariasan beszélgetett a szép özvegygyel; de Lili tapasztalásból tudta, hogy férje hallja, látja, érzi minden szavát, minden mozdulatát; e tudat miatt csókolá a szép gyermeket oly lopva, mintha ezzel bünt követne el. De Effiet nem lehetett visszautasítani, sakkban tartani. Mihelyt Elphinstone asszony leült, Effie az ölébe ugrott, s anyja intésére, hogy ne alkalmatlankodjék, így felelt:

„Nem vagyok én alkalmatlan; Winters kisasszony mindig szerette, hogy ölébe üljek. Szeretett engem s kívülem e világon senkit sem. Azt mondta volt nekem egyszer — egyszer, mikor rossz voltam, s a kisasszony meg akart javítani.“ Effie elég idős és eléggé el volt rontva — mert igen-igen sokat hallott volt világias anyja és hasonérmű barátnéi beszélgetéseiből — arra, hogy meg legyen benne a rosszakarató dévajság és gyermekies egyszerűség vegyülméke; s most arcját a Liliéhez lapítván, ezt sugá:

„Miért hagyta el engem, s mentél ahhoz, mikor engem szerettél, őt pedig nem szeretted?“ Elphinstone felé intve. „Azért tetted-e, mert ez a ház sokkal pompásabb, mint a mi iskolaszobánk?“

„Nem, nem, gyermekem — nem. Olyanokat nem szabad mondanod. Oly dolgokat beszélsz, a melyeket nem érthetsz.“

Mikor Lili így szólt, szíve nagy lüktetéssel verte a hozzátapadó gyermeket, s karja görcsösen szorította magához. Férjére nézett, félve, nem látszik-e rajta valami jele, hogy ő is hallotta. Azután részt vett a beszélgetésben, mely Olasz- és déli Franciaország azon helyei körül forgott, a melyeken Elphinstoneval telet volt.

Marstonné asszony sem kellemesnek, sem illendőnek nem tartotta ellenséges lábon állani Elphinstone-ékkal; következőleg még a Lili visszaérkezte előtt írt neki egy hosszú levelet, melyben eljárását magyarázta, mentegette s az új párt

szerencsétette. Ma pedig, utolsó kísérletképen, azért hozta Effieet magával, hogy általa biztosítson jó fogadtatást.

„Mi lelt volt, Lili?“ kérdé a férje, a Marstonné és Effie elmenetele után. „Azzal nem nagyon kötelezesz le, ha oly féltékeny bolondnak tartasz, a ki még azt se tűrhesse, hogy megcsókolj egy gyermeket, pedig úgy viselted magad, mintha ilyesmit tennél föl rólam.“

„Nem tudom, mitevő legyek, hova fordúljak tanácsért,“ monda Lili. „Te férjem vagy; nem lehetsz-e barátom is? Mitevők legyünk. Állapotunk napról napra rosszabbúl, s én félek — félek attól, a mi előttünk áll. Én igyekszem neked szolgálni, megnyerni megelégedésedet. E jelenlevő világra vonatkozó egyetlen gondolatom sincs, melynek nem te volnál tárgya. Mégis tudom, látom, érzem, hogy fájdalmat okozok neked, kínozlak. Ralph, mitevők legyünk? Ez az állapot vajmi nyomorúságos! Mitevők legyünk? Mitevő legyek?“

Férje lehajtotta arcát az övéhez s így szólt:

„Hogy mitevő légy, azt könnyű megmondani. Te csak kötelességet emlegetsz s kihagyod azt, a mi egyedül szükséges. Megadásról beszélsz s megmakacsítod szívedet. Hogy mitevő légy, mindjárt megmondom — szeress!“

Lili férjére emelte szemeit. Ezekből az igazság özönlött feléje. Ez az igazság Elphinstonera nézve nem volt újság, de őt újból összetörte s hátrálni kényszerítette. Mintha a szemek nem elég világosan beszéltek volna, a Lili ajkai megnyilatkoztak és e szavak rohantak ki rajtok: „nem szeretlek — nem szeretlek; nem — nem — nem szerethetlek!“

A mint ezeket kimondá, visszaszívta lélegzetét, mintha a kimondott hangokat újból el akarná fogni, kezeit tördelte s fölkiáltott: — „nem én voltam, valamely gonosz szellem szólott belőlem. Bocsáss meg Ralph — oh Ralph, bocsáss meg!“

Lili kiszaladt a házból, le a kertbe, a parkon keresztül az erdő melletti vágottba; itt lerogyott a harasztok közé s ott feküdt elrejtve. Elphinstone utána ment s megtalálta; utóvégre az ebédi első csöngetésre, a cselédség látta urát és asszonyát karöltve jöni föl a kertből. Elphinstonet nagyban gyötörte az a gondolat, hátha valamelyik kertészlegény vagy más munkás meg találta látni nejének vad futását; de történetesen akkor épen a munkások ebéd-ideje volt és a kert üresen állott. Talán azon örökös ingerültségek legszúrósbjait, melyek

helyzetöket időteltével mind kettőjökre nézve folytonosan súlyosbították, épen azok a megszakadás nélküli törekvések okozták, melyekkel a boldogság külszínét igyekeztek fentartani. Elphinstone büszke volt, még azon esetben sem akarta volna, hogy sejtsek nyomorát, ha a köztudomás félig megenyhítette volna. E naptól fogva Lili is észre vette. E naptól fogva a szó teljes értelmében erőltette, facsarta őszinte természetét, — mert „kötelessége“ egy részének érezte, úgy cselekedni, a mint nem érez; minden nap arra törekedett, hogy jól játssza élete nagy hazugságát: — a férjét szerető nő szerepét. Persze, hogy voltak idők, melyekben a természet visszahatott e nagy erőltetés ellen; ilyenkor azonban, ha csak lehetett, elzárkózott mindenki, főként pedig férje elől, nehogy kényszerülve legyen megmondani neki, nem azt, hogy nem szereti, hanem hogy gyűlöli, — holott nem gyűlölte (természetével nem fért össze a gyűlölés), kivéve, mikor csaknem megtébolyodott a miatt, hogy férjét nem szeretheti; de hogy rövid időn meggyűlöli, ez volt éltét kínzó egyik nagy rebegése.

Ama június napi kitörés után minden úgy folyt tovább, mint azelőtt; újabb igazságot egyik se mondott, se nem hallott. Állapotuk valamicskével tán még jobbra változott. Lili tettét megbánva és magát hibáztatva, kétszeresen vigyázott magára, s arra törekedett, hogy férjét sem szóval, sem tettel, sem egyetlen tekintetével meg ne bántsa.

V.

Elphinstone-ék házas életök második telén nem utaztak külföldre. A következő tavaszon nagyon korán, mielőtt a hóvirágok elnyilottak volna, mert a sír több nap óta be volt hintve velök, egy kis új sírhalom emelkedett a temetőben, — abban a csinos és csendes temetőben, melybe a parkból is nyílt egy kapu.

A szegény Lili élete mind mélyebben sülyedt a kín sötét örvényébe. Férje előtt elnyelte minden könnyűit, pedig ezek keserűségének legkeserűbbje elvész, ha férje keblén sírhatja ki magát; míg elfojtva torkán akadtak, ott vesztegeltek és elmérgesedtek.

Férje nem örült Lilivel tébolylyal határos rövid öröme

ben, nem is búsult vele bánatában; Lili legalább azt hitte. Reszketve és sóhajtván mondogatta magában: — „rövid időn meggyülölöm. Az ide lejtő úton haladok, s nem tudom, hogyan álljak meg.“

Lili miért nem tudta megszeretni férjét? Hisz' őt a legtöbb férfi bámulta, s nem egy nő szerette önmagáért, nem úgy, mint Marstonné asszony, vagyonáért. Lili miért nem tudta megszeretni őt? Azt hiszik-e olvasóim, hogy Lili ezt a kérdést nem vetette-e föl magának? Önkinzó makacssággal nem próbálta-e ennek okát kifacsarni lelkéből? Azt hiszik-e, hogy szegényke kis akaratát — a mennyiben tőle telhetett — nem „kötelességére“ irányozta-e? Szegény feje! kötelességből akart megtanulni szeretni, a helyett, hogy a szeretet által tanulja meg a kötelességet. Úgy tartom, hogy az élet ábécéjét nem lehet imígy hátul kezdve megtanulni. Lili legalább nem tudta megtanulni, pedig semmi nemű elmélet nem állotta útját; ő egyszerűen és őszintén igyekezett.

Winters Liliben — ámbár ezt régebben el nem ismerte — a benső gyönyör forrása soha sem apadt volt ki merőben; élete legsivárabb, legszomorúbb évein keresztül a „megemlékezésre szentelt idő“ tette sötét napjai fényűzését és költészetét. Ez a „megemlékezés“ nála nem holmi határozatlan, halvány képzelgésből, hanem korai rövid tartamú boldogságának újjáalakításából, újból átéléséből állott. Az Elphinstone nevévé lett Lilinek az ily „megemlékezés“ valóságos kín volt, mert véteknek tartotta.

Oh, Lili nyomorultabb volt mint azelőtt. Mindent kétszeresen szenvedett: egyszer magáért, egyszer meg, férjeért. Nyomorúságát tetézte az az öntudat, hogy férjének minden nap lehető legélesebb kínokat okoz; ha ettől az öntudattól menekülhetne — Lili úgy érzi — minden egyebet semmibe venne. Meglehet, hogy mindez némi beteges túlzása volt a valónak, de ez az öntudata megvolt, és midőn most szegénységben és elhagyatottságban töltött sivar életére visszatekintett, úgy tetszett, mintha a béke és szentség légköre lebegne fölötte.

Találkozik-e olyan, a kiben a vele nem összhangzó természetű, a nem szeretett lény minden napi társasága, kényeszerű közelsége utóvégre összhangzást eszközöljön — szeretetet teremtsen? Ha találkozik ily egyén, mondja meg Lilinek,

mikép szerethette volna meg férjét. Hát Elphinstone-val hogy állott a dolog valósága? Az ő nyomora vajon csak a Lili lelke tükrében volt-e olvasható? kezdett-e beletörődni önmaga választotta sorsába: az őt nem szerető nővel élésbe?

Megtudva, hogy nem bírja vágyainak lényegét, annál mohóbban kapkodott külszíne után. Mogorva, féltékeny, követelő lett — nejét alig bocsátotta ki szemei elől. Kétszeresen volt megverve. Nemcsak szívét sebeztek meg, hanem akaratjának is ellenszegültek; s hogy akaratjának ellenszegüljön oly törekenynek látszó teremtmény, a kit, némelykor attól félt, hogy leheletével kifúj az életből — oly teremtmény, a ki hozzá oly közel áll, a kit szíve hurjaiból kibontakoztatni semmikép sem tud, — hogy, mint mondá, günyből megkapja kívánalmi árnyékát, — hogy kötelességet, megadást, engedelmességet bőkezűleg adjanak, csak a szeretetet tagadják meg, — hogy kenyeret kérjen s követ kapjon — mindezekről, bár kiállhatatlanoknak érezte, semmi menekülést sem látott.

A Lili szemeiben — melyeket férje szakadatlanul figyelt — reá nézve csak két kifejezés kezdett lenni. Az egyik daczolt vele, többé nem azt mondta: „nem szeretlek,“ hanem ezt: „nem szerethetlek.“ A másik olyszerű tekintet volt, minőt egy szelid, értelmes és jó fajtájú kutyánál láthatunk, mikor hirtelen nem szokott, nem érdemlett, kemény bánásmódban részesül, — oly tekintet, minőt látni még egy kutya szemeiben is rendkívül fáj.

Nem mintha a Lili férje valaha kezét emelt volna neje ellen. Isten mentsen, koránt sem! De nem megverte, összemarcangolta, meghunyásztította-e az ő szeme és az ő nyelve?

Kisdedének születése és elvesztése — e súlyos próbák — után Lili sohasem nyerte vissza erejét. Ezután a testi jóllétnek árnyéka sem látszott rajta. A lélek megviselte a testet, a test viszont a lelket — folytonos és végzetes visszahatás!

Lili egész nyáron kornyadozott, ősz felé az orvos azt tanácsolta, hogy déli vidéken teleljen. Ekkor Lili oly makacsságot és önfejúséget tanúsított, hogy férje zavarba jött. Ő nem megy. Ez volt a női kötelesség és megadás első áthágása; férje bámult rajta. Engednie kellett. Addig törte fejét, míg kitalálta valódi okát: Lili makacsul ragaszkodott eltemetett kedves magzata szomszédságához. Elphinstone megfigyelte nejét és úgy találta,

hogy nem volt oly est, lett légyen eső, hó, jégeső, köd vagy korom-sötét, hogy Lili el ne menjen jó éjszakát kívánni gyermekének. Rendesen hallgatva, könny nélkül ült a kis halom mellett; lelke nyilván nem a sírban vagy a síron mulatott, hanem „kisdédét“ oda követte, hova szíve és képzelődése helyezte: a jó isten „kicsinyei“ közé. Olykor-olykor azonban erőt vett rajta a szívszaggató fájdalom, a halomra borúlt, keblét a hantra nyomta, két keze a sírdomb két oldalát verdeste s félig elfojtott hangon kiáltá: „Oh, babám, készíts helyet számomra; készíts helyet számomra. Segélj engem is oda — segélj oda!“ Egy ily kitörése alkalmával egyszer, tőle nem látva és nem sejtve, a férje ott állott volt mellette és érezte, hogy ha még egy ily félórát ki kellene állnia, megtébolyodnék.

Pedig Lili azt hitte, hogy férje nem szenved vele! — hogy nem örült és nem búsult vele; és gyermekét, mikor neve említését ki nem kerülhette, féltékenyül nem „mienk“-nek, hanem „enyém“-nek mondotta.

Szegény Lili, e nagy nyomora, ez ön maga szerezte nagy nyomorúsága, — mert nemde rosszat cselekedett, hogy jó következék belőle? — kíméletlenségre és igaztalanságra vezetete.

VI.

Egy este, ismét kora tavasszal, de nagyon mostoha és sanyarú időben, fekete márcziusban, Lili szokottnál halványabban és minden ízében reszketve tért vissza a temetőből. Mindazáltal mindent eligazított a szokott rendben, föllopódzott szobájába, hogy csuklyáját és köpenyét letegye. Azután a nappaliba ment, a thea-üstért csöngetett, megkészítette a theát és ott ült várva férjét, kit az ebédlőben hagyott volt borozva, — az az, hogy voltaképp bora mellett ülve, mert Elphinstone ritkán és keveset ivott.

Lili oly nő volt, a ki akkor is tud gépiled figyelmezni a legcsekélyebb dolgokra, mikor nagyobbakkal van elfoglalva. Férje némelykor szemére vetette, hogy anyagi kényelmeiről annyira gondoskodik, míg lelkét kínozza, éhen hagyja veszni. Látva, hogy Elphinstone nem megy hozzá, és attól tartva, hogy a thea meghül, Lili férje után indult.

Férjét saját reggeli szobájában íróasztala előtt találta, egy kéziratú könyv állott előtte fölnyitva. Ebben semmi különös sem volt, mert férje gyakran írt levelet a Lili íróasztalán.

„Nincs abban semmi új;“ monda Lili, sebesen hozzá menve, mikor meglátta, hogy mivel foglalkozik. „Történetesen akadt ma kezembe. Az igazat megvallva, azt sem tudtam, nem semmisítettem-e meg. Csak az az igazság van írva benne, a melyet te is tudsz. Miért kínozod magad ok nélkül?“ kezét a könyvre tette, hogy elvegye tőle, de férje félretolta.

„Miért nem égetted el rögtön, mihelyt ráakadtál?“ kérdé Elphinstone kemény hangon. „Jusson eszedbe tartalma s ítélj meg tenmagad: lehet-e ez az Elphinstone asszony birtokában?“

„Kímélj még,“ szolt Lili, kezét szívére szorítva. „Ma este minden esték fölött kímélj meg! Ma este minden esték fölött legkevésbé tűrhetem, hogy arra emlékeztessenek, a miért e sorokat írtam volt.“

Férje oldalzsebébe tette a könyvet, de nejére nem tekintett, különben megütődött volna arczkifejezésén, kezét a Lili vállára tévé s beszéde közben ásitást színlelt. „Álmos vagyok, te meg reszketsz — a hidegtől, nemde? Jer!“

Lili férje karjába fogódzott; mert ő mindig ezt kívánta.

Elphinstone érezte, hogy neje lábai roskadoznak s a szokottnál inkább kapaszkodik bele; hirtelen megállott, Lilit a világosság felé fordította. Arczán és hangjában egymással küzdő érzelmek sajátságosan tömörítve valának kifejezve e szavainál:

„Szegény madárka! Úgy hiszem, nincs oly börtönrostélyzat, mely téged hosszasabban fogva tarthasson!“

Azon egész este Lili folytonosan borzadózott és reszkett; sokszor titkon körültekintett a szobában — egyszer némi csekély véletlen neszre felszökött és elsikoltotta magát.

Férje kérdezősködéseire azt felelte: — „ma este teljességgel nem bírok magamon uralkodni; úgy érzem, mintha saját hatalmam alól elszabadultam volna. Tán jobban leszek reggel, ha alhatom. Hanem valamit még ma este meg kell mondanom neked.“

Elhallgatott és lihegett.

„Hallgatom. Lili,“ monda férje a gyöngéd szájalom oly hangján, minőt nagyon rég nem hallott tőle.

„Ne szólj így — szólj hozzám nyersen, keményen, mint szoktál mostanság.“ E kérését Lili éles hangon ejté. „Nem is csoda, — az a csodám, hogy oly jó voltál hozzám. Oh Ralph, ha megkímélhetnélek ettől! Ha erősebb nő lettem volna, olyau soktól megkíméltelek volna. De ezt magamba nem fojthatom, ha megkísérleném, szívem vagy agyam kihasadna, hogy átbocsássa.“

„Ne is kísértsd meg, — szólj, szegény gyermek, beszéld el ez új bajodat, aztán eredj feküdni.“ Most már egész szívéből tudott volna imádkozni, hogy neje nyugalma e világon semmi meg ne zavarja többé.

„Utóvégre is,“ folytató Lili, „nem látom, hogy ez valami különbséget tenne. Jobb, hogy megtudd, és jobb, hogy tőlem tudd meg; de én nem látom, hogy valami különbséget tehetne. *Ő nem halt meg!*“ Hangját susogássá ereszté le. „Láttam őt ma este. Ne nézz úgy! Miért vennéd ezt számba? Hisz’ semmi különbséget sem tesz — még ő reá nézve sem. Ha meghalt volna, szintúgy megtudott volna mindent. Reád nézve sem tehet semmi különbséget — a mit belőlem eddigelé bírtál, azt így is megtartod, míg élek. Jól tudtad, hogy téged nem szeretlek, őt pedig nem szüntem meg szeretni — így hát láthatod, hogy semmi különbséget sem tesz; de nekem kötelességem volt ezt megmondani neked — nemde? Én kötelességemet teljesíteni törekszem; Ralph, igazán törekszem; sokszor nyomorútlul nem sikerül, kivált mióta — mióta gyermekem meghalt; de törekedtem és fogok törekedni. Eleinte, persze, meg voltam rémulve, s nem láttam oly tisztán, hogy az semmi különbséget sem tesz — de reggel jobban leszek.“

Való volt-e ez vagy csak a beteg agy képzelődése? Mi köze volt azzal e nyomorúlt embernek? De ő föl akarta fedezni, neki úgy tetszett, hogy reá nézve igen is nagy különbség.

„Ma este láttad őt, azt mondod Lili — ennyi-e az egész? Szólt-e hozzád? Szóltál-e hozzá?“

„Nem, a temetőben voltam, babám sírja mellett ültem. Mindig elmegyek hozzá, jó éjt kívánok neki. Te nem tudtad; de én mindig elmegyek. El akartam titkolni tőled — mert féltem . . . .“

„Mitől féltél?“

„Hogy megtiltod, és én arra a rosszaságra leszek kény-
szerülve, hogy ne engedelmeskedjem.“

„Ott ültél gyermekünk sírjánál — folytasd!“

„Ott ültem gyermekem sírjánál, mikor ő künn az úton
elhaladt. Mielőtt láttam volna, éreztem, hogy ő. A mint elha-
ladt, keresztül nézett a falon és én láttam arcát a tiszafa ágai
között. A kerítés alacsony, ő pedig — mint emlékezhetsz reá
— magas. Arca a sötét ágakon keresztül fehérnek látszott;
de az ő arca volt — nem pedig valamely szellemé. De ne
vedd számba, Ralph; látod, hogy semmi különbséget sem tesz
— legalább“ — megállott, kezét szívére tevő, s azután erő-
feszítéssel szólhatva — „legalább én úgy hiszem, hogy nem
tesz; de holnap, ha kinyugodtam magam, jobban fogom tudni.
Úgy hiszem, hogy holnap jobban fogom tudni. Jó éjszakát,
Ralph!“

Csodálatos! Elphinstone nem hitte, hogy ez lehető
legyen, most mégis, minden bizonyíték nélkül, igaznak hitte.
Csak később, bővebb elmélkedés után, támadtak némi kétségei.
Férjének egy nyögése — a kimondhatatlan szorongás hangja
— a szobából kimenő félben levő Lilit visszahozá — nem,
hogy férjét érintse, vagy édesgető szavakkal próbálja vigasz-
talni, mint a férjét szeretni megtanúlt nő tette volna, hanem
hogy megálljon előtte — erősen támaszkodva a hozzá köze-
lebb eső tárgyhoz — és várjon.

„Mi az, Ralph?“ kérdé Lili időtelve. „Reád nézve leg-
alább semmi különbséget sem tehet, én — én pedig többet
nem szenvedhetek.“

„Reám nézve akkora különbség, mint a menny és pokol
közt,“ nyögé. „Sorsomat ez előtt sem tartottam nagyon bol-
dognak, de most — oh asszony, kit nőmnek nevezni nem
merek, bocsáss meg! — Szerelmemből, kegyetlenségén kívül,
nagyon keveset éreztél — szenvedéseimnek csak vadságukról
volt tudomásod. Gondozásom alá vettem éltedet, s összezűz-
tam, tiportam. Azt mondtad volt, — hogy mikor, nem tudom,
nekem úgy tetszik, nagyon régen, — hogy gyermekünk sírjá-
nál esténkinti látogatásaidról nincs tudomásom; oda kísérte-
lek és ott örököttem fölötted, míg azt hittem, hogy szívem
ízre-porrá szakad s eszemet gyökerestől tépik ki, látva kínodat
— gyógyíthatatlan kínodat.“

„Oh Ralph!“

Letérdelt előtte s lábait átkulcsolta.

„Szenvedtem! mint nem szenvedtem? Úgy szenvedtem, a mint vétkeztem, mindkettőnkért. Szenvedőlegesen viseltem magam, mert láttam, hogy nincs segítség. Nincs-e segítség? — Most látok segítséget, — meg is ragadom számodra — szabad leszesz.“

„Szabad, Ralph,“ mondá Lili erőtlen hangon, „igen rövid időn. Érzem, hogy nem sokára szabad leszek. „Gyöngébb, aléltabb, bágyadtsága miatt fásultabb volt, mint sem férje szavainak célzását fölfoghatta volna.

„Most eredj, nyugodjál reggelig,“ szólt férje Lilit föl-emelvén. „Nyugodjál reggelig, — megládd, mit hoz a reggel.“

Lili megcsókolta férje kezét egy hideg és félénk csókkal, s ezt morgá :

„Az isten legyen irgalmas nekünk. Remélem, az is lesz, mert mi kölcsönösen irgalmasak vagyunk egymás iránt.“

Ezzel elhagyá férjét. Elphinstone gondolatokba merülve, nem látta, mily gyöngé és erőtlen léptekkel megy keresztül neje a szobán.

Abban a helyzetben maradt, a melyben neje hagyta, legalább egy óráig, ekkor hirtelen felszökött.

„Előbb meg kell bizonyosodnom,“ mondá, „nehogy kétszeresen elhagyatva maradjon, s tőlem csak borzalmat örököljön.“

Lovat nyergeltetett, cselédei számára talált kiváló ürügyet, hogy miért lovagol ily későn és rögtön a városba. Éjfélben visszaérkezett; a ház már be volt zárva, a cselédség aludt. Bezárkózott dolgozó szobájába, itt töltött néhány órát, iratait rendezte és írt. Mikor ezt elvégezte, magán-kulcsait egy csomagba zárta s nejéhez címezte. Ezt a csomagot, hasonlóan nejéhez intézett néhány levéllel asztala közepére szembeötlő helyre tette. Mindezeket eligazítván, előkeresett valamit egy fiókból s keblébe rejtette. A mint ezt tevén, kezébe akadt az ott levő könyvecske, kihúzta zsebéből, a tűzhelyre nézett; de a tűz már több órája kialudt volt. Egy perczig gondolkozott.

„Ez az *övé*,“ mondá. „Hadd menjen Lilivel együtt.“ E könyvecskét is egy csomagba pecsételte, melyet szintúgy címezett, mint az egyik levél volt címezve.

Ezután hosszú és átható tekintettel nézett körül a szobában. Kalapját levette, fejét meghajtott. „Isten legyen irgalmas lelkemnek s tegye őt boldoggá,” ezt akarta volna mondani. Tán ki is *mondta*, de *imádkozni* nem tudta. Sokat is gondolt most nyomorú lelkével vagy testével. Az üvegajtóhoz járult, kinyitotta; a hűvös és rémes szürkület betolult a szobába. Egyik lába künn volt az erkélyen, másik még benn a szobában; egyik keze a keblébe rejtett valamit szoritotta, másik az üvegajtó belső tábláját nyomta hátra, mikor valamit elsuhanni érzett arca előtt. Félelem és remegés szállta meg, fején hajszálai magoktól fölemelkedtek, s szíve körül a vér megállott. Semmit sem látott, testi füleivel semmit sem hallott, csak *érezte*. A szürkület hideg lehelete volt-e ez? Körülte semmi sem mozdult. Nagy rémület fogta el. Visszalépett a szobába; ellentállhatatlanul ösztönözte valami, hogy Lilit még egyszer meglássa, mielőtt . . . Hát azután? Nem tudott semmit — eltökélt akarata hirtelen megolvadt, oly erőtlennek gyöngének érezte magát, mint a gyermek.

„Még egyszer, úgy van,” szólt, „még egyszer meglátom őt.”

Föllopódzott a lépcsőkön, végig a folyosón neje szobájának ajtajához. A mint az ajtót megnyitá, fagyos szél csapta meg arcát, az egyik ablak messzire ki volt tárva. A légvonal kioltotta a lobogó gyertyákat, melyek eddig az asztalon égtek.

A hajnal szürke világa a Lili arczára vetődött. Lili az ágyon feküdt, úgy öltözve, mint férjétől elválásakor; oly helyzetben, mint mikor az ember teljesen kimerülve leveti magát; mióta ledőlt, azóta nem mozdult, az ágyon semmi nyoma a hánykódásnak vagy vergődésnek. Elphinstone lehajlott neje fölébe, lejjebb, lejjebb, — egyszerre arca neje arczához ért; — kezét kihúzta rejtkehelyéből, — valami csörömpölve hullott a földre; ő szintoly kevéssé vette számba, mint neje — szintoly kevéssé, mint a halott. Főlegyenesedett, hogy még egyszer nejére tekintsen. Hosszan nézte, azután fönhangon így szólt: „Szabad — nyugszik — hál’ istennek!” Saját hangjától megremült, letérdelt neje mellé és sírt, mint egy gyermek, vagy mint egy nő, de nem, nem úgy mint ezek, hanem mint az oly erős férfi, kinek akarata megtörött és szíve megolvadt kebelében.

Egy némely annyira elviseli a mellette élő szívet, hogy a szenvedő rendkívül kifáradva úgy száll sírjába, mint a bol-

dogabb emberek éji nyugalomokra. Lilit halálhoz hasonló hosszú ájulások járták; ez a leghosszabb, a halálhoz leghasonlóbb és az utolsó volt.

* * *

Mikor nejét a végnyugalomra elhelyezte, Elphinstone elismerte, hogy örökre megvált tőle. Mi köze is lehetett volna, a dolgok új rendjében, oly nőhöz, kinek szemei, ajkai és élete, akarva nem akarva ezt mondták: „nem szeretem önt?”

Angolból.

BELÉNYESY GÁBOR.

TOMPA MIHÁLY KÖLTÉSZETE. *)

I.

Az álló csillagok, a mint megjelennek az emberi szemek előtt: azonnal külön nevet, kört, világot kapnak egy napon, harcz nélkül és örökre. Épen így a valódi nagy költők. A magyar irodalomban Zrínyi *A szigeti veszedelemmel* (*Obsidio Sigetiana*), Katona *Bánkbánnal*, Petőfi első kis kötetkéjével, Arany *Toldijával* egyszerre léptek ama magaslatra, hol az emberi szív halhatatlan vigasztalói élnek. Küzdelmököt nem láttuk, vérök hullását nem vettük észre, nem — még csak homlokuk gyöngyöző verejtékét sem; mint egykor Pallas: ők is egyszerre léptek a világ elé, sisakosan, pánczélosan, fegyveresen, — és mosolyogva, mint az istenek.

S az emberiség igazi nagy szellemei az évek, századok hosszú során csak növekesznek mint a hegyek, és gazdagodnak mint az ős-folyamok. A haragvó Achilles, az istenes Aeneas, az önmagát tépő Prometheus, a saját szemeit kiszag-

---

*) Tompával, kivált az újabb időben, behatóbban igen kevesen foglalkoztak. Épen azért örömet közöljük e róla írt tanulmányt, bár több és lényeges pontot nem helyeslünk benne. Nem a szigorú kritikáért s a kissé éles hangért hibáztatjuk e tanulmány szerzőjét, hanem azért, hogy Tompának fény- és árnyoldalait nem mindig helyesen emeli ki. Már kiinduló pontja is hibás. Úgy tünteti föl Tompát, mint a kit bírálat helyett mindig csak dicsőítettek és elbeszélő költészetét nagyon is túlbecsülték. Ez nem áll. Tompát mint epikus senki sem tartotta kitünőnek, s a maga idejében a lyrikus árnyoldalait is fölmutatta a kritika. De nem kívánjuk folyvást jegyzetekkel kísérni e tanulmányt, melynek jobb részleteit szívesen elismerjük.

gató Oedipus, az áldozatra örvendezve menő Iphigenia örökre elkerülük az emberi szomorú sorsot, mely az elfeledés. Pindart, az olympi győzők dicsőítőjét egyetlen kor sem szűnik meg dicsőíteni; Dantét, a nagy bujdosót, ki a megutált élők elől az alvilág árnyai közé menekült: minden szív tárt ajtóval fogadja; Shakespearet, a szegény kóbor színészt, ki nyomorogva írta a királyok tragédiáit: minden királyai fölé emelte az igazságos idő.

A lángész fonséges osztályrésze ez!

És vajon a költő, kinek nevét igénytelen tanulmányom homlokára tevém, hasonlókép e nagyok, — vagy legalább a magyar költői irodalom legnagyobbjai közé tartoznék? Úgy kellene lennie. Az Arany János *Koszorújában* (1863. évfoly. 257. l.) ezt olvasom: Tompa Mihály már husz éve, hogy a magyar irodalom legjelesebbjei közt foglal helyet. Tehát ott, a hol Petőfi és Arany, a kikkel együtt emlegetni is szokták, főkép a hatvanas évek elején.

Szász Károly a Tompa összes művei elé írott igen meleg életrajzban így szól: „Soha hazafias érzések, fájdalom, keserűség, remény, lemondás oly csodálatos összhanggal nem egyesültek, s oly erőteljes kifejezést nem nyertek magyar költő ajakán, mint a Tompa dalaiban, ódáiban és allegóriáiban.“

E szerint nekem úgy tetszik, hogy a jeles költő és aesthetikus Tompát nagyobb lyrikusnak tartja Berzsenyiné, Vörösmartynál, Petőfinél, Aranynál.

Az újabb aesthetikusok közül Zilahy Károly, Dömötör János, Névy László talán még készségesebb hódolattal nyújtják Tompának a föltétlen nagyság koszorúját.

Ily kitünő helyekről származott elismerés után valóban nehéz tisztet vállaltam magamra, midőn meglehetősen ellentétes állást foglalok el a Tompa költészetének, különösen pedig elbeszélői költészetének megítélésében. De vajon ez által nem sértem-e meg a köztudatot, mely a mindenestre jeles ódaköltőt legjobbaink mellett látja ma is? nem vetek-e föl oly állításokat, melyeknek behizonyítása nekem úgy mint az érzékeny olvasónak fáj? nem nyúlok-e durva kézzel a felséges fátyolhoz, mely a saisi képet eddig fődte? A legbensőbb meggyőződéssel — s ez talán menteni fog; a leglelkiismeretesebb vizsgálódással, s ez talán megóv a tévedéstől — indulok útamon.

Rég elfeledett halhatatlant emelni ki a méltatlan homályból, s megkoszorúzni az őszinte csodálat, hódolat, szeretet koszorúival, a mint ezt tette Gyulai Pál *Bánk-bán* fölött írt kitünő tanulmányával, Arany János Zrínyiről szóló nagyszerűen indúlt töredékével — ez, jól tudom, szép és fölemelő tiszt: de megingatni egy már mélyen gyökeret vert nézetet, sőt hitet oly költőről, kit nem leha pajtáskodás emelt magasra, de országos tisztelet, önkényt eredett lelkesedés: ez bizonyára kényes és kétes vállalat fogna lenni egy erősebb szabású tehetségnek is mint én.

Mégis megyek.

Nevezetes előzmények bátorítanak.

Toldy Ferencz *A magyar irodalom története* című jeles művében így jellemzi Berzsenyit:

„Berzsenyit az érzés heve, a fenség, nagy erős gondolatok, lyrai csapongás és gazdag dictió Horácz fölébe emelik, sőt mondjuk ki bátran: a világeköltészet legnagyobb ódaköltői a zsoldárdalnokok és próféták mellé iktatják.“

Alább ekkép szól Bajzáról:

„Bajza megteremtette ama minden lelki érzékeinket harmoniai működésbe hozó dalokat, melyek az alkotás és kifejezés nemes egyszerűsége s a forma bevégzettsége mellett a magyar lyrai költészetnek soha el nem árulható mesterművei.“

Vörösmartyról már ezeket mondja:

„Az új világ és új költészet apokalypsise.“

Mai nap állanak-e ezek a nézetek, itéletek így? Volna-e aesthetikus, ki ezek mellett harczolni szeretne? És kérdem: mégis kisebbek-e ama költők, mert rólok az idő folyamán leesett, a mi nem volt övék? Kevésbbé szeretjük-e Vörösmartyt azért, mert ma már nem mondjuk, hogy költészete: az új világ és új költészet apokalypsise? Berzsenyit azért, mert ma nem emeljük Horácz fölé, s nem helyezzük Dávid, Ezsaiás, vagy épen Mózes mellé? Bajzát, mert dalait nem tarthatjuk többé elavúlhatatlan műremekeknek? Alig hinném.

Midőn még egyszer végig tekintek Tompa lyrai és elbeszélői költeményein, még egyszer számot adok magamnak a benyomásokról: úgy érzem, talán még sem végezek egészen haszontalan munkát, ha tapasztalataimat, vizsgálódásaim eredményét leírom.

De hogyan és honnan induljak ki?

Hectorn, midőn Achilles sátrában ravatalon fekszik, egy csomó kíváncsi, dicsőítő, szánó, résztvevő akhiv veszi körül. Föltakarják a nemes trójai sebeit, megméri: kinek fegyvere üthette ezt, kinek dárdája azt? Kézbe veszik páncélját, sisakját, gerelyét, hogy mekkora ereje lehetett, s eldöntik ott a sebek és fegyverek láttára, hogy a trójai mekkora hős volt.

Így veszem föl a költőt én is.

Megnézem sebeit, mert ha harczott, sebeket is kellett kapnia; fölemelem fegyvereit: azok megmutatják mekkora és minő emberekkel küzdött; megnézem utolsó vonást a halott ajkain: az a néma egyetlen oda fagyott vonás elbeszéli nekem az egész lefolyt elmúlt mozgó-zajgó életet.

Igenis, egyszerűen szólva: be akarok mélyedni a költő benső világába; kutatni akarom az okokat, melyekből bánata, haragja, gyűlölete, megvetése származott; vizsgálni akarom a forrásokat, melyekből szeretete, reménye, hite, életkedve, föl-emelő szenvedélye vagy csalódásai után megtartó tiszta öntudata eredett; meg akarom keresni mi képezte a gyermeket, hogy kedélye a költészet szép birodalma felé hajlott; mi növelte az ifjút, hogy „az érzések tengeréhez jutván a szelid lant tisztességében“ részesüljön; milyen volt a kor, mely dallani hívta; milyen az ember a költő tükre szerint; kortársai közül, kik, s hol hatottak reá legerősebben, meg akarom látni, mi emelte útain, vagy állította meg haladásában, s mi adott irányt költészetének.

Meg kell ismerkednem előbb az emberrel, hogy költészetéről szólhassak.

Tompa Mihály született 1817. szeptember 28-án Rima-Szombaton. Atyja szegény sorsú csizmadia volt, ki lelkéből örvendett ugyan, hogy első-születőjük épen fiú, s így benne a mesterség is ki tudja nem kap-e hathatós támaszt: de egyebet bizony nem igen tehetett. Neveltetés, iskoláztatás, s ilyes magasabb dolgok a jó apa fejében aligha fordulhattak meg. Mutatja ezt azon körülmény, hogy midőn az édes anya a fiú születése után nem sokára meghalt, a gyermek a városból falura került Igriczibe, Borsodmegye egy kis falujába, a hasonlókép szűkes körülmények közt élő szántó-vető nagyapához. Kétségkívül inkább csak azért, hogy a kis Mihály a fris levegőn növekedjék, edze testét, épüljön, s annak idején majd foglalja el

helyét Rima-Szombaton a töke mellett, az édes apai vezető kezek alatt.

De a jó sors mást határozott.

Hozott-e a városból jövő kis árva fiú szívében valami magasabb vágyat a nagypapa szalmás kunyhójába, onnan, hol az emberek tisztességesebb öltözetben járnak; onnan, hol a templom tornya sokkal magasabb, hol a harangok szava erősebb, az utcák szélesebbek, a házak nagyobbak; kis szívébe lopódzott-e valami a büszke, tanult emberek éles tekintetéből, vágyaiból? ki tudná azt határozottan bebizonyítani, vagy alaposan megczáfolni? Pedig az első gyermekkori benyomások, remények, óhajások sokszor változhatatlan törvényeként vonulnak végig életünkön; fáklyaként lobognak, csillagokként tündökölnek, s az édes anya szavainál is édesebben hívnak. A kis rima-szombati dolmányos, nyakravalós gyermek hamar kivált társai közül. Élénk esze, vidám szorgalma, szép énekhangja hamar megkedveltették az öreg rektor úrral. Lassankint a dolog oda fejlődött, hogy Mihály első ember lőn az egész iskolában. Az imádságot ő mondta, az éneket ő kezdte és nyújtotta, s a fölvygázó, a rendtartó szép kötelességei az ő vállacskaíra nehezettek.

Kezdett férfiúvá lenni a gyermekek között; bizonyos önállóságra tett szert s érezte, hogy az ő pályája nem Igriczi-ben végződik, s az ő útja nem a rima-szombati kis sötét csizmadia-műhely felé vezet. Az ő útja messzebbre szól, magasabbra, föl egész odáig, a hol a nap sohasem száll le, s a hol az emberek sohasem halnak meg.

Itt élt e csöndes falucskában növekedő lélekkel, mint Augustinus a kóbor, de jó kedvű komédiások közt, álmodozva, s nem véve észre az élet nyomorát, az emberek hitványságait, melyek később a költőt, a férfiút a haragnak, a gyűlöletnek oly mély, szilaj kifakadására ragadták, midőn írta:

„Felebarátimat én már jól ösmerem,
Sok mérges sebhelyet hordozok lelkemen,
S éljek egy századig,
Lelkememben irántok nem terem szeretet,
De borzalom lakik . . .“

A becsületes iskolamester szebb óráiban talán önmagát látta a serdülő és szépen fejlődő árva gyermekben; a sötét

szemekben olykor-olykor talán az ő eltemetett szép világát, magasabb vágyait, rég összetört reményeit látta föl-fölszállani, a gyermek széles komoly homlokán talán észre vette azt az isteni vonást, mely a jövő idők emberét, ügyefogyottak védőjét és a betegszívek vigasztalóját mutatja; talán az agg ember homályosuló erőtlen szemeivel belátott a távol jövőbe? Elég az, hogy a fiút mind jobban-jobban megszerette, kitüntette, és sorsáról, jövőjéről ő, a se nem rokon, se nem barát gondoskodni kezdett. Igenis, Bihari György uram, a szegény földműves unokájának sorsa fölött kimondotta a végszót: Mihálynak ki kell emelkedni a kunyhók közül!

A rektor úr pártfogó után látott, s kapott is egy oda való derék földes urat, ki Tomba Mihályt kész volt bevinni Sáros-Patakra, saját fiaival, holmi apró szolgálatokért, s kész volt róla annak rendje és mértéke szerint gondoskodni.

Az öreg rektor nem csalódott, nem szégyenült meg. A rima-szombati fiú ott is hamar elébe vágott sok társának. Bihari György úrra és a szegény nagyapára édes örömeik vártak. Eljöttek az idők, mikor a gyermek ifjúvá lett, s a virággyümölcsbe szökött. A fölserdült ifjú ünnepi szünnepokra haza-haza látogatott Igriczibe, hogy azokat, kik szerették, megörvendeztesse valamivel. A templom kopott bádog-tornya ezekben a napokban fényesebben ragyogott; a harangozó tekintete egész történeteket beszélt a faluban arról, hogy husvét másod napján ki fog prédikálni. Az öreg rektor legszebb énekeire készülgetett. S íme az, ki mint árva gyermek szakadott a faluba, íme az öreg Tomba István unokája szép prédikációjával, szívre ható hangjával ünnepet szerzett az egész községnek, különösen pedig annak a két öreg embernek, kik az ifjú Mihályt édes könyek között adták kézzel kézre a jó barátoknak, a hű gyermekkori pajtásoknak.

Az ifjú boldog szép napokat élt itt.

Bejárta a hegyet, völgyet, a szőlőt, az erdőt, a nádas, a tó környékét. S a hegy, völgy, halom, erdő, hegyszakadék, nádas, bozót, a tavak, erek, ledőlt várak, elsüllyedt templomok, kővé vált zsarnokok, bugyogó források, melyeket leölt sárkányok csapkodó farka fakasztott, — mind-mind kitárták a látogató, kérdő, résztvevő ifjú előtt titkaikat, elmondták történeteiket. S a hallgató szív, a nélkül, hogy tudta volna, mindeneket fölírta, megőrizte.

Ez édes ifjúkori emlékek soha el nem múló benyomása alatt észrevétlenül kezdett képződni, alakulni, növekedni a *Regék*, *mondák* nem sokára híressé válандó költője.

Tompai M. hály sokszor fölkereste a kis borsodi falucskát s gyermekkori társait, kik lassankint családos emberekké lettek, míg ő messze volt csak attól is, hogy pályát választhasson. Itt a kopottas öltözetű, de vidám beszédű, tréfás, enyelgő diákot mindig szívesen látták; vetekedve hívták egyszerű mulatságaikba, keresztelőkbe, lakodalmaikba, szüreteikre, a kender-tiprásra. Kivitték a rétre, s míg a jószág csöndesen legelészett a nádasok szélén, a kövér fűben: a lobogó pásztor-tűz fényénél vidám beszéd és nevetés áradt az egyszerű boldog emberek ajkain.

Az ifjú diák elleste kifejezéseiket, megőrizte humoros adomáikat, följegyezte meséiket; megismerkedett vágyaikkal, szenvedélyeikkel, később szenvedéseikkel is: belátott őszinte szívök rejtekébe, s megszerette őket mint testvéreit, rokonait — a koporsóig.

Később is, midőn elég oka volt megutálni a művelt embert: ide menekült pihenni e mesterkéletlen szívek szeretetébe. Itt gyuladt föl szíve mélyén a költészet örök szent lángja, titkon, észrevétlenül, de mind-mind hevesebb, lázasabb dobogásra verve az ifjú keblet. A falusi képek, apró történetkéik, *mondák*, majd báratos, majd vidám jelenetek egyre sűrűbben megkeresték tanuló asztalánál, merengéseiben, álmodozásaiban, az éjfélie és hajnali csillagok fényénél. Megölegették, simogatták, szájába adták a szót, kezébe a tollat, s *Az árvalány-haj*, a *Jávorfá*, a *Vándorlás*, a *Kőasszony*, a *Sárkánytörés*, a *Sirató*, a *Pipás kántor*, az *Ünnep-rontók*, a *Szegény és gazdag*, a *Kincskereső*, a *Szomjas Palkó*, a *Keresztút*, a *Szakállas farkas*, *Diós-Győr*, *A bojtár*, a *Mohos tulkai*, a *Pogánykút*, az *Elsülyedt templom* homályos ingó képei közül egy-egy formás testet öltött. Az első édes strófa megcsendült, a rhythmus szárnyára vette a szegény ismeretlen ifjú lelkét:

„És a lanton meg nem szűne a dal,
Zenge későn, zenge viradattal . . .“

Sáros-Patak, a Rákócziak ez ősi fészke, — századok óta a szabadság, s ezzel együtt a tiszta magyarság és irodalom megtörhetetlen vára volt. Tanári kara, melyből a nemzet

időről időre maig legjelesebb jogászait, theologusait, nyelvészeit s aesthetikusait bírta; ifjúsága, mely a munkában vidám, eleven, tősgyökeres magyar kedélyével igazi típusa volt a szabad független ifjú léleknek; értelmisége, mely mindig tudta méltányolni a falai közt virágzó tudományt, őszinte örömmel üdvözölte mindenkor azt is, kit az istenek a szelid lant tisztességére méltattak.

Hamar észrevették és mélyen becsülték ama sovány, szegényes, magas, rima-szombati ifjút is, kinek jeles költői tehetségéről magasztaló hírek kezdtek szárnyra kapni. E figyelem mód nélkül emelte az ifjú Tompa Mihály munkakedvét és nemes becsvágyát. A már akkor irodalmilag ismert Kazinczy Gábor és Szemere Miklós, két ősnemes kitünő család nagy reményű sarjadéka, barátságával tisztelte meg az elvonuló szerény ifjút, a költőt, kinek tehetsége, mint a pünkösdi rózsza, hirtelen kitárta szirmait.

A három derék ifjú szenvedélyes hévvel dolgozott, írt, bírálta, biztatta, emelte egymást.

Magas lángok lobogtak ama nyomott sötét időkben az irodalmi pályára készülő ifjak előtt. Vörösmarty, Bajza, Toldy s a náloknál kisebb bár, de szinte szép lelkű Garay örömmel üdvözölt minden föltünő újabb tehetséget. Az olvasó közönség pedig, mely ama korban hozzá volt szokva, hogy a jelesek rövid időközökben új jelesek váltják föl: élénk érdeklődéssel vizsgálta a lapokat, különösen az *Athenaeumot*, melynek magas sorompói közt hitte leginkább az új nagy föltünését.

Ez érdeklődés egy ismeretlen kitünőség iránt, e mély benső várakozás nem volt minden alap nélküli. Vörösmarty elérvén nagysága tetőpontját: kevesebbet írt; Bajzát a kritika foglalta el, s lantja majdnem elhallgatott; Vahot Sándor minden tisztasága mellett is nem tudott népszerűsége jutni; Garay sokfélebe kapott, és se itt, se ott nem igen emelkedett; a régibb Czuczort, bár dalaival volt tele minden ifjú és leány dalos könyve: a nagy közönség — méltatlanul — kevesre tartotta; a nyelvben és gondolatban egyaránt nem közönséges erejű Sárosyhoz keveset kötöttek: mindez arra mutatott, hogy a magyar költészet barátai koszorúikat másnak tartogatják, s ennek eljövételében hisznek is.

Ekkor lépett föl Tompa az *Athenaeum* hasábjain 1841-ben *Mohos váromladék* című románczával.

Ha nem csalódom, Börne mondja valahol: „az első szín-darabot az ördögnek írjuk, az első el van veszve.“ Talán így a lyrikus első költeménye is. Lehet. De annak az elsőnek színét, formáját, hangját, irányát, nemét sok következő folytatja még éveken át; s ez okból épen nem kárba ment munka vizsgálni körülményesebben ama véletlen elsőt, főképp oly költőnél, mint Tompa, ki *Mohos váromladék*ával huszonnégy éves korában lépett föl, tehát ifjúsága fényében, mikor az első ábrándok köde már eloszlott, s a keresett ország partjai tiszta körvonalakban kezdenek föltűnedezni a sovárgó szemek előtt.

Mit mutat e románcz?

Hibátlan verselést, a költőből még semmit.

Bár a kiadók megtarthatták volna a sorrendet, melyben a költő verseit írta. E folytonosság a fejlődés természetes fokozatát, esését vagy emelkedését, iránya elhajlását híven föltüntetné. Azonban azt hiszem, mégis rá találhatok, hogy költeményei mily sorban követhették egymást. A *Melegforrás*, *Vallomás*, *Éji kép*, *A patakhöz*, *A költő*, *Lant és korona*, *Kertészleány*, *Hárjám*, *Varró leány*, *A költő végülma*, *Koszorú*, *A hír lantja*, *A dalnok*, *Művészet és pályabér*, *Barátom halálára*, *Bedő*, *Póstadal*, *Néprománcz*, *A dalnok*, *A szellő* nagyon közel eshetnek a *Mohos váromladék*hoz.

Nem azon csodálkozom, hogy e versek nyelvezetben, gondolatban, színezésben, formában, — értem a belsőt, — érzésben oly erőtlenek, mert csak valódi nagy tehetség, egy lángész jelenik meg egyszerre saját alakjában, érzéseivel, egész benső világával: de csodálkozom azon, hogy Tompa, kiben annyi természetes kedély volt: egyetlen vonást bár, egyetlen igaz jelenetet sem tud még itt fölmutatni a való életből.

Majd az egész első vaskos kötetben egy közepes tehetség áll előttünk, olyan ruhában, melyet nem az ő ép egészséges természetéhez szabtak, olyan beszéddel, melyben egy hang sem a természetes emberé. Toldy szerint ez volt ama dicső kor, mely az igazi nagyokat termette, a kik után már csak epigonok következtek.

Pedig Tompánál, hogy igazat adjak, az egész athenaeumi körben alig két-három költő volt nagyobb.

És mi itt még a később ünnepelt ódaköltő?!

Ezt érezte Szász Károly is, midőn kénytelen így kiáltani föl: „Meg kell vallanunk, hogy tehetsége lassan fejlődött.“

Reménytelenül lassan!

Tompa ez izzasztó és bénító próbálgatások, jobban mondva utánzások között megállott. Az őszinte ember természetes érzése tiltakozott az ifjú íróban e színpadi, eltanúlt nyögések, sóhajtozások ellen. Eldobta a lantot. Visszatért a kis borsodi falucskába, s fölkereste ifjúkori kedves emlékeit. A regékhez, mondákhoz szabogatta a formát. Azt hitte, itt az ő világa. Én is hiszem, hogy az a költő, a ki harmincz évvel későbben a *Kun Kocsárdot*, a *Három a darut* írta: nem rossz helyen kereskedett, de azzal a megvesztegetett ízléssel, melyet regéihez, mondáihoz vitt, derekas dolgokat lehetetlen volt alkotnia.

Mi alatt a sárospataki költő a nádasok, bozótok, erdők, hegyek, várak, források, barlangok, csigák, kövek, füvek, virágok titkait fürkészte; mi alatt regéinek első füzetére ezernél több előfizető gyűlt: a magyar költői irodalomban egy új, fölséges világ támadott. A várva várt valódi nagy megérkezett, s a szívek az ország egyik szélétől a másikig egy csodás új név varázsával teltek be: a Petőfi Sándor örökké élő nevével.

Holdnak, királynak, fejedelemnek mindig volt udvara: lett Petőfinek is. Az ifjabb költők, s köztök Tompa is, siettek az új zászló alá. A Columbus új világa nem zsongott, rajzott, hevült, lángolt, tört, zúzott, épített jobban, mint a Petőfi tábora. E kor a magyar költészetben épen az, a mi a Kossuthé a politikában. A lelánczolt nép itt; a görög és római bilincsekben vergődő nyelv ott. Egy eget-földet rázó hang, egy szívet gyógyító édes sikoj: s két lángész ült diadalünnepet. Ez a nyelvét, az az ősi alkotmányét.

Petőfi a hajnalnál tündöklőbb jövetelevel, költészetének mély nemes igazságával, szívének természetes őszinteségével, lyrai hevületének csodás szárnyalásával, mindennek, a mi magyar, forró szeretetével megtisztította a magyar Parnassust, széttörte a bálványokat, s visszaállította annak kultusát, a mi a hármas halom téerein egyedül képes fentartani és magasra emelni Árpád nemzetét.

Nem vonom én itt le Petőfiért a Vörösmartyék nagy érdemeit: csak rá akarok mutatni arra az útra, melyre Tompát s vele annyi jelesünket Petőfi vezette, s melyen a „regék költője“ megbuzdult igaz érzései után mindenkorra írt szebb lyrai műveit alkotta.

De lassan, félve, óvatosan lép föl Tompa az új ösvényre. Régi tárgyait elhagyogatja; classikus kifejezéseit nyersebb, jellemző fordulatokkal cseréli föl; kezd megjelenni verseiben az „üdv sugar“ helyett a „csikaszk farkas“, a „bájkorány“ helyett a „hólyag ablakú“ csárda, a „dalnok“ helyett a „esapláros“, a „fényterem“ helyett a „tágas ivó“, a „hölgy“ helyett a „rózsám“, a virágos „éremény“ helyett az egyszerű „szereitek“. A romantikus *Mohos váromladékot* a közönséges *Pusztá* váltja föl, hol:

„Futtatnak a neki vadult veszett szelek . . .“

A szent *Hárfát* kiszorítja az *Elmélkedés a kancsó felett*; a fellengző *Művészet és pályabért* a *Divatós költő*, melyben úgy látszik itt-ott a régi Tompát is vágja. Majd Petőfihez írt, utóbb vele váltott levelei után a humornak, a kedélyes tréfának, satyrikus éleznek egy-egy jól talált alakjával is találkozunk költeményeiben, mint *A lány szeretőnek való* dalban, a *Jónás deákban* a *Nánihoz* írott cyclusban. De mondat-szerkezete még hamar-hamar a régi iskolára üt. A *Hozzá* című versben (I. k. 207. l.) írja:

„Midőn a szív alig remélte
Sajátjának mondhatni végre . . .“

Majd mily tiszta hang csendül meg az *Ősszel* fölirotatú versében, mely tárgy többször inspirálja és később még költőibb tartalommal. Küzd, meg-megáll, mint a ki ismeretlen vidéken keresztülra jutott. Egyfelől ha vonja az új rhythmus, a Petőfi által föltárult magyar világ, a *Dunamenti kis lak*, *A jó öreg korcsmáros*, a *Szeget szeggel*, a *Pál mester* igaz magyar humora, az alföldi *Lopott ló*, a *Befordultam a konyhára*, a *Kítették a holttestet az udvarra*, az *A szerelem*, a *szerelem*, a *Kis furulyám*, a *Temetésre szól az ének* ismeretlen ismerős, édes, gyermekkori, szinte elfelejtett szívre ható zengése — s ez az ő lelkét is egy pár valóban szép népdal írására buzdítja, másfelől még mindig hatalmában tartják a régi iskola patetikus fellengései és megzendíti a *Temetői hangokban* a *Márvány-szobor* erőteljes monologját, a gúny, a harag, a fellázadt érzés heves kitöréseivel; majd a *Temetői hangoknál* a *Harangszóhoz* fordul s írja a gyönyörű „Teremtő isten“ kezdetű részt.

Így hullámzik kedélye, így vergődik szíve, de egyre igazabb, férfiasabb érzésekben, míg lassanként elkészül a talaj valódi értékének nem kis épületéhez.

Az „érzések tengeréhez“ jut s többé nem kell haboznia, hogy mit mondjon: kifejezés, nyelv, forma, érzés, gondolat egyszerre születnek dalaiban.

II.

Tomba nem úgy tett, mint Arany, kiről szépen írja Erdélyi: „megvárta az időjárást, míg hozzá föláradt a víz, hogy elbocsáthassa csolnakát,“ — az övé, mint a halász-bárka, mindig a vízen regett.

Azt hiszem, — legalább sűrűn meg-megjelenő újabb füzeteiből úgy látom — benső rejtett világa nagy tusakodáson nem igen ment keresztül; erősen nem küzdött hivatott vagy tartóztató vágyaival; alkotásainak becsét aggódó tanulmányok, összevetések hazai vagy idegen költők remekebb műveivel, kellő mértékben nem igen latolgatták.

1846-ban adta ki *Népregék és népmondák* című első gyűjteményét, melyről az 1870-ben megjelent összes kiadás jegyzetei között ezeket olvasom: „Tomba költői föltünésének legnagyobb előmozdítója volt.“ Csakugyan ennek alapján választotta meg a Kisfaludy-társaság 1847 elején tagjává, mint a „népregék közkedvességű dalnokát.“ Már ekkor megírta *Szuhay Mátyását*, s pályázásra is bocsátotta; majd a következő évben elkészítette *A vámosújfalusi jegyző* című költői beszélyét, s széket foglalt vele a Kisfaludy-társaságban. Megírta *Szécsi Máriáját*, s jobb regéinek, mondáinak nagy részét, habár ezek közül egy nagy csomó csak később, az ötvenes években láthatott is világot.

Az elbeszélői téren kifejtett ily nagy mérvű s ily eredménydús működése után bátran szólhatunk róla mint elbeszélő költőről. Azon okból, mert sokáig mint epikus volt nevezetes: elsöben is elbeszélő költészetét akarom jellemezni.

A világirodalom, egyetemes művészet legjelesebb hősei nem szégyenlettek nagy előképek után képezni magokat; Rafael, Michel Angelo, Tizian, Tintoretto, Giulio Romano,

Poussin, Claude Lorrain, Delacroix hosszú időn át másoláson edzette szemét, élesztette ítéletét, művelte ízlését, s első nagyobb compositiójában mindegyik rávall mesterére. Thorvaldsennél és Canovánál az újabb kor e két legnagyobb szobrászánál a minták tisztán kimutathatók. A költészetben pedig még könnyebben föl lehet fedezni a mesterhez vezető nyomokat. A Dante *Divina commedia*jában ki ne hallaná az Ezsaiás rettentő hangját; a Milton *Elveszett paradicsom*ának ódaszerű fölemelkedéseiben a Mózes paralellistikus énekeit; Corneille és Racine alakjainál ki ne ismerne a nagy görög tragikusok pathosára; Molière éles de életteljes satyrájában ki ne érezné a Plautus gyógyító kaczagását?

De a nagy költők magok se tagadják, ha egy nagyobbhoz fordultak. Schiller maga írja Goethéhez szóló egyik levelében: „Ich habe mich dieser Tage viel damit beschäftigt einen Stoff aufzufinden, welcher von der Art des Oedipus rex wäre . . .“ S *Messinai menyasszony*ában meg is lehet találni a reminiscentiákat.

Tompánál, mint elbeszélő költőnél, a hang, a scenirozás szintén rá-ráüt egy-egy előképre: de azt kimutatni nála, hogy ezt vagy ama mestert szerette, követte, utánozta — nem lehet. Hogy Ovid *Átváltozásai* ébreszthették föl lelkében a regék iránti mély, mondhatni haláláig tartó hajlamot — hiszem, s ezt talán fejtegetéseim be is bizonyítják; de hogy az alakítás a tárgyválasztás iránya valamely külföldi nagy költőnél mélyebben megragadta volna költői kedélyét, mint ezt Puskinnál, Lermontoffnál Byronnal szemben akárki is kimutathatja: azt itt nem látom. Föllépte első éveiben ösztönszerűleg-e, öntudatosan-e vagy véletlenül? kiformált magának valami elbeszélői alakot, s ezzel mint a nehéz rab, — meg is maradt végig. A Garay németes rhythmusa, szónoki fellengése hatott reá, s ez meghagyta nyomát valamennyire a regéken és népmondákon, a nélkül azonban, hogy ez élésebben bevésődött volna szívébe; a Vörösmarty cothurnusos modora a dialogokban nyomott némi szint pathosára, de minden mélyebb jelentőség nélkül. Lelke hidegen tartotta magát minden erősebb hatástól, talán azért, hogy eredetiségét az elbeszélői téren annál biztosabban megtarthassa, ha ezt a lyrában már elvesztette.

Pedig épen nem bűn valakitől, nemcsak egy nagytól, de

még egy kisebbtől is tanulni. Nem baj, ha a forrás, a melyből merítettünk szemeink élettelen csillogásában, arcunk üde színében, tagjaink megépült ruganyosságában elárulja, hogy mi is ittunk gyógyító csöppjeiből: így az se baj, ha a költő, író alkotásainak egyes vonásain meg is látszik a minta-kép. Azért, mert Virgil epizódjaiban, festéseiben, scénaiban hasonlít Homérhoz, *Aeneis*ében örökbecsű művet alkotott; azért, mert Tassót a halhatatlan csáktornyai szeretettel, egész naiv bizodalommal követte: a *Zrínyiasz* mindenkor egyik legnagyobbszerű epikai alkotásunk lesz; azért, mert Arany a népmesék, népballadák édes magyar hangját, ismerős fordulatait, alkotási sajátosságait bevitte költői beszélyeibe; azért, mert a *Nibelungenlied* családiás, benső, leplezetlenül őszinte jeleneit, más alakban, más motivumokkal, mélyen saját jelleggel a nagy magyar elbeszélő fő epikai művében megtaláljuk: azért Arany mindig eredeti, önálló tehetség, lángész marad a világirodalomban.

A fő csak az, hogy egy más, talán jobb hasonlattal éljek, hogy a költő annyira magába tudja olvasztani a vett vonásokat, kedveleteket, sajátosságokat, kezelési formákat, — tán az egyes részleteket is — mint a vér a feldolgozásra adott elemeket, hogy velök, általok működjek, de teremtsen újat, éltető saját erőt.

Lesz alkalmam egyébiránt kimutatni, hogy Tompára nézve is eljött az az idő, mikor egy magasabb szellem előtt, a legnagyobb magyar epikus előtt ő is készséggel meghajlott, s örömmel leste el az igazi alkotási módokat.

De erről a maga helyén.

Tompa műveinek nagy részét az elbeszélő költemények teszik. Regék, népregék, mondák, beszélyek, legendák, képek, románczok, balladák. Ide számítom a virág-regéket is. Négy vastag kötet. Egy költői életnek legszebb szakasza: az ifjú- és férfikor, mert e két időre esik az elbeszélői műnek zöme.

Hogy ne lenne följogosítva a kritikus vagy tanulmányozó, hogy ily nagy mérvű működést a maga egész teljében felöleljen. Szász Károly, a nagy nevű kiadók egyike, Tompának e nemű műveiről így ír: „Valóban, ha többet nem ír és itt bevégzi vala költői pályáját, magok e népregék is fentartanák nevét, mint oly költőét, ki a jó úton járva, nemes ízlés, gaz-

dag, néhol csaknem túlgazdag képzelődés és zengzetes nyelv előnyeivel vívta ki magának az elismerést.“

Én hiszem, hogy a jeles költő és műbíráló, midőn e sorokat leírta, arra is gondolt, hogy ezt be kell bizonyítani. Őt azonban mint életrajzíró a kedvező helyzet e kiválóan méltányló ítélet bebizonyításától fölmentette.

Igénytelen tanulmányom első lapjain megjegyeztem volt, hogy nekem Tompára nézve az általában megállapított és elfogadott nézetekkel szemközt ellentétes felfogásom és véleményem van. Gondolom, e sértés mégis nem lesz oly nagy, hogy e merészséget nemcsak a kiadó jó barát, de a poraiban nyugvó költő is meg ne bocsássa. Azért bebizonyító okaimhoz, ha azok itt-ott élesek lennének is, (a kifejezésben talán durvák) bátran nyúlok.

Plátó így tanít: „az elbeszéléshez mesét kell költeni, és cselekményt teremteni, különben nem lesz költői mű.“

De milyen legyen ez a mese, milyen a tárgy, milyen az alak, milyen az előadás menete? A régi öreg híres Batteux Horác *Ars poetica*-ja után így fejtegeti a föltett kérdést: A költő választhat akármi tárgyat, szabadságában áll: de a mesében meg legyen az egység, a részek összetartozzanak, az arányosságot megtartsák. Minden a tárgyból fejlődjék; jellemzetesség, igazság, hűség a természethez el ne maradjon. Az előadás legyen gyors, essék el minden a mi fölösleges, a mi a födolgot odább nem viszi, vagy éppen más irányba terelné. Legyen a tárgy érdekes, új. Az előadásban az élet fenségének vagy alacsonyságának kifejezése: humor, pathos, satyra, mindez összeműködjék.

S oda teszi a régi latin aesthetikus, mintegy biztatóul:

„... et versate din quid ferre recusent
Quid valeant humeri.“

Szabad legyen még egy másik régi aesthetikust idéznem.

Diderot miután előadja: hányféle az elbeszélés, ezt a kérdést veti föl: „Az elbeszélő mikép fogjon dolgához? Imígy: elbeszélésébe a dologgal szoros kapcsolatban levő apró körülményeket, oly egyszerű, oly természetes, és mégis oly bajosan lelhető vonásokat hintsen el, hogy kényteleneknek érezzük magunkat ekkép kiáltani föl: ez igaz, ilyen kitalálni csak úgy — nem lehet.“

Ezek, azt hiszem, nemcsak én előttem, ki ezeket Tompara akarom alkalmazni — de mindenki előtt igaz és megdönthetetlen dolgok. Ez amaz ős-régi, Platótól le egész hozzánkig teljes érvényben levő mérték, melylyel a Tompa elbeszélő költeményeihez járulok — a lehető vigyázattal.

Könnyebb áttekintés végett e költeményeket négy főcsoportra osztom :

Regékre a virágregékkel együtt ;

Népregékre (régebben népmondák) ;

Beszélyekre, és

Elegyes, elbeszélő költeményekre.

Engemet Tompa regéinek olvasása közben többször megállított az a kérdés : vajon a költő mit akart e regékkel ? Mit akart Ovidius az ő regéivel ? Korának, a nagy római birodalomnak, a hatalmas római nemzetnek vallásos, erkölcsi, társadalmi, politikai, mondai világát megőrizni ; megtartani a szép időkből a mi a szívet emeli, a lelket bátorítja, az ifjút lelkesíti, az aggastyánt megvigasztalja ; összeszedni e felséges képeket akkor, midőn az őszinteséget a hizelgés, a bátorságot a szemtelenség, a kegyességet a tettetés, a magas hazafi-áldozatokat a kapzsiság szorítottak ki a szívekből ; adni ezeket oly allegorikus formában, oly takart vonásokkal, hogy a zsarnok, a hatalmas kéjencz, az embertelen földadó a határozott metsző célzásokat ne vegye észre ; hogy a bűnös teste sajogjon, de a korbácsot ne lássa ; a szemtelen szegényítették meg, de a beszédet ne hallja ; a magát istenné tevő imperator sejtse, hogy villognak már a török, de ne foghassa meg a kezeket ; a nemzet mély süllyedésén kétségbeeső feddhetetlen kebel találjon alakokat, melyekből győződjek meg, hogy annak, a mi nagy, nemes és szép : elveszni nem szabad.

Magas költői feladat, méltó a legerősebb talentumokhoz.

És nézzük csak : ezek a fűvé, fává, kövé, állattá, patakává, forrásokká vált alakok mi megrendítők fájdalmaikban ; mi kedvesek örömeikben ; mily igazak tévedéseikben, mily hatalmasak lángolásaikban ! Hogy reszketünk az ég útján futó Phaetonért ; mily lázas gyönyörrel szemléljük a lángeszű Daedalus merész fiát ; mi igaz szívvel hajlunk meg a Baucis és Philemon kegyes alakja előtt ; mi mámoros lelkesedéssel nézzük a szegény gygások egetvívó harczait ; mily benső részvéttel siratjuk meg a szerencsétlen Niobét ! Való, emberi

szenvedélyek küzdenek itt előttünk: emberi módon, emberi emelkedéssel és bukással.

Mit akart Tomba regéivel? Nem kevesebbet, mint: a fűben, fában, kőben, állatban, napban, holdban, csillagban — az összes mindenségben létező erők, törvények bölcsességét, jóságát, igazságát, fenséges jelenéseit megszemélyesíteni.

Mély, átható tekintetét vezette a fáradhatatlan phantasia; meleg, érző tiszta szívét mozgásba hozta a legnyomorultabb állapot szenvedése. Részvétre gyúladt minden iránt, a miben érzést, eszmei világot fedezett föl. A kis *vitórlás csiga*; a néma *tengerszem*; a szomorú *sírásó bogár*; a vérszínű *veres agyag*; a bugó, nevetséges alakú *bölmöbika*; a *mézharmat*; a rövid életű *kérész*; a barlangtitkos teremtő alakja, ki a *barlangok száz csodáit* építi; a magasságból aláhullott *légkő*; a *fenyves erdő* kuszált, tört beszédü zúgása; az emberi hangon beszélő *viszhang*; a csodásan újjá születő *féniksz*; a tűz hatalmas *szelleme*; a szegény *vándorláp*; a nyomorult *ördög-szekér*; a szép *árvalányhaj*; a megható *jávorfaj*; a tündérek *forrásai*; a megdöbbenő *üres koporsó*: mind-mind hullámba hozzák nemes költői kedélyét. Pártjára áll a védtelennek és megbünteti a gonoszt.

Az irány, a cél mind igaz, költői; de a forma, melyben a történetek szemünk elé lépnek: az hibás, az sok kifogás alá esik. Nem összehasonlítás okaért állítottam én itt a két költőt egymás mellé, bár ha azért tevém, sem követek vala el hibát; hanem hogy a regék elméletét vizsgáljam, s a két költő belső világához az utat megkeressem. Ovidius előtt állott a gazdag, ragyogó görög költészet kiművelt formáival, ezer báju alkotásaival a költészeti fajok minden nemében: Hesiod, Aesop, Theokrit, az epikusok s a nagy tragikusok; Ovidius előtt állott a hatalmas társadalmi és politikai élet, melyet csak figyelemmel kellett vizsgálni, hogy újabb meg újabb inspirációkat teremtsen egy élénkebb költői kedélyben; Ovidius előtt nyitva állott a küzdelmeknek minden sorompója — s nagy dolog ez; Ovidius egyik kezével támaszkodhatott a népre, a másik kezével foghatta caesar barátja palástját; láthatott, élhetett, tanulhatott. S valóban ki is vette részét mind a háromból.

A magyar regeköltő, ki pedig tárgyaira nézve nem csekélyebb világot akart fölemelni, mint a római — minden

kedvező körülménynek híjával volt. Mi volt a mi politikai életünk? Egy kiváltságolt osztály szomorú henyélése, vagy erőtlen, iránytalan tévedezése. Mi volt a mi társadalmi életünk? fent: Páris utánzása; lent: Bécs majmolása. És irodalmunk mi volt a negyvenes évekig, midőn Tompa tanuló éveit töltötte? Tapogatódzás, néha jobb irányban meginduló küzdelem, a classicisták és romantikusok harcza. Sokszor bábeli zavar, melyben az ép beszéd is eredménytelenül hangzott el. Azok, a kik valódi jelesek és nagyok voltak, a kiket az ifjúság bátran követthetett volna: a zajban, füstben, ködben csak akkor látszottak meg, mikor a nemzet már koporsóik mellé gyülekezék. És mi volt Tompa élete akkor, hogy nagy feladata betöltésére megszerezhesse a kellő eszközöket? Szegényes, rongyos iskola. Annak, ki embereket ír, emberek közt kell élnie, nem elvonulva a néma hegyek között, nem bezárkózva egy szűk deák cellában, nem meghúzódva tengeni egy falusi preceptorságon vagy legjobb esetben instructorságon; ki szenvedélyeket fest, erkölcsöket rajzol, tévedéseket mutat ki, világokat teremt (mert minden jó elbeszélő ezt teszi a költészet birodalmában), sokat kell élnie, látnia a társadalom minden rétegében. Többet, mint az orvosoknak a kórházakban, hogy megállhassa helyét.

A mi költőnknek mind ebből kevés jutott. *

Ez, a mi a vizsgáló kezét megfogja, hogy a toll enyhébben, óvatosabban vesse betűit, midőn Tomparól, mint epikusról szól.

A miket Plato kíván; a miket Horác és Batteux követel; a mikről Diderot szól; a miket egyetlen aesthetikus is el nem engedhet: azoknak e regékben sokszor csak vékony vonásaival találkozunk, sokszor teljes híjával vagyunk. Találó festés; jól alkalmazott költői hasonlat; zengzetes nyelv; megkapó pathos; jól eső humor; életteljes satyra nem egy helyt szerencsés tulajdonai e regéknek; de a mi a fő: a mese-alkotás; a részek arányossága; a drámai elevenség; a jellemzés hűsége; a tömörség, s az egy célra törekvés: az a legtöbben hiányos.

Igen, de e kellékek kötelezik-e a regét is? dobhatja fel valaki e kérdést. Nézzük, mi a rege? A rege egy sem időhöz, sem helyhez, sem történeti személyhez nem kötött történet; szólhat bármiről, állatról, növényről, tündérről, angyalról, ördögről, emberről; korlátlanul csaponghat, majdnem mint

a népmese. A machinát is használhatja. Terjedelmét, külső formáját nem köti meg semmi. Oly műfaj tehát, mely jelvi jelentéssel vagy a nélkül, az emberi szívnek — növény, fa, kő vagy állat alakjában — bármi hibáját, hiúságát, törekvését, szenvedélyét kifejezheti. Mivel pedig emberről szól: az álarcz bármilyen legyen is: ugyanazon törvény alá esik, mint minden — az emberi életet, erényt, bukást ábrázoló elbeszélői mű. A szenvedély festésének igaznak kell lenni; a jellemzésnek nem szabad elütni a valótól; a mese fejlesztésében ha fordulnának is elő ugrások, mint általában a phantastikus elbeszélői vagy drámai művekben, nem szabad figyelmen kívül hagynia azt, hogy az egész mű célja: az elhitetés.

Jól mondja Diderot: csinálja a költő úgy, hogy az olvasó így kiálthasson fel: e biz igaz!

E szerint élet, bármi tárgy alakjában, képében.

Most már rátérhetek az egyes regékre.

Íme a *Vitorlás csiga*.

„A tenger csöndes . . . s a felületen
Egy kis teremtmény íme megjelen;
Kicsinyke gálya, orr, tat, oldalak,
Mind-mind a nagyhoz hasonlítanak.

Hat bambójával, evező gyanánt
Barázdát a vízen haladva szánt;
Két kis fehér vitorláját pedig
A lány fuvalnak tolják, lengetik.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

A tengerek hajós csigája ez!”

A költő ehhez a csigához egy mesét köt, mely azt akarja elbeszélni egy felől, hogy az ember mint jutott a hajózás gondolatára, más felől, hogy ez a kis teremtmény itt mi módon származott. Rögtön kettős tehát a cél, kettős az érdek.

Régen, mikor még a „világ bűnben meg nem vénhedt“, egy ifjú járt a tenger partira, hosszan tépelődven azon: vajon hol végződik ez a végetlen ár? Meg lehet-e ezt valaha tudni, látni? S egyszerre csak fél éberen, fél álomban a víz közepén egy szigeten meglát egy bájos tündérhölgyet. Fölrezen, s a látványt ébren is egészen úgy leli. Ezután még több-

szőr kijár a tengerre, beleszeret a tündérleányba, s minden gondja az, hogy miként juthatna hozzá. A tündér, ki bizonyosan szintén beleszeretett az ifjúba, bár ez iránt a költő a kellő időben nem ad felvilágosítást — egy kis csiga-féle teremtményt úsztat a vízen az ifjú felé. Ez a kis csiga járt-kelt, evezett, vitorlázott a szerelmes ifjú előtt, míg végre célt ért. Az ifjú ugyanis, midőn harmadszor jött a kis hajós, eltalálta a tündérhez jutás módját. A csiga formájára hajót készített. Ez a hajózás titkának fölfedezése.

Az egyik csomó meg van oldva.

A másik csomó, hogy ez a különös kis hajós csiga hogy származott? Az ifjú eljutott a tündérleányhoz. Megszerették egymást, éltek boldogan, míg egyszer az apa megtudta a dolgot, rettenetesen megbosszankodott, s üldözőbe vette a fiút. El is érte volna már, de a leány, hogy megmentse kedvesét:

„ . . . egy percz alatt
Hajós csigává elváltoztatá.“

Meg van oldva a másik csomó is. Ez a kised mese kétszáznegyven sorban fejtheti ki a cselekvényt. Fejtegetés nélkül is képzelhető, hogy itt a részek mily aránytalanok, az előadás mennyire lassú, s az egység mennyire hiányzik. Érdeket sem az ifjú, sem a leány, sem az apa nem költ maga iránt. Előadásban, compositióban ezen a nyomon halad. *A kárpátok villíje*, *A viszláng* magas ódai hangon, de mélyebb eszme nélkül; *A tengerszem* ilyen kezdettel:

„*Hol vette magát* a mélységes tengeren
Széthajigált sziget, mint annyi idegen?“

Egy hosszú-hosszú lapos történet, de helyen-helyen gyönyörű leírásokkal, hasonlatokkal. A földön áttörő vízsugarakról írja:

„S most a szük bejárón mint a kígyó feje
— nyúlt, csúszott mindenik kifele,
Benn a sok gombolyag fogy és kisebbedik
Körül ér a földön, oly hosszú némelyik.“

Alább a kincsszellem barlangját festvén, hol megmérhetetlen gazdagság csillámlik, ily erős képet ad:

„Középen mint a szél, nagy vaskerek forog
 Kiállván belőle ezer arany horog;
 Függnék rajta vérző, rángatózó szívek,
 Kincsen vett rabjai a kincs szellemének.“

A *Cservena hora* (vörös hegy, vörös agyag). A vörös erdőben két szomszéd sziklaszál emelkedett, s az egyik tetején magas feszület állott. Egy borzasztó vad éjszakán itt találkozott az úr angyala a gonosz lélekkel. Ez jött, hogy raboljon, pusztítson; az, hogy segítsen a hol csak lehet. Szóba állottak egymással. Az angyal beszédével annyira meghatotta a gonosz szellemet, hogy az késznek nyilatkozott segíteni valakin. Az angyal két vándorló szegény embert mutat a távolban, a havas hegyszakadékok között; egyik már-már megfagy, a másik az éhség miatt már-már elalél.

„Gyorsan tehát! e két veszendő életet
 Siess megmenteni, ha még megmentheted!“

A gonosz lélek kenyeret és tüzet kér a szenvedők számára. Az angyal ad, de nem bízván a gonosz lélek meglágyult jobb indulatában, azt mondja éhezőnek a ki fázik, s azt a megfagyáshoz közel levőnek a ki éhezik. A gonosz lélek csakugyan rosszban is járt. Az adományokat lelketlenül fölcserélte és:

„Hah! mint rászedtelek! gondolta titkosan
 S arczán a káröröm pokolderűje van . . .“
 „Korán örülsz! mondá az úrnak angyala,
 — Ki mind a gondolat titkába lát vala,
 Korán örülsz gonosz, mert átkozott kezed
 Ha bár akartalan, de jót cselekedett!“

Ebből viaskodás származik; az úr angyala egy éles pallossá változtatott galylyal kergeti és vagdossa a gonosz lelket, kinek hulló vére messze befesti a havat. A gonosz vér beszívárogo a földbe — és származik a „vörös agyag“. Hosszan van tartva e rege is, de nem erőtlennül, és elég tiszta alapeszmével.

Gyöngébbek úgy felfogásban mint kivitelben: *A légkő, A hős és kardja, A lidércz, A tűz szelleme, A bölömbika, A selyembogár, A szatraczeni sziklakapu*, hogy az erőtlenebbek közül többet ne említsek. Fölötte kevés ezekben a magyar jelleg, még az általános emberi. Nem az életen alapuló képek, a szív szenvedéseinek, örömeinek, vágyainak, csalódásainak képei

ezek: a képzeletnek sokszor csak alaktalan játéka. Innen, hogy nem döbbsen meg; nem reszketünk értök; nem siratjuk el, mint a nagy római költő annyi rokonszenves alakját.

A nyelv is sok helyt igen magyartalan bennök. Csak néhány példát: „*Hol vette magát*“ (31. l.), „*Hah! tört ki hangja: felfedezve van*“ (8. l.), „*Csöngérré atyám elváltoztatá*“ (12. l.), „*Napsugár szöve fűrtül a főre*“ (131. l.), „*önéletökkel védve meg*“ (86. l.), „*s a lovag nem találtatott*“ (63. l.) stb. „*Nagy költőknél nem szokványosak az ilyenek*“ mondja Erdélyi. Valóban nem! Az elbeszélői stíl a nagyobb részben ilyen forma:

„ — — — édesem!
 Ne rengjen bánat lelkesen!
 Jegyezd meg a havasi rózsát
 Mely nyílt e mai hajnalon,
 Meglásd, még el nem hull virága
 S ölelni fog lelkem, karom!
 És mátkám légy e pillanattól,
 Menyasszonyúl jegyezlek el —
 Megjöttöm perceze összeköt majd
 Szent oldhatatlan esküvel.“

Ez a *Kárpátok villijében* van, a hol egy havasi pásztorlegény e szavakkal bátorítja kedvesét az első búcsuvételnél.

A *bölömbikában* a bika így sóhajt fel:

„*Hah mit míveltem kába én! . . .*“

Majd lentebb ugyanez:

„*Holló, mi volt e bájos zengemény!*“

A *mézharmatban* a méhkirályné így oktat:

„*Tiltott kéj a szívnek fulánkja,
 Keserű lesz, bár csókja méz:
 Az a csöndes családi élet
 Boldogságának sírja lesz!*“

A *légkőben* így beszél egy leány:

„*Derült a meny határin a szem
 Nem lát borulatot,
 Mikor volt, hogy a tiszta égből
 A villám lecsapott,
 E halvány árnyék szája fű ránk
 Üvöltő vészt talán . . . ?*“

Stb. stb. — elég!

Örömmel mutatok azonban ama regékre is, melyekben ha a compositió szintén hiányos, de melyekben már a hang, az érzés, a stíl jobb, igazabb. Ilyenek, hogy csak a legjobbakat hozzam fel: *A jávorfáról*, *Az árvalányhajról*, és *A szegény és gazdagról* szóló regék. Ezekben már van a mi leköt, a mi meghat, a mi mély, igaz részvétet tud költeni.

Igen szép *A szegény és gazdag* tárgya.

Egy szegény családot ír le a költő. Sok a gyerek, szűk a kenyér, nehéz az élet. Az anya nem győz már mosni-varrni a gyerekekre s adogatná őket a halálnak. A szegény, jámbor, békétűrő férj oda szól: ne zúgolódjál, hagyd el anyjuk! majd meglásd még ezekből rendel az isten vénségünkre istápot. De biz a jó asszony csak a mellett marad, hogy bár meghal-nának. S hát íme:

„Kettő megbetegszik,
S meg is hal az egyik.
A többi is mikép
Jöve a világra:
Úgy hull egymás után
Mint a fa virága;
A hetediknek is
Megállott a szíve . . .
Virágkoszorúval, most van kiterítve.“

Van a szegény anyának fájdalma, körmével ásná fel őket, hanem annak vége. Ezenkívül a kicskéjük maradt volna még: elvitte a sok temetés. Az utolsó gyermek koporsójára már egy kis krajezáruk sincs. A férj nagy szorultságában a gazdaghoz megy kölcsön kérni, de az nem adna az istenért sem. Elmegy tehát bújában a temetőre, hogy megássza gyermeke sírját. S ehhol: alig ér három ásónyomra, megkocczan az ásó s kicsillan a töméntelen kincs. Istennek hála, volna most már minden: pénz, gazdagság, de oda a gyermekek! Nézd csak, be tenger pénz! — vigasztalja a férj a szegény boldogtalan asszonyt.

„Amaz oda tekint
Azután rá sem néz.
Holmit rakosgatván
Könyje pereg rája:
Ez a kendőcskéje! . . ez a csizmacskája! . . .“

Megható, szívetszorító kép. Idáig teljes egész. De a költő tovább megy, neki dolga van még a gazdaggal. S egy csomó — nem a tárgyól fejlődő borzasztó történettel, a kitünően indult képet tönkre teszi.

Itt kell szólanom a virágregékről. Mintegy harminczkét költeményt találunk e közös cím alatt. Költeményeknek mondtam egyszerűen, mert a mély lyraságnál fogva, mely e sok helyt feltünően szép művekben ki-kitör, alig merném őket a regék közé sorozni. Különbén jól tudom, nem az határoz: miféle fajnak, nemnek tartja költeményét a szerző, hanem mennyit ér a mű.

A költő *Pogány Karolinához* 1846-ban írt epistolájában ezeket írja:

„A természet az én szerelmesem!
Lombos karjával a ki átölel,
Csók közt altat el hűs szellőivel.
S én andalogva megsimogatom
Szép szöke *úrvalányháj* fürteit;
Piros rózsá ajkát megcsókolom,
Bámulom *fehér lilium* vállait.
S ha *nefelejts*-szemébe néz szemem:
Szebb hölgy, több boldogság nem kell nekem.

— — — — —
Virágos kis kertemnek közepén
Árnyas méhesben ülök, élek én
S kiket megápol s öntözget kezem:
Virágimat kéjjel szemlélgetem;
S haláltól mert megónom nem lehet:
Virágregékbe dallom éltöket. . .“

Nem ritka eset, hogy nevezetes epikusok, kiktől ha maradtak is fenn szerelmi dalok, csak kis számmal, s értékben nem is valami magasak: ifjúkori szerelmöket, csalódásaikat, ábrándjaikat sokszor egész életökre kiható szenvedélyeiket — elbeszélő műveik egy-egy alakjában szólaltatják meg. Ezt látni Tassonál, Byronnál (bár ő nem félt a lyrától sem), Puskinnál, Lermontoffnál, nálunk Zrínyinél, Aranynál és Madáchnál. Tomba írt ugyan szerelmi dalokat is, de azok keveset tárnak fel benső legrejtettebb világából. Annyit a mennyit érzett, egyben sem mond. Szíve édesebb érzéseit átvitte népdalaiba, s a legmélyebben élöket e szép virágregékbe.

Ezek sok részben — én legalább úgy látom — az ő szerény, igénytelen, de érzésekben, ábrándokban, vágyakban, csalódásokban, szenvedésekben gazdag ifjúságának „tükördarabjai“. Méltók egy tiszta nemes szívhez, egy feddhetetlen puritán élethez, a milyen az övé volt.

Ha regéiben szeretett festeni, valamit hosszan leírni: itt korlátlanul teszi; ha ott keveset törődött a mesével: itt azt nem is igen ad; ha amott kedve telve merengett a természet csillogó képein: im itt egészen azokban él; ha később fénykorában csak az allegoriákat méltatta erősebb érzéseinek kifejezésére: itt egyenesen azokban beszél. Édesen, gyöngéden.

Nem remekek e művek, épen nem; de annyi szépség van bennök elszórva, pazar kézzel elhintve, hogy költőjükről a legsympathetikusabb képet adják. A milyen száraz volt sokszor a regékben: itt annyira érzelmes; a mennyire erőltetett — néha még döcögős is — volt ott a nyelvezetben: annyira könnyű, tiszta, sima, elegans, magyaros itt e finom dalokban. Gyönyörrel olvashatja őket nem csak a nő, a legártatlanabb hajadon, de kedvesen merülhet el hangjaik, dallamaik áradatába a legszigorúbb kritikus. Tomba elbeszélő költészetében ezek ama karyatidok, melyek nem tartják ugyan az épületet, de helyökön nem is teherkép állanak.

III.

Mentül közelebb jutunk Tomba elbeszélő alkotásainak azon tömegéhez, melyben már nem a jelvi jelentések, allegorikus játékok viszik a főszerepet, hanem az emberi szenvedélyek való rajzai, annál élesebben feltűnnek előttünk a hiányok, ferdeségek, epikai botlások. Előbb sajnáljuk a költőt, hogy mennyire nem tehetségéhez találó téren pazarolja erejét, majd egész kedvetlenül fordítunk egyik lapról a másikra, ama nyomasztó hangulat befolyása alatt, melyet a sokszor nagyon jól indúlt, de már a derékon, vagy a végen összetört mesék lelkünkre tesznek. Valóban, ha a jeles ódaköltő neve csak mint elbeszélő maradna fenn az utókorra: igen szerény szöveget vagy mélyedés fogna az lenni, hova az irodalomtörténetíró a „Regék és mondák“ írójának képét helyezné.

Főntebb megkisértettem behatolni körülményeibe, lelki

világába, hogy így a kellő közléről látván az okokat, nyugodtan tekinthessek végig elbeszélői működésén, s ne kívánjak többet, mint a mennyit élt, mert ezen túl egy költő sem terjeszkedhetik. Azt gondolom, elég jó helyt állok, hogy a képeknek színét, alakját, csoportosításait megfigyelhessem.

Bizony sokszor durva ezeken a színezés és kifejezésnélküli; a vörös a rossz vegyítés miatt sokszor sárgát játszik, a kék bizonytalan zöldet, a fekete hamuszínt. A physiologiának és anatómiának kevés nyoma a szögletes alakokon. A távlat alkalmazása egészen primitív. Nem művészszel, csak egy talentumos naturalistával van dolgunk.

Petőfinek valamelyik bírálója keményen szemére hányta, hogy milyen ügyetlen elbeszélő: nem ügyesebb Tomba sem. Jókainak sokszor érdes leczkét tartottak, hogy a psychologiával kegyetlenül bánik: Tomba sem különben; Eötvöst élesen megrótták, hogy elvész a részletekben: Tomba még jobban. Pedig a jó elbeszélői stíl, a szigorú lélektan, a tömörség, a nem tétovázó haladás a czél felé: egyedüli eszközök az epikai koszorú megszerzésére. A nép azt mondja: mindennek fortélya van. De mi adja meg a fortélyt? hosszú tapasztalat, gondos vizsgálódás, fáradhatatlan tanulmány.

Kiket tanulmányozzon az elbeszélő? A nagy drámaírókat: a három nagy görög tragikust, Shakespeare-t, a vígjátékíró Molièret — előbb, s csak azután forduljon az epikusokhoz. Homér drámaibb jeleneteket ad mint a világ bármely színiköltője: s e tulajdon eposzainak mily magas értéket szerez. Festés, leírás, érdekes fordulatok mind-mind alkatrészei a jó elbeszélő költeménynek, de fő értékét az erős jellemzés, a lüktető drámai élet, a gyors cselekvény adják meg. Ezek mellett fölötte jó, ha az elbeszélő — Diderot szerint — művébe azokat a dologgal szoros kapcsolatban levő apró körülményeket, oly egyszerű, oly természetes és mégis oly bajosan lelhető vonásokat is elhinti, mert valóban a mélyebben nem kutató olvasót csak ezek a mindennapi jelek buzdítják emez édes felkiáltásra: „oh be igaz, be úgy van, be szép!“

Igen biztos iskola e kicsinyeknek látszó, de mélyen az egyént jellemző apró vonások észrevételére és elsajátítására az angol regény- és orosz beszély-irodalom.

Tompánál, szomorúan jegyzem meg, hogy az erősebb tanulmányozásnak alig találok valami nyomát. Lehet, — sőt

épen hiszem, hogy később sokat tanult, olvasott, jegyezgetett — hisz az, ki Aranynyal lehetett benső barátságban, a nagy költők ismeretét el sem kerülhette — de akkor, midőn regéit, mondáit, beszéleyeit írta, csak legfőlebb a classikusok igen töredékesen, az akkori athenaeumos magyar irodalom, s a biblia lehetnek előtte ismeretesek.

Ő vallotta kárát.

És mik népregéinek, mondáinak tárgyai? mert e körülmény is jellemző. Regéinél rámutattam tárgyainak világra, s ez egy magasan járó költőre vallott, érintenem kell itt is, hogy a bírálathoz a szálakat jobban összefoghassam.

Egy tátrai pásztor és pásztorleányka sentimentalis kép, mely semmi jellemzetest, bensően emberit nem ad. Annak a vidéknek esze járása, annak a népnek szokása, erkölce egy vonásban sem csillan fel e mondában. *A halász és aranyhal* valamelyik magyar király idejéből. Jó volna, de látjuk-e benne azt a kort? Látunk egy léha, dologtalan érzelgős fiút, a kit minden érdem nélkül nagy szerencse ér. *A Csörsz árka* egy költött mese (mert nép ilyet nem teremt), Csörsz avar királyról, kit egy óriási árok-ásatás közben megüt a villám — minden ok nélkül. Avarokról és longobárdokról van itt szó, de még csak a ruháját vagy különösebb fegyvernemét sem látjuk egynek is. *A karcsai templom*, tündér rakta elsülyedt templomról kitünően szép rhytmussal. *Beregszász*, hogy két ökleldöző bika viaskodás közben hogy fedezi föl a roppant kád aranyat, melyből a bika gazdájának, s a helynek, hol a szerencsés dulakodás történt, emlékezetére *Berek-Szász* (Beregszász) épül. A monda végére jegyzi a költő:

„Ez, melyre a magyarnak a lengyelek keze
Külsön fejében egykor jó leczkét jegyeze.“

(Erről a jó leczkéről lehetett volna tán inkább valami ügyes dolgot írni.) *Király kútja*, Mátyás király valamelyik megtörténhetett kalandja volna, minden rokonszenves tartalom nélkül. Egy csapodár király s egy tönkre tett leány.

„A hegy tövében a régi forrás
Királykútnak neveztetik
És a vándornak, felbuzgó vize
— Mely egykor jéghideggé borzadt —
Szomját megoltja, és fogába üt. . . .“

Így bünhődik a késő maradék! — — *Kőasszony*, melyben a gazdag, kevély várúr fia által elcsábított szegény jobbágy leány, azon éjjel, mikor amaz apja parancsára egy főúri leánnyal lakodalmát tartaná, kis gyermekével együtt kővé válik. De mely költői igazságtétel következtében? *Két íjász*, vagy hogyan épül *Kenyézlő* és *Venczellő* falva? német modorban, német ritteres páthoszszal. Német történet a Tisza-parton. *Az oltárkö*, egy sok költői erővel írott, de ismét nem szerencsés tárgy, legalább ilyen felkapással és kivitellel épen nem. *Eperjes*, az örökké szomjas szegény Vak Béláról egy *boros kút*. *Veres patak*, *Csengő barlang* ismét valamelyik Béláról — csekélység.

De miért sorolnám fel mind a gyöngébbeket és érdektelenebb tárgyúakat? Ebből a világból való a nagyobb rész! A régiségbűvár, a geolog minden nyomott fölkeres, mely az emberek történetébe, világába visz: ezt kellene tenni a költőnek is. Hatolna be a múltba, ha a jelenben nem talál tollára valót; festene erkölcsöket, melyek fölrázzanak; küzdelmeket, melyekben vigasz, remény, bátorítás tündököljék felénk. Mutasson alakokat, őseink közül, kikben tiszta volt még a vér, hogy dicsőségünknek tartsuk, ha szent nyomaikat tapodhatjuk; győzzön meg bennünket, hogy a szív nemesebb kincsei nem porladnak el a csontokkal.

Mint Tompa tette: nagyon helyes, ha a költő tárgyaiért a néphez fordul, ha összeszedi a nép mondáit, regéit, apró történeteit. Az uzsorás, a zsarnok, a kéjencz, az áruló, a hit-szegő, a rabló mind nem kerülhetik el a nép ítélő székét; lesse meg a költő ezeket, és vigyázza meg, hogy a józan és egyszersmind mélyen költői, erkölcsi érzésű nép *hogy bánik el* e nyomorúttakkal.

De annak a költőnek, a ki hatni akar, soha sem lehet mellőzni a művészet örök törvényeit. Phantasiáját, érzéseit szorítsa korlátok közé, mert mint a megáradt vizek, hogy csak akkor szolgáljanak az emberiség javára, ha medrökben folynak: a költők is csak ekképen.

Nem lehetne mondani, hogy Tompa jó tárgyakat is nem talált volna: a *Sülyedés*, a *Sírató*, *Az ünneprontók*, *A pártatolvaj*, *A bajmóczy fördős*, *Ásvány*, *A bojtár*, *Diós-Győr*, *Mohos*, *Kenyérkő*, mind kiválóan jó tárgyak, teljesen alkalmasak az alakításra, a kor- és erkölcsfestésre; de az alakokat nem igen

tudja kidomborítani. Nem marad meg a kép lelkünkben, hogy az élet zajában, vásárjában egy-egy alak, jelenet, történet eszünkbe juttathatná: ez a Tompa *Szűcs Györgye*, ez a Tompa *tülemelés embere*, ez a Tompa *vén gulyása*, stb.

Teljesen méltánylom én a Tompa költői tehetségét ott is, a hol nem magas; elismerem mindenütt, hogy a jót keresi, és hitványságokat nem vesz tollára soha; de hogy eszmény után indulna, nagy czélok, nagy törekvések mozgatnák és pedig öntudatosan, mint ezt a nagy költőknél lépten-nyomon látjuk: nem tudom állítani, nem csak elbeszélő költészetében, de még — a mint ezt a maga helyén kimutatom — még lyrájában sem.

Tompa sokat írt, s úgy kell lennie: többször mint nem — hevenyében. Izgékony kedélyét hamar meghatotta a legcsekélyebb tárgy, ha abban volt szívével, akkori körülményeivel, vagy képzeletének játékaival valami rokon; főkép ha még abban haragját, megvetését, bánatát, csalódásait is kiallegorizálhatta. Hogy ama tárgy méltó-e egy erősebb költői talentumhoz; lehet-e abba lelket lehelni, mely ha sír, nálunk is könnyet fakaszszon; ha nevet, minket is kacajra keltsen, az előtte épen nem volt fontos kérdés. Innen, hogy regéiben, mondáiban annyi az érdektelen, közönséges tárgy. Inspirációinál ritkán várta meg, míg a nyers anyag engedelmes lesz, kézhez simúl, a művész kedvét keresi, s hajlandó a nemes formák föl vételére. Azt pedig még ritkábban tartotta meg, hogy „a márványról mindent levészűzzön, a mi nem az olympi Jupiter alakjához való“.

Nagy mértékben bebizonyítva látjuk ez állítást, ha nagyobb szabású elbeszélői műveit nézzük. Áttérek ím azért költői beszélyeinek vizsgálására.

Négy nagyobb terjedelmű, s kétség kívül nagyobb igényű elbeszélő költemény lép itt elénk: *Szécsi Mária*, *Bosnyák Zsófia*, *A vámosújfalusi jegyző s Szuhay Mátyás*.

*Szécsi Mária*ra vonatkozólag írja Gyulai Pál a *Koszorú* 1863. évi folyamában a 405. lapon: „Szécsi Mária története oly tárgy, mely első pillanatra nagyon alkalmasnak látszik a költői feldolgozásra, de valósággal nem épen a legalkalmasabb. A mint tudjuk, számos magyar költő dolgozta föl már e tárgyat komoly alapon: Gyöngyösi, Kisfaludy Károly, Arany, Petőfi, Tompa, de egyik sem írt belőle valami elsőbb

rendű művet. Lenni kell valaminek e tárgyban, hogy ily kitűnő költők sem tudták kitűnőbb művé megalkotni. Valóban nem tudom hirtelenében megmondani az okát.“

Én ebben találnám:

Szécsi Mária alapján egy könnyű vérű asszony, a rábízott ügyben léha, áruló. De szép asszony, kardos, vitézlő asszony, a mi mindig emel egy nőt a közönség szemében. Ehhez járúl, hogy olyan ember leánya, a ki a Rákóczyak pártján élt és halt. S utoljára is árulásával igen nagy veszedelmet nem okozott. Nem merőben rokonszenvtelen alak, de könnyelműség, mely árulásig megy, rokonszenvre mégis nem számíthat. Költőink soha sem úgy vették föl mint bűnöst, de úgy sem, mint a kit tisztelet és hála illethetne. Ha nem csálódok: itt a dolog sarka. Ilyen semmi magasabbat, nemesebbet nem tartalmazó tárgyat, mely hozzá még történeti, és így bizonyos ponton túl hajthatatlan: a legderekabb költő se tud derék dologgá tenni.

Arany is, Petőfi is, a régibb költők is mind tudnak valamit felhozni Szécsi Mária védelmére, s nem is sikertelenül; egyedül Tompa nem talál rajta mentetetni valót. Ő hidegen, sőt bizonyos bosszúval veti rá a követ.

„Hát a magasságban, a tiszta légbe fent,
Még ott se volt ember előtt az eskü szent?
Nem! mert ki azt még a mennyben is megrontja:
Asszony kezében volt Murány várnak gondja.

A Tompa Szécsi Máriaja csupa hús és vér, merőben érzéki teremtés, kiben semmi erkölcsi ellentálló erő nincs. Pedig

„ — — — Szécsi György a halálos ágyon
Szólott: nyomdokomat kövesd jó leányom!
Légy az ügynek híve; s úgy áldva istentül . . .
És mindezt Mária fogadta nagy szentül.“

De vegyük a mesét.

Vesselényi Ferencz ostrom alá veszi Murány várát. Mert a vár erős, szinte vihatatlan, követet küld Szécsi Máriaához.

„ — — — A sugár deli bajnok,
Ha véget vethetne jó móddal a bajnak:
Imigy szól: szép asszony! köszönt Wesselényi,
Az erősség békés földadását kéri.“

Szécsi Mária hegyke hősködéssel utasít vissza minden ajánlatot, s kijelenti, hogy az utolsó emberig védeni fogja a várat. Kap azonban egy levelet az eltávozott követtől, mikor az még jó formán ki sem mehetett a kapukon, s ehhol a bátor szép amazon oda lesz, ámúl-bámúl, szobájába siet, s a legforróbb felindulással kiáltozza: „Ő volt, ő volt! e hon legszebb daliája, szerelmemet kéri — —“ Rögtön kész a válasszal. Lázás szerelemmel szorítgatja a levelet szívére és sóhajtoz:

„Ah esküm . . . szerelmem! . . . melyiket feledjem? . . .“

Természetesen az esküt. Leül Szécsi leánya s megírja: „szeretlek, feladom a várat. Hágcsó leend éjszaknyugati ablakán, melyen Máriadhoz juthatsz éjfél után“. A levelet Farkasra, a vén, hideg, durczás várnagyra bízta. A hű szolgának sok szabad — mint a költő mondja — de hogy a levelet feltörje, elolvassa, széttépje — ezt talán még sem engedhetjük meg. Farkas elolvassa a levelet, széttépi. Mária az ellenfél ágyú-dörgéséből megtudja, hogy itt család történt, a levél nem jutott kézbe.

„Ember, ember, hová tetted levelemet?“

kiált Mária böszülten a vén várnagyra.

„Ízre-porrá törtem, s ez ment a vezérhez :
Vedd be Murány várát, s Mária tiéd lesz.“

Az ember legalább is börtönre vetést várna e vakmerőségre, nem az történik. Szécsi Mária fehér zászlót tüzet a falakra, s haraggal szól a vén Farkashoz :

„Hogy mersz avatkozni ügyembe, vakmerő?“

A vén várnagy mocskol, féktelen szavakban támadja meg úrnőjét, esküszegőnek, nyomorútnak, aljasnak nevezve. S teszi ezt azzal, a ki Szécsi György leánya, a Bethlen özvegye, a Rákóczyak kegyeltje, a kiről mindedig semmi hitványságot, erkölcstelenséget nem tudunk. Lehető-e ez psychologice? Mindenki tudja, hogy nem. Innentől kezdve az egész költői beszély jó részt a vén Farkas lehetetlen kitöréseiből és hazafias leczkéiből áll. A várnagy szerepében valóban a költő beszél, mert a vén szolga jobban ismeri a körülményeket, s ennyit a világért sem merne, még akkor sem, ha erre közeli

rokonság, vagy éppen gyámság hatalmazná fel. S mit tesz a szegény asszony? Tűr, és így szól:

„Öreg ember, most a vérző bántalmakat
Büntetlen elnézem — egy föltétel alatt,
Ha Wesselényinek ez újabb iratot
Teljes épségben sietve átadod?“

Nem, nem! sem e határtalan bárgyú türelmet, sem ez újabb bizodalmat meg nem engedi a lélektan. Hogy valakinek sértegető szavait eltűrjük, okokból lehet; de hogy arra, a ki épen most csalt meg, ugyanazt az ügyet bizzuk másodszor is, mikor ezt másra is bízhatjuk: ez teljességgel nem tehető fel józan észről. Meg is csalta Farkas másodszor is. Kelepczébe kerítette Vesselényit, s épen készült már, hogy lefejezteti, intett is a hóhérnak, de előbb a megszeppent bajnoknak egy hatályos leczkét tart a becsületről, az illelmeztől:

„Hogy így lyukon bujkálsz, mint az eb a dögér’ . .
Czenk vagy vitézlő úr! Nem Wesselényi vér!“

Vesselényi a helyzet szerint alig is több, mert minden nagy hős létére is nem tud többet tenni, mint egyet kiált, hogy:

„Ki vagy te nyomorúlt? . . .“

Zaj támad. Belép Mária, s mint egy ügyes színésznő, bocsánatot esdekel a kellemetlenségekért. Farkas és Vesselényi részéről némi tusakodás fejlik ki, mi közben a berontott szolgák várnagyukat ledöfik.

Szécsi Mária a várat feladja — s Vesselényivel összekel.

Ez nem az emberi szenvedélyek hú rajza. Költői beszélyt így írni nem lehet. Ki ragadja meg itt szívünket? kit féltünk, kit szeretünk, vagy kit vetünk meg a sértett jog és erkölcs felháborodásával?

A nagy hangú kezdet után vártuk volna a bűnös asszony vétkes szenvedélyének erőteljes rajzát, s a költő részéről ama férfias törekvést, hogy a gyávaságot, ingadozást, a vérnyavalyás gerjedelmét megutáltassa velünk. S mit kaptunk? Egy gyöngye anekdotát, a mi épen nem cselekvény.

S hogy végzi be a költő, minő reflexióval?

„Alunni ment Murány Szécsi Máriája,
Alunni ment régen annyi száz utána,
Mind a ki boldog volt, mind a ki szenvedett.
S omladék lön a vár a büszke bércz felett!“

Mit tudunk meg ebből, hogy mi az író véleménye, nézete, ítélete a dolgokról? Azt gondolom semmit.

A vámosújfalusi jegyző ennél valamivel jobb. De ebben is mit mutatott meg Tomba? hogy a belső forma iránt nincs érzéke; az eseményeket nem tudja csoportosítani; nem tudja kiválasztani a lényegest a lényegtelenek közül; szeme a jellemzetest ritkán látja meg. Nem úgy beszél el, a mint a tárgy követeli, hanem a mint kedvelete hozza. Az előadó nem mindenütt költő, sokszor csak anekdotizáló; nem psycholog, csak mulattató; nem bíró, ki igazságot tesz, csak közönség, ki szívesen kaczag, ha van min.

Ferenczy János, Vámosújfalú érdemes jegyzője, „nagy érczkutató“, s mint ilyen, talál is egyszer: követ, a mit jáspisnak keresztel. Az érczkutató mostantól fogva minden idejét, gondját a bánya megnyitására fordítaná, de hol vegyen embert, pénzt, segítséget. Szűkkeblűek és irigyek az emberek e mai világban! Kapja magát, levelet ír Mária Terézia császárnénak, fölfejtí körülményesen a kínálkozó nagy szerencsét s azt is oda teszi, hogy: két avagy három hét alatt kegyelmes választást elvárom. (Erről, az alábbiak szerint, a falu úgy látszik mit se tud. Alig hihető, de legyen.) Az öreg jegyző úr egy alkalommal Tokajból mendegél haza felé — az őszi vásárról — csak úgy gyalog szerrel. Előtte a kocsiderékig érő sárban szomszédja, a gazdag, uzsorás Kelemen tologat két verdett lovacskát. A kocsi felé tekintető jegyző jó néven venné, ha megemberelnék; ettől a szomszéd sem volna épen idegen, de tisztességes fölkéredzést vár. „Eb lelke, gondolja a jegyző, azért sem teszem.“ S így hát mindenik a maga alkalmatosságán halad tovább. Késő estére beérnek Liszkára. Az öreg litteratus ember, eltörődve, félig éhen, félig szomjan, pompásan alszik, míg az uzsorás — pénzét szorongatva — álmatlanul tölti az éjt. Ferenczy János, ki mint mindig, úgy bizonyosan most is kincsével vesződik — álmában mindent kibeszél, hogy itt a bánya, jáspis, s hogy a felség kegyelmes levele is ehhol ím a nagy pecséttel. Hallja ezt az ugyanott fekvő vén fukar. Bezzeg a hogy fölébrednek, kínálja mindennel a derék jegyző

szomszédot; tartja étellel-itallal, szekerére viszi, s mint valami drága vendéget úgy szállítja haza, s nem is ereszti el addig, a míg emberségesen meg nem vendégeli. Azután is egyre hívja, csalja, eteti, itatja. Ferenczy urat majd a csoda öli meg a nagy szíves látás mián. Hálálkodik is szörnyen:

„Szomszéd uram! bárcsak már megköszönhetném
Nagy sok jóakarattját, — „ejh — mondja a fősvény:
Csekélység, csekélység, édes jó szomszédom . . .“
„No de, ne féljen, mert nekem is lesz módom . . .“

„Lesz ám! —
Mert hisz' a jáspis, meg a bánya mit vétett?“

A megdöbbsent jegyző szabadkozott, hogy így, hogy úgy; végre bevallja nagy titoktartás pecsége alatt az egész állapotot, hogy hol a kincs, Tolesván, a Gyapáros kebelében. A levélről is beszél.

Péter, a jegyző unokája, ki leselkedni jár nagyapja után, épen az ablak alatt van, szépen meghall mindent, azt is, hogy Kelemen Baltával, a híres zsványnyal ijeszti nagyapját, ha az a maga biztosítása végett Kelemenékhez nem költözködik állandóan. A vén fukar felajánlja állandóan házat, asztalát, igéri, hogy a tenyerén hordja a szomszéd urat, ha

„ . . . . . várandóságát reám átruházza.“

Az öreg jegyző e szép beszédeket hallotta is, nem is, mert elaludt. Péter — már azért-e, hogy a vén fukar célját elősegítse, vagy hogy őt, a lelketlen uzsorást elpusztítsa: álruhába öltözik, s Balta neve alatt betör Kelemenhez. A véletlen megint segítségre jő, hogy a mese odább menjen, most meg a jegyző úr leskelődik az ablakon (el nem lehet gondolni, hogy miért?) és hallgat ki mindent az utolsó szükséges szóig. Bezárja a konyhaajtót kívülről, hogy a farkas maradjon a veremben. Aztán lármát csap. Vasvillások veszik körül a házat, de Péter elmenekül. Beveszi magát a falu alatt elterülő széles nádásba. Utána az üldözők. Felgyújtják a nádast. Most a költő hosszan leírja a nád égését, mintha ez volna a fődolog. Más ember okvetetlenül oda veszne, de Péter itt is megmenekül. Az ő számára véletlenül akad ott egy lápkút. Abba beleül nyakig — s a füst, a tűz nem árt az egészségének. Mikor a nép abban a hitben, hogy Baltának vége, haza taka-

rodik, az ál Balta kimászik a rejtekből s visszaszármazik a maga rendes állapotában a nagyapa házához. Semmi baj, nem tud senki semmit.

Hanem már most, mikor az elégett Baltától nincs mint felni, az öreg jegyző csakugyan elfogadja a felajánlott úri tartást — a levél megérkezéig. Meg is jó a levél, ily tartalommal:

„Oktalan tettét a felsőség rosszalja,
S ím' megdorgáltatik érte nyilvánosan:
Hítvány kavicszal a királyi Felség
Színe előtt többé ne ügyetlenkedjék!“

A vén fukar Kelemen, ki maga ment Újhelybe a levél átvétele végett, mikor meghallja e biztató választ, majd hogy sóbálványává változik.

Eddig volna a történet, hanem a költő úgy látja, hogy itt még nem lehet megállapodni. Szólni akar az igazi Baltáról, mint a ki által itt sok dolog történt. Tehát Péter bemegy Debreczenbe a vásárra; s a mint ott egy koresma szögleteben mesélné néhány társának a híres Balta történetét — ehhol egy sarokban ki ül? Hát maga Balta. Megint a véletlen. Másnap Péter haza érkezik. Ím az udvaron talál egy szekér kún-sági pompás tiszta búzát. A ki hozta, jól megrázta a derék Péter markát — s eltűnt. Ezzel a történet is most már bevégződött.

Kedves, alkalmas tárgy volna, de mily motivumok a cselekvény tovább fejlesztésére! Mennyi véletlen és véletlen, hogy két mai híres vígjátékba is elég volna.

Ebből a hangból és materiából van a *Szuhay Mátyás* esete is. Nincs miért tüzetesebben szólni róla. Az előadás itt még szakadékosabb, az alakok még kevesebb érdeket tudnak költeni magok iránt. A nyelvezet gyöngébb, a verselés pongyolább. Egyben nevezetesebb a többinél, hogy az Arany *Toldijával* egyszerre pályázott, és tudott a pályabíráknál amaz örökbecsű remekmű mellett dicséretet nyerni.

Bosnyák Zsófiát kellene még megemlítenem, mint Tompa egyik legnagyobb terjedelmű elbeszélői költeményét, de hallgatók. Áttérek a helyett egy-két kisebb művére, a *Kún Kocsárdra*, a *Három a darura*, az *Etelére* s pár igénytelenebb genrere.

Irodalmunkban — a mennyire visszatekinthetünk e faj

történetére — a lyra őszinte hangja természetes egyszerűsége soha sem apadt ki egészen; egy-egy ép kedély, meleg szív mindig akadt, mely az igaz érzéseket való hangon tolmácsolni tudta. Balassa Bálint, Beniczky Péter, a nagy Zrínyi Miklós, Amade László, Faludi Ferencz, Ányos Pál, majd a későbbi jelesek bírtak emelni, vigasztalni, sőt lelkesíteni, de merőben másképp állt a dolog az epikai téren. Itt a *Szigeti veszedelem* fenséges hangja után sokáig nem jelent meg elbeszélő, kire elmondhattuk volna: ez nem csak szépen, de igaz nyelven is beszél, ennek szájába a szavakat az élet adja, a helyzet, a szenvedély: az ember. Zrínyi után ezen a nyelven jó kétszáz esztendővel utóbb Arany János szólalt meg *Toldijában*, költői beszéyeiben, nagy eposában. Ez a hang csak a forradalom után tudott eljutni a szívekhez — és Tompához is.

Nem szándékozom az Arany hatását festeni itt — ha isten erőt adna hozzá, máshol szeretném — csak egyszerűen meg akartam jelölni az időpontot, a hol Tompa — mint egykor Petőfi által a lyrában — itt az epikai talajon a legnagyobb magyar költő hatása alatt átalakul. Elveti az álpathost; a Garay-Vörösmarty szónoki fellengő stilt; a hosszadalmas, végére mehetetlen festést, mely a classico-romanticus irány fő tulajdona volt; kezd mesét, helyzetet, összeütközéseket, alakot teremteni; még az elbeszélő stilt is — a mit eddig soha se talált el — megkapja.

Ez utóbbira fényes példa az *Etele hún királyról* (VI. k. 181. l.) című költeménye. Itt az elbeszélői stil oly szép; a hang oly nyugodt, méltóságteljes; a kifejezések oly tömörek; a képek oly plasztikaiak; a festés oly hű; a korrajz oly való; a színek mindenütt oly életteljeseek, hogy a jeles mű hatását sehol nem rontja meg egyetlen fölösleges kép vagy fordulat.

Igen szerencsésen, röviden, látszóan, mintegy oda vetve fejez ki sokat, egész jelenetet, egész hosszú beszédet.

„Nevök: Etelhez követség;
Czéljok: hogy őt elveszessék — —.“

— — — — —
Kilhez jöttök? — Eteléhez! . . .
És mi jóért? — Ő ha kérdez . . .
Felrivalnak Edek s mások:
Ha mégis megmondanátok! . . .
Ejh! a *fövel* kell beszélünk,
A *labbal* hát nem beszélünk!

E kedves játszi hang vonúl végig az egész szép költeményen, s ez is fejezi be teljes sikerrel a ravasz görög kudarczát.

Tökéletesen sikerült genre *Kún Kocsárd* — méltó társa Petőfi s Arany e nemű szebb költeményeinek. De mind e két költeményt meghaladja a *Három a daru* Tompa e legszebb alkotása az elbeszélői téren. Bár az Arany stílje ez hangban, festésben, alakításban, de azért egyenes utánzásnak senki se mondhatná. Van rajta, a mi letörölhetetlenül rányomja a Tompa bélyegét: valami lágy, gyöngéd, kedves nőiesség. Lélektani alapon indul a cselekvény; helyes ponton van fölvéve a tárgy; nem túlságos a festés; az előadás élénk; az érdek nincs megosztva: minden, mint Horácz követeli, egy célra tör. Az alakok elethívek — a nőé különösen sikerült. Egész vígjátéki alak. Tompa összes alakjai között nem találunk egyet is, mely ily igaz vonásokkal volna egyénítve. Ilyenekre vezette volna a tanulmány. De késő volt.

Nem találni nyomát sehol, hogy Tompa valami nagyobb-szerű compositióval foglalkozott volna akár az eposz, akár a dráma terén, ha csak a *Borics és Prezlava* című töredéket drámai töredéknek nem vesszük (a mutatvány keveset ígér), de egyéb fajokban: legendában, románczban, balladában, kisebb humoros rajzokban mindenütt megpróbálta erejét, főkép a hol kortársainál sikereket látott. Akart, törekedett, küzdött, szinte mondhatná az ember: vergődött, mert igen sok apró képe, beszélykéje nem egyéb, mint eredménytelen vergődés; sehogy sem merte vagy tudta belátni, hogy az elbeszélői tér nem az ő talaja. Itt még nyelvezete sem mutat valami különösebb szépséget, erőt, sajtáságot. Hogy stílt teremtett volna: még annyira sem, mint Garay. Követőit sem a regékben, sem a mondákban nem ismerem. Hosszas elbeszélői működése minden nyomósabb hatás nélkül enyészett el.

Az elméletnek soha sem volt barátja; mint a naturalista zenész: ő is legtöbbször — én legalább úgy látom — csak füle és szíve után indult. Meglevő törvényeket, műszabályokat, melyeket évezredek során vont le az aesthetika az emberi szellem örökbecsű alkotásaiból, nem igen forgatott. Nem mélyedt alá amaz örvénylő — mert örökké akadályokkal birkozó — vizekbe, a széprészet fenséges titkaiba, melyekbe a ki minél többször alá száll: annál egészségesebb tudóval, hatalmasabb izmokkal, messzebb látó szemekkel tör a levegőre.

Homér, Sophokles és Horác; Dante, Goethe és Arany halhatatlan művei itt erősödtek, tisztultak, s vették föl amaz egyszerű köntöst, mely a legtökéletesebb idomokat takarja. Ember emberismeret nélkül, művész szabályok nélkül, teremtő a mozdíthatatlan törvények engedelmes számbavétele nélkül, egész, ép, nagy soha sem volt még.

De ki alkotni akarsz, vigyázz: ne a művet utánozd, a szabályokat lesd el; ne a festékkészítés titkát szerezd meg, a színek hatása erejét bonczold; ne az inspiráció mámorában ragadd meg a tollat, hanem mikor az álom elmúlt, írd le a látományt; ne a szívet verd beteg sikoltásra, hanem a megáradt könnyeknek adj édes folyamatot. Ez a művészet törvénye, ez a költő szent hivatása. Ki nem így indul, az nem csak a psychikos antropost, de a somatikus sem fogja elámitani, megindítani, egy szebb világba varázsolni. Tomba Mihály mint elbeszélő bizonyára nem így indult, és a figyelmes, talán szigorú szem elbeszélő műveiben nem is igen talál egy öntudatos, szerencsés művészre valló vonásokat. Talál érzést, mely sokszor meleg, de nem mindig jogosult; talál festést, mely mindig kész a munkára, de soha sem elég erős a befejezésre; talál látást, mely messziről észreveszi a tárgyakat, de mikor közelökre jut, nem tud választani a sok közül; talál erőt, mely nagy dolgokat is képes fölemelni, de mint Átlász fenn is tartani nem tudja. Az a rúd, a melyet Archimedes kért — sokszor a kezében van, de azt a sarkot, a hova kellene tenni, hogy kimozdítsa vele a világot — Archimedes ismerte: Tomba nem.

Ez — felfogásom szerint — Tomba mint elbeszélő.

IV.

Fölveszem az elejtett életrajzi fonalat, hogy ennek segítségével lyrai költészetére térhessek.

Nem tudom mi okból, még aestheticusaink közül is sokan, szeretik az ügyvédi pályát olyannak tartani, mint a mely megöli a költői kedélyt; az akták tekervényei között az embert eredeti természetéből kivetközteti, s azalatt, míg szeme az igazságot keresné, ezt a legfőbb jót, mely az aestheticának is egyik főtárgya: szíve az élet ezer meg ezer nyo-

masztó jelenése között minden bensőbb, melegebb világtól elhidegedik. Hanem a papi pálya — az már egyenesen költőnek való. Nem kell bizonyítgatnom, mi téves e felfogás. Vagy ártott-e az ügyvédi pálya Scott Walternek? érzéketlenné tette-e a Dickens nagy szívét? vagy Turgeniew ifjú kedélyét megrontották-e a poros akták? Míg annyi pap költő közül — be lehetne-e bizonyítani — hogy csak egyet is tett nagyobbá a papi pálya?

A pálya mit sem határoz.

Azonban Tomba is, ki a jog mellett a theológiát is elvégezte, csakugyan odahagyta a jogi tért, s a papi pályára lépett. 1847 tavaszán elfogadta a kis-bejei reformatus egyház meghívását. Nos, mit talált a szegény ifjú költő a magasztalt papi pályán? Mint Szász Károly mondja az igen szépen írott életrajzban: „sok ízetlenkedést, ellenmondást és hurezoltatást“. És hogy igazi megnyugvást az első belépésekor — épen pap-társai által megzaklatott, szívig sértett költő később sem igen talált, mutatja a hatvanas évek elején írt költeménye, a *Tanács*, melyben a szép tisztas, igaz embernek való pályáról így ír:

„Mint pap, csak ezt mondd mindig: oh! oh!
S forgasd az égre a szemed,
Sóhajts hosszúkat, mint a fuvó,
S a hívek lelkét megveszed!
Csak szót, szót, lengőt, pengőt, cifrát . . .
Csak füstöt, nem zsarátnokot:
S meglelted a híresség nyitját
S a nyegleséget áldhatod.“

1849-ben Bejéből Kelemérre ment, hol kénytelen volt a humor kaczagásával palástolni szegényes, épen nem irigylésre méltó papi helyzetét. Sietett innen is tovább. Hamvára vitték. Innen már nem tudott elszakadni, mert kedves gyermekei a hamvai temetőben porladtak.

Az élet — szívének természetes gazdag humora mellett is, mint egy benső barátjától tudom — kedvetlenné, zárkózottá tette. Tapasztalnia kellett sokszor, a mit első fiához írt, hogy:

„Ki aranyat keres
A pazar világnak, a jó bányász, nemde
Rongyos és beteges? . . .“

Leverő, mikor az apa első gyermekét, a boldogság első szép esztendeiben is így kénytelen vigasztalni, hogy :

„Örökséged, fiam, nincs egy gombostűnyi . . .“

De küzdöttek türelemmel, békés lemondással. Hisz küzdött, szenvedett a levert nemzet is. Az ő kedves első gyermeke előtt csak a sír nyílt meg, míg más annyiak előtt a börtön !

Valóban a költőnek sok oka volt így kiáltani fel :

„Megsebhété é földülta szívem,
Sok vesztesség, sok fájdalom ;
Az élet is gyötrelmes, únott
Teherré lön már vállamon ! . . .“

De a sok zaklatás, keserűség, fájdalom, vesztesség mint annyi nemes szívnél, nála is hasonló eredményeket idézett elő. Láttuk, mint habozott Tomba a negyvenes évek elején ; mint hajlott majd Petőfihez, majd Vörösmartyékhoz ; mint kapott a lyra után az epikusok felé, és nem tudott sehol önálló, megható lenni : most elvonul, magába mélyed, megfélekedzik régi vágyairól — kesereg, sír a sírókkal, mint maga is sokszorosan vesztés. Észrevétlenül egészen más, új alak lesz: erősebb, hatalmasabb, az igazi *én*, a valódi ember, kinek külön hangja, tekintete, érzése, gyűlölete, haragja, szenvedélye van. E szerencsés átalakulás után fájdalomra igaz, reménye, hite mély, érzése, páthosza, gúnyja, humora egy élő, küzdő, nyögő, kaczagó, síró, könyörgő, átkozódó, fölemelkedő vagy megnyugvással leboruló emberé. Kísérjük, követjük, sajnáljuk, szeretjük, emeljük, dicsőítjük őszintén. Még tévedéseiben is mellette állunk, mert bírja teljes rokonszenvünket. A haza kétségbeesztő állapota igaz hangokat fakaszt szívében, mely hangok egy egész nemzet kebelében viszhangzanak. A letarolt mező, a romba dőlt falvak, a megszaporodott új sírok, a koldusok esdeklő csoportja, a titkon éjjel fölvert pihenők nyögése, rablánczra kötözött családapák, ártatlan nők, leányok, sokszor gyermekek szívet szorító, egetverő siráma — mélyen-mélyen átverik reszkető kebelét, s fölhangzik az égdördülésnél meszebb hallatszó ének *A gólyához*, e babyloni égető elegia :

„Ne járj a mezőn, temető van ott ;
Ne menj a tóba, vértől áradott ;
Toronytetőkön nézvén nyughelyet :
Tüzes üszökbe léphetsz, úgy lehet.

Csak vissza-vissza! dél szigetje vár,
Te boldogabb vagy mint mi, jó madár,
Neked két hazát adott végzeted,
Nekünk csak egy volt — az is elveszett!

Repülj, repülj! és délen valahol
A bujdosókkal ha találkozol:
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk!“ . . .

S minő hévvel, a szégyennek mily lángolásával végzi be:

„ . . . ah, gyalázat reánk !

— — — — —
Testvért testvér, apát fiú elad . . .
Mégis ne szóljon erről ajakad,
Nehogy, ki távol sír e nemzetem:
Megutálni is kénytelen legyen !“

A zúgó nádas, a tavak és lápok, hol sárga liljomok nyíltak; a pásztor karámok, a héja árnyékát űző komondorok; a vadúl vágató szél, mely után hosszú vonalban porzik fel a halovány meleg homok sivatagja — élénk emlékeket ébresztenek fel bánatos szívében, s dalra zendítik lantját, hogy az eltűnt nagy költő helyett megénekelje a Petőfi kedves alföldjét. S oly tiszta hangon foly e dal, benne a képek oly hívek, találók, hogy nem csoda, ha sokáig a Petőfiének tartotta a reménykedő közönség.

Minden rezgésbe hozza szívét, a mi bús, a miben vígasztalást talál a vígasztalan napokban. A csöndesen haldokló természethez fordul és zengi:

„Omlik a lomb, hallgat a dal;
Visszatérek gondolattal
A tavaszra . . . ah de annál
Betegebbnek tetszik a táj!

Ez a rét volt olyan ékes?
Ez a határ olyan népes?
Ez a halom, völgy és tájék . . .
Mintha a sírkertben járnék!

— — — — —
A fák lombja csendesen hull
Nem küzdéstől, fájdalomtól,
Itt a végharcz ismeretlen —
Lehet-e meghalni szebben ?!“ . . . .

Majd a bujdosók között, az amerikai ősrengetegben vándorló ifjúkori kedves jó barát jut eszébe, s írja a magyar elegiák egyik legkitünőbbikét.

„Lelked mit érezett, hogy elhagyád e hont,
Midőn úgy hagytad el, hogy soh'se lásd viszont?
Nem állított meg a határnál valami? . . .
Honszeretet, ha azt ki tudnók mondani!“

Vádol is, véd is a szeretetnek megáradó könnyeivel; vigasztal, bátorít, mi alatt lefesti az elvadult udvart, a szederrel, moharral, gazzal fölvert kertet, gyeppamlagot, bent az öreg szülőt, ki egyetlen reménye elveszte után semmivel se gondol többé; pusztul, hervad, némán, panasz nélkül, várva az eljövő halált. Egyszerűen igaz, és mélyen a szívből vett vonások ezek, oly nyelven, oly hangon — a látszólagos áradozás mellett is — mit azonban az elegia bizonyos pontig megenged, — hogy épen nem csodálkozhatunk, ha költőjüket hamar ki — és magasra emelték.

A mily örömmel, lelkesedéssel, büszkeséggel kísérte a nemzet a Petőfi lantját — egykor, még az imént! oly ragaszkodással fordult a Tompáéhoz — most. Arany erős, fönséges lyrája, magas megrendítő pathosza *A lantosban*, a *Letésem a lantot* kétségbeeső hangjaiban, a *Rachel siralma* prófétaszertű jós igéiben, a *Dalnok búja* szokatlan magas szárnyalásában, az *Őszszel* plastikus képeiben, a *Pusztai fűz* örök szép allegóriájában csak az avatottabb, aesthetikusabb, classikusabb műveltségűek szívében talált örvendező, bámuló közönséget: míg a Tompa szelesebb, könnyebb, áradozóbb, nyelve, körülményesebben leírt képei, egyszerűbb, mindennapibb, és így sokak előtt megfoghatóbb tárgyai a nemzet legnagyobb részét meghódították.

A Repülnél lelkem, fenn repülnél Petőfire emlékeztető könnyűsége, heve, fékezetlen haragja, nyers gyűlölete; *Az öreg szolgálja* nem új, de meleg színekkel festett alakja; a *Költő fiához* czélzatos, és a viszonyokhoz talált, de a mellett kitünő gondolatokban és merész fordulatokban gazdag felhívása; a *Madár fiához* rövid, (most még nem terjengő) tiszta allegóriája — a szerencsés költőt mindenütt kedvessé és dicsőítette tevék.

Azonban e merész, férfiasan bátor hangok csakhamar

eljutottak nemcsak a szenvedőkhöz, bujdosókhoz, börtönökben sínlőkhöz — de a leverf nemzetnek akkori hóhéraihoz is. Vigasztaló dalaiért börtönbe került a szegény költő.

A babyloni fogságban ülő szegény zsidók a folyam partján búsan aggatták hegedűiket fűzfákra, mert a poroszlók azokat korbácsolták legdühösebben, a kik hangosan mertek sírni — és énekelni. Mikor Tomba kiszabadult, s a szerkesztők olyan szép, bánatos dalokat kértek tőle ismét, a milyeneken a szegény magyar kedve szerint kisírhatta magát: a költő mély haraggal válaszolá: „azokat nem írok többé, mert káromkodnom kellene!”

De mit tehetett mégis?

A szárnyas madár hogy mondhatna le a röpülésről — és a költő a dalról?

Lopva, titkon megint a lánthoz nyúlt, de búját, bánatát, megvetését, reményét, regékbe, mondákba, költői beszédekbe szötte. Megénekelte a zsarnokot, ki hatalma tetőpontján kővé vált; a fukart, ki elsülyedt a mélybe mindenestől; az erkölestelen rabló várost, mely mellől elapadt a hajókat hordó folyam; a csalárdul osztakozó testvéreket, kik előtt akkor tűntek el a gulyák, mikor már kezeiket épen reájok tehették volna; a kis álmodó emberkét, ki, mert bízott, túrt, dolgozott: meggazdagodott, s az egész környéket boldoggá tette; az üres koporsót, e bátor leczkét a gögös királyoknak; a kóbor arabot, ki titkon súgva beszél falun, városon, szántóföldön a megszületett szabadítóról, majd az aggódók előtt lázas neki bátorodással kiáltva:

„Mi hátra térít, semmi nincsen,
Vallom nevét kínban, bilinesben!”

Ő maga volt, a nemes költő e kóbor arab, ki faluról falura, helyről helyre járt dalaival vészben, viharban, esőben, fagyban, kiáltva, zengve: ne félj, higgy, a szabadító itt van! csak egy intés újjaival, egy szó nyelvvel s fölkelünk, s mint a szakadó sebes zápor, elmoszuk itt e nyomorúlt jövevényeket, hogy még csak a nevök se marad meg itt a mi földünkön!

Így élesztgette, bátorítgatta Tomba mondáiban, dalai-ban, ódáiban, — de még mindig mindenki által hozzáférhető formában elzsibbadt nemzetét. A nyomorban ülő magyar

megértette a szót, és lesve várta kedves költőjének vigasztaló, védő, fölemelő szavait. A hálás közönség kezdte együtt emlegetni Petőfivel, Aranyval.

A kritikusoknál divat lett így szólni: Petőfi, Arany, Tomba.

A nagy szeretet, mint mindig, úgy természetelesen most is, és itt is túl szökött a határon. Más a Petőfi, Arany, és ismét más koszorú a Tomba Mihályé.

De idáig valóban emelkedést, terjedést, gazdagodást látunk a Tomba lyrájában. Édesebbnél édesebb, mélyebbnél mélyebb elegia zendül meg lantján, férfiasabb érzéssel, minő a Tibullusé; sokszor borongó elmerüléssel, minő az Ovidiusé; nem egyszer égető szilajsággal, minő a Propertiusé, és mindig egyszerű nyelven, tisztán, minő a Horatiusé. Elegia-költőink közül Ányost fölülmúlja tárgyainak sokféleségével, Daykát érzéseinek igazságával, Kölseyt festéseinek pompájával, Berzsenyit képeinek plastikusságával, Vörösmartyt pathosának melegségével.

Ez ama tér, a hol Tompát egyetlen költőnk sem haladja meg egészben. Nem lenne épen nehéz bebizonyítanom, hogy legnagyobb elegia-költőnk. Ez azonban még csak egy ág, és nem a legnagyobb lyrai nemek közül való. Itt festése nem fárasztó; áradozása nem unalmas; képei nem rontják le vagy gyöngítik egymást; szélessége nem szétfolyó. Alak és tárgy, hang és gondolat, szöveg és rhythmus itt egybe találnek. Itt éri el azon magasságot, a hol első rendű: de nem egyszersmind legnagyobb lyrikusaink — tündökölnék.

Dr. Minckwitz János, a híres lipcei egyetemi tanár *Der illustrierte neuhochdeutsche Parnass* című anthologiaszerű művében a német irodalom lyrikusai közül sokat sorol az első rendűek közé: Bürgert és Tiedgét, Rückertet és Uhlandot, Uz Pétert és Vogl Jánost, Körnert és Kleistot, Lenaut és Heinét, Geibelt és Zedlitz bárót, — és még egy csomó nagy Platen grófot: de midőn Goethehoz és Schillerhez ér, e két valódi, eszményien tiszta, minden arrogantiától, kétértelműségtől, salaktól, hatásvadászattól ment nagy és nemes lyrikushoz, igen szépen, éles és határozott, félreérthetetlen vonásokkal jelöli meg az igazi nagy lyrikust. A szívnek csodálatos melegsége, mely minden nagy, nemes és igaz iránt örök lángban ég; a szemnek akadálytalan látása, melyet semmi divatos,

időszerű meg nem akaszt vagy el nem térít útjában; az értelemnek mindent szétszedő, összefoglaló, egy harmonikus egészszé alkotó (egész a teremtés tökéletességeig menő) ereje: újdonság a tárgyban, fölfogásban, kivitelben: mégis úgy, hogy minden időé legyen; átlátszó tisztaság, ingadozás nélküli kifejezés, erő, könnyűség az elevenségig, kaczárság nélküli szépség és báj a nyelvben; szemnek, fülnek, szívnek tetsző: de nem ráspolyozott, politurozott technika, össze-vissza szőttfont rímekkel, elől, hátul, derékon, haránt, csapanyosan, függélyesen, oldalt, szélről, balról, jobbról, mint a korcs építészeti stílnél a czirádákban; a festészetnél az újabb szín-zür-zavarban; a zenében a semmit mondó, legfőlebb minden erőtlenséget eltakaró ízetlen czikornyákban: de mindenben egyszerűség és mindig igazság, ezek a nagy lyrikusnak létező és minden időkre megmaradó tulajdonai. Ezek szerint vevén föl a dolgot: nem fogunk oly bőkezűek lenni az első rendűség vagy épen a legnagyobb szép címének osztogatásában. Kisebb, de valódi talentumoknál elégnék fogjuk tartani, ha ennyit jó lélekkel, bebizonyított, eltagadhatatlan alapon mondhatunk, hogy: jeles, szép, igaz. Dicséretekkel, túlságos magasztalásokkal lángelméket úgy se teremthetünk.

De visszamegyek azon időkre, melyek Tompa lyrai költészetének újabb meg újabb lökést adtak, s benne újabb meg újabb irányt fejtettek ki.

A föntebb vázolt politikai állapotok után a hatalmas, kevély osztrák monarchiára mélyen megalázó napok szakadtak. Lombardia, majd Velence, s vele annyi egymásután veszett el, hirtelen, megállíthatatlanul. A híres clumi köd egész Bécsig elhatott. A dölyfös, mindenható miniszterek levegő után kapkodtak, kéz után nyúltak, mely őket valami tisztásra vezethetné. Ez a tisztás: a szegény, leigázott, agyonsarczott, kiélt — azután számba se vett Magyarország volt. Oda fönn úgy találták, hogy szóba lehet már állani velünk. Orvosságot mutattak sebeinkre, melyek szívós természetünknel fogva már úgy a hogy behegédtek. S most az a nemzet, melynek sokáig meg volt tiltva még a vigasztaló sírás is: ez ízetlen czirogatásokra óriási kaczagásban tört ki.

Fellelegzettünk.

De a szabad szótól távol állottunk még. Politikusaink rébuszokban beszéltek, de olyan rébuszokban, a miket a leg-

együgyűbb is kitalálhatott. E kóros állapot nagy mértékben elragadt költőinkre is. S megszületett az allegória özönvízi ideje. Bibliai képek, ókori történetek, hajók, patakok, erdők árasztották el a magyar költői irodalmat. Mint a forradalom után a hogy népdalt, kesergő sentimentalis elegiát írt minden siheder poeta: most allegóriát. Ide kellett legkevesebb drámai hév, lyrai közvetlenség, igaz gondolat. Elég volt a szép, tet-szetős forma, csengő össze-vissza aggatott rímekkel; elég az ügyes festés; prófétáló biblikus hang; félénk újjal fenyegető intés és némi személyekre való czélozgatás. A Voltaire *Henriad*-jában nincs több erőtlen allegoria, mint a mi költészetünkben volt akkor.

De nincs-e ez bizonyos időkben más nemzeteknél is így?

Én tudom, hogy van. A hajók az angol irodalomban is úsznak; a folyók, patakocskák a Schillerek költészetében is csörgedeznek; az elhagyott várak, romok allegóriái a Leopardiéknál sem ismeretlenek: de költőt nagygyá, irodalmat virágzóvá e hajók, patakok, erdők; e Sámsonok, Góliáthok, Delilák allegóriái még soha sem tettek, s nagy hihetőséggel nem fognak tenni ezután sem. Én tudom, hogy Horatius szerette az alegóriákat, vette a görögöktől, kik színműveiket, eclogáikat is nem egyszer allegóriai jelentéssel írták, — de a Horácz allegórikus képei egy nagy, fél világot magába ölelő nemzet történelméből vannak véve: vagy ha nem volnának is: amaz allegóriai jelentésének tanulmányozása egy a nagy római köztársaság, majd császárság történetének, kulturális viszonyainak tanulmányozásával, míg a mi allegóriáinkat, egy szűkkörű nemzet homályos képeit ki fogja nagyon fejtegetni? S azt gondolom e körülmény az allegórikus ódáknál tekintetbe veendő.

Az allegóriák szeretetét Tompa még regéiből hozta át a forradalom utáni új korszakba. *A madár fiaihoz* első jelentékenyebb ilyenemű allegóriája. Szép, de ez sem oly szép, mintha e képek, érzelmek az első forrásból, a szív közvetlenségéből erednének. Van azonban a későbbiekkel szemközt egy nagy érdeme, hogy rövid és szükségtelen festésekbe nem bonyolódik.

Ebben a genreből Tompa egész kedvtelve mozgott, s belé merült a kimerülésig. A kitünő elegia-költő ide e térre helyezte most hazafiúi keservét, bánatát; e rejtett képek alól bízott; e fellengő pathetikus majd sötét mystikus nyilat-

kozatokban figyelmeztette a magyart, hogy még türjünk, várjunk, hordozzuk a keresztet, mert bizonyára miénk lesz a jövő; és írta:

„Mikor majd eljön az idő . . .“

A sólyom, Pacsirta-dal, A puszpánghoz, A távozó után, Özvegy gólya, Zrínyi Ilona keserve, A repkény, A tél, mindez irány, e modor termékei. Valami szent sovárgás, elegia-szerű biblikus sentimentalismus van bennök, politikai törekvésekkel, a régi — már-már szerencsésen elhagyott festések, túlságosan alkalmazott paralellismusok áradatában.

Nem tartom én az allegóriát oly műfajnak, mely nagy gondolatok, nemes érzések, merész fordulatok befogadására alkalmatlan volna; mely föl ne vehetné a lyra legszebb tulajdonait: a báj, kellemet, méltóságot, erőt, fenséget; mely képleges, symbolikus alakjával is, szerencsésen választott, mindenek által hozzájutható, és nem túlterhelt tárgy színében el ne juthatna értelemhez, szívhez: de azt az allegóriát, melyben a költő csak a fölvetett jelvi képet festi, írja, részletezi, hogy a fő eszmét elhagyja mellette, azt egészen háttérbe szorítja, arra csak a végső strófában gondol egy gyöngye epigrammatikus kanyarodással, — költőinek, hatályosnak bizonyosan senkinél sem tarthatom.

Az *Özvegy gólyában* semmi sem mutat arra, hogy ezt a költő csak képül vette volna föl valamely politikai eszme vagy általános emberi igazság kifejezésére. Körülményesen megkapjuk a gólya kelepelési, költési, nevelési, költőzködési módját, mintha egyébről se volna szó, csak e derék és hasznos állatról: a végén azonban a költő teljes ingadozással fölkiált: megálljunk, mintha ez a madár a mi sorsunk élőképe volna. Lehet. De elég-e ez? és így? *A repkényről* ezt jegyzik meg a kiadók: „Politikai nemzeti viszonyainkra czéloz; a történelmi múlt viruló élete szép, habár romokat is föld be, mint a repkény.“ Mily igaz! de ugyan ki kételkedett ebben? A költő e különben szép hangú költeményben annyi mindent összehord: párkányt, ívet, ormot, várat; lantost, ki itten fogyatta búban, dalban éltét; hőst, kire míg ő a csatákon járt, otthon hű nő kiseddel várt, és hitt kürtszót, tornát; beroppant oszlopot; népet fényes vérttel és tollal, közbe-közbe mintegy refraineül: a repkénynyel, hogy az ember szinte nem tudja hol van, csak

egyszer érzi, hogy a folyondár kezdi körülfolyni az ő nyakát is, vállait, derekát.

„A fényes vár halomba omlott,
S mely vállain tartá, az ormot
Borítja meddő porral, kövel . . .
Még a mi él, még a mi zöldel :
Lehullt párkányt s ívet belepvn
Virágtalan virág a repkény.
E bús, vadon helyhez mi vonzza
S marasztal itt, romkúszó loneza !“

Értjük, hová céloz, mi legyen a repkény. Jó kép, de mekkora szó-áradattal indul meg. S mi az a meddő por? Többször, sokszor használja Tompa e kifejezést, mint általában a Károlyi Gáspár-féle gyöngé bibliafordítás ódon, tudákos és épen nem a nép ajkáról vett jelzőit, fordulatait. Egészen a nép gyermeke levén, nem tudott inkább — mint Arany és Petőfi, sőt mint a gróf Zrínyi is — a néphez szállani alá : nem tudott onnan meríteni, a honnan merítenie igazán hasznos lett volna. Valóban a Tompa nyelvében sok van a kálvinista prédikátori stílből, a puritánoskodó modoros föllengésből, a széles, öblös, harsogó constructiókból, a nehézkes kenetességből, általában abból, a mi az el nem tudákosodott, el nem idegenesedett magyarnak természetévé nem vált és nem fog válni soha. Olvassa valaki a népmeséket, a népdalokat, a népballadákat, az eredeti és nem a Ballagi-féle megrottott példabeszédeket, s látni fogja, hogy a magyar a szenvedély legmagasabb fokán sem távozik el a természetes egyszerű beszédmódtól. Sohasem érzeleg és sohasem keneteskedik. Ezt a tudományt a reformatus papság plántálta át irodalmunkba még pedig épen nem az angol vagy a francia egyházi irodalomból, hanem a német földön, főkép a dogmatikus Hollandiában járt theologusoktól. A XVI., XVII. és XVIII. század francia egyházi írói : Du Bose, Beausobre, Lullin, Claude, Drelincourt, Chatelain, Saurin oly tiszta, ékes nyelven beszélnek, hogy a XIX. század nagy protestans szónokait, a Coque-releket, Bersiereket, Colanikat, Monodokat ne is említsem, hogy szebben egyetlen történetíró, philosoph vagy aesthetikus sem írhat. Nálunk az egyházi írók ebben is főlebb akarták magokat helyezni a népnél és teremtettek nyelvet, melynek káros hatása egy oldalon Tompára is meg volt.

Azt hiszem nem állítok valótlan, ha írom, hogy arra a tömérdek allegóriára is a theologia csábitotta Tompát. Béranger, Hugo Viktor, Lamartine, Musset, Alfred de Vigny, de la Vigne, Reboul a francziáknál; Walter Scott, Rogers, Byron, Coleridge, Shelley, Moore, Wordsworth, Longfellow, Tennyson, Swinburne az angoloknál; Metastasio, Manzoni, Foscolo, Niccolini, Leopordi, hogy a régi nagyokat, Dantét (kinek főműve is allegória), Tassot, Petrarcat ne is hozzam föl, — az olaszoknál mind írtak allegóriát — a mint ezt az allegorikus költészetről szóló tanulmányomban részletesebben lesz alkalmam kifejteni — de törekedtek mindig a főeszménél maradni, s festésekkel, túlságos leírásokkal el nem borítani a főtárgyat.

Tompa, mint a népmondáknál és regéknél is kimutatam: abban hibázott sokszor, hogy a lényegtelen fölébe emelte a lényegesnek, az alsó rendűt a főnek, a burkot a gondolatnak. E gyöngeségét különösen allegóriáinál tapasztalhatjuk. *Zrínyi Ilona keserve* című allegóriájában (mert hogy ez is az, maga a költő jegyzi meg, írván: „a lelkes magyar nő keserve, a lélekölő, erkölcsi és nemzeti és érzést elfojtó nevelés ellen, mely a nemzetet gyermekeiben gyilkolja meg“) szép czélt tűz ki maga elé, de hogy akarja elérni? Beszélteti Zrínyi Ionát a legdrámaiatlanabb nyelven, egy ókori udvari pap hű stílusában a Balassa rhythmusaival, közép-rímekkel. Itt fő a vers-alak, az ódon biblikus kenetes, és mégis száraz nyelv, az erkölcsi hideg oktatás csöndes, zavartalan folyamatban, oly könyes berekesztéssel, melyben az anyai és honleányi könyv édes melegéből egy csöpp sem érzik.

„Csak ontom könyemet — de tartom hitemet,
Hogy a próbán megálljon;
S míg újra bírhatom, enyémnek mondhatom
Kedves fiam s leányom:
Őket, én istenem, pártfogóm, s mindenem!
Oltalmadba ajánlom!

Rám legalább semmivel sem tesz több hatást, mint egy közepes protestáns bucsuztató. De a jeles kritikus, Szász Károly erről is azt mondja: „Tompa költészetének tetőpontját jelöli.“ Szomorú volna, ha a magyar aesthetikai irodalom ilyen művekért sorozna valakit a legnagyobb lyrikusok közé! Volt rá különben, sőt ma is van eset.

E csöndes allegóriák születése alatt — némely költőre észrevétlenül — a hatvanas évek új aerát nyitottak meg nemzeti, politikai és társadalmi életünkben. Rég elzsibbadt erők léptek sorompóba; a sarkantyúkkal, zászlókkal, útczai lelkes himnuszokkal a magyar költészet is megélenkült. Valami merészen, ifjan szép hang: a Berzsenyiek, Vörösmartyak himnuszszerű pathosza harsant meg még kisebb költőink ódáiban is. A censura félelemből-e vagy csak taktikából befogta füleit, és leeresztette vörös írónos hosszú kezeit. Itt volt az idő, hogy a magyar lyra, mely a sok kerülgetés s köntörfalazás által a nyomott napokban egészen megjuhászodott vagy elsekélyesedett: most nyitott ajkkal, föl szabadult szívvel mondja, zúgja, harsogja el örömét, reményét, fájdalmát, sokáig féken tartott keserűségét. Dobja oda megvetését a hitvány benszülött és idegen jött-ment poroszlók szeme közé. Nem tette. Félt? Nem bízott? — — Ki tudná?!

Költőink úgy bele szoktak a fődött sorokba, takart beszédekbe, hogy a közvetlenségnek, őszinte nyíltságnak még a formáját is elfelejtették. Csak egy-egy hóbertos ifjú hang, naiv fölhevülés, pathetikus kiáltás mutatta, hogy a jég megolvadt, tavaszi szellők fúnak, hogy ásóra, kapára, fegyverre; lantra ki hogy tud, mert a munka, az édes, a szép, a fenséges munka ideje, istennek hála itt van!

A nagyobbak, mint az elvonult bús Ilyés prófeta, még nem igen mozdultak barlangjaikban — ha egy-egy megrendelt ünnepi ódával fölkeltek is a gyermeki bizodalmat — megint csak elrejtöztek. A lyra, mint a gyászdob, tompán, bután, csak félhangon kopogott. Mi még mindig temettünk, sírtunk; a poroszlók elpárologtak korbácsaikkal, de mi még mind csak a babyloni vizek mellett — hogy Tompával szóljak — keseregtünk. A magyar lyra beleesett az affectatio sorvasztó betegségébe.

Oh minő világ volt ez?! S nem akadott egy hang, mely a lyrának ez elkorosodását meg akarta volna akadályozni! Ez erőtlen, szénvelgő, prédikáló, prófétáló allegórikus ódákhoz képest micsoda a *Romlásnak indult hajdan erős magyar fonséges, megindító, közvetlen kitörése*; az *Él még nemzetem istene* lelkes, férfias fölzajdulása!

S pedig különös! egyébként a legbátrabban beszéltünk úton-útfélen; gyűléseztünk, opponáltunk, ünnepélyeket tartottunk merész szónoklatokkal; megtámadtuk magát a felsé-

ges császárt, oly nyelven, parlamentarizmus vitáinkban, mely egy loyális, béketűrő, igazát érző nemzetre örök szégyen! Csak a költészet nem akarta széttörni lánczait. Arany eposzait írta és szerkesztett; Vajdára senki sem hallgatott; Tóth Kálmánt *Bolond Miskája* s néhány vígjátéka foglalta el; Szász Károly, Lévay, Gyulai soha sem tartoztak a merészebb hazafias költők közé; Tomba Mihály távol a fővárosi élet izgalmas jeleitől — allegóriákat írt.

Ezek voltak kelendőben még mindig. Ezekhez voltunk szokva; így esett ez már jól! *A szent küszöb, A pipáshez, Pusztuló erdő, Télben, Régi történet, A tűz, A fogoly, A testvérek, Megtérő, Sámson, Héber legenda, A jövőny, A sebzett szarvas, Ikarus, A gyászoló, A vihar, A kísértő, Új Simeon, Terebélyes nagy fa, Téli reggelen, A folyam, A vándor, Herodes, A palota helyén, A gályarab fohásza, A titkos beteg, Bércz és lapály, A hajó, A madarak módjára* — és még számos, félig allegoria, félig dal mind ez időből valók. És körülbelül egy ugyanazon tárgyról. Sok erővel, gazdag színezéssel, megrázó vonásokkal, sok helyt hatalmas gondolatokkal, fényes dictióval írott költemények ezek — — és ma mégis tetemes részben sötétek, zavarosak, érthetetlenek — fárasztók, nem ritkán unalmasok. Mivé lettek volna e számtalanszor — Horácz szerint — hármassal bepánczélezott ódák a szív közvetlen nyilatkozatában, álarcz nélkül, a keserűség, öröm, remény, lelkesedés, hit, diadal, gúny, sarcasmus, merész gyűlölet, bátor megvetés örökké érthető hangján? mivé lett volna itt ama pathosz, mely ott amaz allegóriákban a terjengő leírások, apró fölösleges részletezések alól is mint a mindenséget megreszkettető villám ki-kitündökölt? mivé ama férfias hév, mely még a didaxisba szakadó allegóriáknak is becses tudott adni, sőt nem egynek országos hatást is szerezni?!

Tompát senki föl nem világosította, hogy tévútra jutott, legalább az olvasó közönség előtt nem. Minden valamire való aesthetikus szerkesztő volt akkor, s oly költőt, kinek költeményei ünnepi számokat tettek, megsérteni nem lett volna ildomos. Határtalan hízélgéssel fordultak felé sok helyről, akkora dicsőítéssel, a mekkorával a vele egy időben élő és nála igen sokkal nagyobb Arany soha sem találkozott. Mélyen mutatja ez az ízlés elkorcsosulását.

A mit Tomba regéiben, mondáiban, beszélyeiben nem

értett: az alakítást, a kerekiséget, a tömörséget, az egy czélra sietést, a minden fölöslegesnek elvetését, a részek harmóniáját, azt sokszor ez ódáknban is nélkülözzük. Vegyük leghíresebb ódáját a *Kazinczy Ferencz emlékezetére* írottat. Szép, teljes érdeket gerjesztő magas megindítás után belevész a magyarázatokba:

Mert érdemére halhatatlan,
De nem várt rá virágos út
Vérzett nehéz viadalokban,
Felé ezer hullám tolult.
S míg folyt — sokáig folyt — az élet:
Viszály nem szünt, hab nem lohadt;
Pazar kézzel hinté a végzet
Lábához a sárkányfogat.“

Virágos út, vérző viadalok, ezer hullám, nem lohadó hab, mythologiai sárkány-fog; a bűn törpesége, agyarkodás, rideg gond a homlokon; majd a bibliai kedvencz alak, a vad mézzel élő és szörköntösben járó próféta, kit nem értenek — mily mindennapi elesévelt hasonlatok, képek e végetlenül magasztalt ódában!

Végre megkapja a szót, s valóban magasan jár.

„Oh szent! melyért küszködve éltél,
— Sorsán kiontva lelkedet, —
Ez ünneplés örömtüzénél:
Lásd nemzeted', halld nyelvedet!!
Mi üdvadóbb: az égi pálma,
Mely ott borítja fürteid?
Vagy ez a nép, mely itten áll ma?
Vagy ez a hang, mely istenit?“

Fenséges, meleg, forró berekesztés volna ez, de a költőben föltámad a pap, s a részeiben kitünő ódát egy búcsuztató strófával megnyújtja:

„Igaz valál, — emléked áldott!
Haló földed szent, éltedért;
Szült sok jelest, nem szülte párod'
Egy század, míg végére ért;
Mit mondjunk jöve hiült porodhoz?
Áldás és fény nagy neveden!
S a mely nyelvén s lelkében hordoz
Áldás és fény a nemzetem!“

Van e zár-strófában egy gondolat, vagy költői vonás? Öntudatos művész nagy művet fejez be így? Ez a magyar irodalom (mint a pályabírák mondák) „hymnuszi emelkedettségű egyik legszebb ódája“?

Idáig ment a Tompa-cultus!

Az erőltetett szárnyalásnak és fönségeskedésnek e lázas kimerítő napjai alatt Tompát, az embert, az atyát sok és mély csapás érte. Elvesztette második — és most is egyetlen gyermekét. Az erős férfiú megrendült; üresnek találta ettől fogva a világot; éjjeleket töltött fenn, bebarangolva a temetőt, siratva, visszakövetelve azt, kiben reménye, öröme, vágya összpontosult. Fel-feljajdul:

„Járván a temetőn tanútlan éjeken,
Egy kisdéd sír felett törnek meg térdeim
S felháborult elmém' ugyan hányom-vetem
Az élet és halál örök kérdéseim!
— Mért is végződtek oly kevéssel éveim! . . .“

Talán soha költő mélyebben nem szerette gyermekét, mint Tompa. Valahányszor ódáiban, elégiáiban lelkét e veszteség érinti: lantján csodálatosan szívhez szóló hang rezdül meg. Nincs, ki részvéttel ne fordulna a szegény költő felé; nincs, ki meg ne könnyezné a szerencsétlen apát, és oly hamar elhúnyt kedves gyermekét. Bármit ír, fia jut eszébe; bárhol jár, őt látja; ha temet, őt temeti; ha nyög, őt siratja; ha le akarja erővel vetni az élet lánczait, csak azért tenné, hogy siratott gyermekével egyesüljön. Valami fenségesen tiszta és megszentelő fájdalom ez! Egy ember áll előttünk a maga ős eredeti egyszerűségében, természetes igaz indulataival: nem félve, hogy kinevetik gyöngeségeért, nem vigyázva, mint a szegény őrjöngő Ajax, hogy mit csinálnak körülötte. Valóban a nagy görög tragikusok szívet metsző hangja, üvöltése nyilalik át e bűgő nyögéseken.

Oh mi megrendítően szép, midőn kertje rózsafáit védi, takargatja a tél elől és vigasztalva szól hozzájuk:

„Kit nyilástok, hervadástok:
Kéjre, búra költe:
Én leendek, míg pihentek
Álmatoknak öre.

És mihelyt a kikeletnek
Langy fuvalmit érzem,
S a rég szűnyadó erőnek
Ébredése lészen :

Kezem által széttörtvén
Sírotoknak zára,
Felbocsátlak bájos élet —
S új virágozásra !

Oh, ha a sírt, melyre annyi
Könyvem elhull titkon . . .
Ha a sírt a temetőn is
Fel lehetne nyitnom !“ . . .

Mi igaz, közvetlen költői hang ez amaz allegóriai fojtó harsogásokhoz képest !

Bánat, önkínzás, meg nem nyugható vergődés napról napra mélyebben besodorták a testi betegségbe is : közel volt, hogy merőben elveszítse szeme világát. Midőn e rettentő betegségből valahogy kiszabadult, gyógyíthatatlan szívbjavett megromgált idegzetén erőt. Kimondhatatlan szenvedéseket állott ki : de mint egy valódi nemes kedély, — békén hordozott mindent.

Kitüntetés, magasztalás nem hatott többé reá semmit. Midőn az akadémia 200 aranyos nagy jutalmával koszorúzta meg : egykedvűen vette, mint az, kinek ágya mellett a mozdulatlan halál ül. Egyedül neje, kit az imádásig szeretett : volt képes megvigasztalni egyszer-egyszer azt, ki annyiakat vigasztalt, lelkesített a nehéz napokban. Halálos ágyán még mélyebben megragadta gyermeke képe. Vele tépelődött ; hozzá kötötte utolsó perczeit ; vele és benne akarta lehajtani elfáradt fejét a végső nyugalomra.

„Gyakran sírod hantját, virágít
Öntözve, kedves kis fiam !
Vagy ülve bús szívvel fölötte
Az est késő óráiban :

Elgondolám, mint játszadoztál
Egykor zajongva térdemen,
Elgondolám, mily rossz magadnak
A bús üregben oda len !

Várj, nem soká ketten leszünk ott,
Sírod választom nyughelyül — —“

S midőn már-már megnyugodott : a szeretett hű nő gondolatára a legmeghatóbb fájdalommal kiált fel :

„De oh ! akkor szegény anyácskád,
Hogy marad itt fen egyedül ! ?“

E szívet fogó igaz érzéssel, még a haláltusában is megindító gyöngédséggel, főséges elegiai nyugalommal írott költemény után, mely a költő utolsó műve : a kintől, bánattól elborult szemek nem sokára örökre elsötétedtek ; a beteg szív örökre meggyógyult ; kinn a temetőn az a sír, melyet a költő oly sokszor akart fölnyitni : most megnyílt, hogy a kis gyermek ne maradjon egyedül : Az édes apa immár leszállhatott fia mellé. 1868. július 30-án délután mintegy két óra-kor a legnagyobb magyar elegia-költő kilehelte feddhetetlen tiszta lelkét.

V.

Tompá ábrándoknak, hiú vágyaknak nem élt, szereplő törekvések — oly elbódult korban, midőn sok író miniszter vagy legalább miniszteri tanácsos szeretett volna lenni — nem bántották. Megmaradt falujában hegyei, kedves halmai között ; végig barátja volt az erdő, a rét, a folyam, de egy kis kört kivéve : soha az ember ; sértett, bántott szíve megbocsátott, de ajtaját nem nyitotta meg többé. A nyüzsgő, zajgó világból kimenekült, s belépett a szép, az édes, a jó természet örökkévalóságába. A hazán lankadatlan reménnyel, hittel csüngött : mert az eseményeket a történelem szemeivel nézte s nem a ki nem elégített hiúságnak bosszúvágyával, — mint társai közül annyian. Elérhetetlen kívánsága nem volt semmi : gazdag tiszta kedélyében mindent megtalált. Erős, merész fordulatokat élete nem mutat föl : harczokat nem vívott, sebeket nem adott, csak vett — ifjabb korában ; a dráma kűzdelmes árjaival nem kellett bírkóznia soha ; a tragikum szívet, velőt rázó főséges borzadályai a hamvai parochiáig nem jutottak el. Szíve a magánynak, s abban egy kis kedves családnak volt teremtvé. Barátokat nem keresett, de a régiektől nem szakadott el. Boldog volt, ha pesti író-költő társai föl-fölkeresték, de magához — hogy róla beszéljenek — senkit

nem csalogatott. Nem olyan volt mint a nap, mely a mindenségnek világít a hideg hozzáférhetetlen magasban: hanem mint a mezei kis pásztortűz, mely a körülötte levőknek ad enyhe világot és meleget. Nem olyan volt, mint mai nagy íróink közül sokan, ki az egész nagy világ népei között szeretnék magokat kiosztani, hanem mint a gyémánt, mely a hegyek rejtekében a helyet, a hol van, teszi gazdaggá.

Mint a görög szobrokat nem szokták fölékesíteni semmi külső aggatmányokkal, mert azok magok beszélnek magokért: így tettem Tompával.

Íme az ember!

Mielőtt azt is elmondanám: íme a költő: hadd szólok még röviden dalairól s vegyes lyrai költeményeiről. A dal és ének; az óda és himnus; az elegia és idyll; a költői levél s a Horáczféle finomabb satyra s némi részben az epigramma mind megtalálták nemes meleg költőjüket Tompában. Mint a valódi lyrikusokat, kik az összes emberiség tolmácsai: őt is érdekelte minden fent mint alant.

A szegény nyomora és a gazdag gögje; az üldözött nyöge és a kergető újjongása; a gyászban ülő és a szerencsében örvendező; az együgyűségében alázatos és a bölcsességében fölfuvalkodott; az erényei mellett rongyokban hányódó és a bűnei daczára bíborban ragyogó; az aggastyán töredező térdeivel a sír szélén s az ifju ruganyos lépteivel az élet szép küzdterén; a koporsó és a bölcső; a sötétség és a világosság; a magasság és a mélység; az elmúló és az örökkévaló; a büntetés és a jutalom: mind-mind megkapták az ő élénk tekintetét és érző szívét. Nincs lyrai költőnk, kinek fogékony-sága a külvilág iránt mozgékonyabb lett volna, mint az övé. Valóban nem oly sok kellett volna hozzá: több élet, erősebb emberismeret, szélesebb tanulmány: s ma Tompa Mihályban egy nagy szabású lyrai költőt üdvözölhetnénk — így, csak a legjobb talentumok egyikét látjuk a kifogyhatatlan termékenységű lyrikusban.

Midőn a hegyeket mérik: a dombok halmok mekkora-ságát nem igen szokták apróra venni. Én Tompa költészetében mindenütt a legkimagaslóbb csúcsokat kerestem. Ezekről tekintettem szét; innen nézve emlitem meg az alantabb fekvőket.

Az én lakásom (17. l. II. k.), *Búcsú* (47. l. II. k.), *Elmél-*

kedés egy levél felett (61. l. II. k.), *Farsangban* (85. l. II. k.), *Búcsú az új évtől* (131. l. II. k.), *Ebéd után* (278. l. II. k.), *Gazdaember ömlengései* (45. l. III.) a humoristico-satyrikus nemben ép egészséges darabok. Se a humor, se a satyra nem jár ugyan bennök valami mélyen, de a mit adnak, tisztán adják. A *gazdaember ömlengései* kiválóan sikerült kép abból a korból, mikor „pironsággal is, uzsorás pénzen is“ törekedett minden jó magyar családapa tetőtől-talpig felmagyarzsinorozni gyermekeit; kiállítani mentével, kucsmával, sarkantyúval az úrfiakat; aranyos pártával, drága selyem magyar szabású köntösökben a kisasszonyokat, s azonnal, rögtön, míg a szép divat tartott. Hogy kenyér marad-e, nem ütnek-e a nagy pompa miatt házunk előtt dobot, a sok Batthyány-gyász, Kossuth-csipke, Garibaldi-kelme — nem húzza-e ki alólunk a gyékényt: arra a nagy öröm-mámorban gondolni nem volt hazafias dolog.

„ — — Meggyógyultunk, lábra álltunk, s új nyavalyánk támad;
Annyit mondtuk: oh magyarság, nemzetiség jöjj el,
És nem tudjuk most fogadni tiszta, józan fővel . . .“

A könnyű, vidám satyra mosolyog az *Ebéd után* című költeményben, találó, elegans vonásokkal festvén a magyar földesúr irodalom-szeretetét és műveltségi állását.

„Buzog, tesz, áldozik, — de céltalan — —
S így alig lendít a közműveltség ügyén.

És lám lám! mindenütt mily tapintat, mi csin!
Minden tárgy ízletes, legyen nagy vagy kicsiny — —

— — — — —
Mily választékos a váll, mente, főkötő . . .
Csak az olvasmányban az izlés megőző!“

Fölötte gyöngédek, mélyen meleg érzést lehellők családi költeményei: a *Tárolból* (269. l. I. k.), *Itthon vagyok* (305. l. I. k.), *Nyári estén* (183. l. II. k.) bájos képeivel, főkép hol játszó kis fiát festi: *A kedves sirjánál* (9. l. III. k.) meghatóan szép zárstrófájával Tompa legszebb műveit érintik. Szeretet, nyugalom, méltóság, a tiszta szív fensége sugározzák be dalait valahányszor nőjéről, gyermekeiről, édes otthonjáról ír. A mai időnek oly sokszor falakat szaggató, eget vívó, bombastikus,

majd a könnyek áradatába fuló sentimentalis, *egélyes*, majd ismét vastag materialistikus zengedelmei között minő szeliden tiszta igaz hangok ezek :

„Zöldel a sír és virággal
Ékesítve általunk,
Ki ápolja s őrzi egykor,
Ha mi ketten meghalunk ?

Most felette hull meleg köny,
Ráborúl a rózsaaág ;
Felejtés lesz akkor itten,
Felejtés és pusztaság! . . .

Mit tünődöl drága lélek !
Kéért lenne lomb s a hant ?
Hiszen senki sincs megettünk :
A kik éltünk és szerettünk,
Együtt lészünk mind alatt!“

E hang, mely annyira sajátja, minden időben a legsympathetikusabb magyar lyrikusok közé helyezi Tompát.

Mennyire más, duzzadt, dagályos, áradozó, sokszor salakkal hömpölygő, midőn természetfestéseiben s contemplativ elborulásaiban erőnek erejével a nagyot, a fenségest kergeti. Itt belesik ismét biblikus nagy mondásaiba, színei rikitók, vastagok, és mit sem mondók — számtalanszor. Nyelvezete elveszti a bájt, erőt :

„Mégis bár utaid titkát feszegetem
És ajkaim pártos szavaktól zajganak,
Ne gerjedj, oh uram ! haragra ellenem ;
Mely bennem így zajong : *az a por, a salak!*“

(Isten akaratja 14. l. III. k.)

A fölhevült, megbántott lélek féktelen kitöréseiben hogy ér rá így magyarázgatni, hogy a mi *én bennem* most így dühöng, az számításba sem jöhet, mivelhogy az nem egyéb, mint a *por és salak*.

„Emelj, emelj, kit a csapás megrengete !
Segíts, hogy el bírjam viselni a mi ért !
S bár mit hoz a világ s élet története :
Tudjam, kitől van az, s ne kérdezzem miért?“

(A fentebbi.)

Minő erőtlen, magyartalan nyelvezet ?

Az *Estve* címűben (114. l. III. k.):

„S míg bú-bajjal ébren szembe szállva,
Földre nem sújt ereje, se száma,
S némán vészem a bürök-kehelyt:
Addig alva, gyötrő kába tünet,
— Mit magától lelkem el nem űzhet, —
Köt, szorongat — s hatalmába ejt.

Menjen a nap, és múljék az óra!
Nem kívánom látni, élni újra . . .
Szürkülettől — estig: oh elég!
Hát az élet? hol a sír kitarul
Az ut végét hirdető határral:
Van-e, a ki visszatérne még?“

Mily közönséges okoskodás, pedig mily sokat akarna itt mondani? Hol itt a philosoph, hol a költő, hol a psycholog? Általában mihelyst nem az ő igazi terén mozog: középszerűnél többet ritkán ad. A *Tornáczomon* (279. l. I. k.), *Harmincz éven túl* (288. l. I. k.), *Halmon állok* (282. l. I. k.), *A vén harangozó* (127. l. II. k.), *Barátim emlékezete* (177. l. II. k.), *Halottak emléke* (227. l. II. k.), *Feddőzés* (241. l. II. k.) és még nem egy e nemből nagyon kevésbé képes megfogni a szívet. Messze marad itt két nagy kortársától, Aranytól s Petőfitől. Sehol sem oly nehéz szépet, meghatót, újat, költőit adni, mint az annyira közönségessé vált természetfestésekben, s az oly fölötte magasán és mélyen fekvő contemplatiókban. Míg az előbbinél frís erő, könnyű kedély s meleg közvetlenség kell, az utóbbinál mélyen látó szem, megnyugodt szív, gazdag életismeret szükséges, még pedig a humor, pathos, satyra prizmáján át, sugár tisztaságban és fényben.

De ha itt kedvetlenül hatottak ránk a hiányok, annál nagyobb mértékben fölemelik szívünket ama sűrűn váltakozó, szebbnél szebb gondolatok, képek, leírások, melyekkel költői levelei, idyllszerű falusi rajzai gazdagon el vannak árasztva. *Levél Pogány Karolinához* (173. l. I. k.), *Levél egy kibujdosott barátom után* (119. l. II. k.), *Két levél: I. Zsuzsánna Florentinához, II. Florentina Zsuzsánnához* (59—63. l. III. k.), *Levél egy anyához* (106. l. III. k.) a magyar költői irodalomnak e nemű legegészségesebb termékei közé fognak tartozni minden időben. A Pogány Karolinához írottat a gyöngédség, a festés ragyogó színe; a Zsuzsánna levélét egy ép, realis gondol-

kozású magyar nőnek gyönyörűen kivitt rajza; a Kerényihez szólót az érzés fenségig menő heve; az *Egy anyához* címzettet a költői hasonlatok, képek gazdagsága teszik abszolút becsüvé. Itt Tomba elemében van, itt jeles, itt kitűnő, itt valóban első rendű.

Az úgy nevezett „Képek“ közül (melyek se balladák, se románczok, se beszélyek, hanem a modern aesthetika szerint: képek) több méltó volna nem csak az egyszerű megemlítésre, de a részletes elemzésre is, mint: a *Sírboltban*, *Az arany lakodalom*, *A boriszához*, *Az öreg szolgálja*. Ez utóbbi oly erős, tömör, megrázó költői alkotás, hogy értékben bátran a Longfellow híres *Lábas órája* mellé tehető. *A boriszában* valami sajtószerű philosophia hat ránk édesen, részvétgerjesztően; míg a *Sírboltban* amaz ossiáni félhomályt látjuk, melyen át meglevenülnek a holtak.

Derék dolgok ezek, mint a világhírű essayista Carlyle mondaná: igazán derék dolgok! Büszke lehet-e költőjére a magyar, büszke lehetne még akkor is, ha a jó sors véletlenül, a távol idők sugaras éveiben még egy Zrinyivel, még egy Petőfivel, vagy még egy — e mind kettőnél nagyobb — Aranytalalná is megáldani.

Tomba egészen véve egyetlen költőkhöz sem hasonlít, eredeti, külön alak. Van benne valami az ó-testamentomi lantosokból — de ez a gyöngébb rész; van benne Berangerből, annyi, hogy mint ama nagy francia chansonnier: ő is magától tanult legtöbbet; van Horáczból, hogy az embert, bár akarná, soha sem tudja egészen gyűlölni ő sem; van az igazi nagy lyrikusokból: a hamisíthatatlan, ép, költői, természet. Mindig, mindenütt az, a minek magát mondja.

Ímhol — az én kétségkívül fogyatékos szemüvegemen át a költő: Tomba Mihály.

TOZNAI LAJOS.

SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT.

Negyedik közlemény. *)

IV. A J Á N D É K O K.

Midőn olvassuk, hogy Cook Jakab, a híres tengeri utazó, „Otahaitinak (a Barátság-szigetek legnagyobbikának) királyát két nagy szekerczével, néhány szem csillogó üveg-gyönggyel, egy késsel és néhány darab fényes szöggel megajándékozta“; vagy pedig, midőn Speke János (angol afrikai utazó) a Victoria és Albert Nyanza közt fekvő Uganda nevű szerezcsen tartomány királya által való fogadtatásának leírása közben beszéli: „Ekkor mondtam, hogy én a világ legjobb lőfegyverét — a Whitworth-féle puskát — hoztam számára és kérémm, hogy ezt egyéb csekélységekkel együtt fogadja el tőlem ajándékol“ stb., — mindezek azt tüntetik föl előttünk, hogy az utazók a különféle vadnépeket, melyekkel érintkezésbe jönnek, miként igyekeznek ajándékok által magok iránt kiengesztelni. Itt két, egymásra kölcsönösen ható körülmény tárul föl előttünk. Nevezetesen egy részről ott van azon közvetlen kedvtelés, melyet az ajándékozott tárgy értéke okoz, melynek kiváló czélja, hogy barátságos érzületet keltsen azokban, kikkel az illető ajándékozók összejönnek; más részről ott van hallgatólagos kifejezése azon tetszési váagnak, melynek szintén hasonló következménye szokott lenni. És épen ez utóbbi körülménynek lehet tulajdonítani, hogy az ajándék-adás kifejlődése szertartássá szokott átváltozni.

Azon benső rokonság, mely a csonkítás és ajándék-adás

---

*) Az első, második és harmadik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 32., 33. és 34. számaiban.

közt, valamint a test egy részének s más egyéb dolognak följánlása közt általában létezik, — elég világosan ki van mutatva Garcilassónak Peru őslakóira vonatkozó állítása által, mely egyszersmind azt is mutatja, hogy az ajándék-adás — tekintet nélkül az ajándékozott tárgy értékére — miként változik át kiengesztelési cselekvéssé. Ő ugyanis, — midőn a magas hegyi úton át terheket szállító vadnépet leírja, — azt beszéli róluk, hogy a hegytetőn lerakják terheiket, s Pachacamachoz (az ő főistenökhöz) egyenként ilyen formán imádkoznak :

„Hálát adok neked, hogy e terhet ennyire elhozhatám,“ s aztán bizonyos áldozattétel végett szemöledeikből néhány szál szőrt kihúznak, vagy a szájukban vitt *cuca* nevű növényt, mint valami igen értékes dolgot adományként leteszik. Vagy ha néha semmi más értékesebb tárgy nincs birtokukban, egy kis darabka szalma-szálát, vagy egy darab követ, vagy épen egy maroknyi földet ajánlanak föl áldozatképpen. Úgy hogy e fölhalmozódott adományokból a hegyeken keresztül vezető utak magaslatain gyakran nagy rakások láthatók.“

Ámbár tagadhatatlan, hogy — már szokatlanságánál fogva is — különösnek tűnhetik föl előttünk, midőn azt látjuk, hogy a testnek egy része, vagy valami értékes, vagy épen teljesen értéktelen dolgokat miként ajánlanak föl áldozatul, de mindjárt nem fog a dolog oly különösnek látszani, mihelyt meggondoljuk, hogy a művelt Franciaországban az útszéli kereszttek tövénél naponként egész halom apró kereszteteket lehet látni, melyek kis fadarabkákból vannak összetákolva. E tárgyak — melyek, lényegöket tekintve, semmivel sem bírnak nagyobb értékkel, mint a perubeliek által följánlott szalmaszálak, gally vagy ködarabok, — szintén azon igazságra irányozzák, sőt utalják figyelmünket, miszerint az ajándékozás ténye a kiengesztelődés vágyát kifejezni törekvő szerartással változik. Hogy mily természetes a tényleges ajándékozásnak e névleges adás által való helyettesítése, — főként ott, hol a valódi adás nem volna eszközölhető — egyéb bizonyítékok mellett mutatják ezt magok az értelmesebb állatok is. Ugyanis a vizsla kutyánál, mely megszokta már urának megölt madarak s más apróbb tárgyak elhozásával kedveskedni, könnyen megszokott dologgá válhatik, hogy más alkalommal is elhozzon valamit, hogy az által kedveskedési vágyát kimutassa. Az ily eb, midőn néhány napi távollét után egy regge-

len először lát meg oly valakit, kinek jóindulatát maga iránt már tapasztalta, azonnal hozzászegődik s futkos körülötte, hogy örömenek a megszokott módon kifejezést adjon; ide s tova futkosva keresgél s végre hoz szájában egy száraz falevelet, egy galyacskát vagy más közelben található kis tárgyat. E példa, a míg egy részről e kiengesztelési szertartás természetes eredetét mutatja, más részről egyszersmind az is kiténik belőle, hogy mily alatt kezdődik a jelképezés folyamata; továbbá, hogy a jelképes tény eredetileg oly közeli rokonságban áll a jelképezett ténnyel, a mennyire csak a körülmények megengedik.

Miután ekként némileg előkészülénk arra, hogy kimutassuk az ajándék-adásnak szertartássá való fejlődését, vizsgáljuk már most meg annak különböző változatait, valamint azon társadalmi intézményeket, melyek azokból esetleg kimagyarázhatók.

A főnök nélküli törzseknél, valamint az olyanoknál, melyeknél a főnökség nem állandó, mint szintén az oly népeknél, melyeknél a főnökség némileg meg van ugyan állapítva, de nem eléggé szilárd, az ajándék-adás megállapított szokássá nem igen változik. Például szolgálhatnak erre Ausztráliának, Tasmániának és Fuego földének őslakói; s midőn azon vad amerikai fajokra — melyek kevéssé szervezett társadalmi életet élnek — vonatkozó leírásokat olvassuk, minők pl. az eszkimók, a chinukok, a comanchok, a chippewayanok stb. vagy pedig oly törzsekről szóló elbeszéléseket tanulmányozzuk, melyek demokratikus szervezettel bírnak, mint pl. az iroquoik és krikek: úgy találjuk, hogy miután az említett törzseknél erős személyes uralom nem létezik, ennél fogva ott az ajándékozásról, mint a politikai tiszteletnyilvánítás egy neméről alig történhetik említés.

Ezzel épen ellenkezőről tesznek bizonyosságot azon leírások, melyek oly amerikai törzsek szokásaira vonatkoznak, melyek a múlt időkben a zsarnoki kormányforma alatt a műveltség jelentékeny fokára emelkedtek. Torquemada beszéli, hogy Mexicóban „midőn valaki a tartomány-főnök vagy király üdvözlétére megy, virágokat és más ajándékokat viszen magával“. A chibchákról szintén azt olvassuk, hogy „midőn ajándékot vittek a főnöknek (cazique), — mert senki sem ment őt meglátogatni a nélkül, hogy egyszersmind valami ajándékot is ne

vitt volna magával — a végett, hogy vele beszélhessenek vagy épen egyezkedjenek: fejeiket és testök felső részét meghajtva járultak eléje“; s Yucatán ős lakóinál szokásban volt, hogy „midőn vadásztak, halásztak vagy épen sót ástak, a szerzemény egy részét mindenkor oda ajándékozták uroknak.“ A másféle jellegű népek, mint például a malayo-polynéziaiak, melyek főnökeiknek kétségbe nem vonható uralma alatt a társadalmi fejlődés bizonyos fokára emelkedtek, szintén e szokás mellett tesznek bizonyosságot. Forster János (utazó és természetbúvár), midőn azon tárgyról tézsen említést, melyeket ezek a Tahiti-szigetek őslakóitól élelmi szer, ruházat és más efféle dolgokért csereberéltek, mondja, hogy „azonban úgy találtuk, hogy minden ekként szerzett vagyonuk, bizonyos idő múlva, vagy mint ajándékok, vagy pedig mint önkéntes hála-adományok a különböző főnökök kincstáraiba folytak be, mely főnökök — úgy látszik — minden kisebb és nagyobb szekerczék és fejszéknek egyedüli birtokosai valának.“ Úgy szintén a Fidzsi-szigeteken is „mindazoknak, kik a főnök kegyét meg akarják nyerni, vagy vele békés viszonyban akarnak élni, e czelből bizonyos engesztelő ajándékot kell hozniok.“

Ez utóbbi esetekből tisztán láthatjuk, hogy a főnökök részére tett ezen ajándékozások hogyan változnak át önkéntes engesztelő áldozatokból kényszerült engesztelő adományokká, mert midőn pl. azt olvassuk, hogy a „Tahiti-sziget főnökei alattvalóik ültetvényeit erővel elrabolják,“ és hogy a Fidzsi-szigeteken a főnökök mások személyét és vagyonát erőszakkal hatalmukba kerítik, — abból világosan kitűnik, hogy az ajándék-adás semmi más, mint egy bizonyos résznek önkéntes átengedése egyedül azért, hogy ez által az egésznek elvesztése meggátoltassék. És ez főként azon politikából történik, hogy egy részről az illető megajándékozottnak vagyon utáni sóvárgása kielégíttessék, más részről pedig, hogy az ajándék által bizonyos hódolat legyen kifejezve. „A malagasok közt (a Madagaskar szigetén) úgy a rabszolgák, mint a szabadok főnökeiknek bizonyos alkalmakkor élelmi szereket ajándékoznak, és pedig különösen azért, hogy ez által az azok iránti hódolatuknak kifejezést adjanak.“ S ebből egyszersmind azt is lehet következtetnünk, hogy minél hatalmasabbak a főnökök, az alattvalók annyival inkább mindent elkövetnek a végett, hogy főnökük kegyét megnyerhessék; s ezt egy részről az által

igyekeznek elérni, hogy azok kapzsi vágyát a lehetőleg kielégítik, más részről pedig az által, hogy alattvalói hűségöknek bizonyos kifejezést adnak.

Azonban az egyszerű (egyféle népfajból álló) törzseknél a főnök személye iránt tanúsított ajándékozás nagyon ritkán, sőt soha sem fejlődik ki állandó szokássá. E törzsek alsóbb rangú főnöke, ki hozzátartozóitól nem sokban különbözik és a ki körül nincsenek oly szolgálat-kész egyének, kik az ő akaratát másokra erőszakolják: általában véve nem igen szokott a törzshöz tartozókban oly nagy félelmet kelteni, hogy ennek következtében az ajándék-adás megszokott szerartással válhatnék. Csakis oly elegyült társadalmakban — melyek egy legyőző és több ugyanazon vagy különböző fajhoz tartozó legyőzött törzsekből alakultak — történik meg, hogy fölülkerekedik egy bizonyos kormányzó osztály, mely olyan föbb és alsóbb rangú főnökökből áll, kik a többiektől több tekintetben különböznek és eléggé hatalmasak arra, hogy az illetőkben rettegő tiszteletet ébreszsenek. A föntebbi példák általában véve mind oly társadalmak köréből vannak merítve, melyekben a főnökök királyi méltóságra emelkedtek.

Magától érthető, hogy az ajándék-adás e szerartás által egyszersmind kiterjedtebb alakot is ölt. Mert, a hol az alárendelt uralkodók fölött egy főuralkodó is van, ezt kiengesztelni úgy általában az egész népnek, valamint az alárendelt uralkodóknak egyaránt kötelessége. — Innen van aztán az ajándék-adásnak két neme.

Timbuktu város (Éjszak-Afrikában) többek között oly példát mutat föl, melyben az ajándékozás szokása eredeti jellegét tisztán megtartotta. Itt ugyanis a „király semmiféle adót nem vet ki az alattvalókra vagy az idegen kereskedőkre, hanem csakis ajándékokat kap az illetőktől.“ Azonban Caillie René (francia utazó) említi, hogy Timbuktuban nincs is semmi rendszeres kormányzat. „A király ott úgy kormányozza alattvalóit, mint az atya gyermekeit.“ Ha valami fölött versengés támad közöttök, „a király összehívja a vének tanácsát.“ Vagyis a hol a királyi hatalom nem nagy, ott az ajándék-adás csupán önkéntes cselekvés marad. Más afrikai népeknél, pl. a kaffereknél, az ajándék már — úgy látszik — jóformán elveszté önkéntes jellegét. „A király jövedelmét barmokból és korai gyümölcsökből stb. álló évi adó teszi“; és „midőn valamely

alattvaló megnyitja magtárát, a gabonából egy kis részt szomszédjának, egy nagyobb részt pedig a királynak kell küldenie.“ Abyssiniában szintén bizonyos kényszer-adomány s e mellett önkéntes ajándék van szokásban: a mennyiben t. i. azonkívül, hogy Tigré tartomány (Abyssinia éjszakkeleti részén) herczegének bizonyos öltözék-darabok és gabonából álló meghatározott évi adót fizetnek, rendszeren még évenkénti önkéntes ajándékokat is visznek neki. S általában véve egész Kelet-Afrikában az van szokásban, hogy a nép részletesen meghatározott, valamint részletesen meg nem határozott adományokat szolgáltat be évenként a király részére. És hogy azon ajándékozások mellett — melyek, a mennyiben megszokottakká válnak, annyiban megszűnnek engesztelő adományokként szerepelni, — miként van meg azon hajlam, hogy oly ajándékozások tétetnek, melyek — mivel nem meghagyásból történnek — határozottan engesztelő áldozatoknak tekinthetők: azonnal megértjük, mihelyt meggondoljuk, hogy a hol a királyi hatalom nagygyá nőtt, ott az alattvalóknak minden vagyonukat úgy kell tekinteniök, mint a mely csakis a király engedélyéből az övék. Midőn Burton azt beszéli, hogy Dahomeyban „a lakosok nem nagyon igyekeznek azon, hogy magok részére gazdagságot gyűjtsenek, mivel annak voltaképeni tulajdonosai bizonyára annyiszor kiraboltatnának, a mennyiszor csak el tudnák tűrni e mütétet“; s midőn Bogotának (a Columbiái egyesült államok fővárosának) régi királyairól azt olvassuk, miszerint ők, — a mellett, hogy részökre évenként több ízben rendes adó és számtalan más adomány fizetteték — alattvalóik életének és minden vagyonának is korlátlan uraiként tekintettek: mindezekből világosan láthatjuk, hogy honnan van az, miszerint azon adományokon fölül, melyek eleintén önkéntesek és meg nem határozottak voltak, később pedig kényszerített és meghatározott adományokká váltak, folytonosan új meg új önkéntes adományozások is történnek.

Ha alárendelt állapotot mutat azon tény, midőn egy közönséges magán-személy valami áldozatot hoz főnökének, avagy királyának, — még inkább oly helyzetről tanúskodik azon cselekvény, midőn egy alárendelt uralkodó az ő fő-uralkodójának hoz áldozatot: mert ez utóbbi esetben — a melynél az alattvalói hűtlenség vétkétől még inkább lehet tartani —

a loyaltás bizonyágául szolgáló szertartás jelentősége sokkal nagyobb fontosságúvá válik. Innen aztán az ajándék-adás a fensőbbség formális elismerésévé növi ki magát. A hajdani Vera Paz államban (Mexikóban) „mihelyt valamely király megválasztaték . . . a törzs minden előkelői megjelentek előtte, vagy rokonaikat küldték oda . . . ajándékokkal. . . Ezek aztán (a kiáltványban) kijelentették, hogy megválasztásába beleegyeznek, sőt királyuknak elfogadják.“ A chibcháknál, midőn az új király trónra lépett „az előkelő férfiak esküt tettek le, hogy ők engedelmes és loyális vasallok lesznek s alattvalói hűségök bizonyítékául mindannyian bizonyos ékszert és néhány tengeri nyulat stb. ajándékoztak neki.“ Toribió a mexikóiakról azt beszéli, hogy „azon indiánok, a kik adófizetésre nem voltak kötelezve, sőt még a főnökök is bizonyos ünnepek alkalmával évenként ajándékokat vittek az uralkodónak . . . annak elismeréseül, hogy ők neki alattvalói.“ Épen így volt ez Peru őslakóinál is, a kiknél ugyanis „senki sem járult Atahualpa elé a nélkül, hogy hódolata kifejező jeléül valami ajándékot is ne vitt volna magával ; s bárha azok, kik ekként fölszerelve oda mentek, többnyire előkelő főnemesek voltak, mindamellet csak úgy merészelték oda járulni, hogy ajándékaikat saját hátukon s mezitláb vitték.“ Az ajándékadásnak fontosságát, mint olyat, mely hűbérnöki kötelezettséget foglal magában, eléggé mutatja a zsidókról szóló két, egymással ellentétes följegyzés. A királyok könyvében (I. Kir. IV : 21.) ugyanis Salamonról az mondatik, hogy „ő uralkodik vala minden országokon, az Eufrates folyótól fogva egész a filiszteusok földéig és Egyptomnak határáig;“ s másutt (II. Kron. XXIII : 24.) szintén az mondatik, hogy „a föld minden királyai törekedtek Salamont látni . . . s mindannyian elvitték az ő ajándékaikat évről évre rendesen.“ Ezzel ellentétben szintén meg van írva, hogy midőn Saul királylyá választaték „Beliálnak (az álnokságnak) fiai ezt mondják vala : miben lehet ez ember szabadulásunkra ? És ócsárolták őt s neki semmi ajándékot nem vivének“ (I. Sam. X : 27.). Keletnek legtávolabb vidékein a főnök részére nyújtott ajándéknak általában ma is mindenütt ugyanez a jelentése. Japánban „mai nap is kötelessége minden főnemesnek, hogy évenként legalább egyszer látogatást tegyen a császári udvarban s ott tiszteletének kifejezést adjon, a mikor aztán rendesen ajándé-

kokat visznek magokkal; s továbbá „a világi uralkodó évenként egyszer kifejezi tiszteletét s lerója adóját a mikádó előtt . . . ünnepélyes követség és gazdag ajándékok által.“ Chinában az alárendeltséget kifejező cselekvény rendkívül fontos jelentőségű. Azon előadás mellett, mely szerint „a főkhán beiktatása alkalmával négy ezer küldött és követ, kik ajándékokkal megrakottan jövének, vett részt a szertartásban,“ egyszersmind azt is olvassuk, hogy a mongol hivatalnokok a IV. Incze által oda küldött franciscanus barátoktól egyenesen megkérdezék „vajon tudja-e a pápa, hogy a főkhán az égnek fia és hogy a földnek uralma az ő jogkörébe tartozik . . .“ továbbá „hogy a pápától miféle ajándékokat hoztak a főkhán részére.“

Hasonló jelentése van az uralkodó számára nyújtott ajándék-adásnak Burmah (Hátsó-India) tartományban is, a hol ugyanis Yule előadása szerint erélyes intézkedések tétettek, hogy az úgy nevezett bünbocsánat napján a kérvényező idegen küldöttek a birodalom hűbérnökeivel és alattvalóival együtt az udvarnál előzetesen be legyenek mutatva; s ezeknek ajándécai rendesen úgy lőnek föltüntetve, mint bocsánatot eszközölő áldozatok, hogy ez által elhárítsák magokról a hűbérurok ellen elkövetett vétségekért megérdemlett büntetést.

Európa középkori története szintén számos adatot szolgáltat azon ajándékok jelentőségére vonatkozólag, melyek úgy az általános, mint a különös kiengesztelés, valamint az alattvalói hűség kifejezése érdekében tétettek. A történelmi följegyzésekből ugyanis azt olvassuk, hogy „a Merovingok uralma alatt évenként egyszer, egy bizonyos napon, ősi szokás szerint a Mars mezején a nép ajándékokat vitt a királynak“ s e szokás egész a Carolingok uralkodásáig gyakorlatban volt. — Ez ajándékok különfélék voltak: mint például étel és ital, továbbá lovak, arany, ezüst, valamint ékszerek és öltözékek. Számos adat bizonyítja, hogy ez ajándékok úgy az egyesek, mint testületek által tétettek, s a városok is ekként fejezték ki loyálisukat. Tény továbbá az, hogy azon időtől fogva, midőn Orleans város lakói Gontramot — a nálok tett látogatása alkalmával — ajándékaikkal elhalmozták, hosszas ideig föntartá magát azon szokás, hogy a városok az őket meglátogató uralkodók jóindulatát ekként igyekeztek megnyerni, míg nem aztán idő folytán az ily ajándékok rendelet útján szolgálat-

tak be. A régi időben Angliában is, midőn az uralkodó valamely várost meglátogatott, az először csakis önkéntes, később pedig szigorúan elrendelt ajándékadást az illetők némely esetben oly nagy tehernek tekintették, hogy „midőn a királyi család átutazott, az udvari személyzet ellátását nagy szerencsétlenségnek tekintették.“

Ha a főntebbi tényeket összefoglaljuk, a levonható tanulság minden olvasót azon következtetésre bírhat, hogy az engesztelő ajándékokból az önkéntes és kivételes ajándékok keletkeznek, azonban, a mint a politikai hatalom erősödik, az ajándék-adás kevésbé önkéntes és általánosan kötelezővé lesz, így aztán idővel egytetemes és kényszerített adományyá s megszabott adóvá növi ki magát; továbbá, hogy később a pénznek forgalomba jövetelével pénzbeli adófizetésé lesz. Hogy ez átalakulás miként jő létre, és mik azon indokok, melyek annak létre jöttét folyvást sürgetik s a legönkéntesebben nyújtott adományt a legönkéntelenebb adományyá változtatják, eléggé mutatja Malcolm Jánosnak (angol államférfi és történetíró) a Perzsiában divatozó szokásokról írott művében (*Sketches of Persia*) tett megjegyzése. Ő ugyanis, midőn „azon rendetlen és nyomasztó adóról szól, melyeknek a persák folyvást ki vannak téve,“ többek közt ezeket mondja: „E rendkívüli adók elseje úgy tekinthető, mint rendes és rendkívüli ajándék. A király részére rendesen befolyó ajándékok azok, melyeket a tartományok és kerületek kormányzói, az egyes törzs-főnökök valamint a miniszterek s általában minden főbb hivatalnokok *Nourouze* ünnepén, vagyis a tavaszi napjegy-egyenlőségkor beszolgáltatnak. . . . Az ily alkalmakkor bejövő ajándékok mennyiségét rendesen a szokás határozza meg; egyébiránt, ki igen keveset visz, hivatalát veszti, ki minél többet ad, annál nagyobb kegyben részesül.“

Hogy ilyféle erkölcsi nyomás alatt a rendetlen ajándékozásból a rendes adózás jött létre, az, úgy az adott tárgyak természetéből, mint az adás időszakivá levéséből önként következik. Ily ajándékokat — föltéve, hogy azok elfogadhatók — természetesen azon dolgokból szoktak adni, a mikkel a nagy közönség bír, s a melyek nemcsak legjobb minőségűek, hanem egyszersmind a legnagyobb bőségben is vannak. Innen történik aztán, hogy midőn ez adományok valamely terjedelmes birodalomban rendszeresítettnek, az illető vidék termé-

nyeinek általában képviselői; mint pl. az ősi Peruban történt, a hol némely vidék lakói szagos fát, más vidékéi gyapotot, ismét más vidékéi smaragdot és aranyat, más vidékéi papagályt, mézet és viaszt küldtek rendes adományúl; vagy mint az ősi Mexicóban, a hol az egyes városok azzal fizettek, „a mit az illető vidékről nyertek, mint péld. halat, húst, gabonát, gyapotot, aranyat stb., mert ő nálok méz egyáltalában nem volt.“ Más vidékeken pedig, hol az intézkedések nem valának eléggé megállapítva, az azon helyekről beszolgáltatott adományok vegyesek; mint pl. a minőket a középkori francia városok királyaiknak adtak „ökröket, juhokat, bort, zabot, vadakat, viaszfáklyákat, lovakat, fegyvereket, arany és ezüst edényeket stb.“ Világos tehát, hogy ha az ajándék-adás valamiféle adónemmé változik, akkor a beszolgáltatott dolgok különféle neműek lesznek; a szerint, a milyen az illető vidék jellege, vagy néha az illető egyének képessége.

Hogy az időszakivá vált ajándékozás hogyan megy át adófizetésbe, mutatják némely aránylag kisebb társadalmak, melyek kebelében a kormányzó hatalom eléggé meg van erősödve. A Tonga- (vagy Barátság) szigeteken „a főbb rangú főnökök a királynak körülbelől rendszeren minden két hétben sertéseket és kenyér-gyökeret (*dioscorea sativa*) adnak ajándékúl; e főnökök egyszersmind ajándékokat kapnak a rangfokozatban utánok következőktől, ez utóbbiak ismét a nálok alantabb állóktól s így tovább, le egészen a köznépig“. A régi Mexico, mely különböző korokban leigázott és különböző fokozatok szerint függő provinciákra volt felosztva, az ajándék rendes adófizetésbe való átmenetének különböző fokozatait mutatja. Duran (spanyol utazó) I. Montezuma mexicói uralkodó idejéről szólván, mondja, hogy „az adók névsora mindent magában foglalt. . . . Ez adózást az egyes legyőzött provinciák teljesíték, hogy a vitéz mexicóiak az ő pusztítássaikkal felhagyjanak“; ez idézet világosan mutatja, hogy ez adományok eleinte engesztelő ajándékok valának. Továbbá azt olvassuk, hogy „Meztitlanban az adót nem meghatározott időben, hanem csak akkor fizették, midőn a kormányzónak arra szüksége volt. . . . Ezek jobbnak látták nem halmozni fel az adományt, hanem kértek, a mire épen akkor szükség volt, a templomok, az ünnepek és az urak részére“. S azt mondják, hogy azon adók, melyek Montezuma egész birodal-

mában „élelmi szerekből, ruhaneműekből és különböző tárgyak nagy változatából állottak — némelyike évenként, mások minden hat hónapban, s ismét mások minden tizennyolcz napban fizetettek“. Továbbá, Toribio, a némelyek által „saját hódolatuk kifejezése jelélül“ bizonyos ünnepek alkalmával beszolgáltató ajándékokra vonatkozóan megjegyzi, hogy „úgy látszik, miszerint világos dolog, hogy a főnökök, a kereskedők és földbirtokosok adófizetésre nem valának kötelezve, a mennyiben pedig némi adót mégis fizettek, azt csakis saját jószántokból önkéntesen tették“.

Az önkéntes ajándéknak kényszerített adóba való átmenete Európa középkori történelméből is eléggé kimutatható. A Meroving-házból származott francia királyok jövedelmének forrásai között Waitz György (jeles történétíró) fölemlíti a nép által különböző alkalmakkor (különösen házasság-kötés alkalmával) beszolgáltató önkéntes ajándékokat, e mellett az évi ajándékokat, melyeket évenként a márczius hónapi gyűjtés alkalmával szoktak beszolgáltatóni, később pedig más időszakokban az év elején, melyek eleinte mind önkéntes adományok valának, később pedig mind inkább meghatározott adófizetéssé váltak. Továbbá a Karolingok idejében a nép által szintén évenként adni szokott ajándékokra vonatkozóan ugyancsak Waitz beszéli, hogy amaz adományok lassankint teljesen elveszték önkéntes jellegüket, úgy hogy Hinckmar (rheimsi püspök a IX-ik században) egyenesen adónak czimezi azokat. Az ő följegyzései szerint ez adók lovakból, aranyból, ezüsből s ékszerekből s (az apáczáktól) öltözékekből s a királyi palota részére megkívántató egyéb szükségletekből állottak; s ugyancsak ő említi, hogy ez illetékek vagy *tributák* többé-kevésbé magán jellegűek valának, ámbár ezeket okvetlen be kellett szolgáltatni, mindamellettszó szerinti értelemben vett adókká épen nem váltak. Arra is vannak elég világos bizonyítékok, hogy azon önkéntes ajándékok, melyeket a városok adtak uralkodó fejedelmeiknek, midőn ezek az illető városokat birtokukba vették, az önkéntes ajándékok szintén kényszerített adományokká váltak. Leber előadása szerint 1584-ben a francia királynak (III. Henriknek) szigorú rendelettel kellett Páris városát arra kényszeríteni, hogy Anjou hercegének ajándékot rakjon össze, valamint más alkalmakkor ugyanezt kelle tenni, hogy az a külföldi követek és uralkodók részére ajándékot adjon.

A mint azonban a pénzürték mindinkább határozottá vált, s így a pénzbeli fizetések mind könnyebben történtek, azon arányban lettek az adományok pénzre átváltoztatva; erre például szolgál „azon adónem (*inferenda*), melyet eredetileg barommal fizettek, a Karolingok idejében pedig már pénzürtékben kellett beszolgáltatni“; úgy szintén példaként hozható fel itt — Anglia történelméből — azon más javak helyett fizetett pénz, melyet az illető angol városoknak az átutazó király és kísérete részére be kellett szolgáltatni. E bizonyítékok sorát alig zárhatnók be czélszerűbb adattal, mint Stubbs történeti művéből vett következő idézettel:

„Az angol király rendes jövedelme egyedül a királyi föld-birtokokból s a köznép által bírt földek jövedelméből eredt, mely jövedelmet vagy pénzre változtatott értékben, vagy természetben s élelem alakjában szolgáltatottak be, a szerint, a mint az vagy a korona ősi birtokaiból fenmaradt bért, vagy pedig azon quasi-önkéntes adót képviselte, melyet a nemzet saját választott fejének fizetett.“

Ez idézet egyszersmind azt is mutatja, hogy az önkéntes ajándék hogyan változott át önkéntes adománnyá, valamint azt, hogy az adomány hogyan lett adóvá.

Ha azon önkéntes adományok, melyek a végből adatnak, hogy valamely magas állásu egyén jóindulatát biztosítsák, lassankint rendes járadékokká lesznek, sőt néha állandó jövedelemforrássá válnak: nem azt várhatjuk-e, hogy azon adományok, melyek alárendelt személyek részére történnek, midőn ezek segítségére szükség van, hasonlóképen megszo-kottakká válnak s végre azoknak eltartási költséget nyújtanak? Vajon azon eljárási folyamat, melyet a főbb állami hivatalnokokra vonatkozóan föntebb jeleztünk, nem ismétlődik-e az alsóbb állami hivatalnokokat illetőleg is? Úgy találjuk, hogy igen.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy azon időszakai és rendes ajándékok mellett, melyek az uralkodó kiengesztelése s fensőbbségének elismerése végett tétetnek, a fejlődés kezdetleges fokán az ily uralkodónak rendszeren még különös ajándékokat is adnak, különösen olyankor, midőn valamely megsértett alattvaló védelmezése, vagy pártfogása végett az ő hatalmát igyekeznek igénybe venni. A chibcháknál „senki sem jelenhetett meg a király, főnök (*cazique*) vagy valamely más főember előtt a nélkül, hogy ne vitt volna magával bizonyos ajándékot,

melyet előbb kellett beszoigáltatni, mintsem kérelme előterjesztették“. Szumátra szigetén a főnök alattvalóira semmi adót nem vet ki s azok részéről semmiféle biztos jövedelme vagy más javadalmazása nincs, mint csupán az, mely az előforduló ügyek elintézése fejében esetenként befoly“.

Hasonló szokás divatozik éjszaknyugoti Indiában is. Guláb Singhről, Jummu tartomány egykori uralkodójáról ugyanis Drew azt mondja, hogy „a ki neki egy *rupeet* (egy ezüst forint értékű pénzdarabot) adott ajándékul (*nazar*), annak kérelmét azonnal figyelembe vette; úgy hogy még nagy tolongás esetén is nem ritkán megtörtént, hogy az uralkodó azonnal meglátta az oly egyént, ki egy *rupeet* mutogatott s hangosan kiabálta: „maharajah“ (azaz kérvény). Az uralkodó ilyenkor, mint valami héja, magához ragadta a pénzdarabot, s miután birtokába jutott, a kérelmezőt türelmesen kihallgatá“.

Elégge megbízható adatok bizonyítják, hogy az ilyféle dolgok régenten az angolok közt is hasonló módon történtek. „Bizton hihetjük, — mondja Broom, midőn Lingard János (angol történetíró) állításait idézi, — hogy ama (angol-szász) korszakban kevés fejedelem vonakodék bírói tisztet végezni, főként ha a kérvény oly adomány kíséretében terjesztett elő, mi különösen kedves volt előtte, vagy ha őt megvesztegetés által kísértetbe hozták, avvagy ha az illető nyereség és pénzvágy által volt ösztönözve.“ S midőn azt olvassuk, hogy a régi normanok uralkodása idejében „valamely ügy orvoslásának megnyerése végett a legelső lépés volt az illető bíró kezét a meghatározott díj előleges lefizetése által kieszközölni vagy megvásárolni“; miután a bevádolt személy csakis a király idéző irata következtében volt köteles ő előtte személyesen megjelenni, ebből egyszersmind azt is gyaníthatjuk, hogy azon meghatározott pénzösszeg, melyet ez okiratért kellett fizetni, eredetileg a király részére beszoigáltatott ajándék képviselőjeként tekintették, mely ajándékot a bíraskodási segélynyújtásért adtak neki. E következtetés mellett más egyéb bizonyítékok is szólnak.

Blackstone Vilmos egyik törvénytudományi művében ugyanis többek között azt mondja, hogy egykor „valóban még a királyi idéző levelekre vonatkozóan is megkívánta a szokásbeli jog (common law), hogy a szokásos díj érettök előre kifizetessék“, értvén ez idő alatt azon korszakot, midőn ama

levelek kiállítása egyenesen oly királyi kegy tényének tartaték, melyet csakis engesztelés által lehetett megnyerni.

Ennélfogva igen természetes, hogy oly esetekben, midőn bírói, vagy más ily teendők végezésével kelle valakit megbízni, egyszersmind adományoknak is kellett tétetni, hogy ama hivatalnokok szolgálata meg legyen nyerve; s ez eredetileg önkéntes adományok később kötelezetteké lőnek. Erre vonatkozó bizonyítékokat a kelet régi történetéről szóló elbeszélésekben elég bőven találhatunk. Így például Amos próféta könyve II. 6. versében olvasható, hogy a bírák ajándékokat fogadtak el; épen úgy, miként ezt az ugyancsak keleten működő török hivatalnokokról mai napság is beszélnek; itt a próféta, valamint más újabbkori megfigyelő is azon téves föltevésből indul ki, hogy e szokás erkölcsi romlottság következménye, holott ez csak egy azon számos más eset közül, melyben valamely magasabb állapot alásülvedése tévesen valamely alsóbb állapotnak tekintetik. Úgy szintén a közepkorban Franciaországban is a bírák hála jeléül bizonyos „fűszert“ kaptak azoktól, kik valami pört nyertek. Azonban ez adományok 1369-ben, vagy talán már előbb is pénzértékre lettek átváltoztatva; és 1402-ben már rendszeres fizetésnek tekintettek. E szokás a francia nagy forradalomig folyvást érvényben volt. Az angol nemzet történelmében Verulámi Bacon Ferencz esete nem valami különleges és letűnt szokás, hanem egy régi és megszokott gyakorlat fenmaradása mellett tesz tanúságot: nevezetesen az egyes történelmi adatok világosan azon szokásról tesznek bizonyosságot, miszerint a fő és alsóbb rendű bíráknak általában ajándékokat szoktak adni. E tények összefoglalásául még csupán a következő történelmi megjegyzést kell idéznünk, hogy tudniillik „egyetlen főemberhez, tanácsnok, vagy udvarnokhoz sem lehetett a nélkül közeledni, hogy keleti szokás szerint valami ajándékot is ne vitt volna az illető magával“.

Hogy régenten az állami hivatalnokoknak nyújtott engesztelő ajándékok, némely esetekben, azok egész jövedelmét képezék, ezt bizton lehet következtetni egyebek mellett azon tényből is, hogy tudniillik a főbb királyi hivatalok a tizenkettedik században árverés útján adattak el: a miből ismét azt lehet következtetni, hogy a kapott ajándékok értéke elég nagy volt arra nézve, hogy azon állomásokat érdemesekké

tegyék a megvételle. Úgy látszik, hogy Oroszország régenten elég világosan azon állapotot tünteté föl, melyben az uralkodó tanácsosai és képviselői legfőbb részben — ha ugyan nem egészen — ajándékokból tartották fenn magokat. Karamsin Nicanor Michailovits (hírneves orosz történetíró) ismétli azon utazók észleleteit, kik a XVI-ik században Moszkvát meglátogatták. „Azon épen nem lehet csodálkozni, hogy az itteni főherczeg oly gazdag; mert ő sem katonáinak, sem nagyköveteinek nem ad semmi pénzt, sőt ellenkezőleg, elveszi ez utóbbiaktól mindazon értékes tárgyakat, melyeket ezek idegen országokból hoznak magokkal. . . . S mindazáltal ezek épen nem panaszkodnak.“ A miből azt lehet következtetnünk, hogy azok — miután fölülről nem volt rendes fizetésök, vagy tiszteletdíjok — alülről nyert ajándékokból éltek. Továbbá egyszerűsminde fölvilágosítást nyerünk az Oroszországban uralkodó állapotokat illetőleg is, mert kétségtelenné leszen, hogy a miket mi ez idő szerint olyféle vesztegetésnek nevezünk, melyet a nyomorúttól díjazott hivatalnokoknak kell adni, mielőtt ezek kötelességeiket végeznék, azok nem egyebek, mint azon ajándékok képviselői, melyek az ő önfentartásukra szolgáltak azon időben, midőn egyáltalában nem volt semmi biztos fizetésök. Hasonlót mondhatunk Spanyolországra vonatkozóan is, a melyről Rose (német történetíró) mondja, hogy „a megvesztegetés és erkölcsi romlottság a bírótól le egész a rendőrszolgáig egyaránt uralkodik. . . . Azonban a szegény spanyol hivatalnokok mellett azt lehet mentségül felhozni, hogy a míg egy részről a kormánytól semmiféle díjazást nem nyernek, addig más részről a kormány ő tőlök mindent elkíván“.

A szokás annyira természetessé tette ma már előttünk azon gyakorlatot, miszerint bizonyos szolgálatért meghatározott összeg fizetessék, hogy mint megszokott dologról azt tartjuk, hogy e viszonyosság eleitől fogva így létezett. Azonban midőn azt olvassuk, hogy a kevéssé szervezett társadalmakban, mint például a becsuanáknál a főnök „igen csekély részt enged át kíséretének az edelből és tejből, s a mire még ezeken kívül szükségök van, azt vadászat és vad-gyökerek felásása által kell az illetőknek beszerezni“, sőt hogy a már eléhaladottabb társadalmakban is, mint például Felső-Guinea Dahomey királyságában „az állam egyetlen hivatalnokja sem

kap semmi határozott fizetést“, ez világosan mutatja, hogy eredetileg a főnök alárendelt közegeinek, kiket hivatalosan nem fizetnek, magoknak kell önfentartásukról gondoskodni. S miután az ő helyzetök hatalmat ad nekik arra, hogy az alattvalókat megsértsék vagy velök jót tegyenek, s miután gyakran csakis az ő közbenjárásokkal lehet a főnökhöz folyamodni, ennelfogva ebből származik aztán azon indok, hogy az ily közegeket ajándékok által engeszteljük ki, valamint az, hogy magának a főnöknek kiengesztelése is ajándékok által eszközöltessék, a miből aztán a jövedelemnek megfelelő növekedése is származik. Azon következtetés, miszerint a politikai hivatalnokok eltartása ily módon veszi kezdetét, még inkább igazolva leend előttünk, ha párhuzamba tesszük azon másik következtetéssel, hogy tudniillik az egyházi hivatalnokok élelmezése szintén ekképen jó létre.

Miután a megholt ember hasonmását eleintén úgy fogták fel, mint a mely épen úgy látható és tapintható, mint az eredeti, és hogy épen úgy ki van téve a fájdalomnak, a hidegnek, éhségnek, szomjúságnak, mint az élő ember: ennelfogva a primitív ember azon hiedelemben van e hasonmás felől, hogy ennek szintén szüksége van táplálékra, itatra, ruházatra stb. és így ezt az által lehet kiengesztelni, hogy e dolgok ama hasonmás számára beszereztetnek. Úgy, hogy ha e dolgot végelemzésében tekintjük, úgy találjuk, hogy a megholt ember részére nyújtott ajándék — sem jelentését, sem indokait illetőleg — épen nem különbözik az élőnek adott ajándéktól.

Úgy a már letűnt, mint a még jelenleg is létező fejletlen társadalmak körében, az egész világon mindenütt úgy találjuk, hogy a holtak és élők részére nyújtott adományok igen sokban hasonlítanak egymáshoz. Ugyanis eledelt és italt tesznek az el nem temetett holt testek mellé a papuáknál, a tahitibeliéknél, a Sandwich szigetek lakóinál, a malanoknál (a csendes tengeri szigeteken), a badagáknál és a kareneknél (Hátsó-Indiában), Peru és Brazília őslakóinál stb. Eledelt és italt visznek később a sírhoz Afrikában az úgy nevezett serbrónépnél, a Loangó birodalom lakóinál (a bunda-néptörzs egy fajánál Alsó-Guineában), továbbá az Afrika belsejében élő szerecseneknél, a dahomey-királyság lakóinál stb. s általában az indiai hegyeken lakó törzseknél: a bhilloknál, santaloknál és kukiknál stb. Amerikában a cariboknál, a chibcháknál,

s a mexicóbelieknél; s hasonló szokás volt általános egész keleten a régi népfajoknál. Az eszkimóknál a megholtakhoz időközönként ruhaneműeket is szoktak temetni. Patagóniában rendszeren minden évben fölnyitják a temetkezési kamrákat s a holtakat újra felöltöztetik. Épen így cselekedtek Peru őslakói is. A kongó-vidéki népnél, ha valamely nagyhatalmú egyén hal meg, az időről-időre ráadott ruhák mennyisége oly roppant nagy, hogy „azon sátor, melyben a holt testet először elhelyezik, később rendszeren szűk lesz, úgy hogy második, harmadik, sőt néha hatodik nagyobb sátrat is kell az első fölé helyezniök“. A megholt ember tetszését ugyanazon indokból igyekeztek az illetők ily módon megnyerni, a minél fogva törekedtek annak életében kedvét keresni. Midőn azt olvassuk, hogy Új-Kaledonia lakóinak főnöke ily szavakat intéz megholt elődjének szelleméhez: „Könyörülő atyánk! íme itt nyújtok számodra némi eledelt és italt; edd meg s légy érte irgalmas mi hozzánk“, vagy midőn a Veddah néptörzsbeliek (Elő-Indiában) meghalt rokonukhoz ily szavakat intéznek: „Jőjj és egyél ebből! . . . Láss el bennünket élelemmel, miként életedben tevéd!“ — mindezekből kétségbe vonhatatlanul azt látjuk, hogy a holtak és élők részére történő ajándékozások semmi másban, mint csupán abban különböznek egymástól, hogy az utóbbiaknál az elfogadó személy láthatatlan.

Mielőtt a külön egyedé kifejlett természetfölötti lények részére történő ajándékozások tüzetesebb vizsgálata végett tovább mennénk, jegyezzük meg, hogy a föntebbiekhez teljesen hasonló indokokból történnek az engesztelő áldozatok azon még egészen ki nem fejlett s így meg nem különböztethető természetfölötti lények részére is, kikről a primitív ember azt képzei, hogy azok mindenütt ott vannak körülötte, — s jegyezzük meg továbbá még azt is, hogy az őskandinávoknál szokásban volt úgy a kenyér, valamint másféle süteményből egy darabkát a tündérek részére fenhagyni, úgy szintén a csöndestengeri szigeteken, főként a dayakoknál rendszeres szokás volt valami megehető, vagy iható tárgyat a házak tetejére a végből kitenni, hogy azzal a szellemeket táplálják; nem különben a világ különböző részein lakó egynemű néptörzseknél általános szokásban van, hogy evés kezdetekor az ételből egy bizonyos részt félre tesznek s az italból egy keve-

set kilocsintanak a szellemek részére. Az ekként felajánlott tárgyak, valamint e felajánlás indokai általában mindenütt ugyanazok; mely ugyanazonosságban csakis az teszen némi különbséget, hogy különböző szavak által fejeztetnek ki; nevezetesen az istenek részére áldozatok, az emberi lények részére pedig ajándékok tétetnek. Hogy eredetileg csakugyan létezik ez ugyanazonosság, azt eléggé mutatják Guhlnak a régi görögökre vonatkozó eme szavai: „Az istenek és királyok tetteit — mint egy régi példabeszéd tartja — ajándékok határozzák“; valamint szintén mutatja a LXXVI-ik zsoltár 11-ik verse, a hol ugyanis ez mondatik: „Tegyetek fogadalmakat és teljesítéket azokat a ti uratok iránt; mindenek, kik ő körülötte vannak, vigyenek ajándékokat annak, kitől mindenkinek félnie kell“. Továbbá igen nagy hasonlatosságot találhatunk az ajándékozások egyes részleteiben is, a mi rendkívül jelentékeny dolog.

Azon étel és ital, mely az élő személy részére nyújtott engesztelő ajándék legkezdetlegesebb nemét teszi, s egyszerűs mind a szellem részére történő engesztelő adománynak is legkezdetlegesebb nemét alkotja; az istenségek részére nyújtatni szokott áldozatnak mindenütt lényeges alkotó elemét képezi. Miként ott, hol a politikai hatalom kibontakozik, azon ajándékok, melyek eleintén minden rend nélkül, később pedig rendszeren küldetnek a főnöknek, kezdetben főként csakis élelmi szerekből állanak: épen úgy ott, hol az ősök imádása lassanként kifejlődik s a szellem istenséggé növi magát, a szokásba jövő áldozatok alkotó elemeit rendszerint (mindenütt és mindenkor) enni- és innivaló tárgyak képezik. Hogy ez az alantabb fokú társadalmakban általában véve így van, arra nézve fölösleges volna bizonyítékokat hozni fel; és hogy nem különben áll a dolog a fejlettség magasabb fokán álló társadalmakban sem, az egy nagyon jól ismert — habár eddig tekintetbe nem vett — oly tény, melynek jelentősége nagyon is megérdemli, hogy kellő figyelembe vétessék. Ha egy zulu-törzsbeli (a kafferek törzsének egy ága) egyén egy ökröt öl meg, hogy az által biztosítsa, maga iránt meghalt rokona szellemének jó indulatát, a ki álmában panaszkodik ő előtte, hogy semmi táplálásban nem részesül, s ha e magán természetű cselekvény a zulu-törzsbelieknél nyilvános cselekvénynyé fejlődik ki, a midőn bizonyos időközönként egy-egy tinót ölnek

meg „engesztelő áldozat gyanánt a király közvetlen elődjének szelleme részére“, nem minden ok nélkül kérdezhetjük : vajon nem ekként keletkeznek-e az oly cselekvények is, minő pl. egy egyptomi királyé, ki azon hitben volt, hogy istenné vált atyjának szelleme előtt csakisszáz ökör-áldozattal (hekatomba) tehet szert kedvességre; azt azonban épen nem lehet föltenni, hogy a Jahveh (Jehova) részére nyújtott barom-áldozatoknak, melyekre vonatkozóan Mózes III-ik könyvében igen részletes útasítások vannak felsorolva — szintén hasonló eredete lett volna. Midőn olvassuk, hogy a görögöknél „szokásban volt az isteneknek ugyanolyan nemű áldozatokat nyújtani, mint a minőre az embereknek vala szükségök; s hogy a templomok úgy tekintetének, mint az istenek házai, az áldozatok pedig mint az ő táplálékaik, s az oltárok mint az ő asztalaik“ stb., az ugyan még megengedhető, hogy az istenek részére tett s a megholtak sírjára helyezett megehető ajándékok között szoros hasonlóságot fedezzünk föl, miután mind kettő az élők részére nyújtott ajándékokból vette eredetét; de azt állítani, hogy a Jehova részére nyújtott étel, kenyér, gyümölcs és ital áldozatok szintén hasonló eredettel bírtak, az oly föltevés lenne, melyet nem lehet kedvezően fogadni még akkor sem, habár teljes hasonlóságot láthatunk is azon pogácsák között, melyeket Ábrahám az úr megvendégelésére sütött, midőn az eljött hozzá, hogy őt a Mamra mezején felütött sátrában meglátogassa, és azon áldozati kenyerek között, melyeket az izraeliták az oltáron tartottak s időről-időre más fris és meleg kenyerekkel cseréltek föl. Azonban, midőn itt elismerjük a hasonlóságot, mindamelllett meg lehet említenünk, hogy ámbár a későbbi korszakban a hébereknél feledségbe ment az áldozatok eredeti és durva értelmezése, és ámbár azon idő óta a primitiv elmélet fokozatos szétfosláson ment keresztül, az alak azonban mindamelllett fenmaradt. Az anglican egyházakban szokásos áldozati felajánlások alkalmával mai napig is használnak e szavak : „fogadd el a mi alamizsnánkat és áldozatainkat“ stb. S midőn Victoria királynő megkoronáztatása alkalmával a canterburyi érsek kezei által áldozatként az oltáron felajánlott „egy aranynyal dúsan átvert oltár-terítőt és egy arany rudat“, továbbá „egy kardot, s aztán a communicio részére kenyeret és bort, úgy szintén egy aranynyal telt erszényt, ezeket követé egy könyörgés, hogy az úr fogadja el e felajánlott dolgokat“.

Ha részrehajlás nélkül tekintjük a dolgot, a világ minden részéből összeszedett bizonyítékok arról győznek meg bennünket, hogy az áldozatok eleinte nem egyebek, mint betű szerinti értelemben vett ajándékok. Állatok adatnak a királyoknak, megöletnek a sírokon s megáldoztatnak a templomokban; főtt eledelt adnak a főnököknek, a sírokra teszik, s az oltárra helyezik; zsenge gyümölcsöt ajándékoznak úgy az élő, mint a meghalt uralkodóknak, valamint az isteneknek; itt sört, amott bort stb. küldenek a látható hatalmasságnak, vagy kiöntenek, mint ital-áldozatot valamely láthatatlan istenségnek; némely helyeken tömjént égetnek a kiváló személyek előtt, de különböző helyeken égetik ezt az istenek előtt is; s e fölemészthető tárgyakon kívül — melyeket a végett adnak, hogy általok jó indulatot biztosítsanak — mindenféle értékes dolgok összehalmoztatnak a királyok kincstáraiban s az istenek templomaiban.

Még egy más fontos dolgot is meg kell itt jegyeznünk. Nevezetesen főntebb azt láttuk, hogy a látható uralkodónak nyújtott ajándék eleintén belső értékénél fogva tekintetett engesztelő hatásának, később azonban szokásba jött, mint olyannak, mely alattvalói hűséget fejez ki, külső engesztelő hatást tulajdonítani. Hasonlóképen a láthatatlan uralkodónak nyújtott ajándékok is eredetileg nem voltak egyebek, mint egyenesen felhasználható dolgok s csakis másod sorban jött szokásba, hogy azok engedelmesség kifejezőiként tekintettek; s az ajándékoknak különösen e másodlagos jelentése kölcsönzi az áldozatnak azon szertartásos jelleget, melylyel az ma is bír.

S ezzel egy különös figyelemre méltó következményhez érkeztünk. Ugyanis, miként az uralkodónak adott ajándék esetlegesen politikai jövedelemmé fejlődik, épen úgy az isten részére nyújtott kegyes adomány esetleges fejlődés következtében egyházi jövedelemmé változik.

Kezdjük a dolgot azon legkezdetlegesebb műveltségi fokkal, melyben még sem polgári, sem vallási tekintetben semmiféle határozott szervezkedés nem létezik; s melyben a vallásos cselekvényt csakis a kuruzslók végzik, a kiknek tiszte inkább csak a rossz szellemeket kiűzni, mint a kiengesztelhetőeknek képzelt szellemek kegyét megnyerni. A műveltség e fokán a természetfölötti lényeknek adott ajándékok többnyire megoszlanak a természetfölötti lény és azon személyek közt,

kik ama lény kiengesztelésével foglalkoznak; az ennek alapjául szolgáló föltevés — mely rendesen ingadozó és határozatlan — ugyanis vagy az, hogy ama természetfölötti lény a felajánlott eledelnek substantialis részét magának megtartja, vagy pedig hogy ő azon eledelnek képzelt szellemi essentiájával táplálkozik, a míg azon egyének, kik az áldozat bemutatását közvetítik, annak materiális boritékát eszik meg. Ennek értelme — mint már föntebb is jeleztük — az, hogy a míg egy részről a természetfölötti lény az ajándékozott táplálék által kiengeszteltetik, addig más részről az ugyanazon dologból való evés által közte és az engesztelők között bizonyos egyesülési kötelék jő létre, mely kötelék egy részről pártfogolást, más részről pedig hódolati hűséget foglal magában. A primitiv ember azon vélekedése, miszerint bármely dolognak természeti tulajdonságát — mely annak minden legkisebb részében feltalálható — csak azok szerezhetik meg magoknak, kik azon dolgot megeszik, mi által ezek oly tulajdonságot vesznek magokba, mely őket azon dologgal összeköti; ugyanazon primitiv felfogás, mely azon szokást létesíté, miszerint az atyafiság alakítása végett az illetők egymás véréből kölesönösen részesülnek, miből aztán később a véráldozattal összekötött temetési szertartás jött létre, a mi ismét a bővölési műtétet létesíté, s a mi jogot adott azon igényekhez, melyek ugyanazon értekezésben való egyesülésen alapúlnak: ugyanaz létre hozza azon elterjedt szokást, mely szerint a szellemek vagy istenek részére tett ajándék egy része fölemesztetik. Némely helyeken ugyanis általában az egész nép részesül az áldozati tárgyakban, más helyeken ellenben csakis a kuruzslók vagy papok részesülnek azokban; s némely helyeken csakis ez utóbbi gyakorlat van szokásban, a míg az első csak esetlegesen fordul elő, mint például az ősi Mexicóban, hol „a szent eledelben részvevő communicansok abban valának foglalatosak, hogy a következő év folytán istennek szolgáltak“. Itt különösen azon tény érdekelhet bennünket, miszerint azt látjuk, hogy az ajándéknak ily módon való felhasználásából a papság élelmezése keletkezik. Midőn olvassuk, hogy a chippewayan néptörzs (az Alleghani hegységtől keletre) papjai „önkéntesen beszolgáltatott élelmi szerekből tartják fenn magokat“, s hogy a khond-népfaj papjainak bizonyos mellék jövedelmei vannak, és bizonyos adományokat kapnak: e teljesen műveletlen tár-

sadalmakban ugyan még némi bizonytalansággal, de a többi műveltebb népeknél már egészen tisztán láthatjuk, hogy az áldozati tárgyak fölhasználásából miként fejlődik ki a papság eltartása.

A kuki-néptörzsnél (Hátsó-India éjszaknyugoti részén) a pap, hogy a haragvó istenséget — a ki meglehet valakire valami betegséget bocsátott — kibékítse, elővesz valami szárnyas állatot, például egy tyúkot, melyet (mint ő mondja) az isten kíván, s miután annak vérét — valami imádságfélének elmormogása közben — áldozat gyanánt a földre kiontotta, „akkor teljes eltökéléssel letelepszik, a tyúkot megsüti és megeszi, hulladékait pedig a bozótba elhányja s aztán hazatér“. A Szumátra szigetén lakó batta-törzsbeliek az ő isteneknek szintén ily módon áldoznak: lovakat, bivalokat, gödölyéket, kutyákat, tyúkokat, „vagy más olyan állatot, a minőt a varázsló történetesen azon napon leginkább óhajtana enni“. S továbbá azt olvassuk, hogy az úgy nevezett „Mahadeva halmain“ lakó bustár-néptörzsbeliek Kodo (istenök) iránt, a ki egy kis köhalmon ül — „az által fejezik ki tiszteletüket, hogy a hegység legöregebb lakójának közvetítésével minden újonnan érkező egyén áldozatképen tyúkokat, tojást, gabonát s néhány darab rézpénzt ad, mik aztán az áldozó pap tulajdonává lesznek“. Afrika előhaladottabb társadalmi hasonló eljárásról tanúskodnak. Burton beszéli, hogy Dahomeyban „azok, kiknek kötelessége a „lelkek üdvéről gondoskodni“, semmi rendes fizetést nem kapnak, azonban az áldozattevők jóindulata következtében elég kényelmesen élnek“; s Forbes még jellemzőbben azt állítja, hogy a dahomeybeliek templomaiban „a kegyeskedők minden nap visznek bizonyos csekély áldozatot, mit aztán a papok magoknak eltesznek“. Épen így van ez a szomszédos Asanti királyságban is, hol a *fétis-papok* jövedelmeiket egyedül a nép áldozatkészségéből nyerik. Azon áldozatok fele része, melyet Afrikában a *fétisnek* ajándékoznak, a fétis-papokat illeti. Polynéziában szintén e gyakorlat van szokásban. Ellis (angol utazó) midőn a tahiti-szigeti doktort, mint olyat rajzolja, ki állandóan papi teendőket is végez, egyszersmind állítja, hogy a doktornak, mielőtt ez rendes műtétéhez hozzáfogna, bizonyos díjat szoktak adni, mely díjnak egy része úgy tekintetik, mint a mely az isteneket illeti. Szintén így volt ez Amerika ős

államaiban is. — Egy Oviédó által följegyzett párbeszédben ugyanis többek között ez áll:

Kérd.: Áldoztok még más egyebet is templomaitokban?

Ind.: Igen, mindenki hoz magával hazulról, a mit meg akar áldozni, — mint pl. tyúkot, halat, kukoriczát és más efféléket, s ezeket a templom fiai (a közpapok) átveszik s a templomba berakják.

Kérd.: S aztán ki eszi meg az ekként följánlott tárgyakat?

Ind.: Azokat általában a templom atyja (a főpap) szokta megenni, a míg a megmaradt részeket a templom fiai emésztik föl.

S továbbá épen így volt ez Peruban is, hol a halottak tisztelete az élők legfőbb foglalkozását képezé, s a hol az egyházi rendszer mesterségesen volt kifejlesztve: a szellemek és istenek részére összehalmozott adományokból, melyek számosak és értékesek valának, azon *szent vagyon* keletkezett, melyből aztán a különböző rangú papok élelmezésüket nyerték. Az östörténelmi népeknél szintén hasonló szokásra találunk. Így például a görögöknél az „áldozati tárgyak maradványai az áldozó papok tiszteletdíjának tekintetének“ és „mindazok, kik az isteneknek szolgáltak, áldozatok és más szent adományokból nyerék élelmezésüket“. Nem különben volt ez a zsidóknál sem. II. Móz. II. 10. olvassuk, hogy „a mi megmarad az áldozatra szánt eledelből, az Ároné és az ő fiaié legyen“ (ez utóbbiak a közönséges papok valának); más bibliai helyek pedig egyenesen feljogosítják a papot, hogy az áldozati barom bőrét magának megtarthassa. Az egész megsütött és megpörkölt áldozat legtöbbször szintén a papé lett. Az első keresztyének története hasonlóképen nem egy példát mutat fel, mely a föntebbiekhez sokban hasonló szokás mellett tesz bizonyosságot. „Az egyház első időszakában az úgy nevezett *deposita pietatis*, mikről Tertullian tesz említést, mind önkéntes áldozatok valának.“ Később azonban mindinkább szükségessé vált, hogy „a papság részére határozottabb ellátás biztosíttassék, de a nép még e mellett is folyvást tett áldozatokat. . . . Ez áldozatok (mik alatt mindazon dolgok értendők, melyek a keresztyének által isten és az egyház részére felajánlottak), melyek kezdetben önkéntes adományok voltak, később (folytonos fizetés következtében) rendszeres adóilletékekké váltak. A középkor ez átmenetnek még további fejleményét is mutatja fel előttünk; így például azonkívül, a mi a papság és a köznép communiójára megkívántaték, s a mi az úgy nevezett *eülogiákra* volt szánva, eleintén még szokás vala mindenféle ajándékokat

áldozni, a miket a későbbi időben egyenesen a püspök lakására vittek s ettől fogva többé nem vitték a templomba“ stb. S ekkor aztán az ily adományok folytatólagos beszolgáltatása és nagyobb mérvű kiterjedése következtében — mely adományok névleg az isten, tényleg pedig az egyház részére történő hagyományokká nőttek ki magokat — kifejlődtek az egyházi rendes jövedelmek.

Főntebbi állításainkra vonatkozóan az olvasók közül kétségtelenül többen tehetek már afféle futólagos megjegyzést, hogy t. i. azok minden ajándékozást úgy tüntetnek fel, mint a melyeket az alsóbbak a felsőbbek kiengesztelése céljából tesznek; és hogy amaz állítások egészen figyelmen kívül hagyják azon ajándékokat, melyeket a felsőbbek adnak az alsóbbaknak. Ezek, bár nem mentek át abba, a mit szertartásos kormányzatnak lehetne nevezni, mindamelllett nagyon is figyelembe veendőek. Az ajándékok e két nemének jelentése közti ellentét eléggé el van ismervé ott, hol — mint Chinában — az ajándékadás nagyon is mesterkél. „A felsőbb és alsóbb rangúak közti szokásos látogatások alkalmával, vagy azt követőleg történik az ajándékok kölcsönös kicserélése; azonban a míg az előbbieket ajándékai adományokként nyújtatnak, addig az utóbbiakéi áldozatok gyanánt fogadtatnak; legalább ilyforma kifejezéseket használnak a chinaiak azon ajándékokra vonatkozóan, melyek a chinai császár s az idegen herczegek között kölcsönösen kicseréltetnek.

Az természetesen megtörténik, hogy a mint a politikai fő hatalom annyira kifejlődik, hogy végtére igen kevés nehézséggel, vagy épen minden akadály nélkül egyetemes tulajdonjogot igényelhet a maga részére: oly állapot jó létre, a melyben ama politikai fő szükségesnek fogja találni, hogy környezetének, vagy alattvalóinak visszaadja annak egy részét, mit ő maga részére monopolizált. És miután ezek eredetileg már alárendelteké lettek az adás által, most, bizonyos fokig, még inkább alárendelteké lesznek az elfogadás következtében. Azon népek, kikről — mint például a kuki-néptörzsről — azt mondhatni, hogy „minden vagyonukat, a mivel csak bírnak, egyedül a *rajahnak* (tartományi főnöknek) engedélye, vagy elnézése következtében bírják“, vagy azon népek, mint például a dahomey néptörzsbeliék (dahomanok) kik úgy tesztöket, mint jószágaikat illetőleg királyuk tulajdonai: vilá-

gosan oly helyzetben vannak, hogy miután a vagyon oly túlságos mértékben foly be a politikai központba, hogy az ott mind föl nem használtatik, a fölöslegnek onnan ismét szét kell folynia: s innen van, hogy például Dahomeyban — hol bár egy állami hivatalnok sem húz semmi rendes fizetést — mindamellet a király az ő minisztereinek és főbb hivatalnokainak királyi jutalmakat osztogat. A nélkül, hogy messziről hozott bizonyítékokra utalnánk, elégedjünk meg azzal, ha az ok és okozat e viszonyait Európa múlt idejétől kezdve lefelé megfigyeljük.

Tacitus a régi germánokról mondja, hogy „a főnöknek ki kell mutatni az ő bőkezűségét, mit környezete tőle meg is vár. Így például egy alkalommal elkívánja tőle harci paripáját, más alkalommal az ellenség vérébe mártott győzelmes lándzsáját. A fejedelem asztala, ha nem valami díszes is, de bőséges tartozik lenni; ez az ő kísérőinek egyedüli fizetése“ stb. Így tehát a monopolizáló fensőbbiség hozzátartozói részére rendszerint kegyajándékokat osztogatott. Az egész középkoron át ugyane rendszer volt mindenütt érvényben, bár némileg módosult alakban. A XIII. században „hogy a vérszerinti hercegek, az egész királyi ház, a korona és a királyi háztartás fő hivatalnokai meg legyenek különböztetve, a király oly ruhákat adatott nekik, melyeket rangjok szerint hordtak s az udvari ünnepélyek tartásának idejéhez alkalmazkodva rendszeren viseltek. E megkülönböztető öltözékek aztán ajándék-köntösöknek (libériáknak) neveztetek, mivel mint szabad tetszésből nyert adományok a király által ajándékoztattak“. Különösen ez utóbbi megjegyzés világosan mutatja, hogy az ily ajándékok elfogadása egyenesen subordinatiót jelentett. Burgundia hercege egész a XV-ik századig fentartá azon szokást, hogy egy bizonyos ünnepen az udvarában levő hercegek és lovagok mindegyikének „ékszerek és más értékes tárgyakból álló ajándékokat adott azon nap szokása szerint“; és igen valószínű dolog, hogy azon élelmezés, lakás és hivatalos öltözékeken kívül, melyeket saját magok számára és szolgálk részére az uralkodótól nyertek, az ily ajándékok képezék az ő udvari szolgálatuk különösebb jutalmát.

Ezek után alig szükség említeni is, hogy azon nagy mérvű adományok, melyekkel Európában — az előhaladottság ugyanazon kezdetleges fokán — a királyok, hercegek és

nemesek a köznépet elárasztották, hasonlóképen nem voltak egyebek, mint csupán kifejezői azon szolgálai állapotnak, melyben az ily adományok — miket az emberek a napi élelmezésen felül munkájokért kaptak — nem annyira rendes munkabér gyanánt, mint inkább csakis kegyadományként adattak. Továbbá épen oly kétségtelen az is, miszerint a szolgáltnak napjainkban is adatni szokott borralalók és újévi ajándékok szintén egyedül oly rendszer maradványai, mely alatt a meghatározott javadalmazás bizonyos adományok által szokott pótoltatni, s mely rendszer maga is oly más rendszer következménye, mely alatt az egész javadalmazás kizáróan ajándékokból állott.

Így tehát eléggé világos, hogy valamint az alárendelt személyek által felsőbbjeik részére nyújtott ajándékokból a különböző adónemek és tiszteletdíjak véletlenül fejlődnek ki, épen úgy azon adományokból, melyeket az uralkodó személyek alattvalóiknak adnak, a rendes fizetések esetleg származnak.

A főntebbiek mellett még meg kell valamit jegyeznünk azon ajándékokra vonatkozóan, melyek az egymással semmiféle határozott függési viszonyban nem álló személyek között történnek. E viszonynak tekintetbe vétele az ajándékozás oly kezdetleges alakjára vezet vissza bennünket, mely rendszeren az egymásra nézve teljesen ismeretlen, vagy egészen idegen társadalmak tagjai között szokott előfordulni; s ha az itt tapasztalható tények némelyikét vizsgálat alá vesszük, azon érdekes kérdés merül föl előttünk, hogy tudniillik vajon azon engesztelőáldozatokból, melyek ily körülmények között tétetnek, nem jön-e létre a társadalmi cselekvésnek valami más fontos neme is? . . . Hajlandók vagyunk hinni, hogy a közönséges értelemben vett csere-üzlet nem. Cook Jakab, midőn leírja, hogy egy alkalommal mint hiúsult meg azon törekvése, hogy az ausztráliabeliekkel bizonyos tárgyakat kicseréljen, megjegyzi, hogy „azoknak semmi fogalmok sem volt a kalmárkodásról“. A primitív népekről szóló más egyéb értesítések szintén azt gyaníttatják velünk, hogy midőn közöttük a csereberelés kezdetét veszi, még igen csekély fogalommal bírnak az adott és kapott tárgyak közötti hason-, vagy épen egyenértékről. Bell Robert (angol író), midőn az ostyákokat rajzolja, kik őt és társait „nagy mennyiségű hallal és vad madarakkal

látták el“ — mondja, hogy „mindezekért csak egy kevés tubákot és egy korty pálinkát adtam nekik, s ők többet nem is követeltek, mivel nem ismerték a pénz értékét“. Azonban ha elgondoljuk, hogy eleintén az értékek megmérésére semmi eszköz nem létezett és hogy az érték egyenlősége fogalmának gyakorlat útján kellett kifejlenni: nem látszik lehetetlennek előttünk, hogy az adományok által való kölcsönös kiengesztelés volt azon tény, a melyből a csereüzlet eredetileg keletkezett; csakhogy később aztán lassanként mindinkább meg lön állapítva, hogy a kapott ajándék a lehetően hasonértékű legyen az adottal, s ennél fogva a kölcsönösen kicserélt tárgyak apránként elveszték ajándék-jellegüket.

Hogy az adott és kapott dolgok értéke között eredetileg minő viszony létezett, ezt világosan láthatjuk a példaként felhozott azon ajándékozási esetekből, melyek az európai utazók által a benszülött főnökök részére tett ajándékokat tüntetik fel előttünk; ilyen példa többek között az, melyben Park Mungó (skót afrikai utazó) leírja, hogy ő „Mansa Kusannak (Julifunda főnökének) borostyánkővet, korált és skárlátgyöngyöt ajándékozott, melyekkel a főnök — úgy látszék — teljesen meg volt elégedve s viszonzásúl egy bivalt küldött“. Az ilyféle egyezkedések egy részről azt mutatják, hogy a kezdetleges ajándékok eredetileg engesztelő jelentéssel bírtak, más részről pedig azon eszmét tüntetik föl, miszerint a kölcsönös ajándékoknak legalább megközelítően hasonló értékűeknek kellett lenni, miből aztán a szabályszerűtlen csereüzlet jött létre.

Ezen vizsgálódások után lássuk már most azon módot, mely szerint az engesztelő ajándék társadalmi tiszteletnyilvánítássá lesz. Miként a szertartásnak minden más neme — mely eredetileg valamely látható vagy láthatatlan lény jóakarátának megnyerése után való törekvéssel kezdődik, — épen úgy az ajándékozás is fokoként alább-alább száll, míg nem végezetre udvariassági ténynyé lesz azok között, kik — bár tényleg nem alárendeltjei egymásnak, mindamellett — az alárendeltség színlelése által egymásnak tetszelegni igyekeznek. Hogy az ajándékozásnak eredeti alakjával — mely valamely főnök, vagy király iránt alattvalói hűséget jelent — szorosan együtt jár annak elterjedése, mint általában bizonyos hatalmas személyek barátságának biztosításának eszköze — ezt különösen

láthatjuk Peru őslakóinál, kiknél — mint föntebb említők — Atahuallpához senki sem közelíthetett a nélkül, hogy hódolatának kifejezése jeléül valami ajándékot is ne vitt volna magával, s a hol az indiánok soha sem gondoltak arra, hogy valamely felsőbb személyhez járuljanak a nélkül, hogy neki ajándékot ne vigyenek. Yucatánban pedig e szokás még az egyenlőkre is kiterjed. Itt ugyanis „az indiánok midőn egymáshoz látogatóba mennek, körülményeikhez képest mindig visznek magokkal bizonyos ajándékokat, hogy azokat ott átadják; ezeket a meglátogatottak más hasonló adománynyal viszonozzák“. Japánban, hol oly szigorúan ragaszkodnak a szertartásokhoz, az ajándékozások leszármazásának fokozatai még világosabban szembe tűnnek: ott vannak például a Mikádó részére történő időközönkénti ajándékozások, melyek alattvalói hűséget fejeznek ki; ott van azon tény, melyet Mitford említ, hogy tudniillik nagyon általános azon szokás, „miszerint az alsóbb rangúak a felsőbbek részére ajándékokat adnak“; s ott van továbbá a szintén Mitford által említett ama tény, miszerint „szokásos dolog, hogy midőn valaki valamely háznál először tesz látogatást, ajándékot visz a tulajdonosnak, a ki, midőn e látogatást viszonozza, szintén ad valami hasonértékű tárgyat“. Más népeknél egyenlők között is látjuk e kölcsönös kiengesztelést, azonban némileg más alakban. Markham (jeles angol földrajzíró) a Himalaya-hegységen lakó néptörzsről írván, mondja, hogy fővegeiknek kicserélése „a hegyi lakóknál a barátságának bizonyos jele; valamint a síkságon, ha két főnök találkozik, turbánjaikat kölcsönösen kicserélik“. S Morgan (angol történetíró) különösen az iroquoi néptörzsről vonatkozóan mondja, hogy „az e törzshöz tartozó indiánok a mint bizonyos dologra nézve egymással megegyeztek, tüszőiket kölcsönösen kicserélik, a mi nem csupán megerősítése, hanem egyszersmid emlékeztető jegye is szerződéseiknek“.

Hogy az ajándékozás, mely először az uralkodótól való félelemből fejlődött szertartássá, s a mely az erősebb vagy befolyásosabb egyéntől való félelem következtében még szélesebb kiterjedésűvé vált, esetleg hogyan lett egészen általánossá azon egyenlőktől való félelem miatt, kik ellenségekké válhatnak, ha mások kiengesztelése alkalmával könnyen elmellőzhetnek: erre vonatkozóan Európa történelméből számos adatot

lehet összeszednünk. Így például Rómában „mindenki kapott vagy adott újévi ajándékot“. A védenczek ajándékot adtak védnökeiknek, minden római pedig adott Augustusnak. „Ő — ugyanis ily alkalmakkor — háza előcsarnokában ült; a polgárok elléptettek előtte s midőn ajándékaikat kezökben tartva előtte elhaladtak, letevék azokat a földi isten lábaihoz. Ez ajándékok rendesen ezüst pénzből állottak, s az uralkodó a kapott ajándékot ahhoz hasonló, vagy annál nagyobb értékű pénzüsszeggel viszonzta.“ E szokás, mely még a keresztyén korszakban is érvényben volt — mivel bizonyos pogány intézményekkel állott rokonságban — az egyház által el lön kárhoytatva. Így nevezetesen az Auxerreben 578-ban tartott zsinat határozottan eltiltá az újévi ajándékokat, melyeket a zsinat igen kemény szavakkal jellemzett. Ives, Chartres francia város püspöke mondja, hogy „itt találkoznak némelyek, kik másoktól elfogadnak s azoknak viszont adnak ily ördögi újévi ajándékokat“. A XII-ik században Maurice, Páris püspöke, nyíltan predikált azon elvetemült emberek ellen, kik „ajándékokban helyezik hitöket, és azt tartják, hogy senki sem marad gazdag az év folyamán, ha csak új év napján valami ajándékot nem kapott“. E szokás azonban az egyházi tilalmak daczára is a középkoron át egész az újkorig fentartá magát; mígnem ma már magok a papok is, épen úgy mint mások, részt vesznek a kölcsönös kiengesztelés e szokásában. Továbbá azzal egyidejűen más hasonló időszaki szerartások is fejlődtek ki; mint például Franciaországban és sok más helyen a húsvéti piros tojás adása. S az e nemű ajándékadás épen oly változáson ment keresztül, mint a minöt a másnemű ajándékozásokról kimutatánk: ugyanis az eleintén mérsékelt és önkéntes ajándékok később túlesapongó és bizonyos tekintetben kényszerített adományokká változtak.

* * *

Úgy látszik tehát, hogy azon ajándékok, melyeket a primitiv népeknél a törzs egyik tagja a másiknak, vagy pedig oly idegennek, kinek jóakarata rá nézve kívánatos vala, egészen önkéntesen adott: a társadalmi élet kifejlődésével számos dolog kútforrásaivá lettek.

A mint a politikai fő hatalma kiszélesbül, a részére tör-

ténő ajándékadást, részint a tőle való félelem, s részint a segedelme utáni vágyódás sürgeti; s azon ajándékok, melyek eleintén csupán benső értéköknél fogva bírnak kiengesztelő hatással, később csak mint az alattvalói hűség kifejezői lesznek kiengesztelőkké, s mely utóbbiból aztán az ajándékadás szertartássá lesz, a míg az elsőből az ajándékadás adójáradékká válik, miből esetleg a rendszeresen kivetett adó fejlődik ki. Egyszersmind azon felajánlott ételek és más affélék is, miket a megholt emberek sírjára tesznek a végből, hogy annak szellemét kiengeszteljék, s melyek a kiválóbb megholt emberek sírjánál nagyobbserű és gyakoribb áldozattá fejlődnek ki, mígnem végre az isten oltárán rendszeres áldozattá lesznek, hasonlóképen különböznek egymástól. Az ételből, italból és ruhaneműekből álló ajándékok — melyeket a primitiv emberek eleinte azért vélnek kiengesztelő hatásúaknak, mivel azt hiszik, hogy azok a szellem, vagy istenre nézve ténylegesen hasznavehetők — hallgatólagos elfogadás következtében az alattvalói hűség kifejezőivé lesznek. Innen aztán az ajándékadás, tekintet nélkül az ajándékozott dolog értékére, istentiszteleti ténynyé válik; a míg azon ajándék, melyből a pap saját ellátását nyeri, lényeges értékénél fogva lehetővé teszi azon közeget, mely által az istentisztelet végrehajthatik; és így az áldozati tárgyakból az egyházi jövedelem származik.

Így tehát véletlenül ismét azon bizonyító okra bukkanunk, miszerint a szertartásos korlátozás megelőzi a politikai és egyházi korlátozásokat, miután úgy látszik, hogy azon cselekvésekből, melyek az első létrehozzák, esetleg azon alapok keletkeznek, mik által a többiek fentartatnak.

Azon kérdést illetőleg, hogy az ajándékadás minő viszonyban van a társadalom többi típusaival, mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy azok igen kevés rokonságban állanak egymással, kivált az egyszerű (egyféle népfajból alakult) társadalmakban, hol vagy egyáltalában nincsen semmiféle főnökség, vagy ha van is, az épen nem állandó. Az ajándékadás a főnök nélküli vándor törzseknél sem állandó, sem rendszeres nem lehet; sőt még olyan nem elegyült törzseknél sem lehet az, melyeknél a főnöki méltóság csakis névleges. Azonban úgy találjuk, hogy az elegyült és kétszeresen elegyült társadalmakban, mint például Afrika, Polynézia, valamint Amerika stb. félművelt törzseinél, melyeknél az állandó főnökség —

legyen bár az első- vagy másodrendű — az ajándékozásra nem csak alkalmat, de sőt elegendő okot is szolgáltat, az ajándékadás már általánosan el van terjedve. Ez igazság elismerése azon mélyebb jelentőségű igazság fölfedezésére vezérel bennünket, hogy a míg az ajándékadás az egyszerű vagy elegyült társadalmak typusával csak közvetett viszonyban áll, addig azon társadalmak jellegével, melyek szervezetüket tekintve, többé-kevésbé harcziások, egyenes rokonságban van. Minél félelmetesb a kiengesztelendő személy, a kiengesztelési vágnak annál nagyobbak kell lenni; s ennél fogva különösen a hódító főnök s még inkább a király — ki magát fegyveres erővel sok más főnök fölött egyeduralkodóvá tévé — oly személyiség, kinek jóakarátát az alattvalók rendkívüli szorongások között igyekeznek megnyerni és pedig főként oly cselekvések által, melyek nem csak hogy annak kapzsiságát a lehetőleg kielégítik, hanem egyszersmind hódolatot is fejzenek ki iránta. Innen van tehát azon tény, hogy az uralkodó részére történő ajándékadás szertartartása leginkább azon társadalmakban van elterjedve, melyek vagy ténylegesen harcziás jellegűek, vagy pedig olyanok, melyekben az időnként megmegújuló küzdelem az elmúlt idők folyamában a zsarnoki kormányformát annyira kifejleszté, hogy ama társadalmak kénytelenek ahhoz alkalmazkodni. Innen van továbbá azon tény is, hogy az egész keleten — hol e társadalmi jelleg általában mindenütt megvan — az előkelők részére történő ajándékadás kötelező cselekvény. Valamint innen van végül azon tény is, miszerint Európa múlt korszakában — a míg a társadalmi foglalkozás leginkább harcziás kalandokban állott, minek a társadalom akkori külszervezete is teljesen megfelelt — az egyesek és testületek által a király részére beszolgáltattott loyalis ajándékok nagyon általánosak valának; addig más részről a felsőbbek által az alsóbbak részére nyújtott kegyajándékok — melyek szintén a hadi állapottal rendesen együtt járó teljes függési viszonyból fejlettek ki — egészen közönségesek voltak.

Hasonló viszonyban volt a társadalmi szervezettel az istenek részére nyújtott ajándékadás szokása. Az újvilág letünt harcziás államaiban folytonosan áldoztak az isteneknek, s ezek oltárai — a rájuk rakott értékes tárgyakkal — mindig gazdagon el voltak halmozva. Fenmaradt papyrus-levelek, falfestvények és faragványok mutatják, hogy kelet régi népei-

nél -- melyek úgy foglalkozásaikat és életmódjokat, valamint külszervezeti jellegöket illetőleg rendkívül harcziások voltak — az isteneknek nyújtott áldozatok nagy mennyiségűek és folytonosak valának; az ekként keletkezett roppant mennyiségű vagyon arra volt szánva, hogy azokból az istenek tisztelete helyéül pompás hajlékok építtessenek. Úgy szintén a múlt harcziás idők alatt általában egész Európában az isten és egyház részére tett adományok sokkal általánosabbak és nagyobb mérvűek voltak, mint a minökké később az industrialismus korszakában lettek. Nevezetes, hogy még napjainkban is a primitiv áldozatok azon képviselője, melyet a mise és úrvacsorázás alkalmával használt kenyér és bor alakjában (miket, mielőtt a communicansok elfogyasztanak, istennek szoktak bemutatni) folyvást bírunk, nem fordul elő oly gyakran a protestáns, mint a katolikus társadalmakban, mely utóbbiak — szervezetöket illetőleg — aránylag harcziásabb jellegűek; a míg a tömjén-áldozat — mely különböző népeknél az áldozatnak egyik primitiv alakját teszi, s mely a katolikus istentiszteletben folyvást fentartja magát — Angliában, a hivatalosan engedélyezett istentiszteleti szertartásból végkép eltűnt. Hasonló ellentétet lehet felmutatni saját (angol) társadalmunkban is; mert a míg az államegyházban (Established Church) — mely a hadi állapot következtében kifejlett szabályzó külszervezetnek egy részét alkotja — az áldozati tiszteletnyilvánítások még ma is folyvást érvényben vannak; addig a disszentereknek legkevésbé egyháziás felekezeténél, a quäckereknel végkép megszűntek. Ezek ugyanis, miután egyáltalában nem alkotnak vitézkedő egyházat, az állandó papság hiánya, valamint egyházkormányzatuk demokratikus alakja által oly jellegű szervezetet tüntetnek föl előttünk, mely legtávolabb van a hadi állapottól s melyet leginkább az industrialismus jellemez. Sőt még a társadalmi kiengesztelés céljából történő ajándékadás szokásával is épen így áll a dolog. Ezt világosan láthatjuk, ha összehasonlítjuk azon európai nemzeteket, melyek, noha hasonló fejlettségi fokon állanak, mindamellett az industrialismus által mérséklően módosított hadi állapot fokozatát illetőleg különböznek egymástól. Németországban, hol a bizonyos időközönként történő ajándékadás szokása a rokonok között is általánosan kötelező, valamint Franciaországban, hol a hasonló módon átöröklött

teher oly rendkívüli, hogy nem ritkán megtörténik, hogy a közönség némely része, az ajándékadás kikerülése végett, karácson- és húsvétkor elmegy hazúlról — e társadalmi szokás még nagyobb erővel fentartja magát, mint a társadalmi tekintetben kevésbé harczias szervezetű Angliában.

A szertartásnak miként föntebb tárgyalt nemeit, úgy e faját illetőleg is azt mondhatjuk tehát, hogy ha ez azon politikai főnökség megállapításával ölt bizonyos alakot, melyet a hadi állapot hoz létre: akkor a társadalmi külszervezet harczias jellegének fejlődésével együtt ez is fejlődik, az industriális jelleg fejlődésével pedig aláhanyatlík.

HERBERT SPENCER *után angolból.*

Ifj. LOSONCZY LÁSZLÓ.

KAZINCZY FERENCZ ÉS A NÉMET IRODALOM.*)

Az emberek olyanok mint koruk.

SHAKESPEARE. *Lear.*

I.

Az irodalomtörténetíró legérdekesebb feladata tanulmányozni az egyes eszmék keletkezését, hódításait és vándorlását az egyik néptől a másikhoz. Egy történelmi nép művelődése és eszmeköre sem fejlődött ki egészen önállóan, csak magából, egy nép sem köszönheti szerszámain, fegyvereit, állami és vallási intézményeit, valamint az ezekkel járó fogalmak nagy részét csak magának. Annak a meghatározása, mennyi az eredeti elem egy nép gondolatvilágában és mennyi az idegen, annak a kimutatása, hogyan dolgozta fel az illető nép saját jelleme szerint az átvett eszméket, leginkább deríthet fényt egy nép vagy egy korszak szellemi állapotára. A köztörténet folyamatában mindenütt látjuk, hogy a műveltebb nép nagy

---

*) E tanulmány szerzője a német irodalomnak Kazinczyra való befolyását kívánván kimutatni, már feladatánál fogva, bizonyos egyoldalúság felé vonzódott. Azonban tanulmánya sokkal egyoldalúbban ütött ki, mintsem e körülmény elég mérsékeltségű szolgálhatna. Kazinczy jellemét és összes munkásságát egyedül csak a német irodalomból magyarázza ki, mellőzve vagy csak alig érintve más tényezőt. Ide járul még, hogy a szerző Kazinczynak inkább csak árnyoldalait látja. Toldy szertelen Kazinczy-cultusa ellenében egy szintén szertelen reactio kezd mind inkább divatba jöni irodalmunkban. Ez természetes jelenség ugyan, de bizonyára se egyik, se másik túlságtól nem várhatjuk Kazinczy valódi arcképét. E tanulmány egyébiránt minden egyoldalúsága mellett becses adalék a Kazinczy-irodalomhoz, mert sok szellemmel oly oldalról vizsgálja Kazinczyt, a mely eddigelő nem részesült kellő figyelemben. — Szerk.

hatással van a műveletlenebbre; ez elsajátít tőle annyit, a mennyit műveltségi foka megenged. Az indián elsajátítja az európaítól a szeszes italt, a czilindert és a lőfegyvert, a XVIII. századbeli francia pedig elsajátítja az angoltól azokat az eszméket, melyek reorganisálják a civilisatiót: a felvilágosodás eszméit.

Már az is, a ki a történelmet csak felületesen ismeri, tudja, hogy minden nép más nép iskolájába járt; a világ leggeniálisabb népe a görög a phoenikiához, az államalkotó Róma eleinte az oszkokhoz, később Görögországhoz. Róma ismét a román államokat civilizálta. Anglia művelődését közvetve szintén a rómaiaknak köszöni; a normannok római fegyverrel törnek be Britanniába és a galloktól eltanúlt, eredetileg római intézményeket honosítanak meg. A spanyolokra és némikép a francziákra még az arab művelődés is hat; egyaránt vesznek át fegyvert és erkölcsöt művelt ellenöktől. A spanyol loyaltása, vendégszeretete, büszkesége és galanteriája eredetileg arab tulajdonságok. A ki pedig déli Franciaországban a virágos Provenceban utazik, már a *-mi* végzetű ígéken, a nők classikus arczélén és a népköltészet egyszerű, plastikus voltán is észreveheti, hogy egykori görög telepen jár. Ekkép adja át minden nép civilisatiójának egy részét a másoknak; a műveltség eszméi a bolygó zsidóként örökké vándorolnak, a tűz nem emészti, a halál nem fog ki rajtok, a zsarnok nem bírja megsemmisíteni, mert elementaris hatalommal ragadják magokkal az embereket.

A keresztes háborúk alatt ismét a kelet van nagy hatással Európára; a keresztes vitézek egy új világ csodáival töltik el a középkori szegény, elnyomott ember mystikus és betegesen fölesigázott phantasiáját. Ettől kezdve a vagyoni állapot folytonosan javul és vele kigyógyul a lélek is. A XV-dik században fölkél Olaszországban a renaissance mint a nap: ragyogva, áldást és meleget terjesztvén e hideg világban. Az antik művészeti eszmék a görög sensualismussal együtt meghódítják a világot; a classikus irodalom erőt vesz az újkorin és mythológiájának nyúgébe szoritja. Az olasz renaissance hatása legelőször nálunk és Franciaországban mutatkozik. De míg az antik szellem Franciaországban és Európa többi államaiban a népnek megfelelő jellemet ölt és például Franciaországban a francia nemzeti szellem renaissanceává

lesz, addig nálunk inkább csak külsőleg importáltatja Mátyás király a nélkül, hogy az a műveltebb osztály öntudatába átment volna, a nélkül, hogy magyar renaissance-ot teremtett volna. A mohácsi vész főleg azért volt olyan nagy szerencsétlenség hazánkra, mert csirájában véget vetett epen azon cultur-mozgalomnak, mely minden modern műveltségnek az alapja. A mai műveltség a nevezetesebb európai népeknél a renaissance alapján fejlődött; míg mi kénytelenek voltunk mai műveltségünk jó részét az idegen népektől átvenni, intézményeit utánozni a nélkül, hogy még időnk lett volna azt nemzetiségünkhöz képest fejleszteni.

A XVIII-ik század elején az angol szellem kezd befolyjni a francia műveltségre. Általában el lehet mondani, hogy a múlt század minden nagy eszméje Angliában született és Franciaországban nyerte azt az alakot, melyben később világot hódított. Míg XIV. Lajos fénykorában alig tudott nagy Franciaországban valaki angolul, addig a XVIII. század első felében alig van kiváló író, ki nem utazott volna Londonba, és nem tanulmányozta volna Anglia irodalmát és közviszonyait. Ez utazók mindegyike magával hozza a politikai szabadság és a felvilágosodás eszméit, hogy hazájában terjeszsze.*) Franciaországból ez eszmék Németországnak veszik útjokat, hol körülbelül 1760-ig uralkodnak. A német művelt közönség ez időben egészen elfranciásodik, nem olvas német könyvet és a párizsiaikat utánozza erkölcsben, művészetben és ruhában.

A különböző népek szellemi életének e kapcsolata legvilágosabban mutatkozik az irodalomban, mert ez mindig az illető társadalom szellemének és hangulatának leghűbb kifejezője. Az említettem művelődési befolyások is természetesen az irodalomban tűnnek ki leginkább, hiszen ez a legérzékenyebb iránytűje a szellemi áramlatoknak.

Ha valamely műveltebb irodalomnak hatását más irodalomra tanulmányozzuk, mindenekelőtt a műveltebb szomszéd nép legközelebbi irodalmi központját kell vizsgálnunk. Irodalmi központ rendszeren a művelt állam fővárosa, hol az illető nép szellemi élete központosúl. Ilyen két főváros volt az ókorban Athen és Alexandria. Ha tehát Róma irodalmát

---

*) Az angol szellem hatását a francziára igen szépen mutatta ki Buckle: *Anglia művelődéstörténelme*. I. k. 12-dik fejezet.

és a latin irodalmi eszmék és alakok eredetét kutatjuk, a Rómához legközelebb fekvő művelt főváros (tehát Athén és Alexandria) irodalmi viszonyait kell szemügyre vennünk, mert természetes, hogy az irodalomra képes, de műveletlenebb népre nagy hatást gyakorol a műveltebb nép eszmeköre és művészeti formái. Ez utóbbiakkal pedig a műveletlenebb nép (tehát ez esetben a római) rendesen művelt szomszédjának fővárosában ismerkedik meg, hol a tudományos és művészeti élet különben is leginkább van kifejlődve. A rómaiak is leginkább Athénben szereztek művészeit, a művelt római pedig később már kötelességének tartotta a márványszobrok városát, Athént meglátogatni. Természetes, hogy ez érintkezés következtében a görög művészet fő típusait és a görög tudomány vezérelveit Rómába importálták.

Ilyen legközelebbi szomszéd irodalmi központ a múlt századbéli francia műveltség nézve London. Az alkotmányos kormány eszméje, a természettudományi kutatás, a társadalmi viszonyok bírálata, mind ez dugárú Franciaországban, melyet Voltaire, Montesquieu és társaik Angliából csempésztek be. A ki meg akarja érteni a francia szellemi mozgalmakat a múlt század derekán, annak okvetetlenül a Londonban uralkodó eszméket kell ismernie, mert itt készül tulajdonképp a francia forradalom.

A magyar irodalomra befolyt szomszéd műveltségi központok az Anjouk és Mátyás alatt Velence, részint Florenz, később a múlt században Bécs. Igaz ugyan, hogy voltak a magyar műveltségnek még más, reá befolyó központjai: a XII-dik századig Byzancz, a XV. században Prága, a XVI. században Krakkó, de ezek nem központjai egy nagyobb irodalomnak s így nem is lehet hatásukat irodalmunkra kimutatni. Föltűnő jelenség, mely világosan mutatja, mily nagy befolyása volt külföldnek szellemi életünkre, hogy minden jeles prózaírónk kivétel nélkül külföldön tanult. Pázmány Krakkóban, Bécsben és Rómában, a sokat hányt-vetett Szenci Molnár Albert a német és olasz, Geleji Katona István szintén külföldi egyetemeken művelődik. Apáczai Csere János Utrechttől hozza Cartesius új tanát és a jobbágyságnak gyűlöletét; Bod Péter Leyden, Zwittinger Heidelbergában tanult. Mikes Kelemen XIV. Lajos Párisában, az elegantia és kellem fővárosában ismerkedik meg az akkori memoirekkel és az akkor-

tájt nagyon kedvelt levél-irodalommal, melyeknek hatása alatt később rodostói leveleit írja. Faludi pedig Bécsben és Rómában olvassa és fordítja Dorell fenkölt erkölcsi elveit és a ravasz, világot látott Graciano Balthazár életphilosophiáját. A XVIII-dik század második felében mindinkább túlnyomó a legközelebbi irodalmi központnak, Bécsnek a hatása. Körülbelől 1770-ig Bécs egészen elfranciásodott; a műveltek nyelve, irodalma a francia. A mit az udvar emberei egy fél század előtt Versaillesben szépnek találtak, azt most itt mindenki bámulja; az udvar a francia ízlést nevezi ki udvari ízlésnek, az erkölcsös Mária Terézia abban a ruhában jár, a melyet a kétes vagy inkább kétségtelen erkölcsű Madame Pompadour viselt legelőször. Midőn tehát Bessenyei 1765-ben Bécsbe érkezik, mindenfelől a francia irodalomra és ízlésre utalják, és ő érzi, hogy a francziákat kell olvasnia, hogy művelt, azaz salonba való emberré lehessen. Rövid idő alatt azonban ez mind megváltozik; ha ő tíz vagy tizenöt évvel később jön vala Bécsbe, már a német irodalom uralkodását látta volna ott, és alkalmasint német és nem francia iskolát alapít vala, hisz az ő és társainak fogékonysága rendkívül nagy, önállóságuk pedig csekély. Ez esetben alkalmasint Báróczy Sándor sem kapta volna kezébe Calprenede hét kötetes emphatikus *Kassandrá-ját*, hanem német költőből, talán Wielandból fordít, ki ekkortájt a bécsi nők kedvence volt. A francia irodalom addigi fiókja Bécs a múlt század hetvenes éveiben feltünő változáson megy át.

1760-tól egészen 1780 ig, tehát húsz év alatt a város szellemi physiognomiája egészen megváltozik. A hatvanas években még mindenütt a francia ízlés a mérvadó, a színpad a francia drámákat, a salon a francia írókat uralja. Egy jónévű bécsi író, Klemm, folyóiratában *Die Welt* 1762-ben így kiált fel: „Mindaz megvan nálunk a francziából, a mi nevetéséges, még az öltözés komikus modora is“. Később pedig ily panaszra fakad: „Találni nálunk olyan egyéneket, kik Voltaire-t, Corneille-t, Racine-t, Molière-t olvasgatták, de mert ezek irataiban nem találtak semmit a német irodalomról, bátran azt hiszik, hogy az csak gyerekeknek és szolgálóknak való (*Der Patriot* 1764.). Ugyanebben az évtizedben azonban már mutatkoznak jelei az új iránynak. Először Klemm, később a bécsi fölvilágosodás hőse, Sonnenfels folyóiratukban egy kis központot

akarnak teremteni a német irodalomnak. A német irodalom új lendülete kihat a németség utolsó végváráig, Bécsig, mely oly soká aludta a szellemi nyugalom álmát. A Bécsben megjelenő francia folyóiratok rendre megbuknak; a hetvenes években a bécsi Trattner már több ezer példányban nyomatja Bécs számára a híresebb német írókat, 1775-ben a nem rég egészen elfrancziásodott közönség lelkes ovatióban részesíti Lessinget a várszínházban. Ehhez járul még, hogy József — a mit nálunk gyakran elfelejtenek — nem csak Magyarországon, hanem Ausztriában is germanizált minden erővel. A színházakban eltiltja az olasz operákat, csak a végből, hogy német darabok látogatására kényszerítse az elfrancziásodott bécsi nemességet. *)

Bécsnek e szellemi áramlatai igen fontosak, mert nagy hatással voltak irodalmunkra, mely ez ízlésváltozásokat a Bessenyei-féle francia és a Kazinczy-Kármán-féle német irány alakjában tükrözi vissza.

Midőn Kármán 1788-ban Bécsbe jön, már egészen német az áramlat, úgy hogy ő már nem francia, hanem német munkát, a *Werthert* veszi mintául. Bécs német ízlése természetesen a vidéken is terjed; Magyarországon is kapósak a német könyvek és kivétel nélkül minden fiatal költőre hatnak. Kazinczy egyidőben Kis Jánossal, Berzsenyivel és Csokonai-val német versek mellett lelkesül. Bacsányi és Verseghy pedig vizet isznak és bort predikálnak: francia forradalmi eszméket hirdetnek, de lyrájokban a jámbor Uz, Ramler stb. verseit utánozzák. **)

Kazinczy először 1777-ben s ezután több ízben volt Bécsben. Ekkor a város műveltsége már más jellemet öltött, mert a német irodalom már integráló részét képezi a bécsi ember műveltségének; Bécsben is érezik, ámbár távol estek a tulajdonképi német szellemi élettől, hogy a német irodalom

*) Richter H. M.: *Geistesströmungen*. 224.

**) Verseghy elbeszélő költeményeiben francia példák után dolgozott, leghíresebb elbeszélése *Szentesiné* Voltaire *Zadigjából* van véve, a mi eddig kikerülte irodalomtörténetíróink figyelmét. Ez elbeszélés különben érdekes vándorlásokat tett. A hűtelen özvegy története a pessimismus hazájában, a Ganges partjain születik és innen a buddhavallással együtt Chinában és Tübetben is elterjed. Arabsra is lefordítják, s ekkép Kis-Ázsiába hatol. Petronius feldolgozza *Satyriconjában* *Ephe-*

fénykora megkezdődött. Kazinczy Bécsben már német irodalmi körökben mozog; második útazása alkalmával léptenyomon látja, hogy Wieland regényei és Goethe *Werthere* kiszorította *Kassandra* hét kötetes dagályát és Voltaire hideg tragédiáit. Alxinger, a schottenfeldi Homér és Blumauer csak a német irodalomról beszélnek előtte, a bécsi művelt társaság általában rajong Klopstock, Gellert és Gessnerért, mint ezelőtt hűsz évvel a francziákért. Kazinczy ekkor már ismerte a német irodalmat, és pesti útazása alkalmával megvette Wielandot, egy szeretője pedig elolvasta vele Klopstocknak *Messiasát*. Boldog idealistikus század, a melyben a szerelmesek még a *Messias*t olvassák, ma már a szerelem is alig képes ilyen áldozatra!

A Bécsben magasztalt és elterjedt könyvek természetesen Magyarországon is elterjednek. Kazinczy már deák korában fordít a kor legnépszerűbb német írójából, Gellertből. Később megkedveli Millernek mai ízlésünk szerint nevetségesen pöfeszkedő és rimánkodó *Siegwartját* és Gessner idylljeit. Mindezek, valamint Hölty és Salis költeményei, melyeket Kazinczy oly annyira szeretett, bécsi divat-czikkek voltak.

Ha már most meggondoljuk, hogy Kazinczy egyik fő jellemvonása nagy, néha még egyéniségét is teljesen megtagadó, fogékonyága volt, természetesnek fogjuk találni, hogy körülveve a német irodalmi áramlattól, az uralkodó német irodalomból veszi irodalmi mintáit és aesthetikai elveit, melyeket hazájában is meg akar honosítani. A műveltségi viszonyok, a melyben fölnevelkedik, korának és társadalmának szellemi égalja mindenkire hat, mennél inkább a benyomások után mohóan vágyódó, lelkesült természetű Kazinczyra! Őebben a társaságban, daczára fedhetetlen mély lelkesedésének és hon-szeretetének, valóságos német litterator lesz, német skémákban gondolkodik és a német ízlést akarja mindenre alkalmazni.

---

susi matrona cím alatt. Egy francia szerzetes, Dam Jehans világhírűvé teszi az által, hogy fölveszi a középkor legkedveltebb mulattató könyvébe, a *Septem Sapientes* gyűjteményébe, melyet ő a zsidó nyelvből fordított. Utána még La Fontaine, Gellert, Wieland, Chamisso és Alfred de Musset dolgozták fel. Az elbeszélés vándor-útját Griesebach *Die treulose Wittwe und ihre Wanderung durch die Weltlitteratur* című könyvében írta meg. (Griesebach azonban nem ismeri Verseghy költeményét.)

Azonban nem csak környéke utalja a német irodalomra, természete is oda vonza: jelleme és vérmérséke egyaránt arra praedestinálta, hogy a német irodalom befolyása alatt álljon. „Én őket szeretem, mert lelkemnek rokoni.“

Az író mögött mindig az ember lappang, ha az utolsót ismerjük, megértjük az írókat is. Kazinczy mindenekelőtt érzelmes ember, a német irodalom, melyben az érzelmesség uralkodott, tehát jobban megfelelt lelki állapotának a francziánál. Kazinczyn meglátszik, hogy a múlt századbeli társaságból való, melynek legkiválóbb társadalmi élvezetei közé tartozott a sírás. Kazinczynak e fő jellemvonása a túlságosan kifejlődött érzelmesség minden korszakában mutatkozik. Ha el van ragadva, valami szép tett vagy mű előtt rendesen sír. A Belvedere képtárában sír, a Burgszínházban látván Brockmant egyik virtuoz szerepében, Clavigóban, sír. Milyen nagy a különbség e tekintetben a finom, művelt, fogékony Kazinczy és a mogorva, heveskedő, külsőleg durva Berzsenyi közt! Berzsenyi is meglátogatja bécsi tartózkodása alkalmával a Belvedere-t és a várszínházat; az elsöben nem talál semmi csodálni valót, mert olyan madonnákat ő is fest; a Burgban pedig csak egy tánczosnö szépsége tűnik föl neki, ilyen eszközökkel kellene véleménye szerint a magyar közönséget is színházba csalogatni. Midön Kazinczy először olvassa kedvencz mondását Goethében: „Werke des Geistes sind für den Pöbel nicht da“, akkor mint legmeghittebb barátjának, Kisnek írja, sírásra fakadt. Midön egyszer elmondja feleségének („grófnőjének“) boldog sorsát: „Kis zum Freunde, dich zum Weibe!“ szintén sirt. Oly gyakran sír, mint egy múlt századbeli német ifjú, mert a sírás neki édes élvezet, sőt néha társadalmi multság. Hogy egyik eszménye Radvánszky Teréz sírva ment el a Kazinczyék társaságából, azt magasztalóan említi Kis előtt. Az ilyen társadalom természetesen elragadtatva fogadja az érzelmekben oly dús, józan észre nézve pedig oly szegény Bácsmegyeinek leveleit. Még Horváth Ádám is pityereg.

Még a francziák közt is az érzékeny Marmontelt szerette leginkább. „Emlékíratai gyönyörű lectur. Nagyot rúgtattott az ő becsületére az, hogy ő is érzékeny és hív férfiú volt.“ (Kishez írt levelei, II. 21.) A mi egyik uralkodó érzése, azt természetesen az irodalomban is szereti látni. Csokonainak is azt tanácsolja: „dallja a szív szelid érzékenységét“. Termé-

szetellenesnek tartotta nagy csapások után könnyeit elfojtani. „Fogságom alatt sokat sírék és fohászokdám.“*) Érzékenysége minden alkalommal mutatkozik. Meglátván a pesti protestáns templomban Rafael *Transfiguratio*ját, örömeiben elnedvesültek szemei. Ha szent kegyelettel gondol vissza szeretett mesterére, Báróczyra, akkor édesen emlékezik az ő általa fakasztott sírásokra. Berzsényinek ódáit zokogva olvassa fel. Általában igen könnyen ragadtatja el magát. Siposnak értekezését a Kant-féle philosophiáról fel-felsikoltozások közt olvassa.

E könnyen fellobbanó lelkesedéshez járult még idealistikus hajlama, melyet az akkori német irodalom szintén jobban kielégített minden más irodalomnál. A halvány, túlságos idealismus költőjét, Mathissont épen idealismusa miatt tiszteli, sőt Schillerrel egy polczra állítja, Berzsényi előtt magasztalja, „stiljének edle Zurückhaltungját, a szók válogatását, a bibelődést“. (*Levelei Berzsényihez*, 196. l.). A görög és német idealismusban nevelt phantasiája mindent sajátóságosan szépítve lát. Tövisék között is csak rózsákat szeretett látni, mondja barátja Guzmics; ő nem szerencsés, de boldog volt. Valóban idealis felfogása mindig vidám nyugalmat kölcsönöz lelkének, ennek „az öröm nélkül ellenni nem tudó s örömet mindenben találó léleknek“, mint ő maga mondja önéletrajzában. (*Kézirat* 197. lap.) Még ősz hajjal is olyan fiatal rajongó, mint akár a Hainbund tagjai, kik sirva ültetnek egymás emlékére fákat. Pázmádon a monostor kertjében ragyogó hajnalban kedveseinek nevét a fába vési. „Ép akkor, midőn egy nekem szent nevet metszék és nem elébb és nem utóbb szólalt meg az első fülemile, melyet az idén hallottam.“

Örökké lobogó lánghoz hasonló naiv lelkesedése, önzetlen enthusiasmus, a néha homályos, de mindig szeretetre méltó rajongás idealokért, mindezek az érzelmek, melyeket mi, elzsbibasztott századunknak legelzsbibasztottabb generációja, felfoghatatlannak, sőt lehetetlennek tartunk — mindezek Kazinczyban a felvilágosodás százada gyermekére vallanak.

Míg a francia irodalom ostrom alá veszi a hagyomány és a királyság minden egyes védő bástyáját, addig a német még nem szakít annyira régi intézményeivel. A kegyelet és a loyaltás

*) *Árpádia*. I. Dessewffy Kazinczyról.

nem ütközik meg oly gyakran a német könyvekben, mint a francia népszerű philosophok iratain. Kazinczyban pedig mind a két tulajdonság él; kegyeletes mint egy középkori szerzetes, loyális mint egy spanyol grand. Mestereiről és mindazokról, a kiket szeretett, ábrándos kegyelettel szól; azon pillanatot, a melyben őt József genialis vallásügyi minisztere, van Swieten megcsókolta, élete legszebb pillanatának nevezi.

Kazinczy egy más tulajdonsága szintén több táplálékot talál a német költészetben, mint bárhol: a természet szeretete. Az érzés a természeti szépségek iránt Franciaországban először Rousseau *Nouvelle Heloise*jében mutatkozik, míg Németországban már a század elején vallanak Haller leíró költészetére és később Klopstock ódái a német nép élénkebb természet-érzékeire. Mathissonban, ki szintén kedvence és mintája volt Kazinczynak, már a természetnek beteges cultusa mutatkozik. *Werther*ben a természet élete mystikus rokonságban van a hős lelki életével; a természet egy második kitágult lélek. Kazinczynál a természet érzéke kora ifjúságától nagyon ki volt fejlődve; már mint iskolás gyerek órákig elmereng a Kárpátok szemlélésében.

Mindazon hajlamok és lelki irányok, melyek Kazinczyt leginkább jellemzik, a német irodalom megkedveléséhez és utánzásához vonzották. Érzelmességének, idealistikus világfelfogásának, a loyális és kegyelet mélyen szívében gyökerező érzésének, a természet ábrándozó szeretetének legjobban megfelelt az akkori német irodalom. Nem fogunk tehát csodálkozni, hogy Kazinczy a német irodalom conceptióját és a benne rendszeren kifejezett érzelmeket akarja irodalmunkba átültetni, nem fogunk csodálkozni, hogy ő is az uralkodó áramlattal úszik: kora és jelleme egyaránt ösztönzik a német iskola megalapítására.

Ha mindezt tekintetbe vesszük, meg fogjuk érteni, hogy Kazinczy mindezen befolyások alatt lángoló hazafiú letére, szellemileg egészen német embernek érzi magát. „Sie denken deutsch, da sie ungarisch schreiben“, mondja neki Molnár és Kazinczy ezt helybenhagyja. (*Levelezés Kissel* II. 57. l.) Kisnek pedig egyszer ezt írja: „Én azt az utat ohajtom nyelvünknek s literatúránknak, melyet a német tevé“. (II. 267.) Midőn József császár behozza a német nyelvet, nem szólal fel ellene, sőt hivatalt fogad el, mert czélszerűnek tartja,

hogy a magyar ember anyanyelvén kívül még a németet is megtanúlja, s így több műveltséget szerezvén, annál hatásosabban fejleszse saját nyelvét és irodalmát. Általában Kazinczy egész életén a német irodalomban élt. Német írókat idéz, leginkább németeket fordít és utánoz, német költők hatása alatt szeret leginkább sírni és német költőket állít fel mintául a magyar költők elé. Életének legnagyobb bálványa Goethe, fő vágya magyar Goethének lenni.

Ezeken kívül van még egy hajlama, mely a classikus irodalomban leli meg kielégítését: az abstract szép szeretete. Valami egyszerű tárgy vagy egyszerű, általános eszmék, kellemmel és világos, tetszetős rendben élénk állítva — íme a classikus művészeti fő jellege. Nem bonczol különös, bonyolított egyéni érzéseket, hanem beéri általános érzelmekkel vagy eszmékkel. Nem is tünteti föl az egész jellemet, hanem általános tulajdonságokat. Ez általános abstract szép szeretetéből magyarázhatjuk meg, hogy Kazinczy oly „mennyei költőnek” tartotta Kis Jánost. Valóban Kis egyike a legelvontabb költőknek; ő mindig a virtus és a barátság karján jár. Kazinczy sem vezet lyrai költeményeiben lelke mélyébe, nem mutat egyéni sajátságokat, hanem csak azt énekli, a mit kora szeretett: a szív szelíd érzékenységét, szerelmet, barátságot, bort és a természet szépségeit. Mennyire idegenkedett a valóban jellemzőtől, mutatja egy mondása Csokonai debreczeni szobra előtt: „Ez nem Csokonai; s az nem is szükség. A plastica nem a hasonlóságot tette céljává, hanem a szépítést.“*)

Általános szép érzés vagy eszme egyszerű, azaz nem részletekkel jellemző formában, ez Kazinczy műideálja. A ki a classikus művek formáját is annyira szereti mint ő, annál a csin, az elegancia érzelme is kifejlődik. Kazinczy nagy formaérzékenél fogva ezt akarja irodalmunkban meghonosítani.

Rendkívüli nagy fogékonyságával kapcsolatban van naivitása. Könnyen sír, könnyen lelkesül, könnyen megharagszik, de ép oly könnyen kibékül. Szeret csodálkozni, bámulni. 1812-ben, midőn már tegezi Berzsenyit, mégis így szólítja meg: Nagy férfiú! Máskor szeretetre méltó naivitással ezt kérdezi tőle: „Hát nem szaporodtál-e? Nem fogsz-e? Szaporodjál kérlek!“ (*Levelezés*. 38. lap.) Ilyen jóhiszemű naivitás-

*) *Magy. utak*. V.

nak tudható be az, hogy ő az ifjú, Apollóként ragyogó Wesselényinek fel akarja ajánlani nejét, mert ily kitűnő férfitől kíván fiat, vagy az, hogy nyelvújítását Columbus és Galilei fölfedezésével hasonlítja össze.

A felsoroltam jellemvonásokból már előre sejdíthetjük irodalmi működésének fő irányait: abstract, érzelmes költészetét, idealistikus világfelfogását, nagy formaérzekü, a csinra gondos prózáját, rajongó, lelkesedett kifakadásait és képtelenséget behatóbb jellemzésre. Hogy milyen alakban fejezi ő majd ki mindezeket? arra már fiatal kora felel. Kazinczynak három irodalmi szenvedélye volt: a levélírás, a fordítás és a bibliománia. Mind a három már gyermekkorában fejlődött ki, az utóbbira vonatkozóan ő maga is következő nagy igazságot mond: „Midőn visszaemlékszem e szenvedelmimre, erősebben hiszem, hogy szenvedelmink embrüöként fekszenek lelkeinkben. Az idő ezt sem fogyasztotta, sőt naponként növeli.“ (*Pályám emléke*. Kézirat. 13. lap.) A levélírás szenvedélye Kazinczynál valóságos atavismus; nagyapjától örökölte. Már akkor is, midőn még nem tudott írni, tollat vesz, kezébe, hogy disznókkal vegyült hieroglyphákat rajzoljon a papirosra: „levelet írok, mint nagyatyám!“ A fordító is már korán fordít; kis deák korában Gellert vallási értekezéseit, később tizenhét éves korában pedig Bessenyei *Podoc és Kazmirját*. Nagy fogékonysággal már ekkor is megérzi az idegen próza szépségeit, a csin és választékosság tisztelője már ekkor is átlátja a magyar próza kifejeletlen voltát. A nyelvújítás épen e nagy forma érzékénél fogva jön létre.

II.

A milyen az ember, olyan a széptani elmélete is. Nagy érzékenységgel karöltve jár finom érzéke a szép és a csin iránt, s minthogy nagy az érzékenysége ezek iránt, fogékonysága ellentétök iránt is nagy; nem csak a rút, de a csin hiánya is mélyen sérti e finoman hangolt lelket. Ezért nincs is valódi érzéke a népies iránt, hol a csint néha bizonyos egészséges durvaság váltja fel. Hajlamai aristocratikusak, a valódi művészet szerinte csak keveseknek való. Valóban a nagy közönség, mely csak elvétve foglalkozik a művészettel és álta-

lános eszmékkal, nem is érezheti a csínt, a csiszoltságot, a kellemet; ahhoz lelkes, hív, az abstract virtusért is lelkesedő férfiú kell. Kazinczy tehát oda nyomatja művei elé Goethének mondását, melyet mindig elérzékenyülve olvasott: „Werke des Geistes sind für den Pöbel nicht da“, arcképe alá pedig azt véseti, hogy elég keveseknek tetszeni. Nem akarván a nagyobb közönségnek írni, egyszersmind le is mondott arról, hogy valaha népszerűvé legyen. Ő kizárta a művészetből a népet, a nép pedig kizárta kedvenczei sorából őt, a kinek nyelve és eszményei előtte egyaránt érthetetlenek.

Ez elvéhez, hogy a költészet csak kevés kiválasztott ember tulajdona, járult még egy második, melyet szintén Goethetől vett: a szép emberiség (die schöne Menschlichkeit) elve. Goethe új emberi typust, új eszményt teremtett a német költészetben, melyet hiába keresnénk a keresztyénség többi nagy költőjénél: hiába Danténál, Shakespearenél, Calderonnál vagy Racinenál. Ez azon tökéletes, egészen harmonikus lélek, mely az ember érzéki és ideális hajlamainak egyaránt eleget tesz és mégis isteni nyugalomban marad, melynek nincs modern faj-jellege, mégis valóban emberi nemes alakban. Ilyen Iphigénia; egy görög isteni szobor, melyen már a keresztyénség hajnala ragyog. Az ilyen irányú műben a nemzetileg jellemző egészen kivész; Thoas király *Iphigeniá*ban oly kevéssé ázsiai ember, mint szolgája Arkas. Általános emberi alakok és érzelmek kifejezését tartotta Kazinczy a költő céljául, s midőn nálunk Kisfaludy Károlylyal a nemzeti elem felülkerekedik, akkor rosszalását fejezi ki Toldy előtt, hogy az „allgemeine Menschliche“ nincs már többé képviselve. Goethe művei közt is leginkább azokat bámulta, a melyek legtisztább kifejezői e szép emberiségnek: Iphigeniát és a márványszép, de márványhideg, mesterkelt Achilleust. Ilyen emberekkel szerette volna benépesíteni a magyar színpadot és eposzt, ezeknek minden emberit nemesítő érzelmeit szerette volna hallani a magyar lyrától.

Láttuk, hogy a szép és a csín túlságosan kifejlett érzéke Kazinczyt aristocratává tette; mint ilyen, ő a költőtől mindenekelőtt azt követeli, hogy ne ragadtassa el magát mindjárt érzelmei által, mint a plebs, hanem „bizonyos tartózkodással (edle Zurückhaltung) zengjen“. A költészet elveszti ez által közvetlenségét, de alkalmasb lesz bizonyos stylszerűsége.

Tárgya se legyen épen nemzeti vagy speciális lelki jelenség; a minden nemzettel közös érzelmeket állítsa elénk a költő, tehát általános érzelmeik abstract modorban, azaz nemes tartózkodással előadva legyenek tárgyai: a szív szelíd érzékenysége, szerelem, barátság, bor, a természet szépségei.

Erre vall az is, hogy Kazinczy különösen három költőt tartott utánzásra méltónak: Klopstockot, Goethét és Mathisson-t. Klopstock ódáiban az általános emberi érzelmeik megéneklése és a merész syntacticalai újítások nyerik meg tettségét; Goethe *Achilleus*ában a classikus külsőségek utánzása, *Iphigeniá*ban pedig a „schöne Menschlichkeit“ ragadta el; Mathissonban érzelmessége, tartózkodó modora és finom érzéke a természeti szépségek iránt vonzotta leginkább. Berzsenyinek is e három költőt ajánlja mintául: „Tartsd magad Klopstockhoz, Goethe verseihez és Mathissonhoz, kit ismersz.“ (*Levelezés*. 452.).

Kazinczy ugyan nem fejtette ki sehol széptani nézeteit a költészetről, de leveleiben foglalt tanácsai és bírálati tanúskodnak a fent összefoglaltak mellett.

A választékosság és csín érzéke, mely Kazinczyban szinte betegesen volt kifejlődve, vezette őt a nyelvújításra is. Kazinczy leginkább epigrammákat és sententiosus költeményeket írván, először a reflectáló költő szempontjából nagyon is érezte, hogy a magyar nyelv még nem áll az európai irodalmi műnyelvek színvonalán; nem elég kicsiszolt a fényes pointe számára, nem elég hajlékony az arany mondások méltóságos és mégis rövid, találó kifejezésére. Első rangú költőnk, ki a nyelvet örök gondolatainak kifejezőjévé tette volna és a nagy művész ihletevel költői nyelvet teremtett volna, mint Olaszországban Dante, Németországban Klopstock, Franciaországban Malherbe, addig még nem volt.

Kazinczyban is csak a nagy művész fogékonysága volt meg, de nem ihletése; minthogy nem emelhetette a magyar nyelvet saját költészete által költői sphaerába, legalább a külföldi nyelvek költői szépségeit akarta utánozni, tehát mintegy nyelvet akart csinálni idegen mintára. Minden nép életében bekövetkezik egy pillanat, a melyben bizonyos számú, eladdig előtte ismeretlen, abstract fogalmaknak megfelelő szókra szorul; Franciaországban a XVI. században Ronsard vezetése alatt történt ilyen nyelvújítás; a francia szókat vissza-

latinosítani és a latin szófűzés sajátosságait akarták a francziában is alkalmazni, de sikertelenül. Ez irányt és szélsőségeit csak Rabelais halhatatlan gúnnya tartotta fenn. A németben nem történt ilyen nagyobb nyelvújítási kísérlet; a német nyelv új fogalmak számára igen könnyen meghonosítja a latin szókat és tehát nem igen szorúl új gyártott szókra. A mi nyelvünk enyvező, agglutináló nyelv lévén, sokkal inkább érzi és nem törlesztheti oly könnyen, mint a német a latin szók végén a véragot, a mi föltűnik, ha a német *Statut, Grammatik, Kammer, Musik* kifejezést összevetjük a megfelelő magyar *statutum, grammatika, kamra, muzsika* kifejezéssel. Midőn Kazinczy a magyar nyelvet irodalmilag meg akarta újítani, már meglévő példákra és nyelvelméletekre támaszkodott. Az utánzásra felbátorító példákat eleinte a magyar, majd a latin és a német irodalomból vette; a nyelvújítás elmélete ellenben leginkább a korabeli német elméletek befolyásának tulajdonítható. Gyöngyösi Istvánból nem merithette Kazinczy elméletét, mert ez csak poetica licentiáknak mondja újításait, és nem akarja általánosan, hanem csak kivételesen alkalmazni; Barczafalvi Szabó Dávid ügyefogyott újításait pedig Kazinczy maga is elítélte; Révai nem újított, hanem inkább „régített“, azaz régi kihalt szólásokat ébresztett új költői életre; Virág Benedek és Baróti Szabó Dávid nem támogatták elmélettel különben is szerény újításaikat. Az egyetlen, ki bizonyos elvi szempontból más nyelvek analogiájára hivatkozva, a prózában is újított, Báróczi Sándor volt. Már a *Kassandra* előljáró beszédében indokolja újításait „a magyar nyelv szűk voltával, hogy más nyelv segedelme nélkül csak közönséges beszédünket is alig tudjuk folytatni s akaratumkat egymás között magyarázni“. *Kassandra* végén pedig következőkép támogatja újításait: „Ha a görögök újítást nem hoztanak volna be, soha annyira nem vitték volna tudományokat és az ékesszólásban úgy el nem híresedtek volna. A deákok nem szégyenlették a görögöktől kölcsönzött móddal ékesíteni nyelvöket. A francziák még mai napig is a görögből és deákból szedik a gyöngyöket, melyekkel nyelvöket gazdagítják s ékesebbé teszik írásokat; miért ne követhetnök hát mi is nyomdokukat, s ne újítanánk nyelvünkön; a minthogy valóssággal újítottunk is, mert csak kétszáz esztendővel ezelőtt nem volt nyelvünknek az az ékessége, mely most van; sőt

gyanakszom, ha vajon Scythiából, Attilával és azután a hét kapitányokkal kijött eleink megérthetnének-e bennünket akadály nélkül.“*)

Úgy látszik, hogy a magyar írók közül Báróczy példája, kit Kazinczy mesterének vallott, volt legnagyobb hatással reá. De még inkább megerősítette őt nyelvújító szándékában a németek, s különösen szeretett költőinek, Klopstocknak és Goethének példái. Klopstock valóban merész újító volt, és ódáiban önkényesen megzavarta a német szórendet és nyelvi rakonzátlanságai által még inkább elhomályosította úgy is plastikátlan gondolatait. Nyelvújítása, a szók merész széthányása azonban nem igen talált utánczót a német irodalomban. Goethe szintén használt, de csak elvétve gallicismusokat, a jobb német írók azonban, még azok is, kik mindent bámulnak Goethén, nem igen utánozták e sajátságát; a nyelvgeniusza még egy Goethének geniuszát is legyőzi. Voss, kinek a példájára Kazinczy szintén hivatkozik, egészen el akarta görögösíteni a német nyelvet, de teljes kudarcot vallott. Klopstockot még megezáfolták, Vosst már kinevették. Azt, a mit Goethe elvétve használt, az idegen szólások és fordulatok szószerinti fordítását, azt Kazinczy a magyar nyelv nagy szabású regenerációjára akarta használni; ő ez által egy varázstétellel hajlékony, mindent kifejező, kiművelt irodalmi nyelvvé akarta emelni. Szentgyörgyinek ezeket írja: Mit, hát a német írók nem újítanak? Klopstock mondá: Man lerne mich verstehen! Wieland *Menanderjében* új flexiójú, soha nem hallott szók és constructiók vannak. *Clavigo* tele van gallicismussal. Ezen szerinte oly kevéssé kell megbotránkozni, mint azon, hogy a színészek Clavigót spanyol öltözetben játszzák.**)

A nyelvújítás példáit Kazinczy tehát részint a német irodalomból vette, általánosítani akarván, a mit Klopstock és Voss gyakran, Wieland és Goethe ellenben csak elvétve hasz-

*) *Báróczy S. művei.* 1813. I. és VII. k.

***) Kazinczy a legkülönbözőbb német írókra hivatkozik nyelvújításának támogatására. Bürgerre, *Levelei Kishez.* I. 71. Goethére, *Dayka versei.* *Előszó.* XXVI. lap. *Levelei Kishez.* I. 50., 73. *Tud. Gyűjtemény.* 1819. XI. kötet, 16. és 22. lap. Wielandra, *Levelei Kishez.* I. 75. Lessingre és Schillerre, *Dayka versei,* XXV. és *Tud. Gyűjtemény.* 1819. XI. 22. Vossra, *Levelei Kishez.* II. 137. Klopstockre, *Levelezése Dessenffyvel.* I, 116.

náltak: más nyelvek idiotismusainak szószerint való fordítását. A nyelvújítás elmélete ellenben egészen német befolyás alatt keletkezett; Kazinczy voltaképp csak ismétli vagy túlozza Klopstock, Wieland, Herder és Voss nézeteit a nyelvről. Kazinczy valamint a példákra, úgy az elméletre vonatkozóan szintén idézi a főtebbieket, de inkább csak leveleiben.*)

A nyelvújítás egész elmélete voltaképp már megvan Herder következő szavaiban: „Man bilde unsere Sprache durch Uebersetzung und Reflexion. Unsere Sprache kann unstreitig von vielen anderen was lernen, in denen sich diess und jenes besser ausdrücken lässt; sie kann von der Griechischen die Einfalt und Würde des Ausdruckes, von der Lateinischen die Nettigkeit des mittleren Styles, von der Englischen die kurze Fülle, von der Französischen die muntere Lebhaftigkeit und der Italienischen ein sanftes Mahlerische lernen.“**)

Kazinczy is át akarja ültetni a magyarba az idegen nyelvek szépségeit és ez által leghathatósabban véli emelni a költői sphaerába: „Lessing, Klopstock, Goethe, Wieland, Schiller, Voss mennyi graecismust s gallicismust vittek be nyelvökbe s neologisálásuk által mint tették nyelvöket a Hans Sachséhoz hasonlatlanná; . . . . de a ki nyelveket ért, vegye elő (Goethe) írásait s csodálja, hogy ő a görög, a római, az olasz, a spanyol, az angol, de leginkább a francia nyelvek virágait mint egyesítette a német nyelv virágaival és hogy ezek a sokféle virágok az ő írásaiban mely gyönyörű játékot tesznek.“***) Már midőn Gyöngyösi *Palinodiáját* olvasta, fogamzott meg benne azon eszme, hogy a magyarban is ilyen internationalis játékot kell ragyogtatni. „Minél tovább olvasám, annál inkább győződtem meg a felől, hogy magyarul is csak az írhat szépen, a kinek írásán az idegenek szépségei átsugárlanak. Mert nem ez teszi-e széppé a *Palinodia* említett négy sorában azt a latin szépségek után ejtett beszédet?“†) Midőn fogságából kikerült, átlátta, hogy a magyar nyelvnek

*) Herder nézeteire magasztalóan hivatkozik: *Levelei Kishez*. I. 22. Wieland Adelung ellen írt dissertatiójára, melyet le akart fordítani: *L. Kishez*. II. 178. Klopstockra és Vossra, *Levelezés Dessewffyvel*. I. 116.

**) Herder: *Fragmente zur deutschen Litteratur*. I. 13. §. és az első gyűjtemény végén.

***) *Dayka versei*. XXVI. lap.

†) *Életem pályája*. Bekötött kézirat, 282. l. Akadémiai kéziratár.

az idegen szépségekkel való illetén bővítése — mint már Herder mondá — leginkább fordítások által eszközölhető. „Hét és fél esztendő veszvén el örök munkátlanságban, de nem contemplatiók nélkül meggyőződém az iránt, hogy nyelvünket és literaturánkat mostani korában semmi nem gyarapíthatja inkább, mint ha a régiség és a külföld classikus íróit minél nagyobb gonddal fordítgatjuk. A mi itt főczélnak látszhatnék, hogy a csodált műveket, lefordítván, magunkévá tegyük, az czél ugyan, de csak másodrendű; a főczél az, hogy a dolgozás alatt nyelvünk bővüljön, simúljon, szépüljön.*)

Ő maga is irodalmi cosmopolitismusnak nevezi ezt.

„Mint hogy a classikus és a modern irodalom minden művelt ember irodalma, a szólások e közössége ki fog emelni a hazafiség szűk köréből a cosmopolitismus magasabb régióiba. A külföldi physiognomiának magasabb báját adunk a color patriae által.“ (Kazinczy német levele báró Retzer Józsefhez a Glottomachus akadémiai kéziratában.) Kazinczy még Voss graecisáló fordításaira is hivatkozik: „Voss Homerje görög. Annak is kell lennie, mert ellenkezőleg olyan volna, mintha a Voltaire *Mahometjét* a magyar színjátszók mentébe, dolmányba, csizmába öltöztetnék vagy olyan ruhába, mint a mi papjaink hordanak.“ (Kazinczy *Pandektái*. Kézirat, VI. köt.)

Nagy, szinte végzetes befolyással volt Kazinczyra Wieland nyelvészeti pöre, korának leghíresebb német philologusával, Adelunggal. A pedans Adelung t. i. nagyon is szűk határok közé akarta szorítani a költő nyelvbéli szabadságait. Azon általában helyes tételből kiindulva, hogy az irodalmi nyelv mindig a leggazdagabb és legműveltebb vidéknek a nyelve (mint például Róma, Toskana, Isle de France a latin, olasz, francia nyelvre nézve), azt feszegette, hogy az írónak nincs befolyása a nyelvre, a tájszólás szavait alkalmazni pedig annyit tesz, mint megrontani az irodalmi nyelvet. E nézet ellen Wieland 1782-ben saját folyóiratában a híres *Teutscher Merkurban* Kazinczy nagy örömeire felszólalt. Wieland szerint az író az, a ki a nyelvet tisztítja, csiszolja és a tökély lehető legmagasb fokára emeli. A nagy író nem rabszolgája, hanem törvényhozója a nyelvnek. Crebillon, Montesquieu, Buffon ép az által, hogy lángelméjük gondolatait, érzelmeit a nyelvben

*) *Pályám emléke*. Kézirat.

kifejezték, oly formákat adtak neki a minőket addig nem bírt. A nyelv illetén újításának csak a nyelv természete és a helyes gondolkozás, valamint a jó stíl elvei vetnek határt. Mindig csak a jó írók alakítják valamely nép valódi irodalmi nyelvét, a mi igen szükséges, mert minden nép új meg új fogalmakat szerez magának, új érzelmeket fejleszt, új árnyalatokat különböztet meg, tehát új szókra is szorul. Különösen szükséges ez olyan népnél, melynek irodalma csak fejlődő felben van. Nem lehet követelni, hogy az ilyen nyelv költői, történetírói és philosophjai azon csekély számú írók nyelvére szorítkozzanak, kik eddig az illető nyelven írtak. A nyelvjárások különösen becses források az új fogalmaknak megfelelő új szók alakítására. A nyelv e tökéletesbítése az ízlés műve a műzsák közreműködésével. *)

Kazinczy mindez elveket magáévá tette, és ha nyelvújításáról beszél, rendesen hangoztatja.

De nem csak a korabeli német költőkből, hanem a nagy archaeologus Winckelmann műveiből is meritett Kazinczy érveket a nyelv újjászületésének merész elméletére. Winckelmann a *Gedanken über die Nachahmung griechischer Werke* című füzetében azt bizonyítgatta, hogy az újkori művésznek okvetetlenül a görögöket kell utánoznia, mert azok nem csak szép mintákat, hanem a léleknek bizonyos fenkölttségét és oly stiltörvényeket bírtak, melyek nálunk már nincsenek meg. Kazinczy átvitte Winckelmann gondolatmenetét a nyelvre is; ha a képzőművészetben csak az valódi művész, a ki az antik példák után dolgozik, akkor a prózaírónak is, ki szintén művész, szintén példák után kell dolgoznia. Valamint a szobrász görög szellemben és görög stiltörvények szerint dolgozza fel anyagát, a követ, ép úgy a költő is idegen szellemben és idegen stílusban művelheti az ő anyagát, a nyelvet. Midőn Kazinczy Bécsben az antik szobrokat nézi, akkor, mint ő maga írja Dessewffynek, „elveszvéen csodálatban, új argumentumok gyűltek lelkemben a neologismusok mentségére, védelmére és a puristák kárhóztatására“. Mért nem írhatunk német vagy francia stílusban, így gondolkozhatott Kazinczy, ha görög stílusban faragunk szobrot?

*) *Teutscher Merkur*. 1782. november-december. Kivonat a 161—209-dik lapokon mondottakból. Kazinczy is fölismerete, hogy e pseudonym czikk szerzője maga Wieland.

Kazinczy nyelvújítása szoros kapcsolatban áll azon nézettel a nyelv lényegéről, melyet a múlt század magáénak vallott. Hogy a nyelv egy hosszú fejlődés eredménye, hogy az nem találmány, hanem keletkezett, mintegy nőtt bizonyos törvények szerint — ez mind csak a mi századunk meggyőződése. Hogy Kazinczy a szókat, melyek természeti productumok, az ő csinálmányaival akarja pótolni, épen a nyelv mivoltának nem ismerésében leli mentségét. E felfogás általános a múlt században; Klopstocknak, Vossnak sincsenek tisztább fogalmai a nyelvről, mint Kazinczynak. Ép ezért ne ítéljük el Kazinczyt a nyelvújítót, hanem értsük meg.

Kazinczy a theoretikus, ép úgy mint Kazinczy a költő egészen a múlt század embere; azon századé, mely oly sok nagy dologba fogott a nélkül, hogy elég ereje volna fellengős terveit megvalósítani, melynek oly sok nemes eszméje és oly kevés történeti érzéke volt, hogy mindent, a mi önkénytelenül fejlődött, a mi mintegy természeti törvények szerint nőtt, önkényes emberi intézménynek tartott: az államot, a vallást, a nyelvet. Abstract elméletből kiindulva javítani akarnak a múlt század idealistikus emberei mindezekben, hisz a vallás csak néhány merész csalása, az állam pedig önkéntes szerződés alkotta szövetség, a nyelv conventionalis eszköz. Tehát helyettesíteni kell a vallást a racionális magyarázatokkal, az államot új alapokra kell fektetni, a mint ezt Jean Jaques Rousseau álmodta; hazai nyelvünkön pedig túlteszünk, új nyelvet alkotunk, mely internationalis szépségekkel van felczizomázva. Mindnyájan gyökeresen újítani akarnak olyas valamit, a mit csak a századok lassú processusa változtathat meg ennyire; az ész erőt akar venni a dolgok természeti fejlődésén. A loyális Kazinczy e tekintetben ép úgy viseli magán a felvilágosodás századának bélyegét, mint akár Robespierre; az utóbbi társaival theoriák alapján, a történelmi fejlődés mellőzésével új államot, az első pedig a nyelv örök törvényeinek tudata nélkül új nyelvet akar teremteni. A dolgok természetes folyamatán azonban nem lehet mesterkéltén megváltoztatni; a ki mégis megkísérli, olyan mint az, a ki el akarja altatni a dühöngő vihart, vagy megőrizni a tenger kavargó hullámaint. *)

---

*) Szerző igen helyesen mondja, ne ítéljük el Kazinczyt, a nyelvújítót, hanem értsük meg, de maga, bár nem igyekszik teljesen megérteni,

III.

Kazinczynak inkább költői fogékonysága van, mint költői tehetsége; receptív tehetsége igen nagy, produktív ereje igen csekély. Lyrája az általánosítások által halványra betegített leány, ki a németeknél tanult szeretni és a latinoknál lelkesülni. Gyöngye lantja csak érzékeny, gyöngéd ember kezébe való; durvább kéz szétörné. Húrjai is csak művelt, lelkes és hív férfiak számára pendülnek meg, kik gyöngéd lelkesedéssel hallják és megértik, hogy a lantjáték egyik fő szépsége a remiscencia. Erősebb, szenvedélyesebb hangot hiába várnánk; a lyra Kazinczynál nem valami erős egyéniség kifejezője;

---

mindamellett elítéli. Annyi bizonyos, hogy Kazinczy ízlés- és nyelvújítására nagyon befolyt a XVIII-ik század szelleme, mely nem egy irányban erőszakosan szakított a múlttal. E szellem bátorítá Kazinczyt, hogy idegen szépségeket ültessen át nyelvünkbe és új szókat alkosson. De Kazinczy nyelvújításának van még más oldala is: régi szókat elevenített föl és több szerencsével és ízléssel, mint Révai, tájszókat általánosított, a mihez Révainak nem volt érzéke. Vajon ebben nem nyilatkozott-e legalább is annyi conservatív hajlam, mint a mennyit az új orthologia bajnokainál találunk, kik e pontban kénytelen-kelletlen Kazinczy követői, bár éppen nem vallják be? Szerzőnk pálczát tör Kazinczy nyelvújítása fölött s úgy látszik, hogy azon új orthologusok közé tartozik, a kik a *Nyelvőr* körül csoportosúlnak. Ő is, mint ezek, az egész nyelvújításban csak egy nagy tévedést lát, melynek nem volt semmi jó oldala. Ez lehet egyoldalú polemikus szempont, de semmi esetre sem irodalomtörténeti. A nyelvújítás elleni visszahatás egyébiránt nem új dolog nálunk, de mindeddig megtartott bizonyos határt. Midőn a nyelvújítás diadalra jutott, még Kazinczy életében megkezdődött ellene a visszahatás. A jobb költők Vörösmartytól Aranyig többé-kevésbé e visszahatás képviselői; a jobb prózáírókban is megtalálhatni ezt, bár nem oly nagy mértékben; az ötvenes és hatvanas években néhány nyelvész elnéletli téren is küzdött ellene, de egészen elítélni senkinek sem jutott eszébe. E dicsőség egészen a *Nyelvőr* híveié, a kik éppen úgy gyűlölik a nyelvújítást, mint a Bourbonok a forradalmat, de a mint ezeknek, úgy nekik sem fog sikerülni teljesen visszaállítani a régi rendet. Mindenesetre orthologjaink igen ismerve elmélete éppen nincs összhangban igen is tág lelkiismeretű gyakorlatukkal. Elítélni a nyelvújítást, semmi jót nem találni benne, mégis használni szókincsét, valószínű irodalmi képmutatás. Íme szerzőnk is elítéli a nyelvújítást, de tanulmányában több új szót találunk, mint Kazinczy irataiban, majdnem annyit, mint a *Nyelvőr* czikkeiben. Józanságot predikálni és minden nap lerészegedni nem éppen összeférő dolgok. — Szerk.

költeményei nem is vezetnek minket egy fájdalomtépett, érzelmei által hányt-vetett lélek mystikus mélységeibe, hanem az általános érzelmek körében mozognak, és óvatosan kerülnek minden erősebb jellemző, minden egyéni vagy specialis nemzeti vonást. A classikai iskola és a „schöne Menschlichkeit“ törvénye nem tűri a nemzetit, csak ha mint általánosabb érzelem, mint hazaszeretet jelenik meg. A nemzeti és egyéni részletek mellözése természetes. Kazinczy a classikusokat utánozza, de a classikus költészet más szellemi élet, más uralkodó hangulat kifejezője; ha tehát Kazinczy mégis alkalmazni akarja a classikus kifejezést és alakot, akkor költeményéből minden egyéni, minden nemzeti jellemzetest le kell nyirbálnia, csak hogy beleszoríthassa a classikus formába és modorba, mely különben nem alkalmas a modern költészetre. A classikus irány győzelme általában mindig a jellemző rovására történik; valódi modern magyar ember érzelmeivel és gondolatkörével nem fér a classikus skémába, tehát általános embert csinálunk belőle, kinek általános érzelmei, a szerelem, a barátság, a hazaszeretet nem ütköznek a görög vagy római felfogásba és tehát nem is ütköznek a classikus alakba, mert a görögöknél és latinoknál is megvoltak ez általános érzelmek és természetesen költészetökben is kifejezést találtak.

Kazinczy nem volt közvetlen költő, rendesen csak akkor énekel meg valamely eseményt, ha már több év választja el tőle. Ez az oka, hogy költeményeiben bizonyos hidegséget érezünk, mely távol van Goethe objektivitásától, ámbár összehasonlították vele. Goethe a legmeghatóbb eseményt mindjárt objectiv dallá változtatja, mintegy megjegecesíti meleg érzelmeit a költészet forrásában. Ezért költészete olyan igaz, mint maga az élet.

Kazinczy ellenben nem emeli a pillanat hatását költői régiókba, hanem később, évek után és a reflexióból kiindulva énekel meg egy eseményt (Például *Uj lánca*). Általában lelke költeményeiben latens maradt, utánérzett, az iskola szerint énekelt, mint a madár, mely eitanúlt melodiákat fütyül. Nem igen adja saját egyéniségét, hanem vagy Horatiusét, vagy Goetheét, vagy leggyakrabban a német anacreontikusokét. Ilyen költőnek nem is lesz határozott, állandó költői jelleme; minden stílus rendben megnyeri tetszését és utánozásra ösztönzi. Kazinczy e nagy hajlékonyságának kell pró-

bálgatásait és kapkodását a költészet legkülönfélébb nemeiben betudnunk.

Első költeményeiben még egészen a német anacreontikusok gondolatkörében mozog; könnyű modor, könnyű tárgy dallamosan előadva. Szerelem, bor; bor, szerelem. Kazinczy általában a könnyű genreben volt legkiválóbb a sonetten kívül, a rövid dal és az epigramm felett meg legjobban érzelmes és reflexiókat szerető hajlamának. Még ott is utánozza a múlt századbeli német anacreontikusokat, a hol középkori magyar lovag nevében szól, mint a keresztes Bálint vitéz szerelmi levelében. Vegyék kezökbe Gleim, Uz, Salis valamely szerelmi dalát s mindjárt szemökbe szökik, hogy a genre ugyanaz; gyöngéd sóhajtások, epesztő vágyódások, melyek néha könnyen megérintik a frivolitást. A motivum is, hogy a költő szeretné madár gyanánt kedvesét meglátogatni, a német anacreonisták kedvencz motivuma. E mellett Kazinczy, mint a német anacreonisták is, még egészen a classikus kifejezésmodor nyügében sínlődik. Chloe keresi a sóhajtozó Philemont; a költő nem akar a „felduzzadt Ares táborában fényleni; a vak Ate szabdalásba vette, Eros kínjait érzi“ stb. Legföltünőbb a lelketlen mythologiai apparatus alkalmazása a *Hít szarában*; Kazinczy itt még nem talált keresztyén érzelmeihez illő alakot és classikai modorban fejezi ki jámborságát: az istenekhez fordul, kik megrendítik Újhely meg a Hegyalja tornyait és kizökkentik medréből a Tiszát. Ezután mindjárt Zeusre és az Aetnára hivatkozik. Kazinczy még nem bír a maga módjára jámbor lenni, hanem idegen, latin minta szerint fejezi ki istenfélelmét, mert csak ezt tartja költőinek.

Kazinczy nagyon sokféle genreben próbálkozott; a könnyűben azonban nem elég könnyű, a nehezebb, sententiósus nemben pedig már nehézkes. Bordalait — attól tartok — víz mellett írta. Epistolái egészen prózaiak; értekezések, melyeket bizonyos erőltetett stil nem tesz költőiekké. A mit legjobb epistolájaként szoktak idézni, a *Berzsenyihez* című csak mértékbe szedett metrika. Általában epistoláit nem igen lehet Horatius epistolái mellé állítani, melyek természetesek, könnyűek. Kazinczy egyénisége is elűt a Horatiusétól. Úgy viszonylanak egymáshoz, mint egy Augustus korabeli világias, skeptikus, frivol udvaronc egy múlt századbeli ábrándos, sentimental, idealistikus némethez. Epigrammjait ugyan nem

olvassák már, de még dicsérik, ő maga is azt mondja rólok, hogy „nem rosszabbak Goetheénél és Meleagerénél“; pedig kevés kivétellel alig találunk bennök egyebet, nagyhangú, de feszes elmésségnél. Kazinczynak általában nincs alakító ereje vagy inventiója; költészete nem gazdagon bugyogó forrás, hanem vízi szivattyú, mely nagy nehezen és csak retyegve működik. Ő vagy valami minta után érez, vagy egyszerűen utánkölt, ritkán eredeti és majdnem mindig mesterkéltséggel.

Míg könnyebb lejtésű verseiben a német anacreontikusokat tartja szem előtt, a sonettet Bürger példájára honosítja meg nálunk, *) magasabb röptű verseiben pedig Goethét utánozza, kitől átvette a szabad lejtésű mérték nélküli hymnus-stilust, melyet Goethe *Prometheus, Harzreise, Kronos* című költeményeiben használt. A szabad rythmus hullámverését érezhetjük például *A lengeséghez* című ódában mindjárt a kezdetén:

Kazinczy :

Ki viselhetné el
Élte súlyait,
Hahogy isteneink
Téged nem adának
Az emberi nemhez
Vádlott, feddett,
Kárhoztatott
Kedves lyánya az égnek.

Goethe :

Welcher Unsterbliche
Soll der höchste Preis sein ?
Mit niemand streit' ich,
Aber ich geb ihn
Der ewig beweglichen,
Immer neuen,
Seltsamen Tochter Jovis,
Seinem Schosskinde
Der Phantasie.

Vagy *A bűnösökben* :

Boldog az, a ki
Néki szabott
Szűk vagy tág határon
Soha túl nem lép
És istenekhez
Nem mérkezik.

Denn mit Göttern
Soll sich nicht messen
Irgend ein Mensch.

A borz és az evet című mese szintén Goethe befolyása alatt készült; az alap gondolat Goethe remek *Adler und Taube*

---

*) Az első magyar sonett Kazinczy *Az én boldogítóm* című sonettje, mely, mint ő maga mondja, Bürger mintájára készült. Csokonai ugyan még Kazinczy előtt írt sonetteket, de ezek nem feleltek meg egészen a sonett formájának.

czímű allegorikai meséjéből való. Mind a kettőnek alapgon-
dolata, hogy a közönséges ember nem ítélheti meg a lángeszű
költői lelket, mert nem hatolhat ennek sphaerájába. De minő
nagy és jellemző a különbség a két mese közt! A mi Goethé-
nél egy lángelme ittas hymnusa, az itt egy oktató prózai,
aesopi mese keretébe van szorítva; Kazinczy nem ér reá
részletezni vagy jellemezni, hanem a véghez siet, mintha a
költészetben a végzél és nem az út volna a fontos. Goethénél
az egész helyzet költői, mi megértjük annak a gyönyörét,
hogy a sas hatalmas szárnycsapással, a villámtól ragyogó
szemmel a naphoz emelkedik, és értjük a közönséges élet
gyönyöreit, melyeket a virágos, hús myrthus-berek vezet sze-
münk elé. Kazinczy szintén mesében akarván kifejezni ugyan-
azt az eszmét, az állattanban valami fákon mászkáló emlőt
keresett, hogy mint a genie képviselőjét ellentétbe helyezze
egy phlegmatikusabb állattal. A napnak néző sas helyét egy
aesopusi reflexiókkal kitömött borz pótolja. Goethe eszme-
menetelének rideg váza megmaradt, de a részletezés, melyben
a költészet és a jellemzés rejlik, elmaradt. A színekben dús
költői mese helyett száraz beszélgetést hallunk, mely nem
épen elmésen kifejezett pointe-tel végződik. Kazinczyt az az
eszme ragadta meg, hogy a közönséges kaliberű ember nem
érti a nagyratörő geniet; Goethét alkalmasint fenségének
érzete szemben a kis látáskörű emberek meglegedésével ösz-
tönözte meséjének megírására. Kazinczy abstract gondolatból
indult ki, Goethe erős érzelemből, mely egyedül képes reme-
ket teremteni.

A szórend igen szabad alkalmazását, a szavak össze-
visszahányását a költői stilusban Kazinczy saját vallomása
szerint csak ifjúságának kedvencz költője, Klopstock példája
után merte alkalmazni, ámbár a magyar szórend már Baróthi
Szabó Dávidnál is czigánykerekezik. Kazinczy itt áthágja a
licentia poetica korlátait, miről mindjárt híres epistolájának
e kezdete tanúskodik:

„Kedvelt híve, Buczym, Wesselényinek, a te barátod,
Hogy te magad hallgatsz, hogy hallgat, Kornisod érzi.“

Nem ép olyan nevetséges-e ez, mint midőn Klopstock a
zürichi tavon ekkép énekel:

Hallers Doris, sie sang, selber des Liedes werth,
 Hirzels Daphne, den Kleist zärtlich wie Gleimen liebt,
 Und wie Jünglinge sangen
 Und empfanden wie Hagedorn.

Kazinczy e tekintetben is csak német minták után mert egy latin sajátját utánozni.

A *Törisek és virágok* megírásánál Kazinczy előtt Schiller és Goethe *Xeniái* lebegtek. Goethe lemond olympusi nyugalomáról, Schiller kilép ideális eszmevilágából és győzedelmes haragjokban daliásan küzdve, aranyos nyíllal szíven találják ellenségeiket: a pedanteriát, az elfogúlt orthodoxot, az irodalmi léhaságot. Kazinczy is ilyen eszközzel akart harcolni a nyelvújítás mellett és ellenségeinek tövis koronát, híveinek pedig virágkoszorút akart fonni epigrammákból. A *Törisek és virágok* tövissei azonban nem szúrnak vérig, virágai pedig igen gyér számban teremnek. Az egész gyűjteménye a nagyrészt mesterkelt mondásoknak; hexameterai jobbak, mint a Goetheéi, de sem tartalmokra, sem nyelvökre nézve nem állíthatók a *Xeniák* mellé.

Goethe azonban csak a múlt század utolsó tizedében vett erőt Kazinczy lelkén; ifjúkora Klopstock és követőinek csillagzata alatt állott. Kazinczy ekkor a *Messiason* kívül Salis, Hölty, Mathisson költészetét bámulja leginkább és ezekért rajong. A kissé erőltetett Goethe-cultus csak századunk elején fejlődött ki nála; ifjú és még férfi korában Klopstock és a föntebbi másodrendű költők képviselik Kazinczy szemében a modern költészetet, kik költeményeiben is több nyomot hagytak, mint Goethe. Midőn 1789-ben a Balaton vidékét beútazza, Bodmerről, Breitingerről és Gessnerről álmodozik, Goethét még nem említi. 1794-ben Salisnek egy ostobán frivol szerelmi dala egészen elragadja. Hölty valóban német sentimentalis dalában: *Mich träumts ich wär ein Vögelein* mennyei édességet talál. Berzsenyinek elküldi Hölty költeményeit utánzás végett, később Hölty arzképével tiszteli meg; Csokonainak, kiből szerinte még Horváth Ádám lesz, elküldi Kleist és Bürger műveit, „hogy ezeknek példájok szerint dalljon“. Ez időben még nem igen hivatkozik Goethe-re, csak elvéve 1794-ben említi a *Testvéreket* (*Die Geschwister*). „Ennél édesebb darabot nem ismerek, ez nekem valóságos szerelmem“, írja Kisnek. Ez időtől kezdve mind inkább meg-

szereti Goethét. 1804-ben már legkedveltebb költőjének nevezi. Századunk második tizedében már tökéletesen ki van fejlődve a Goethe-mánia. Berzsenyinek azt írja, hogy imádja Goethét; Kisnek pedig: „Goethe nekem legfőbb bálványom. *Velencei epigrammjait* örökké új gyönyörrel olvasom, valamikor szemem elé akad. Csak lásd mit tudna teremteni a *Vier Jahreszeitenben*“. Dessewffy szerint nem tiszteli elegendőképp Goethét: „Olvasd a Goethe *Achilleiszát*, olvasd epigrammáit, olvasd elegiáit s telj el tisztelettel Goethe iránt. Egy nemzet sem mutathat ily classikus dolgozatokat“. Ezenkívül még az *Iphigeniát* is magasztalja, sőt tiszteletére leányát Iphigeniának kereszteltetvén, az antik névhez modern tárgyat csatol.

Föltünő és jellemző, hogy mit tartott Kazinczy Goethe legkitünőbb műveinek: egy sablonszerű, halvány vígjátékot: *A testvéreket*, a *Velencei epigrammákat* és egy hideg, lelketlen másolatot az antik művészet után: az *Achilleiszt*. Kazinczy a költői művekben nem a szenvedélyt, hanem a stilust kereste. A könnyen átlátszó, szabályos, bizonyos hideg méltóságú sententiosus antik stilus felelt meg akkorában leginkább költészeti felfogásának. A classikus költészetből és a német érzelmességből oly eszményt alkotott magának, mely a legkülönösebb ítéletekre bírja. Még 1808-ban midőn *Himfy dalaitól* már hangzott az ország, s a genialis Csokonait mindenütt, a hol érdeklődés volt az irodalom iránt, olvasták: még ekkor is a classikus műveket másoló Virág Benedeket, az abstract Kist és Daykát, kibem Kazinczy a Hólyre emlékeztető vonásokat szerette, tartja a legnagyobb magyar költőknek. Ellenben „Csokonainak minden műve mázolás“. *) Hisz Csokonai nem járta a classikus ösvényt, hanem maga mert érezni, goldolkozni, néha maga alkotott formát költészete számára és nem kendőzte műzsájának arcát a nyelvújítás internationalis festékével. Berzsenyi legkiválóbb ódája, a *Fohászkodás* szerint „messze alatta van a tárgynak.“ **) Persze midőn Kazinczy hasonló ódát írt (*A hit szava*), akkor jámbor keresztényen létére a szokásos mythologiai apparatussal fogott hozzá: Fölhívta az isteneket, Tellus szülöttjeiről szólt, Zeusról, Enceladesről, a Tisza és a Hegyalja mellett fölemlítette az Aetnát és a Phle-

*) *Lev. Dessewffyvel*. II. 234.

***) *Lev. Dessewffyvel*. II. 248.

getont. Vörösmartyt sem bírta kellően méltányolni; nem érezte, hogy egészen más fajta költő, mint az eddigiek. A külföldi irodalomról is hihetetlen ferde ítéleteket mond. A legjobb francia írónak Marmontelt tartja, Goethe *Plundersweili* vásárját egy sorba helyezi *Fausttal* és *Tasso*val. *)

Goethénél a classikus tárgyak vagy a classikus költészet utánczásai tetszenek legjobban Kazinczynak; Schiller művei közt a *Don Carlost* tartja remeknek. Ennek tárgya vagy formája ugyan nem classikus, de általános és érzelmet dicsőít, mely iránt a múlt századnak és Kazinczynak is nagy fogékonysága volt: a rajongó barátságot. Különben nem kedvelte Schillert annyira, mint Goethét: „bizony, ha Schiller voltam volna, — így nyilatkozik egyszer Kis előtt, — nagy részét verseinek elégettem volna“.

Kazinczy nagy érdeme nem műveinek aesthetikai becsében, hanem buzdító hatásában rejlik; egy fejlődő irodalomra nézve különösen nagy áldás ilyen korlátozó, bíráló és lelkesítő központ. Kazinczy e részben olyan szerepet játszik, mint Franciaországban Boileau, Németországban Gleim. Boileau sem emelkedik a költészet magasabb csúcsaira, ő sem hatol be a művészet legmélyebb titkaiba; de azért Lafontaine szíves mosolylyal hallgat elmés megjegyzéseire, Racine elragadtatva köszöni meg bírálatát, és Molière is gyakran fordul tanácsért a jó ízlés ez élő codexéhez. De Kazinczy nem csak jó tanácsadó, mint Boileau, hanem buzdító, izgató protector is, mint Gleim. Igaz, hogy nem küld a szegényebb sorsú költőknek egy-egy darab kalácsot és itatós papirosba hajtott ezüst tallért, mint Gleim; de munkásságra tüzeli őket, felbátorítja dicsérete által és elküldi nekik azon német költőket, a kiket ő utánozni üdvösnek tart. Személyesen ugyan keveset érintkezik híveivel, mert egy félreeső faluban Banyicskán (Széphalom) lakik, és nem is lehetett azon nagy közvetlen hatással, melyet csak a nagy egyéniség szülhet; de haláláig minden nevezetesebb magyar íróval, kivéve Kármánt, levelez és mindegyikre hat. Hatását azonban nem szabad túlbecsülnünk; Csokonain nem igen fogott Kazinczy tanácsa, Kisfaludy Sándor legalább a nyelvújításban határozott ellensége, Vörösmartyra pedig általában nem igen volt hatással. De még barátai körében is

*) *Lev. Desszuffyvel*. I. 183., 208.

oppositióra talál: Szentgyörgyi ellenzi nyelvészeti, Dessewffy pedig aesthetikai nézeteit. Gróf Dessewffy József különben e korszak legérdekesebb emberei közé való. Ő sokkal tágabb látáskörű Kazinczynál és talán legműveltebb embere hazánknak a század elején. Ismerte és áttanulmányozta a világirodalom legkiválóbb termékeit, míg Kazinczy voltaképp csak a latin és német irodalmat ismerte. Azon nagyon is hosszú levele, melyben védi a francia irodalmat Kazinczy vádjai ellen különösen gazdag, finom és talpraesett megjegyzésekben, többek közt igen találóan magyarázza a francia irodalom világosságát és szabatoságát az irodalom és társas élet összefüggéséből. Voltaire érdemeit oly tökéletesen fogta fel, hogy még ma, száz éves halálünnepe alkalmával sem mondhatunk a főbb pontokban többet a ferney patriarcháról. A német irodalomról is sok helyes aperçut mond, ámbár Goethe remekműveivel csak később ismerkedett meg, Lessinget pedig általán nem ismerte. Noha nem igen kedveli a német irodalmat, mégis az elsők közé tartozik, kik már 1819-ben Grillparzert lelkesedéssel üdvözlik első irodalmi föllépése alkalmával. Kár, hogy e rendkívüli ember — mint ő maga is panaszkodik — nem talált nagyobb szabású hatáskört, minélfogva élete végén a tétlen genialis emberek réme: a búskomorság és a hypochondria erőt yett rajta.

Helyes ítéletekre nézve Dessewffy levelei fölülműlják a Kazinczyéit, szépségre nézve pedig előbbre valók a Berzsenyiéi. Ha van bennök pongyolaság, az nem mesterkélte, mint Kazinczynál, hanem egy viharos, végtelen ember lelkiállapotának a kifolyásai. Azon levele, melyet hosszú betegsége és búskomorsága után Kazinczyhoz intéz, páratlan irodalmunkban, melancholikus, fenséges szépségében.

A gazdag aesthetikai levélirodalom századunk elején szintén a német irodalomra emlékeztet bennünket, mert nálunk is ugyanazon okból származik, mint a németeknél: egy irodalmi központ hiányából. A német irodalom, valamint a magyar is provinciális jellegű; az irodalom coryphaeusai csak levelek által érintkezhetnek. Kant Königsbergában, Lessing Wölfenbüttelben, Goethe, Herder, Wieland Weimarban, Schiller Jenában tölti élte legdúsabb éveit. Nálunk e tájt az írók elszigetelve, sőt egészen kiragadva minden irodalmi társaságból élnek: Kazinczy Széphalmon, Kölcsey Álmosdon és Csekén, Kisfaludy Sándor Sümegen, Berzsenyi Niklán, mintegy

magányban működnek, Csokonai pedig valóságos vándorköltő. Mindezekre a vidéken élő költőkre nagy befolyással volt a szintén provinciális német irodalom. Irodalmunk e vidéki jellegénél fogva hiányoznak benne azon elemek, melyek csak a nagy városokban fejlődnek: a nagyobb szabású, az egész nemzeti élettel összefüggő működés, az erős impulsusok, azon genreek, melyek a salonban virágoznak fel: a regény és a novella, vagy színházat tételeznek föl, mint a dráma. A Bécsben élő magyar írók ellenben nagy városi salonban mozognak, tehát képesek is a regény finomabb nyelvére, mint Báróczy, színházba is járnak, mint később Kisfaludy Károly. A francia irodalom egy nagy centralisált társaság irodalma: a német egyes tehetséges emberek működéséből áll, kik elszórva, részben föl nem fogva, mint Lessing, kis városokban írnak. A német irodalom ezen a miénkhez hasonló állapotai szintén elősegítették nálunk a német irodalom elterjedését.

Kazinczynak a pártok harcában ingadozó alakját még ma sem látjuk tiszta körvonalokban: Toldy, ki mintegy saját ifjúságát szereti Kazinczyban, túlságosan magasztalta és általában minden tekintetben túlbecsülte, az újabb nyelvészeti irány képviselői pedig szeretik lenézni, nem gondolván meg összefüggését korával, a melyben szintén mindenkinek hasonló velleitásai voltak. Kazinczy minden téren első sorban diletáns; költő az erős phantasia hián, nyelvész a nélkül, hogy helyes nézete volna a nyelvről, biographus minden mélyebb jellemző tehetség nélkül. Nagy érdeme nem annyira abban rejlik a mit írt, hanem inkább abban a mi volt.

Ha Kazinczy állását, mint költőt rövid közkefejezéssel kellene jellemeznem, akkor a rococo költőjének nevezném. A rococo mindig valami tökéletlen utánzás, egy magasabb stílnak keveréke egy alsóbb rendű, ízetlenebb stíllel. Az idő folyamában a legtisztább műstil elfajúl, azaz organismusába nem illő idegen elemeket vesz föl, mert idegenek, kik nem értik valódi szépségét, utánozzák. A nemes mérték elvész; az idegen utánzók fenn akarják tartani az eredeti stil szépségeit, de nem érezvén egyszerű harmoniáját, túlhatják annak egyes jellemző részeit. Az eredeti conceptióba tehát bizonyos barbár felfogás vegyül, mert az utánzó művészeti iskola meg akarja tartani az eredeti iskola hagyományait, de egyszersmind túlozza azokat, hisz egy más, idegen közönség számára dolgozik, annak

ízlését tekintetbe kell vennie, az eredeti mű szépségeit tehát kissé vaskosabban, mintegy kihívóan kell bemutatnia. Ilyen viszonyban van Kazinczy, az érzelmes, idealistikus abstractiókat és fellengző érzelmeket szerető múlt század fia eszményével, a classikai művészettel szemben. A classikus művészet egyszerű-általános érzelmeivel vagy situációival, a classikus kifejezés-mód és erény megkapja lelkét; de nagy fogékonyságánál fogva korának német irodalma bűvös hatással van reá és a classikai kifejezésmódot a korabeli német költészet érzelmes irányával vegyíti; a classikus stílt a német betegesen idealistikus tartalomra alkalmazza. Ezt az eljárást szeretné ő nálunk meghonosítani, mert ez felel meg legjobban az olvasó azon eszményének, melyet Kazinczy magának alkotott: a classikus műveltségű erzékeny és hív férfiúnak. Hogy a költészet más is lehet, mint a latin iskolába járt művelt embernek a gyönyöre; hogy az kihathat egy egész nemzetre, arra ő nem is gondolt.

Mindamellet Kazinczy hatása jótékony. Ízlése finomabb, műveltsége nagyobb bármely más költő kortársánál, úgy, hogy működése üdvös ellenhatást képez e tekintetben a népies iskola (mely gyakran már pórias iskolává válik) túlhajtásai ellen. Gvadányinak több érzeke van a realis életből vett jellemző vonások iránt, mint Kazinczynak és hívéinek, de igen gyakran ízetlen; Dugonicsnak erősebb a nyelve, de regényei vadak.

Ha az irodalom formái ziláltakká, típusai pedig realistikusakká válnak, akkor mindig csak a nagy formaérzék és az idealistikus felfogás van hivatva az ízlést megneemesíteni. Kazinczy ezt a német irodalom utánzásával akarta elérni. Ha meggondoljuk, hogy a világirodalom minden népe a hanyatlások korszakai után mindig az által emelte irodalmát, hogy más irodalmat utánzott, ha továbbá meggondoljuk, hogy a német irodalom legkésőbb fejlődött az európai nagy irodalmak közt, és tehát fölvette magába a többi irodalmak elemeit, valamint hogy számtalan jeles fordításai által valóban universalis jelleget öltött: el fogjuk ismerni, hogy a német költők voltak legalkalmasabbak arra, hogy egy újra fejlődő irodalomnak mintául szolgáljanak. Kazinczynak persze a költészet csekély alkotó tehetségénél fogva csak utánzás marad, mert ő még nem bírja a német ízlést sajátosságosan fejleszteni, nem tudja az idegen költészetet magyar sphaerába emelni. Egész

életén át azt hitte, hogy a magyar ember úgy érezhet, úgy gondolkozhatik és olyan ízlésű lehet, mint a német.

Kazinczyban két ember élt; az egyik az örökké, nemes lelkesedésben lángoló író, ki fogékony és szeretetreméltó lévén, mint a gyermek, egyszersmind jó geniusként állott fiatal irodalmunkban és mindig lelkesedett, buzdított és jó ízlést terjesztett; a másik az irodalmi agitátor, a vak újító, a clique embere, ki Verseghyt elnyomja, Csokonait félre ismeri, és csak barátait magasztalja. E második Kazinczyról írta Kisfaludy Sándor, hogy nem szereti, „mert az egyedül uralkodni vágyódás a tudományos társaságokban, — a híren, dícséreten, hangadáson, kapkodás, — a literatori udvarlókat, tisztelőket, szeretőket, imádókat hajhászó gögösség, az a szerfölött való affectálás és a sok nyelvekből vett grimace, ez a literatori zsémbelődés, az a hiú hírfogás, az az írói pletykaság, mende-monda, melyek természetét különösen kijelölik... mindezek nem valódi asszonyi tulajdonságok-e?“*)

Kazinczy életét szomorú fogsága két félre szakítja; az olmtüzi és kufsteini fogságban az író is megváltozik. Nyelvújítási elmélete megszületik; a magyar nyelv szegény szemében, nem csak szókbán, de mondattanilag is, nem is elégzik meg szépségeivel, hanem át akarja hozni az idegen szépségeket, az idegen ízt a magyar prózába, és ő, ki nem tudott szókkal jellemezni, most konstrukciókkal akar. Mióta fogságából visszatért, nem fordított olyas valamit, a mi méltó lett volna múlt századbeli működéséhez, ámbár nem szabad elfelejtenünk, hogy még legnagyobb végletes tévedéseiben, mint például az *Egmont* fordításában egész érthetetlen internationalis szépségek mellett talpraesett magyaros fordításokat is találunk. A stíl nála gyakran grimace-cá válik, mert a ki a más stílusát szolgálisan utánozza, olyan, mint a ki a más ember arczkifejezését magára erőlteti.

Az irodalomtörténet tartozik Kazinczy mind két írányát megítélni; a kegyelet azonban mindig a lelkes buzdítót, a finomabb ízlés meghonosítóját fogja benne tisztelni. Az első Kazinczy a nyelvújító, az önkényes dictator meghalt; a má-

---

*) Kisfaludy Sándor levele Ruszek apáthoz. A kiadatlan eredeti kézirat a magyar tud. akadémia tulajdona. Kazinczy lemásolta *Glottomachusának* 137. lapján (kézirat).

sodik örökké fog élni hálás emlékezetünkben. A nagy férfit mindig nagy erényei szerint kell megítélni, melyek által kimagasló, és nem hibái után, melyek által összefügg korának félszedségeivel. Azért ha említjük nevét, a nemes buzdító, a fáradhatatlan munkás fog lelkünk szeme előtt lebegni, ki a sors kemény csapásaitól sújtva, a nyomortól fenyegetve, a gyűlölettől halálra sértve, boldog mosolylyal lelkesedetten fölkiált: „A határ még távol van, de mi már hajnalodunk!”

RIEDL FRIGYES.

A NEMZETKÖZI PÉNZEGYSÉG ÉS A VILÁG- ÉRME KÉRDÉSE.

Második közlemény. *)

I.

Az 1867-iki érme-értekezletekkel meg volt nyitva a feladvány legszélesebb körben való megvitatásának küzdtere; s rövid idő alatt e tárgyban a javaslatoknak és tervezeteknek valódi özöne árasztotta el a két művelt világrészt, Európát és Amerikát. Kiváló szakemberek léptek föl részint irodalmi, részint publicistikai irányban; védve vagy ellenezve az értekezleti határozatokat, szűkebbre vonva vagy kiterjesztve a kérdés körüli agitatio terét; s majd elvontan minden fennálló rendszertől, s inkább tudományi szempontból, majd kapcsolatba hozva a feladványt egyes államok érmerendszerével, vagy valami külön fontosságú pénzügyi kérdésével, legtöbbször pedig a főleg Franciaországra nézve nagy jelentőséggel bíró kettős-valuta fentartásának avagy mellőzésének kérdésével. Egy, sok tekintetben igazán nagy érdekű, az elmélet megragadó s a népek egész közgazdasági horizonján elterjedő mozgalom, melynek hatásai az elmélet és a gyakorlat minden irányú fejlődésében, s különösen a nemzetgazdaság és pénzügytudomány rendszerének benső gazdagodásában és tökélyesbedésében mutatkoznak.

Élén e mozgalomnak, mint mondanunk sem kell, a francziák, s jelesül ezek néhány legkitünőbb szakembere, az arany-valuta buzgó szószólója Parieu, a kettős-valuta szelle-

*) Az első közleményt lásd a *B. Szemle* 33-ik számában.

mes védelmezője Wolovszky, az ellentétek kiegyeztetését kereső Mr. Chevalier, az ismeretes polytechnikumi tanár és jeles közgazdasági író Garnier J., meg a radikál irányú Mannequin állanak; míg egyéb országok szakférjiai közül főleg a németek foglalkoztak behatóbban a tárggyal, azon kapcsoltnál fogva is, a melyben a feladvány azon messzebb terjedő pénzreformmal állott, mely a német birodalomban az 1866-ban felmondott osztrák-német pénzconventio megszűnte miatt szükségessé vált; s egyebek mellett a kitünő érmestatistikus és államgazda Soetbeer, azután a württembergi pénzverdei intézet főnöke Xeller,*) végre Gschwender, Grote, Weibezahn, Augspurg járultak becses adalékokkal a kérdésnek megvitatása- és tisztázásához. Harmadik sorban az angolok egy-két tekintélyesb írója, s mindenkifőlött a Gladstone-féle cabinet hírneves tagja Lowe pénzügyminister, meg az *Economist* volt szerkesztője Bagehot W. állottak elő tervezetekkel a kérdés megoldására nézve.

Lássuk ezeket egyenkint, s először is a francia írókat.

Ezek közül Parieu, valamint előbb, úgy ez időszakban is az arany- valuta általánosítása és a világérmének a „type français“ szerint való veretése mellett buzgólkodott, szemben egyfelől a kettős- valuta mellett küzdő Wolovszkyval, s másfelől azokkal, a kik nem a type françaist, hanem a szoros értelemben vett *metrikus* súlyrendszert ajánlották az ujonnan alkotandó világ-aranyérme alapjául elfogadtatni. Ez utóbbiak élén állott Mr. Chevalier, a ki azt hangsúlyozván, hogy a fent ismertetett értekezletek által elfogadott rendszer az egyedül biztos alapot képző metrikus súlyegységhez (a grammhoz) nem egyszerű hanem irrationális viszonyban áll, a miből különféle helytelenségek erednek: egy lényegileg új arany- valutai érmerendszert indítványozott, a mely szerint egy $\frac{9}{10}$ -edrész finomságú aranyérme egy ezüstfrank nehétségében mint érmeegység fogadtatnék el, s a melynek értéke (az akkori árfolyam szerint) mintegy $15\frac{1}{2}$ frank leendett. (Alig pártolható indítvány, a mennyiben gyökeres újdonságánál fogva valamennyi államban az érmék átveretését föltételezván, elfogadásra nem számíthatott.) Chevalier eszméje még gyökeresb es határozottabb kifejezésre talált mind az értekezleteken,

*) Nem Keller, mint az első közleményben sajtóhibából volt.

mind a publicistikában a délamerikai köztársasági küldött Mannequin által, a ki *Uniformité Monétaire, Rapport* stb. 1867-ben című jelentésében ez indítványokat összefoglalva, azt mondja, hogy a conferentiák által elfogadott rendszer hiányos compromissum, mely a világ egész jövődöbeli pénz-és érmealakulására a félszegség bélyegét üti; a mértékek, súlyok és érmék szerinti felosztása illogikus, mert arra látszik utalni, hogy súlyok és érmék nem tartoznak a mértékekhez, a mi sok ferde nézetet szül, s ha végre valahára tisztába akarunk jönni, az érmeügyet is szorosan metrikus súly-alapon kell rendeznünk. S e czélra Mannequin az aranyérmék háromféle egységét hozza javaslatba, úgy mint 10, 5 és $2\frac{1}{2}$ grammos darabokat 31, $15\frac{1}{2}$ és $7\frac{3}{4}$ frank értékben; a mi azonban, bármily szellemes is a gondolat, nem csak azon hiányban szenved, hogy a fenforgó viszonyokat figyelmen kívül hagyja, hanem a nagyon is szigorú következetességnél fogva a metrikus rendszer keresztülvitelében, a forgalmat szerfölött terhelő bilincsekbe veri s kivitelében sok alkalmatlanságot okozna. A mi végre J. Garniert illeti, ez az itt szóban lévő időben s újabban vagyis 1877-ben ismét, névszerint a moral-politikai tudományok akadémiájában) a következő javaslattal állott elő: az érmék átöntendők s egyszerűen csak a súlynak és elnevezésöknek megjelölésével lennének veretendők. Az érmék legyenek 2, 5 és 10 gramm aranyból készített darabok, azután egy 1 grammnyi súlyban aluminiumból előállítva. A javaslatba hozott 2, 5 és 10 grammos aranyérmék alapján lehetne (Garnier szerint) az európai érmerendszerhez való csatlakozást és különösen a világerme eszméjének létesítését is eszközölni. Végül, hogy az egyes- és a kettős-valuta vitakérdésének élessége elvétessék, Garnier szerint nem volna a két nemesérez értékaránya, mint államhatalmilag megállapított törvénybe foglalandó, hanem mindenha a piaczi ár által szabad önszabályozódására hagyandó.

A német szaktudósok közül ez időben első sorban Keller 1869-ben közzétett *Die Frage der internationalen Münzeinigung* című dolgozatával, azután Gschwender ugyanazon évben megjelent ily című könyvével: *Die allgemeine Münzeinheit und die internationale Münzconferenz zu Paris* említendők. Mind kettő át van hatva a feladvány nagyszerűségétől s bizonyos kötre nézve annak megoldását lehetőnek is mondja;

azonban fő becse mind két rendbeli munkának abban áll, hogy a kérdés körüli tárgyalásokat és kísérleteket (a hatvanas évek végéig) alaposan ismerteti. Az ez írókkal egyidejűen szerepelt német szakemberek Soetbeer, Weibezahn, Augspurg, Grote, Millinger, Roscher és mások a tulajdonképi világerme-egység kérdésével csak mellesleg foglalkoznak, s fő czéljok a német államok bel-érme-egységi ügyére nézve javaslatokat formulálni s a kérdés helyes megoldását előkészíteni. Ettől eltérő s tisztán elméleti irányú értekezés Hack tanáré 1870-ben a *Tübingai államtud. folyóiratban*, a hol a világermei feladvány irodalomtörténeti és gyakorlati szempontból való rövid elemzését adja, és azt következteti, hogy daczára az eszme megvalósítása roppant nehézségeinek, annyi mégis el volna érhető, hogy külön nemzetközi szerződés nélkül is, bizonyos főermének egyformasága alapján legalább a nagyobb államokban, az internacionális pénzegység helyt foglalhatna.

Angliában Lowe miniszternek és W. Bagehotnak javaslatai képeznek figyelemreméltóbb mozzanatot ez időből. *) Az első ugyanis egy e tárgyban hozzája intézett országgyűlési interpellatió alkalmával oda nyilatkozott, hogy egyelőre Anglia és Franciaország valósíthatnák meg magok közt a nemzetközi pénzegységet, s pedig akként, hogyha az 1867-diki értekezletek következtében Franciaország által veretendő 25 frankos érméssel, a melyek 22 centimmal kisebb értékűek volnának mint az angol sovereign, szemben: Anglia magát arra határozná el, hogy e 22 centimennek megfelelő pénzverési díjt hozna be, a francia verésdíj pedig, a mely csak $\frac{1}{4}\%$ szintén 1 százalékra emeltetnék. Mely csekély változtatások alapján a két nembeli érme egészen egyenlő értékűvé válnék. Hozzáteszi azonban Lowe, hogy magától értetik, miszerint Franciaországnak kettős- valutarendszerével föl kellene hagnia, s az angolhoz hasonló egyszerű arany-valutára kellene áttérnie. A mi W. Bagehot eszméjét illeti, ez meg a következő: szem előtt tartva az anglo-saxon faj pénzegyesülési szükségletét, mindenekelőtt az angol-amerikai pénzrendszer egyforma alapra fektetése veendő czélba. Jelesül az angol „livre sterling” mint köztudomású dolog, nem a tizedes rendszer alapján

---

*) V. ö. Bonnet Viktor: *Études sur la Monnaie* (1870) 154. sk. és 181. s köv. l.

nyugszik; az angol érmében nem létez 10, 100 vagy 1000 szerint való felosztás, melynek az megfelelné; tehát minde-
nekelőtt tizedessé lenne alakítandó, a mi az által történhetik,
hogy ha a farthingra, mely egy-negyede egy angol pennynek,
alapíttatnék; a sterling értéke azonban csak 960 farthing lévén,
arra, hogy 1000 farthing értékűvé váljék, 40 farthingnyival
(vagyis 4⁰/₀-nál valamivel többel) értékesbbé lenne teendő.
Ekként az amerikai fél-sas (demi-aigle) vagyis az 5 dollárnyi
érme lenne a pénzegység, a mely teljesen megfelelné az angol
livre sterlingnek.

A többi népek irodalma és közléte az itt szóban lévő
feladványra nézve ez időben még figyelemre érdemesb mozza-
natokat nem mutat fel; és azért áttérhetünk a kérdés gyakor-
lati irányban való tovább fejlődésére az utóbb lefolyt években,
főleg azon államokban, melyekről eddig még szó nem volt.

II.

Az elmélet embereinek nézetharczaival egészen párvo-
nalosan haladt a kérdés megoldása körüli tárgyalások menete.
Így jelesen, nem tekintve Ausztria-Magyarországot, a hol a
pénzverésre nézve némely új rendszabályok léptek életbe, s
1870 közepétől fogva csak 8 forintos (= 20 frankos) arany-
érmek készíttetek: fontosb mozzanatot képeznek az 1870-iki
év folyamában Napoleon császár által elrendelt érmeügyi tár-
gyalások, melyek eredménye az vala, hogy a kormány által
egybehívott értekezlet, egyenes ellentétben az 1867-iki hatá-
rozmányokkal, oda nyilatkozott, hogy a kettős-valuta rend-
szerétől való eltérés nem javasolható, és a minap célba vett
25 frankos érme veretése a nemzetközi pénzegyesülés előmoz-
dítására alkalmatlan s egyelőre az ügynek más államokban
való fejlődése várandó be, mielőtt végleges elhatározások tör-
ténnének. *)

---

*) A tárgyalások a legkitünőbb szakemberek, szaktestületek kül-
döttei stb. kihallgatása mellett folytak, s a részletes „jelentés“ csak
1872-ben tétetett közzé, a melyből egyebek közt az is kitűnik, hogy
igen nagy volt a száma azoknak is, a kik az egyszerű valutát arany-
fém alapján nyilvánították kívánatosnak.

Ekkor következett be azon világrendítő összeütközés Németország és Franciaország között, mely e két nagy nemzetet valódi élethalál-harczba sodorta, s egész Közép- és Nyugat-Európa pénzügyi s érmerendszeri viszonyaira határozó befolyásúvá lett. A háború végekor a két nagy állam egészen megváltozott helyzetbe jutott. Az anyagilag is súlyos rázkódást szenvedett s meggyöngült Franciaország a papir- valutához kényszerült folyamodni; a győztes Németország ellenben, eddigi szenvedőlegesebb állásából kiemelkedve, s dús erejének öntudatában, pénzpolitikai tekintetben is önálló (minden idegen befolyást mellőző) magatartást kezdett tanúsítani, s egyebek közt az öt milliárdos hadisarcz segélyével is azon kedvező helyzetbe jutott, hogy az általa eddig szívósan fenntartott ezüst-valuta helyett az arany-valutára térhetett; s egy teljesen új, csak saját érdekeit szem előtt tartó érmerendszert léptethetett életbe. Meghiúsulván ugyanis mindazon törekvések, melyek a német birodalmi kormányt majd az angol sovereignek (= 7.30 gramm finom arany), majd az amerikai eaglenek (a fél eagle = 7.26 gramm finom arany), majd a francia 25 frankos darabnak (= 7.26 gramm finom arany) alapján nyugvó pénzrendszer elfogadására akarták bírni: Németország a 7.16 gramm finom aranyt tartalmazó 20 marknyi érmeket hozta be; okául ez eljárásnak főleg azt adván, hogy az államnak kötelessége az általa forgásba hozott érmeket teljes értékökben megtartani, a mi csak egy nemzeti érmerendszer mellett lehetséges, a mely tudniillik az országot idegen s csekélyebb súlyú érmekkel való elárasztástól egyedül óvhatja meg.*)

Hogy ez intézkedéseknek az eddigi érme-egyesülési törekvések- és kísérletekre hátrányos visszhatása volt, szükségtelen említeni. Az új közállapotok átmenetes s befejezetlen jellege, a francia suprematiának megrendülése, a pénzügyi szervezkedésben és a forgalmi viszonyokban egy időre majdnem európaszerte beállott ingadozás és bizonytalanság, s végül a nemes érczek productióját és értékállását elhatározó számos tényezőknél megváltozása: megannyi indokul szolgált jó ideig arra, hogy a nemzetközi pénzegységi eszmemozgalom megakadt, s a gyakorlati törekvések (majdnem mindenütt) az

---

*) L. még Richter Th.: *Die Fortschritte der Cultur* (1875) 191. s köv. l.

egy-egy államok belső érmeügyi szervezkedésére szorítkoztak. Így történt egyebek közt, hogy Ausztriában a báró Hock által sikeresen megindított ez iránybeli reformlépések nem folytatottak; Németországban az új rendszer védői és ellenzői egyaránt egész figyelmüket csak a belső nemzeti érme-egyesülés keresztülvitelére irányozták; a skandinávi államok, névszerint Dánia és Svédország szakítva eddigi rendszerökkel, az aranyvalutára mentek által; s eredményként csak azt idézhetni, hogy a francia érmerendszer terjedésére és általánosb érvényrejutására nézve a hatvanas évek végén mutatkozó kedvező kilátások a hetvenes évek elején jelentékenyen megcsökkentek; Hollandia, mely 1869 körül még élénk hajlandóságot árult el az aranyvaluta behozatalára, ezt a type français szerint létesíteni többé nem látszott késznek. Ide járúlván még, hogy magában Franciaországban sem jutott az 1867-ben oly nagy garral megindított mozgalom megállapodott eredményekhez, a mennyiben például a senátus, daczára annak, hogy a kereskedelmi kamarák nagyobb része, a kincstári fizető hivatalok főnökei, meg a közgazdasági országos tanács az arany pénzbecsre való átmenetel mellett szólaltak fel, 1870 elején a kettősvaluta fentartására szavazott, s a *Banque de la France* hatalmasainak befolyása alatt minden gyökeresb reform az érmeügy terén háttérbe szorult.

A másik állam, melynek ez időbeni pénzpolitikája jelentékeny hatással volt az érmeügyi kérdés tovább-fejlődésére: az Éjszakamerikai Unio, melynek a nemzetközi pénzegységre vonatkozó intézkedései a következőkben foglaltathatnak egybe.*) A bevégzett polgárháború által ütött sebek behegésztésére irányzott rendszabályok egyikét képező s 1873-ban megalkotott Coinage Act (pénzverési törvény) a pénzrendszer megjavítására volt hivatva, s egynémely határozmányaival a francziák azon reményének szolgáltatott táplálékot, hogy az ő érmerendszerök a megalkotandó világérmerendszer alapjául mégis el fog fogadtatni. A nevezett törvény ugyanis az ezüstdollár súlyát (mely 1853 óta 24.882 gramm volt) 25 grammban állapította meg; ezzel egyidejűen az úgy nevezett „silver-trade-dollar“ (ezüst kereskedési dollár)-ban egy 27.212 grmnyi

---

*) L. még értekezőnek *Nemzetgazdasági szemle* I-ső köt. 2-ik füz. 8. sk. 1. foglalt ide vágó fejtegetéseit.

érme alkottatott a kelet-ázsiai és mexikói (tehát international) forgalom érdekében, mely új rendszabályok szerint az unióbeli ezüst-dollár egészen megfelel a francia 5 frankos ezüst-érmének.

Az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásoknak; jelesül azért, mivel a törvény teljesen végre nem hajtatott, (a mennyiben az Unió kormánya csak fél, azaz 2 frank és 50 centime értékű dollárokat veretett, s ezekben sem alkalmazkodott a francia rendszerhez egészen, minthogy a finomságot 900 részben és nem úgy mint a francia érmében történik, 835-ben állapítá meg); másfelől annyiban, hogy az által, hogy az amerikai rendszernek közeledése a francziához az aranyérmekre nem terjedt ki, lényeges haszon ez egész újításból a pénzegységi ügyre nem háromolt, a kérdés megoldatása lényegesen előbbre nem vitetett.

Az utóbb lefolyt évek érme-egyezményi kísérletei legérdekesebb mozzanatát végül azon (bár nem szorosan hivatalos jellegű) értekezletek képezik, melyek 1873-ban a bécsi világtárlat alkalmával*) a fejedelmi székvárosban egybesereglett szakférniak és küldöttek által tartattak, s egynémely figyelemreméltó határozmányt is eredményeztek. Az értekezletek szeptember hó első felében Rajner cs. főherczeg fővédnöksége alatt a bécsi pénzverde igazgatója Schrötter meg az értekezlet tulajdonképeni kezdeményezője Eggers Ágost (Bremából) elnöksége mellett mentek végbe s a következő három főkérdés körül forogtak: 1-ször. Melyek volnának egy új s általános érmerendszer létesítésének módozatai. 2-szor. Mily főérme lenne elfogadható, tekintettel a számolási egységre meg az ércvegyítési arányra. 3-szor. Miként lenne az érmék teljes sulya biztosítható, s. milyen legyen a váltópénzi rendszer? — A tanácskozmányok kezdetén az előlülő, a ki egyike Németország kiválóbb szakembereinek érmeügyi tekintetben, arra utalt: hogy az 1867-iki párisi értekezleten indítványba hozott 5 frankos aranyérme nem lévén metrikus (a mi pedig minden jó s valóban nemzetközi célzatú érménél szükséges), nem megfelelő, s oly érmerendszer hozandó be, a melyben minden egyes fődarab kerek gramm- vagy decigramm-súlyban legyen

---

*) V. ö. Richter: *Officieller Weltausstellungsbericht: Der Welt-handel* című füzet 48. s köv. l.

kifejezett; továbbá a melyet mindenki maga ellenőrizhessen; a fennálló fontos érmerendszerek történelmileg jelentőssé vált érmeire ügyelettel legyen; s végül minden néptől tényleges közremunkálást követel arra nézve, hogy e rendszer érvényre is juttattassék. A valuta-fémet illetőleg egyhangúlag kimondatott az, hogy a tiszta arany-pénzbees az egyedül megfelelő, a mely felé tehát törekedni kell, bár elismerendő, hogy ez egyszerre és rögtönösen nem történhetik meg, s meg kell elégedni azzal, ha a különböző államok arra fokozatosan térnek át. A főérme meg a számolási egységre nézve az elnöknek nézete az vala, hogy mind a frank-, mind mark-rendszer alkalmatlan az internacionál pénz alapjául való elfogadásra, a mennyiben mind a „centime“, mind a „pfennig“ mint századrész-érme korunk arviszonyaihoz mérten szerfölött kicsiny, s hogy a fennálló érme helyettesítése sokkal jobban volna oly érmék által eszközölhető, a melyek egy 150 centigramm finom aranyból álló dollár rendszere alapján állíthatnak elő.

A fémvegyítési arányt illetőleg az elnök egy $7\frac{1}{2}$ gramm finom aranyból $\frac{1}{2}$ gramm rézvegyítéssel ellátott és így bruttó súly szerint 8 grammot nyomó metrikus pénzdarabot hozott indítványba, mely nemzetközi arany-főérmeül szolgálhatna; míg az ugyane nemű számolási egységül az $1\frac{1}{2}$ grammnyi metrikus dollár,*) felosztva 100 centre, lenne szerinte a legmegfelelőbb. Végül az imént jelzett új érmerendszer behozatalára nézve az mondatott ki, hogy szükségtelen, hogy ez új rendszer külön érme-egyezmények által léptettessék életbe, miután minden államnak természetes érdeke van annak, mint leghelyesbnek és legmegfelelőbbnek, elfogadására; kívánatos azonban, hogy minden állam saját érdeke szempontjából is szigorú érmepolicziát gyakoroljon, s tegyen intézkedéseket arra, hogy érméi teljértékűek maradjanak stb., mert csak ilyenkép biztosíthatja azok számára az idegen államokban való könnyű forgást s kész elfogadást.

Ezen alapokon az értekezlet a következő megállapodásokra jutott: 1-ször. A 725 centigramm aranyat magában foglaló 25 frankos aranyérme, a 716 eg. 20 markos német aranypénz, a 732 eg. angol fontsterling, vagy a 752 eg. ame-

*) S mely $\frac{5}{10}$ százalékkal kisebb értékű lenne, mint az amerikai unióbeli dollár.

rikai 5 dolláros aranypénz: miután nem szigorún metrikus jellegűek, internacionál érmeül el nem fogadhatók; azonban keresendő egy oly érme, a mely ezek értékét megközelítvén, őket könnyebben pótolhatja. 2-szor. Nemzetközi számolási egységül egy oly érme lenne elismerendő, a mely 5 frank, 2 osztrák forint, 4 német mark, 1 amerikai dollár, $1\frac{1}{4}$ orosz rubel, 1 spanyol duro, 1 portug. milreis, vagy $2\frac{1}{2}$ holland forinttal egyenlő értékkel bírna; mert ez egység körülbelül épen egy dollárnyi értékű, a mely érme különböző alakban, aranyból is, ezüstből is, már az emberiség felétől tetteleg használtatik; s az érmék, melyek e rendszer alapján verettethetnek, értékre nézve igen csekély (sőt alig számbavehető) százaléknyi eltérésekben, huszonhét egyéb fennálló érmékhez közelednek, névszerint a francia souhoz és frankhoz, az angol penny, shilling és sovereignhez, az amerikai dollárhoz és centhez, a német ezüstgaras- és markhoz, az osztrák-magyar krajczár- és forinthez, a holland öt cent-darabhoz és féforinthez, az orosz fél-imperiálhoz, a dán skilling- és rigsdalerhez, a svéd oere- és tallerhoz, a spanyol réal- és duróhoz, meg a portugall és braziliai milreiszhez. 3-szor. Egészen új és szokatlan érmék behozatala egy országba igen visszás következésű lehetne, a mennyiben valódi árforradalmat idézhet elő, s elégtelenséget és nyugtalanságot okozna; a nemzetközi számolás-egységnek tehát szükségkép körülbelül egy dollár értékűnek kell lennie. E dollárnak egy „centje“ oly értékkel bír, mely azt a nemzetközi számolásegység századrész-érmeként általánosan elfogadhatóvá teszi. 4-szer. A nemzetközi főaranyérme egy $7\frac{1}{2}$ gramm finom aranyt tartalmazó s 8 gr. teljsúlyú metrikus pénzdarab legyen; számolási egységül pedig az $1\frac{1}{2}$ grammnyi metrikus dollár 100 centre osztva, szolgáljon. Végül 5-ször, minden államnak érdeke lévén, az iránt, hogy a többi államokkal egyenlő értékmérővel bírjon, s hogy érméi idegen országokban is szabadon foroghassanak: az értekezlet szükségtelennek tart külön nemzetközi érme-szerződéseket, s elégségesnek ismeri, hogy minden kormány saját törvényei által kötelezze magát arra, hogy azon érméit, a melyek törvényes súlyokat a forgásban elvesztették, teljértékűekkel helyettesítse, s továbbá hogy bizonyos külön kijelölt közpénztárakat arra hatalmazand fel, hogy az általok forgásba hozott váltó-érmeket teljes értékű főérmékkel beváltandja.

III.

Az eddigiekben lehetőleg kimerítően ecseteltük azon mozzanatokat, melyek a feladvány megoldása körüli gyakorlati törekvésekben nyilvánultak. Hátra van még az elmélet terén fölmerült legújabb egynémely javaslat ismertetése, mielőtt az eredmények összefoglalása és saját álláspontunk kifejtésére áttérnénk.

A most folyó évtized egyik signaturáját érmeügyi tekintetben azon mélyen menő s rendkívül érdekes nézetharc képezi, melyet a kettős-valuta hívei a (nem rég elhunyt kitünő) francia államgazda Wolovszki vezetése alatt a tudomány egyik első rangú jelessége M. Chevalier zászlaját követő monometallisták ellen megindítottak, s melynek lefolyása ép a bennünket itt foglalkoztató kérdésre is világosságot derít, bár az összefüggés a világérme meg a kettős-valuta nemzetközi elfogadása közt nem oly benső vagy szükségszerű, a mint némelyek tartják. Erről egyébiránt később úgy is kellén szólnunk, itt a jelzett eszmemozgalom egy-két nevesb képviselőjének javaslatait érintjük meg röviden.

Így első sorban a francia Bonnet Viktor, több alapos munkának, s különösen az *Études sur la Monnaie* című s 1870-ben közzétett dolgozatnak szerzőjét. Bonnet szerint le kell mondani arról, hogy a frank képezze az új egység bázisát, s megfelelőbb lenne magában az érintett rendszerben egy oly combinatiót keresni, a mely minden érdeket kielégíthetne; és ez a 10 frankos pénzdarab behozatala volna. Ennek előnye ugyanis az, hogy minden alakzataiban (többszörözeteiben stb.) a tizedes elvnek felel meg; meglehetősen nagy (s sok forgási szükségletnek megfelelő) egységet képez; a legtöbb állam érmerendszerében létező érmedarabolással közeli viszonyban áll; s annyiban már eddig is némi jelentőséggel bír, hogy az 1865-iki érme-egyezményhez tartozó országok egynémelyikében elfogadott pénzdarab. Ez eszmének bővebb indokolása után áttér szerző azon ellenvetésekre, a melyek főleg angol részről tervezete ellen emeltettek; kiemeli, hogy ezen az alapon a feladvány megoldása lehetséges, ha csak Anglia a maga exclusiv állásával felhagy, s egynémely más államot eddig

követett pénz-politikájában meg nem erősíti. — A második szakember, ki e kérdésben legújabbán nyilatkozott, Stéphen, a ki különösen a francia *Économist*-ben azon eszme mellett küzd, hogy a jövőnek világerméje az arany 25 frankos darab legyen, utalván különösen arra, hogy ezt a svéd kormány meg Spanyolország is elfogadni hajlandóknak jelenték ki magokat, s a jeles holland publicista Bruynskops Németalföldre, meg a kitünő amerikai közgazdasági író Buggles az éjszakamerikai köztársaságra nézve nyilvánította kívánatosnak. A skandináv államok szakértői közül legközelebb Scharling tanár, azután a norvég államtanácsos Broch, a dán statisztikai hivatal igazgatója Dávid, valamint Frédérikson koppenhágai tudós nyilatkoztak ez ügyben, és sürgeték hazájoknak egy általános érmeegylethez való csatlakozását, az utóbbit illetőleg megjegyezvén azt, hogy Frédérikson tulajdonkép a fémbeli érme-egységet a művelt népek internationalis forgalmában csak átmenetes stádiumnak tekinti, és azt vitatja, hogy közel vagyunk az emberiség azon fejlődésszakához, a hol az ércpénz iránt táplált (mint ő mondja) előítéletek legyözve leendnek, és a nemzetközi pénzegység papírpénzi alapon lesz megvalósítható.

Nagy becsü elmetermék ez irányban továbbá a hírneves angol tanár, bölcselelő és nemzetgazda Stanley-Jevons W. 1876-ban közzétett (s az úgy nevezett nemzetközi könyvtárban angol, német és francia nyelven egyidejűen megjelent) műve, e cím alatt: *A pénz és pénzforgalomról*, melynek tizen-negyedik fejezetében a világerme kérdésével behatóbban foglalkozik, s miután a feladvány megoldásának úgy előnyeit, mint nehézségeit kifejtette (de nem csak kívánatosnak, hanem kivihetőnek is nyilvánította), oda concludál, hogy az új általános pénzrendszer alapjául elfogadandó egységnek absolut nagyságát határozó momentumnak el nem ismerhetni; ellenben sokkal nagyobb súly tulajdonítandó amaz egység felosztásának (a mely tekintetben a számolásban még előforduló legkisebb egységet tartja döntőnek), s hogy mindent egybevetve, a 10 frankos arany pénzdaráb látszik legtöbb oly tulajdonságokat magában rejteni, melyek alapján általános nemzetközi érmeül volna elfogadható. A napjainkban sűrűbb irodalmi tevékenységet és termékenységet kifejtett francia író Cernuschi, a szellemes belga tanár Laveleye E., az olasz Cognetti Martiis, az ismeretes belga államférfiú (s jelenlegi miniszter-

elnök) Frére-Orban, stb. az utóbbi években közzétett érmeügyi dolgozataikban az internationál pénzegység kérdésével tüzetesen nem foglalkoznak, s azért még csak két kiválóbb képviselőjét a tudománynak említjük föl, kik az utóbbi években az itt szóban forgó feladvány körül figyelemre méltóbb s önálló fejtegetésekkel léptek föl s járultak annak tisztázásához; névszerint a bécsi egyetemi tanár Stein L., meg a hírneves heidelbergi szaktudós Knies Károly. Az elsőt különösen illetőleg,*) e szerint valódi (a szó teljes értelmében megfelelő) világváluta nem lehetséges, a mennyiben ez mindig valami jogilag megállapítandó; nemzetközi (közkötelező) jogmegállapítások pedig nehezen eszközölhetők; de (mond tovább Stein) ez nem is szükséges, mert a világforgalomban az érmék megszámitása helyébe a fém-mérés léphet, s ez által a pénzbecs természetéből folyó internacionális érme-fínomtartalmi stb. meghatározások szükségtelenek is. A fejlődés igen valószínűen oda vezetend, hogy minden egyes államra nézve az ő érmeje, a világforgalom tekintetében pedig a tiszta arany súlyegysége képezend az érmék reductiója egységét; mint az már eddig is Londonban mind a világ fémpiacznán tényleg megvan; — mely nézetéből folyólag azután Stein különbséget is tesz számitási pénz és fizetési pénz között, s az előbbeni alatt egyszerű reductióját érti a tartozások értékének egy és ugyanazon fémegységre, például az arany-grammra, tekinteten kívül hagyva mind nemét mind nevét az érmének. Sok tekintetben hasonló, de még mélyebben menő nyomozási eredményeket nyújt (s pedig Steint megelőzve) Knies, a pénz- és hitelügyre vonatkozó nagy munkájában,**) és ebből kivonatilag *Weltgeld und Weltmünze* cím alatt 1874-ben közzétett értekezésében. Knies ugyanis jogtudományt és közgazdaságtant szoros kapcsolatban szemlélvén, először is különbséget tesz országos pénz és jogi értelemben pénz azaz „valuta-pézn“ közt, s kimutatja, hogy azon eddigi föltevés, hogy a világpénznek egyszersmind országos pénznek is kell lennie, nem helyes s fenn nem tartható. Egyetemes, általában elismert értékegységéről a pénznek nincsen szó, ez értékegység a nemes ércz

*) V. ö. Stein: *Handbuch der Verwaltungslehre* (2-dik kiadás, 1876) 437. s köv. l.

***) V. ö. Knies: *Geld und Credit* (1873—1874). Eddig 2 kötet.

mérésére szolgáló súlyegységtől függ; s azért az internatio-
nális pénz használhatására nézve mindenekelőtt a súlyegység
iránti megegyezés szükséges. E tekintetben (mond Knies) a
metrikus rendszerben az alap már megvan; a feladvány meg-
oldására pedig az egy gramm finom ércz által kifejezett
értékegység az önként kínálkozó; mely alapon azután az 1,
10, 100, 1000 és az $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{100}$ és $\frac{1}{1000}$ gramm szerint való
számolás a legtermészetesb és legmegfelelőbb lesz. Hozzá
teszi ezekhez Knies, hogy a helyett, hogy egy országos pénz-
ként fennálló értékegység alapján törekednénk a világérméhez
jutni, inkább megfordított módon haladjunk az czélra; más-
felől azt, hogy különbség lévén szerinte teendő törvényes
fizetési eszköz és pénz között, míg érmék mindig csak egy és
ugyanazon országban képezhetnek törvényes fizetési közeget,
más, nem mint országos pénz, vert érmék is ismertethetnek el
ugyanoly közeget, a mennyiben ez a tényleges forgalomérde-
keknek megfelel. E két jeles szakférfiú fejtegetéseinek némely
eredményeit használja fel- és értékesíti Mayer J. *Das Münz-
wesen auf einheitlicher Grundlage* című (1875-ben kiadott)
dolgozatában, a hol az általános pénzegység létesítésének egy
rövid concret tervével lép fel; s egyebek közt arra utal, hogy
e czélból az egyes államok és államesoportok külön érme-
rendszerökkel párvonalosan bizonyos nemzetközi érmerendszer
alkotandó meg, melynek valami meghatározott mennyiségű
(jelesül $1\frac{1}{2}$ gramm finom arany) nemesércz szolgálna alap-
egységül; hogy e nemzetközi pénzrendszernek úgy mint a
külön országosoknak, az egyszerű (s nem a kettős) valutára
kell alapíttatnia, s mindenesetre olyannak lennie, hogy az
internationális érme szorosan fűződjék a fennálló országos
érmerendszerhez, a mely irányban, valamint az ilykép létesít-
ett rend fentartására nézve a kormányoknak megállapodásai
és érmepolicziai intézkedései tartalmazandják a szükséges
részleteket.

IV.

Mielőtt jelen közleményünket bezárnók, lehetetlen pár
szóban nem utalnunk azon itt fejtegetett kérdésünkkel össze-
függésben álló nagy érdekű (esetileg messzebb horderejűvé

válható) mozzanatra, mely ép napjainkban az éjszakamerikai köztársaságból kiindulva a nemzetközi érmerendezés ügyét némileg új irányban helyezi napirendre s változtatja tényleges jelentőségüvé. Értjük azon elhatározását a nagy transatlantikus állam kormányának, a mely szerint az Unió legújabb törvényhozási intézkedéseinek nyomán, a melyek az ezüstműnek valutaszerű rehabilitációjára czélozva, a bimetalistikus rendszer teljes érvényre emelését készítik elő *): a két művelt világrész államaihoz felhívást intézett egy nagy nemzetközi érme-congressus megtartására, oly végből, hogy ez utóbbin az arany és ezüst, illetőleg az e fémekből készített pénz érték- és súlyaránya iránt közös s kötelező megállapodás kíséreltessék meg. A köztársaság e lépése egyik nyilvánulása, mondhatnók diadala, azon általunk főntebb érintett helyen tüzetesen jelzett iránylatnak, a mely az elmélet és gyakorlat terén egyaránt bámulatos tevékenységet kifejtő azon államférfiak, publicisták és üzletemberek által indított meg és képviseltetik, a kik az 1874 óta beállott ezüst-depreciációt egyenes világ-calamitásnak tekintik; az aranynak kizáró valuta-fémme való változtatását az emberiségre súlyosodó válság s közgazdasági és pénzügyi zavarok legveszélyesb forrásának nyilvánítják; s menekülést csak attól várnak, ha egy nagy nemzetközi pénz-congressus a kettős-valutának általános, állandó s közkötelező behozatalát mondaná ki.**)

Feladatunk lévén e kérdést tüzetesen tárgyalni, s főleg ott, a hol az osztrák-magyar valuta-rendezésről fogunk szólni, behatóbb vizsgálatnak alávetni: e helyütt csak még annak megérintésére szoritkozunk, hogy a főtjelzett meghívás az Európa vagy Amerika valamely főbb városában megtartandó nemzetközi gyűlésre folyó 1878-iki év márczius havában küldetett szét a főbb államok kormányaihoz; hogy junius első napjaiban a washingtoni cabinet nevében Evert államtitkár azt jelenté, hogy az európai államok nagy része a

*) V. ö. értekezőnek ismertetését a *Nemzetgazd. szemle* id. füz. 37. s. köv. l.

**) Az unióbeli congressus február 28-án hozott határozatában egyenesen az van kimondva, hogy a nemzetközi értekezletnek célja lenne az arany- és ezüstmű közti közös s egyenlő aránynak és ez alapon a kettős-fémvalutának általános behozatala, illetőleg a két fém állandó viszonylagos értékének szabályozása.

felhívást élénk érdekekkel fogadta, Franciaország és a vele szövetségzett úgy nevezett latin-érme-conventiói államok kormányai a congressuson megjelenésüket már kilátásba helyezték, s még maga Anglia sem tagadta meg részvételét. Mely utóbbi tekintetben azonban (újabb s egészen megbízható források alapján) azt kell megjegyezni, *) hogy az angol kormány nem útasította ugyan eddigelé vissza a meghívást, de mindjárt kezdetben (a meghívás vételekor) azon nézetét fejezte ki az Unió követe irányában, hogy Anglia eddigi érme- és valuta-rendszerétől nem hajlandó eltérni, s egyáltalában nem is tartja valószínűnek, hogy a congressus, a jelzett irányban, bármilyenü gyakorlati eredményekre vezetend. Ugyanily értelemben válaszolt a felhívásra Németország is, mint a mely ép most ment át, s pedig nem csekély áldozatok árán, új (arany-valutás) érmerendszerére, s így csakugyan nem igen lehet hajlandó oly határozatokban való részvételre, melyek által egész új szervezkedése veszélyeztetve volna. Az osztrák-magyar kormányt végre illetőleg, ez a meghívást szintén elfogadta, de egynémely jeltől arra következtethetni, hogy az értekezleten cselekvő szereplőként alig lesz hajlandó oly rendszabályok alkotásánál közreműködni, melyek a monarchia kezzeit a jövőre nézve megköthetnek. **)

KAUTZ GYULA.

---

*) V. ö. az angol *Economist* folyó évi január 15-ikén megjelent számát.

**) Az itt jelzett pénzegyzményi congressus folyó évi augusztus hóban Párisban tényleg megkezdte működését. L. még a *Journal des Économistes* 1878-ik februári füzetének *L'Unification monétaire devant l'exposition universelle de 1878* című cikkét.

A PÁRTKORMÁNYZAT ÉS A KORKÉRDÉSEK.

I.

A politikai tudomány valamivel mindig a gyakorlati politika mögött marad. Míg a természeti tüneményeket illetőleg az elmélet megelőzi a gyakorlatot s útat tör számára, addig mindenben, a mi az emberi szellemet illeti, tapasztalataink és az azokon közvetlenül, ösztönszerűen alapuló eljárás rendszerint sokkal tökéletesebbek az elméleteknél. Innen van az, hogy míg az elmélet kicsinylése régen megszűnt ott, a hol a természeti erőkkel és tényezőkkel állunk szemben, annak még mindig igen elterjedt körben fenmaradását észleljük azok közt, a kik államférfiúi szerepet játszanak.

S ez igen természetes. Aristotelestől fogva napjainkig a politikával tudományosan foglalkozók inkább merítették a múlt hagyományaiból, rendszereiből, a történet emlékeiből, mint közvetlenül a körülöttük hullámzó életből. A nagy gyakorlati államférfiakat sokkal inkább igénybe veszik az általok megoldandó problémák, a nyomról-nyomra leküzdendő nehézségek, sem hogy idejük vagy kedvük maradna tudományos elemzésre, elvonásra és általánosításra. A cselekvés férfiai rendszerint nem bírják vagy elvesztették a teljes tárgyilagosságot, azon főkelléket, mely nélkül a bölcselkedés, értéktelen álmodozás. Másrészt a tudós, midőn másodlagos forrásból merít, igen sok tényezőt nem képes már megkülönböztetni a rendelkezésre álló anyagban, melynek illékonyabb — pedig gyakran igen lényeges — részei már eltűntek, mielőtt az kezei közé jutott volna. A kor nézeteinek és hitének kapcsolata az intézményekkel és berendezkedésekkel, befolyása az egyéni szenvedélyek irányzására, az egész színezet, melyet a nemzeti,

hitbeli, műveltségi körülményektől nyer az események lefolyása, rendszerint mind elvesztek az elméleti általánosításokban; s míg minden intézmény — még a látszóan legszigorúbb korlátok között fennállottak is — tényleg igen hajlékony: a megfelelő politikai elméletek merevek, különösen azon alakokban, a melyben leginkább népszerűekké válnak, épen mivel túléles világításban tüntetik föl a jellemzőbb vonásokat, a melyeket az életben mindig az átmenetek árnyalatai szoktak kevésbé kirívókká tenni és lesimitani.

• S ha ily különbségek vannak minden államalkat közt, a mint az életben jelenkezik és a mint leírva találjuk, kétszeresen áll ez épen arról, a mely mindnyája közt a legsokszorosabb alakú, legváltozékonyabb és leginkább a körülményekhez idomuló: a parlamentáris alkotmányról. A mint ennek elmélete ma általában el van fogadva, úgy az azon mozzanatokból van levonva, a melyeket a múlt században a jelen század közepéig Anglia, s a jelen század első felében az európai szárazföld államai, különösen Franciaország, föltüntettek.

Szervezetét mint olyant szokták értelmezni, mely a hatalmak felosztására, ellensúlyozására és kölcsönös ellenőrzésére van fektetve; működésének föltételét általában két nagy párt fennállásában és az uralmat illetőleg váltakozásában látják. E két párt elemei e nézet szerint minden országban föllelhetők, mert az emberi természet mélyében gyökereznek. Az egyik a tekintély tiszteletét képviseli, az ösök bölcseségére, a hagyományok szentségére utal, az erkölcsök szigorának megtestesítése, megőrzi a rendet, megóvja azon korlátokat, a melyek lerombolása után a szabadosság többé nem fékezhető, védbástyjául szolgál az érdemnek és vagyonnak, nemzedékek szerzeményeinek és a nemzeti jellegnek, s fentartja a politikai súlyt és dicsőséget, melyre a nemzet emelkedett ugyanazon eszközökkel, a melyekkel azok megszereztek. A másik folyvást új. élő erőket szabadít fel, a jogokat terjeszti, az egyenlőség által a nemzeti öntudatot erősíti, az egyéni kezdeményezést bátorítja, felhasználja, alkalmazza a tudomány vívmányait, az anyagi jólétet gondozza, és a szabadság eszményét kitűzve, az érdekek solidaritása által iparkodik a nemzet haladását biztosítani és előmozdítani.

E két párt folytonos alkotmányos küzdelmében kifejezésre jut a nemzeti akarat. Az egyikhez tartoznak túlnyomóan

mindazon osztályok, melyeknek nagy történeti múltjuk van és a melyek jólétöket a viszonyok állandóságához látják kötve; a másikkhoz az előretörekvők, a kik a jövőben nagyobb állást hivatvák elfoglalni; míg a nemzet testének nagy része majd ide, majd oda csatlakozik, a szerint, a mint a törvényhozás eredményei megfelelnek a vágyaknak és elég szabad mozgást engednek a nemzetben meglevő törekvéseknek, vagy oly állapotot idéztek elő, a melyben a vállalkozási szellem folytonos akadályokba ütköztvén, mint társadalmi veszély, elnyomatása mint folytonos veszteség mutatkozik. A pártok harcát, az átalakulások rohamosságát mérséklék a különféle alkotmányos intézmények, felettök áll a fejedelem, ki az egész nemzet egységének képviselője, és a kinek állása biztosítékot nyújt minden erőszakos, minden túlságos hirtelen változás és megrendülés ellen.

Ez elméletnek ugyan soha sem felelt meg teljesen a tények, mindazáltal igen sok részben igazoltnak tüntették föl. A kérdések, melyek körül az alkotmányos küzdelmek folytak, a jogegyenlőség, a közigazgatási berendezkedés és hatáskör kérdései voltak leginkább, melyekhez még a külügyi politikával összefüggők és ezzel kapcsolatban a pénzügyiek járultak — és e kérdések körül csakugyan természetes és kielégítő volt ily pártalakulás. Bárminő változás történt, mindig oly állapot állott elő, a mely magában ismét mint helyes, mint egyelőre kielégítő, megvédhető volt, a mely alapot nyújtott a conservatív védelemre, a melylyel szemben a szabadelvű törekvések mint a haladás követelményei más részt lehetségeseknek mutatkoztak.

A pártok lényege inkább irányukban rejlett, nem csupán egyes elvekben, s ennélfogva a mint egymásra következtek a hatalomban, kormányzatuk jellege határozottan különböző volt, eltérő hajlamoknak felelt meg, egymással ellentétes szellemenben folyt, annak daczára, hogy közös alapjuk volt azon társadalom hagyományaiban, melynek mindegyikök egy-egy kiegészítő oldalát képezte. E rendszer mellett nem volt helye örökösen ellenzéki elemnek, nem maradt tér a mindenki irányában állandó és mintegy elvszerűen proclamált pártalapszabványoknak; a párthűség volt a fő politikai erény, mely a párt hagyományaihoz való ragaszkodásban, sorsában való osztozkodásban állott; az egyezkedésnek helye volt egyéni meggyőzés tekintetében a párton belül, soha a pártok közt általános

ellentétek kiegyenlítésével. A pártcélok kitűzésénél és megvalósításánál a pártok törekvéseit korlátozta, mérsékelte az exigenciák tekintetbe vétele, — az udvari kegyé, a népszerűségé, a párthoz tartozó nagy családok történeti szerepéé — a melyek tekinteten kívül hagyását a hatalomról való lehanyaglás vagy a hatalom elérésének lehetetlensége követte volna. Épen ezért azon férfiak, kik kiválóan mint az elvek és elméletek emberei szerepeltek, egy Burke, egy Wilberforce, egy Brougham, egy Macaulay soha sem váltak vezérekké; ékességei voltak pártjoknak, de nem irányadói.

Az illetén eszménynek megfelelő parlamentáris kormányzat szembenőően csak némileg aristokratikus jellemű társadalom mellett képes fennállni. A teljes democratia uralma megfosztja életföltételeitől, mivel a nép akarata, a hol korlátlan, mindig csak a végletnél állapodhatik meg. Mihelyt tehát a szabadelvű irányzat teljesen érvényre jut és föltétlen népfenségre vezet, a parlamentáris alkotmány lehetősége megszűnik, — ily szempontból tekintve csakis átmeneti kormányalkat. De Európában ez átmenet szaka még nincs befejezve, sőt még hosszabb időre is megakadhat, s így ha ma a jelenségek tényleg nem felelnek meg ez elméletnek, ennek oka nem, vagy legalább nem főképen e körülményekben rejlik.

Már a jelen század második évtizedétől fogva két nézetet találkozzunk, a melyek szintén eltérő alakulásokra vezetnek. Az egyik a radicalis iskoláé, melynek Angliában Bentham es tanítványai a képviselői első sorban, s a mely a kormányzat kérdéseit merőben előzetes elvek szempontjából tekinti. Mihelyt valamely kérdésre nézve csak egy megoldás tartatik olyannak, a mely bármi körülmények közt jó, s minden egyéb rossznak, helytelennek álltattatik; mihelyt a változások fokozatosságát bajnak fogják fel, nem előnynek: megszűnik azon rendszer értelme, a mely a mérsékletet kényszerítvé teszi. Angliában azonban oly nagy volt a hagyományok ereje és a pártok tömörsége, hogy minden szellemi fölény daczára a radicalisok önálló tényezőkként alig szerepeltek, s inkább csak a szabadelvű párt része, illetőleg szárnya gyanánt mutatkoztak.

Franciaországban szintén az elmélet férfiai foglaltak el a parlamentarismussal végeredményeiben összeférhetetlen állást, de itt nem csupán a szélsőségeket követelők, hanem

azok is, a kik mint Guizot és doctrinair iskolája csakis a belátásnak és a tudománynak tulajdonították a jogosult politikai hatalmat. A rendszer követelményei náluk is hajthatatlanoknak mutatkoztak, míg más részt az életben és alkalmazásban csakhamar vészett a tárgyilagosság és részrehajlatlanság, mely történeti bölcselkedéseket kitűntette és a mely hatalmoknak egyedül képezhette volna erkölcsi gyökerét. S csakugyan a juliusi monarchia parlamentarismusának forradalom vetett véget, mivel a tér, melyet a pártalakulásoknak nyújtott, szűkebb volt, mint a nemzet felfogása szerint a nemzeti érdekek köre.

Az 1848-iki események és az azokat követő reakció után Európában a parlamentarismus külső látszat szerint sok helyütt tért foglalt ugyan, de az eltérés a jelenségek és a főntebb felsorolt elvek közt még sokkal nagyobb. Számos és fontos kérdés egyáltalán nem parlamentáris úton lelta azóta megoldását; másrészt sok helyütt tapasztaljuk, hogy az uralomban váltakoztak a pártok, de ennek daczára sem változtak az elvek, az eljárások, a kormányzati módszer. Mind két jelenség összegezethetetlen a divatos elméletekkel.

II.

Három nagy kérdés az, a mely az utolsó harmincz év története fölött uralkodik. Különböző alakban, különböző mértékben foglalkoztatják a nemzeteket; mindegyik mélyreható rázkódtatást idézett elő és még folyton végzetes hatást gyakorol.

A nemzetiségi kérdés Olaszország és Németország egységére vezetett, nálunk pedig alapúl szolgált az alkotmány eltörlése és visszaállítása körüli küzdelemre; a gazdasági kérdés Angliában a szabad kereskedelemre, a munkás-osztályok védelmére és befolyásuk öregbítésére, Franciaországban a napoleoni uralomra és a communisticus harcokra vezetett, s még mindenütt mint a társadalom veszélyeinek főforrása jelenkezik; végre az egyház igényeinek és az állammal szemben állásának kérdése, a mint kivált a catholicismus újabb ultramontán iránya óta fejlődik; európaszerte súlyos bonyo-

dalmakban mutatkozik, a melyeknek következményei és kimenetele mai napig rejtélyesek.

E kérdések közül pedig bármelyik lép valamely országban előtérbe, rögtön megszűnik vagy legalább tetemesen csökken a parlamentáris élet rendszeres működése, azon egyszerű okból, mivel ez, érdekek oly természetűek, hogy azok közt, a kik mellettök küzdenek, és azok közt, a kik ellenök szegülnek, nem létezhetik közös alap, a melyen egymás mellett megférhetnének; az egyik fél győzelme ez ügyekben a másiknak nem csak uralmát, hanem egyáltalán létjogosultságát is kizárja. S csakugyan még Angliában is azon pillanatban szakadt meg a régi whig- és tory-pártok hagyománya, azon pillanatban módosult az alkotmányos élet tényezőinek egymáshoz való viszonya, a melyben a gabnatörvények eltörlése végett Peel a toryk éléről az ellenpárthoz átlépett. Ezzel megelőzött egy forradalmat, mi több, megelőzte Angliában a socialisticus izgatások veszélyeit, midőn a szabad kereskedés elvét és ezzel a gazdasági téren a nagy tömegek érdekei felsőségét elfogadtatta, hanem áldozatul hozta a régi pártéletet. A hagyományoknak oly nagy volt ugyan ereje és a nemzeti önkormányzat oly mély gyökereket vert, hogy a parlamentarismus formái Angliában ez által nem változtak meg, sőt egy ideig még a nevek és a pártküzdelem tárgyai is ugyanazok maradtak; de hogy ma már mennyire mások a viszonyok, azt legjobban mutatja az, hogy a conservativok élén a régi radicalis Disraeli áll, hogy a liberalis párt vezéréül a régi toryt, Gladstonet ismerte el, és hogy a radicalis rendszabályok és megoldások mindinkább szerepelnek az egyik és a másik fél programjaiban.

Az európai szárazföldön, talán épen mivel makacsabb és hevesebb ellenzésre találtak, a nagy koreszmék más úton valósítottak meg. Mint nemzeti eszmények szerepeltek; mint a munkástömegek kielégítése Franciaországban, mint a nemzeti egység Olaszországban és Németországban, mint az alkotmányos jogfolytonosság nálunk. Ezek megtestesítői gyanánt egyes kiváló férfiak jelentkeztek. Napoleon Franciaországban, hol a caesarismus egész elmélete alapított e körülményre; Cavour Olaszországban, Bismarck Németországban, Deák Ferencz nálunk. A nemzet zöme ezekben látta törekvéseit megtestesítve, és a hol alkotmányos formában

tárgyaltattak a kérdések, csupán annyiban jöttek létre pártok, a mennyiben egyes töredékek túllicítáltak az irányadó férfiak és többségek azokra vonatkozó követeléseit, és az eszközöket illetőleg is mint válogatósabbak szerepeltek, mintegy a nemzeti hiúságnak hízelegve. Ebből az következett, hogy tényleg csupán egy párt volt kormányképes. Azok, a kik más alapon állottak, mint a melyet az ország többsége elfoglalt, például Olaszországban az egység ellenségei, például nálunk az ó-conservatívok, ezért nem találhattak helyet a parlamenti pártok közt; míg a tulajdonképeni alkotmányos ellenzékek, a baloldal Olaszországban és nálunk, csakis mint ellenzékiek bírtak egyáltalán programmal.

Annál inkább, mivel a régi szabadelvű és conservatív irányokkal az új csoportosulások egyáltalán összevágóknak nem mutatkoztak. A nemzetiségi eszme a liberalizmus színét öltötte ugyan magára ott, a hol idegen elnyomással szemben kellett érvényesülnie, de különben ellentétben áll az egyenlőség elveivel, kiegyeztetetlen a democratia követelményeivel. A gazdasági szabadság rendszere látszóan egybefügg a politikai szabadsággal, de következményeiben a verseny korlátlansága mellett a nagy tőkének szolgálván, épen az alsóbb osztályokat sújthatja; a socialistikus irányzat pedig teljes ellentéte a szabadelvűnek. A mi pedig az egyház és az állam közti kérdést illeti, a liberalizmus tanai sem az egyik, sem a másik fél követeléseivel nem egyeztetetők össze állandóan, fegyverül pedig mindig az elnyomott rész által szoktak felhasználtatni mindaddig, míg a hatalomra való kilátás azokat alkalmatlanoknak tünteti föl.

Az ily alapokon való pártalakulás tehát egészségtelen, bár kimaradhatatlan. Az egyik főkérdésre vonatkozókon kívül annyi mindenféle eltérő, ellentétes, egymással sem történeti, sem elméleti összeköttetésben nem álló nézet és irányzat találkozik egymással mindegyik párt kebelén belül, hogy állandó kapcsolatra, együtt működésre, elvhűsre semmi remény nem támadhat. Mihelyt az irányadó koreszme körül csoportosuló mérsékelt nagy többségek feladatukat annak tekintetében megoldják; mihelyt letűnik azon vezérférfi egyénisége, a ki őket diadalra vezette és összetartotta: szétbomlanak, töredékekre oszolnak, önmagokat fölemészti. E belső villongások szemlélete, azon áldozatok terhe, a melyekbe a

nemzeti kívánságnak megfelelő mű került, és a tévedések egy vagy más téren, a melyektől a legnagyobb államférfiú eljárása sem maradhat ment, lassankint aláássák népszerűségüket, és ekkor bekövetkezik a pillanat, midőn az eddigi túlzó ellenzések néha egy vagy más töredékökkel szövetkezve lépnek helyökbe. Minthogy azonban ezek alkata sem egyöntetű és ezek sem rendelkeznek az erők és tekintély tisztább és mélyebb forrása fölött, ezek eljárása, kormányzata sem különb, sőt, a mint az olasz példa is mutatja, kormányra jutva, előbbi túlzásaikat a pártfegyelemnek szigorúbb érvényesítésével, a pusztá pártcélloknak erélyesebb hangoztatásával és azon eszközöknek kevésbé kíméletes felhasználásával váltják meg, a melyek által a körülmények szerint akár a fölülről, akár az alúlól kiáradó kegyet vélik magoknak biztosítani; míg hatalomban maradásukra felhasználják magát azon közönyt illetőleg az intézmények iránti bizalmatlanságot, a mely onnan ered, hogy a közönség megúnja az ígéretek és a teljesítés közötti folytonos különbség szemléletét, sőt gyakran még az értelmiségnek azon aggodalmára is támaszkodnak, hogy ha netalán ismét ellenzéki állásba jutnának, túlzásaikat és izgatósaikat ismételnék. S minthogy, a mint megjegyeztük, elvi alappal a pártkötelek már egyáltalán nem bírnak, a pártlúság mint tisztán az esetleges vezérferfiak iránti személyes lúság szerepel. Elveszti azon erkölcsi alapot, melyet a régi pártköteleknek a történeti hagyomány nyújtott, mely még ott is, a hol nem volt teljesen öntudatos egyes egyén részéről a párthoz való ragaszkodás oka, ugyanoly nemű szentesítéssel látta el azt, mint a minővel rend szerint a közönyösök nagy tömegénél a valamely hitfelekezethez való tartozandóság bír. Gyakran megtörténik ily körülmények közt, — Anglia és Olaszország példája mutatja, — hogy elvi nézetekhez ragaszkodó férfiak nem maradhatnak meg egyes időkben bármely pártkötelekben is, mint például Loweval a liberalisokra és Salisburyval a conservativokra nézve történt Angliában a választási törvény tárgyalása idején, — megesik ugyan az is, hogy utóbb az önállóságra elég merészséggel bíró férfiak személyes jelentőségénél fogva ismét rájuk szorúlnak a pártok.

Ha csupán egy országban vagy egy alkalommal szemlélnénk ily fordulatot a parlamenti életben, azt egyesek nagy-ravágyásának és hiúságának, azt a közvélemény káros elfajú-

lásának vagy a nemzet szelleme elgyöngülésének tulajdoníthatnók. De a mi több helyütt és gyakrabban fordul elő, annak általános okának kell lenni; egyesek hiúsága, nagyravágyása, az emberi szenvedély és gyöngeség minden korban és minden nemzetnél meglehetősen egyenletesen eloszolva szerepelnek tényezőül, csakhogy nagy lendületek perceiben, nagy kérdések megoldása alkalmával mások által részben háttérbe szoríttatnak, még inkább szem elől eltakartatnak, sőt néha önzetlen pálya rugóivá alakúlnak át. Nagy igazság a francia író megjegyzése, hogy nem a szenvedés, az ügy teszi a vértanút; az erély, a kitartás, a belátás, kiváló képességek nem elegendők nagy férfi alkotására: a képviselt megvalósított eszme növelheti csak nagygyá. Más részt egy nagy hagyomány talapzatán állva, nagy események háttérén kidomborodva, a közönséges emberek is nagyobb arányuaknak látszanak, mintha pusztán egyéni múltjokra támaszkodhatnak.

III.

Az intézmények fejlődésének különböző korszakaiban változik jellegök, változik jelentőségök. Más a szükség, a melyből keletkeznek, mások a viszonyok, a melyek közt megizmosodnak, más kört töltenek be teljes megállapodásuk után, ismét más a szerepök, midőn már mint a társadalmi mozgalom rég megszokott és kényelmes formái szolgálnak.

A parlamenti rendszer mai nap határozottan inkább ily jellegű. A szabadság azon mértéke mellett, a mely korunkban többé-kevésbé általában uralkodik, az egyesülési és gyűléskezési jog, a nyilvánosság, a sajtó azon elterjedtsége következtében, a mely egy polgárosult államban sem vonható többé kétségbe, nem az országgyűlések talaján teremnek már a nagy nemzeti eszmények, kezdemények és mozgalmak, nem az országgyűlések képezik azon forumot, a melyen a közügyek vitatása megkezdetik, a közvélemény alkottatik; s minden egyes ügyben nagyobb a befolyás, melyet az összes közönség a képviselőházra, mint az, melyet a képviselőház a közönségre gyakorolhat, sőt még a kormányok eljárásának folytonos ellenőrzésére is csak részben szolgál közegül, nagyobbára az már közvetlenül eszközöltetik. A parlament jelentősége ma

leginkább az, hogy szűkebb, korlátoltabb küzdterül szolgál, a melyen mérsékelve érezhető már csak a szenvedélyek napi hullámzása, a hova nem hat oly mértékben, mint a nagy közönségre mindaz, a mi a vélemények ideiglenes pillanatnyi változtatását szokta előidézni, a melyen így védelmet talál az államférfi egyes intézkedés által előidézett harag, fölkellett népszerűtlenség ellenében, s a hol a vitáknak alapúl szolgáló, valamint az azokból keletkező izgalmak szelidebben jelenkeznek és lassabban terjednek; a melynek alakiságai ellenszerűl szolgálnak a hatalomért való küzdelem hevességének.

De minél inkább öltének magokra ily szabályozó jelleget, annál fontosabb, hogy a parlamenti intézmények alapjainak tisztasága megóvassék. A hagyományok ereje pótolhatja az elvek szilárdságát; de nincs eljárás, nincs eredmény, a mely képes volna betölteni azon úrt, mely a képviseleti rendszerből elénk tátong, mihelyt hiányzik a politikai őszinteség. Minél kevésbbé van szó rendszerváltoztatásokról és inkább csak egyes alkalmas személyek megválogatásáról és egyes rendszabályok megállapításáról, annál szükségesebb a parlamenti kormányzat azon föltételeinek tiszteletben tartása, a melyek egyedül emelik a váltakozó többségi uralmat a pusztá kényúri szeszély színvonala fölé.

A pártminiszteriumok kormányzatának rendszere két föltevésen alapúl. Először azon, hogy az legalkalmasabb valamely eszme gyakorlati keresztülvitelére, valamely rendszabály végrehajtására, a kitől az támogattatott és a ki mellette küzdött, nem pedig az, a ki azt magáénak nem vallotta a siker pillanatáig; másodsor — s ez főfontosságú — hogy a választásoknál a polgárok őszinték, őszinték programmjaikban a jelöltek, és folyvást őszinték javaslataikban a kormányok. Ha hiányzik az ez iránti becsületesség: a parlamentáris formák, — minél túlnyomóbbá, minél lényegesebbé válik jelentőségök az alkotmányos életben, annál kevésbbé felelhetnek meg hivatásuknak; s ha baj volt régibb időkben a választások tisztaságának meghamisítása, kétszeres bajjá válik ma, midőn az alkotmány terét pusztá személyes küzdelem arénájává alacsonyítja le.

Azon pártviszonyok mellett tehát, a melyeket föntebb mint Európa csaknem minden államában bekövetkezettek ecseteltünk, a réginél sokkal behatóbb fontosságúak azon kér-

dések, a melyek a kormány befolyásának hatáskörére vonatkoznak az ország közvéleményével és a parlament alakításával szemben. S ez oka annak, hogy főképen az ily nemű túlkapások ellenszerei azok, a melyekkel a legműveltebb országok közvéleménye, midőn a belügyi igazgatás többi kérdései nagyjában elintézték, folyvást foglalkozik. Ezért nyert oly erőt a törekvés, mely Angliában oda vezetett, hogy az összes kinevezéseknél a kormányférfiak személyes befolyása a vetélkedő vizsgák rendszere által ellensúlyoztatik; ezért hangoztatik Németországban olyannyira az újkori parlamenti rendszer szükségképeni kiegészítő része gyanánt a független önkormányzat.

Egyébiránt ma a parlamenti kormányalkat már nem az egyedüli alak, a melyben a képviseleti rendszer és a népfenség elvei megtestesíthetők. Az amerikai és francia köztársasági alkotmányban másnemű módon éretik el a közvélemény uralmának biztosítása, s ha a német alkotmány ma nem is felelhet meg a legszerényebb szabadelvő kívánalomnak sem, fejlődésében ez is kétségen kívül inkább amazokhoz, mint az angol parlamentarismushoz közeledik. Előre látható tehát, hogy a gyakorlati politika ismét rövid idő alatt számos új problema megoldásának szükségét fogja az elmélet számára fölvetni.

PULSZKY ÁGOST.

MADÁCH IMRE HAGYOMÁNYAIBÓL.

I.

T Á R S A S Á G B A N.

Oh fáj, ha nem hódol neked
Minden, s ha hódol, szinte úgy fáj;
Engem rabol meg, úgy hiszem,
Minden mosoly és meglesett báj.

Lábadhoz raknám a tavaszt,
Ég csillagit, föld gyomra kincsét,
S kívánnám, hogy szívem nekül
Kevés legyen mindez neked még.

Ne kárhoztass, ne kárhoztass,
Nem is szeret, ki félni nem tud:
A koldus jár csak gondtalan,
Míg a dústól a nyugalom fut.

II.

H A Z A É R K E Z É S K O R.

Oh fogadd be, oh fogadd be újra,
Ősi ház, a rég elvándoroltat!
Itten állok ajtód küszöbénél,
Tőled várva vigaszt és nyugalmat,
Mint gyermek, ki játékközben elesett,
Anyjának karában keres menhelyet.

Reszket a kéz, mely kilincseden van,
Reszket a szív titkodat kitárni;
Látlak még minő voltál bucsúmkor,
Hogy fog most a visszatért találni?
Változál-e te is úgy, mint gyermeked?
Oh mert azt már bennem meg sem ismered.

Vágyaim nem fértek kis körödbe,
Messze intett ragyogó reményem,
Egy világot kívánt felkarolni
Magasan héjázó szenvedélyem.
Most mit visszahoztam: vágy és szerelem,
E kis házban könnyen megférnek velem.

Mily üres, mi néma lett itt minden,
Mit hajdanta képzelem hímzett ki!
Pókháló függ a poros falakról,
Eltörülvék pálmafás vidéki
És egök, mely bájos fényben ragyogott,
Most már olyan szürke és olyan kopott.

Itt játszottuk gyermekharczainkat,
Várainkat székekből csináltuk,
Nagyszerű volt a vár s harcz előttünk,
S a termet királynak találtuk.
Összesorvadott-e a roppant terem,
Hogy szüknek, sötétnek látszik most nekem?

S jött tanitónk, elmúlt a varázslat,
Oktatott, mint mondák, bölcseségre,
Mink izzadtunk s hallgatók, mikor szól,
Mely ebédhez hív, a csengetőcske.
Gyermekörömek ti, gyermekbánatok,
Mily őszinték és mily semmik voltatok!

Hogyha a lelkész itt volt ebéden
 És a jó ősz velünk elenyelge,
 Oly nagy esemény volt az előttünk,
 Milyen most bármi alig lehetne:
 Ott függ némán most is még a csengető,
 Mért is szólna? — messze van a temető.

Estve itt gyültünk a kandallóhoz,
 Itt atyám ült nagy karos-székében,
 S míg beszélt, én gondolám magamban,
 Hogy hatalmasb ember nála nincsen.
 Most a kandallóban a hamu hideg,
 S szívemből kihaltak a kegyeletek.

Itten áll még most is az üres szék
 És megváltónk képe függ felette.
 Hozzá járultam titkos vágyaimmal,
 S ő mosolygott rám vagy visszainte.
 Most már csak holt vázson, meredt és hideg,
 Intési számomra többé nincsenek.

S vén cseléd te, a kit úgy szerettünk
 S féltünk, a ki jártál néma rendben,
 Mint erőmű a szülői házban,
 Hogy lehetsz munkátlan sír ölében?
 Nézd az óra, melyet te igazgatál,
 Most is még serényen, egykedvűen jár.

Hejh hát itt, hol sírba egy világ dőlt
 S oltárának elporlott zománca,
 Itt, hol a romok közt rengő szívvel
 Jár, ki az elhúnyt világot látta,
 Csak ez óra járja a régi utat,
 S mint midőn elmentem, félkettőt mutat.

Hátha még az a félkettő lenne,
Mely akkor volt, a midőn elmentem,
S álom volna minden bú, csalódás,
Melyeket a távolban szenvedtem!
Szűm a régi körben boldog lenne-e,
Melyet oly epedve, vágyva feste le?

S boldog volt-e akkor? oh nem, óh nem,
Bár most gyermekfájdalmit kaczagja,
Hogy sírt akkor játszere ha eltört,
Mint ha most vesztett célját zokogja,
S mint most bájlepelben visszaint a mult,
Akkor a jövőért szintén könnye hullt.

III.

EPIGRAMMOK.

1.

A hős oroszlán...

A hős oroszlán hitvány törbe hull,
A szív, mely Brutussá lehetne,
Kis szép kezek közt olykor megtörik,
S egy élcz, a síremlék felette.

2.

Oh hiú ember...

Oh hiú ember, nyelvedben is
Szemtelen hizelkedel magadnak,
A jót emberségesnek hívod,
És embertelen neve a rossznak;
Hejh pedig fordítva
Sokkal jobban volna!

3.

Hit és tudás.

„Szörnyű rablás történt, oh mesterem! —
 Mond Isis papjához ifjú segéde, —
 Én nem hibáztam, ah de megbocsáss,
 Mert így jövék csak az átkos merényre.
 Fölemelém a leplet, embernek
 Érinteni melyet tilt hitünk törvénye,
 Mely a legszentebb szentséget fedí,
 És mely előtt hittel hull a nép térdre.
 Elcsábított a dőre tudni-vágy,
 De oh mit láttam, semmi sincs alatta.“
 „Hallgass fiam, mond a pap, ép azért
 Mindenki a mit hisz, ott feltalálja.“

4.

Az enthusiasta.

Mégy hát te is, „előre“ jelszavad,
 Im úti terved kész, csak egy baja,
 Beszédedben már forr a gőzkazán,
 Egyet nem tudsz még: merre és hova.

5.

Egy kaczer hölgyhöz.

Mért oly nehéz e szív, hisz a ki benne él
 Oly röpke az a nő — oly könnyű mint a szél.

6.

Helyes súlyarány.

Ha kar kell, szívesen látom a tömeget.
 Ha ész kell, szívesen fogadjon engemet.

7.

Egy nő sírjánál.

Szeretted egykor e csendes helyet,
 Mely pusztaság volt, mostan kert gyanánt áll,
 Szeretted gyermekidet és körüléd
 Kigyúlt megannyi békés házi oltár.

Virágos fáidnak hűs árnyain
 Most hamvaid oly édesen pihennek,
 Emléket meg magadnak alkotál
 Hálás szívében kedves gyermekeknek.

S míg napfény és árnyék reng, sirodon
 Gyümölcsfa áll, virágot hord a szellet;
 Míg köztünk szeretet s egység lakik,
 Nálunk mulat s viraszt felettünk lelked.

É R T E S I T Ő.

Alighieri Dante Divina Commediája (Isteni színjátéka). — A Pokol. Olaszból fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Angyal János. Buda-Pest, Aigner Lajos kiadó-hivatala.

Irodalmunknak nem közönséges gyarapodása az, melyhez az első nagy lépést ezzel megtéve látjuk s örömmel üdvözöljük. A világirodalom legnagyobb költői egyik legnagyobbikát Dantét, fő művével, az *Isteni színjátékkal*, teljesen átültetve látni irodalmunkba: régi óhajlás, melyhez hogy egészen teljesülve legyen, csak mától fogva kezdetünk alapos reményt táplálni. Dante első fordítója nálunk Császár Ferencz, a ki a költő egy kisebb, sokkal kevesebb becsű s inkább érdekes, mint remek művét, az *Új életet (Vita nuova)* teljesen

adta, a *Divina Commediából* csak az első rész (a *Pokol*) négy első énekét fordította le s bocsátotta közre. Mások, kik a nagy munkával próbálkoztak, köztök e sorok írója is, csak egyes énekeket fordítottak le s így csak jelentéktelen töredékeket adtak. Legtöbbet Bálinth Gyula, ki — talán — az egész *Pokollal* is elkészült kéziratban s az első hét vagy nyolcz éneket, egyenkint, sorban, egy heti lapban közre bocsátotta; de nézetünk szerint egészen eltévesztett módon: hexameterekben (mint ugyan ő a Tasso *Felzabadított Jeruzsalemét* is), a minek, szerintünk, semmi értelme nincsen. Én eddig (különböző időkben) a *Pokol* három első és ötödik énekét bocsátottam közre. A két Ábrányi, egyik (Emil) az ötödik éneket (*Francesca da Rimini*), a másik (ifj. Kornél) a harminczharmadikat (*Ugolino*). Talán ennyire megy mind az, a mit irodalmunk a középkor és a renaissance határán álló ez óriási műből eddig átültetve bír, mint az első rész (a *Pokol*) egyes töredékeit.

Különben sem sok, a mi nálunk eddigelő Dante tanulmánya körül történt. 1863-ban a Csengery által szerkesztett *Budapesti Szemle* XVIII. kötetében jelent meg egy cikk Danteról és a Dante-irodalomról, Saint-René Taillandier után G. Á.-tól (Greguss Ágost). 1865-ben, a Dante születésének hatszáz éves ünnepe alkalmából Pulszky Ágost közölt nagyobb tanulmányt Danteról az Arany J. *Koszorújában* (1865. I. félév 20—23. sz.); s ugyanabban a kötetben (14. sz.) van a Dante-ünnepéről egy figyelemre méltó kisebb cikk, valószínűen magától Aranytól. Közelebbről Óváry Lipót, az olasz étellel, viszonyokkal s irodalommal ismeretes hazánkfia, a Jókai új *Életképeiben* (1876. 43—45. sz.) adott érdekes közleményt Danteról és ábrándvilágáról.

Legközelebbről végre gr. Szécsen Antal adott új lendületet a nagy toskánai nálunk még szunnyadozó tanulmányozásának, tömör s eszmékben gazdag, formailag is jeles essayével, mely Dante korát és művét nagy vonásokban, de részletes és beható tanulmányok alapján, sikerülten rajzolja. Mellette, a részletesb fejtegetés terén én tettem kísérletet a *Pokol* két első énekének magyarázó bevezetésével, s egyetemi előadásaimmal, melyekből kivonatúl az akadémiában is terjesztettem elő egy felolvasást.

Ennyi mindössze, a mit a magyar Dante-irodalomból

hirtelenében összejegyezhetünk. Lehet még egy s más, a mi kikerülte figyelmünket vagy épen most nem jut eszünkbe.

S ily, aránylag kevés, kezdemény után, egy eladdig merőben ismeretlen ember, dr. Angyal János (német-czernyai r. kath. lelkész, Torontálban) egyszerre az egész *Pokol* fordításával, dús jegyzetek kíséretében, s azzal az igérettel lepi meg az irodalom barátait, hogy — ha méltánylást és biztatást nyer — mához esztendőre a nagy költemény második (szerinte legszebb) részét, a *Purgatoriot* is készen teszi le olvasó asztalunkra.

Dantét fordítani kétségkívül a legnehezebb feladatok közé tartozik. Tartalmi nehézségei nem csekélyebbek, mint az alakiak. Megértése is nehéz, nem csak tárgyilag — a mi jegyzetek s magyarázatok nélkül egyáltalában lehetetlen, — hanem nyelvileg is, részint nyelvének ma már ódonsága, gyakran obsolet fordulatai s szóképzései, részint a miatt, mert eszmékkel túltömött levén, a szóban sokszor szinte fukar és soha sem mond többet, mint a mi épen elég arra, hogy az általa czélzott gondolatot megérintse s felköltse. Úgy nincs nála fölösleges szó, mint a hogy meztelen szobron nem lehet fölösleges ékitmény. Nem levén sehol egy henyé jelző, a mit könnyű szerrel föleserélhetne a fordító rím vagy mérték kedvéért mással, sehol olyas sortöltelék, a mit elhagyhatna a nélkül, hogy a gondolatban kár essék, ellenben minden szó szükséges, mindenik jellemző és pótolhatatlan lévén: látni való, hogy majdnem szóról-szóra, mindenesetre szokatlan hűséggel s az eredeti minden szavához való ragaszkodással kell fordítani. Tömöttsége s nehezen érthetősége miatt még prózában fordítani is nagyon nehéz; fordítani tudniillik s nem körülírni, a mire tömöttsége csaknem ellenállhatatlanul csábít szüntelen, de a mi által elősegítettnek ugyan érthetősége, de teljesen elveszne egyéni sajátossága. E részben Tacitushoz hasonlít.

Ily tartalmi nehézségekkel szemben majdnem képtelenségnek látszik, alakilag is tökéletes és hű műfordítását követelni a *Divina Commediának*, melynek külseje is versenyez tartalmának nehézségeivel. A sorok változatlanul tizenegy szótagnak, hatodfeles jambusok, melyek közt elvétve sem fordul egy akatalektikus sor elő, s mivel rímelnék, rímeik önként érthetően mindig két szótagú, teljes (úgy nevezett) nő-rímek;

egy tagú, félrím soha sem foglal helyet, valamint az olasz nyelv természete szerint a tökélytelen (assonance) rím is ki van zárva. A fő nehézség azonban e részben a rímek elhelyezésében lánczolatosszefüggésében fekszik. A 40—50 háromsoros terzinából s egy bezáró végsorból álló énekek mindenkének első és harmadik, s viszont az utolsó és végről harmadik sorában egy rím kétszer-kétszer, azonkívül minden rím háromszor fordul elő és pedig szoroson meghatározott helyeken; jelesen úgy, hogy minden terzina középsora, a következő terzina első és harmadik sorával rímeljen s így tovább, minél fogva két összecsengő sor sem egymás mellé, sem egymástól több mint egy közbeeső sor által elválasztva nem esik. A rímek ily szigorúan kiszabott elhelyezése, magoknak a rímeknek is szigorúval párosúlva: ebben fekszik kétségkívül a *Divina Commedia* fordításának a legnagyobb alak nehézsége. S azért igyekeztek, legjobb fordítói közül sokan, ettől szabadulni meg, hogy ezt a nyűgöt lerázva, tartalmilag annál jobbat adhasanak.

Bizonyos, hogy minden költői műfordítás egy folytonos, sőt kettős alkudozás: az eredeti és a fordítás nyelve közt egyik, s a tartalom és az alak közt másik felől. Két nyelvnek még legmegfelelőbb szavai sem mindig fedezik tökéletesen egymást; még kevésbé kifejezései, fordulatai, sajátosságai. Más felől oly fordítás, mely tartalmilag és alakilag egyaránt tökéletes legyen, merőben lehetetlen; mert képzelhetetlen, hogy két nyelvben, ugyanazon gondolatoknak megfelelő szók ugyanazon mértékbe és szótagszámba sorakozzanak s a mellett mindig találkozzanak köztök olyanok, a melyek a kívánt rímeket is megadják. Ezért kénytelen a fordítás valamit engedni, vagy a tartalomból vagy az alak tökélyéből. Melyikből czélszerűbb? eleve meg nem határozható. Általános nézet szerint, a tartalom levén a fő, az alak iránt lehet a fordító engedékenyebb. Ez elv alkalmazása azonban a prózai fordításra vezet, mert kétségtelen, hogy költői művet csak prózában lehet tartalmilag teljesen és kifogástalanul adni vissza. E nézet azonban egy nagy tévedésen nyugszik: azon tudnillik, hogy költői műben a tartalmat el lehet választani az alaktól. Ez a tévedés szüli az alak- és anyaghű fordítás azon korcs szülötteit, melyekben valami az alakból is meg van tartva, de több s lényegesebb elengedve, csak hogy az anyag-

ből minél több megmaradjon, habár tökéletesen így sem volt megtartható. Ámde, valamint a zenegondolat szókkal soha sem fejezhető ki szabatosan (legfőlegb magyarázható, körülírható) — hanem csak zenehangokkal s összhangzattal, — úgy a költői gondolat sem prózában soha, hanem csak saját költői nyelvén. S minél nagyobb a költő, annál inkább össze van forrva műve tartalmával épen az általa választott alak. A Dante költeményét képzelni sem lehet más alakban, mint a terzinákban, vagy mássá válik. S a rímetlen terzina fából vaskarika, és ha háromsoronként írjuk is, csak egyszerű jambus, „versi sciolti“ (blanc-verse) marad. Azért a németek által tartalmilag legjobbakknak tartott fordításaik, a Witteé s a Philaletesé tulajdonkép csak egy némileg zengzetes szép próza hatását teszik ránk, ha mielőtt kezünkbe vennők, először egy éneket, vagy csak néhány terzinát is, az eredetiből olvastunk. Egyébiránt Notten, Bartsch és mások megmutatták, hogy szorosan alakhü fordítást is lehet adni, melyben bizonyára sokkal kevesebb vész el a tartalomból, mint a rímetlen fordításokban az alakból; s így ha tartalmat és alakot egyenjogú alkatrészeknek tekintünk a költészetben, — a veszteségi számla összege mindenesetre sokkal kisebb ezeknél mint amazoknál.

Magyarra, bizonyosan, még nehezebb fordítani Dantét, mint más, jelesen a nyugoti nyelvekre. Nem említve nyelvünk oly különböző s mindenben elütő voltát az olasztól, elég csak rímekben való szegénységünkre hivatkoznunk. E szegénység oka, mert nyelvünkben ugyanazon nyelvtani formák összehangzása nem tekintetik rimnek, még ha hangzatilag teljes, két tagú rímet adna is. *Lássátok, halljátok; kerteknek, földeknek; nyugalmas, hatalmas*: nekünk nem rím; a Dante rímeinek legalább egy negyedrésze ilyenekből áll: *trovai, entrai, abandonai; durata, affannata; magrezza, gravezza, altezza* stb., a hol a szótörzsben nyoma sincs az összhangzásnak, s az egész rím csak a ragban vagy a képzőben van. E nehézséget, mely szerint nálunk a rimnek vagy a szótörzsben, vagy egymástól egészen különböző nyelvtani formákban kell lennie, s ebből eredő szegénységünket a valódi rímekben más felől ellensúlyozza, legalább némileg, hogy a mily szigorúak vagyunk a pusztá rag- és képző-rímekkel szemben, ép annyi

szabadságot engedünk a tiszta rím mellett a csak rokonhangzó assonancenak.

Hogy nem lehetetlen magyarul, az eredeti rímes terzi-
náiban, tartalmilag is jól adni Dantét: ezt tagadni még nem
elég ok az, hogy eddigelé senki sem mutatta meg. Elméletileg
fenn kell tartanunk a követelményt s várunk annak sikerü-
lését. Csakhogy ily fordításra igazi költő kell, — ha nem is
olyan mint Dante, mert olyan nincs, — különösen pedig a
nyelv művésze, olyan mint Arany, vagy Vörösmarty volt.

Dr. Angyal, Dante magyar fordítója nem költő s a nyelv
nyelv művésze sem. S fordításának ez az egyetlen, de bizonyára
elég nagy hibája. Fordítása tartalmi hűség tekintetében majd-
nem a prózai fordítással vetekszik; de könnyűség, világosság s
fesztelenség tekintetében meg sem közelíti a jó prózát. Pedig a jó
versnek ép oly könnyen kellene mozogni a maga önként elvál-
lalt kötelékeiben, mint a prózának a maga kötélenségében.
Petőfi s Arany versei oly természetesen folynak, mint a szép
próza, az úgy nevezett *mű-próza*, mely — a maga helyén —
szint' úgy nem idegen a fordulatosságtól, mint például az
Arany versei. Dr. Angyal abban az aránylag könnyű nyűgben,
melyet a rímetlen jámbus rak a pegazusra, sokszor csak oly
nehezen mozog, mintha terzinai a hármas rím kötelékével is
volnának terhelve. Folyamatos, rímetlen jámbusokat (a mit
az olasz *versi scioltin*ak, szabad, fesztelen versnek nevez),
csak úgy kellene olvashatnunk, mint a szabatos prózát, mely-
től csak némi csín és szabályos *rhythmusa* különbözteti meg.
A dr. Angyal jámbusai azonban, a mellett hogy épen nem
símák, nem tiszták, sőt többnyire döcögősek, sokszor mérték
s még többször numerus nélkül valók, még értelmileg is álta-
lában nehézkesek; mondatai az eredeti szerint tagoltak, a
magyar szórenden nem egyszer erőszakot tevők s azért foly-
tában alig olvashatók s könnyen egy olvasásra meg sem ért-
hetők. Kétségtelen, hogy e nehézkeség fő oka tartalmi
nehézségekben is fekszik; de ha egy-két olvasásra a tartalom-
mal tisztába jönünk sikerült is, a nyelv nehézkesége azután
is megmarad s folyvást érezhető, harmadik, negyedik olva-
sásnál is. Nem idézünk példákat; bátran hivatkozunk az
olvasóra: nyissa ki a könyvet akárhol s olvasson el egy lapot
vagy kettőt és látni fogja.

Egynemű s rímekkel sem nehezített versben az író

(vagy fordítót) a gyakorlat (a belejövés) annyira támogatja, hogy a ki például ezer jámbust vagy hexametert írt egy végében, már szinte nem tud másképp beszélni mint abban, önkénytelenül is rá megy a tolla, szája. Ily önkénytelenséget, a mi a természetesség s fesztelenség anyja, a dr. Angyal egymást követő lapjain alig tapasztalunk; a *Pokol* harmincznegyedik énekében a nyelv oly nehézkes mint az elsőben; a fordító mind végig nem jött bele a vers könnyű, szabad lendületébe. A munka végén csak annyi, a nyelven a versért elkövetett erőszakkal találkozunk, mint az elején. Például a harminczkettedik énekben olvassuk az ily sorokat (13. és 15. s.)

„Mind annyinál jobban sujtotta nép te!“

sujtott helyett, mert sujtotta alak csak akkor állhat, ha mondva van, hogy mi sujtotta, pl. isten-sujtotta, sors-sujtotta stb., s mindjárt tovább:

„Bár birka s kecske lettetek ti volna!“

a személynévmásnak az ige-idő és a segítő „volna“ közé csúsztatása megengedhetetlen.

A harminczharmadikban (100—114.):

„Arczombúl ámbátor már minden érzés
Eltűnt . . . . .“

De mégis úgy tűnt, mint szellő ha érne,
S kérdém azért: mester hát ezt ki kelti?
Nincs vége itt már minden gőzölésnek?

— — — — —
És egy, le itt a jégkéregbe fagyva,
Felénk kiáltott: „oh kegyetlen árnyak,

— — — — —
E szörnyű leplet szedjétek szemimről,
Kis enyhet adva szűmnek oly nyomasztó
Kínomban . . . . .“

S az utolsó ének utolsó lapján (XXXIV. én. 100.):

„Előbb, hogy elhagynám e rémes örvényt,
Segíts vezérem — szólottam felállván —
Megértsem ezt a szemkáprázató tényt.“

— — — — —
„Égből le ő e vészre bukva szállott.“

— — — — —
„Itt lenn van egy hely, a szörny Belzebubtól
Oly messze, mint tulajdon sirja nagy, nem
Is látható szemmel. . . .“

és a többi. A verseléssel való küzdés minden jelei: a mondatrészek kényszerű eldarabolása, ily hangugratások a szókban: mint *szemimről*, *szüm*, *megértnem*, máshol ismét ilyenek: *árnyt* (árnyat helyett), *éertsz* (értesz h.); Is-sel kezdődő sorok, magyartalan kifejezések, mint „Oly messze, mint tulajdon sírja nagy“ e helyett: „Oly messze, mily nagy önnön sírja“ stb. mind arra mutatnak, hogy a fordító, a harmincznégy ének ötödfél ezer sorával sem jött még eléggé bele a verselésbe, s a csak évek által megszerezhető gyakorlottságot nem szerezte meg. Már pedig ott, a hol a tartalomnak annyi a nehézsége, csak az küzdhet velök sikerrel meg, a ki a nyelvvel és a verssel legalább könnyen s mintegy játszva bánik.

Dr. Angyal nyelvéről egyébiránt a költőiség bája, ereje s zománca is nagy mértékben hiányzik. A Dante nyelve, a zengzetes olasz nyelv — bármely nyelven is nehezen utánozható, az igaz; mind barbárnak tetszik mellette. Dante fest, színez, a szókkal igazi képet állít elénk; megdöbönt, elborzaszt, vagy ellágyít, a mint tárgya kívánja, maga akarja s képei hozzák magokkal. De hogy ily hatásokra a magyar nyelv sem képtelen: a Vörösmarty és Arany nyelve is megmutatta. Dr. Angyalnál a próza folyamatossága, könnyűsége, fesztelensége, természetessége hiányzik ugyan; de prózaisága azért megvan; mert a költői nyelv ereje, zengzete, heve, színe, zománca szint' oly mértékben hiányzik. Példákat idézni ismét nehéz; részint mert állításunk negatív, részint száz sorból kilenczvenet lehetne s kellene idéznünk. Ilyent például találomra: (XII. én. 41. 42.:s.) . . . „megrendült . . .

„de úgy, *hogy* azt vélém, *hogy* érzi
A mindenség azon szerelmet, a mely . . .“

vagy (XXXI. 77. 78. s.):

„Mert Nimród ő, kinek gaztette *folytán* .
Vagyon ma egy nyelvnel már több a földön;“

prózának is hírlapi próza.

Még több s igazán számtalan helyet lehetne idézni az érthetlenségig homályos nehézkessegre. Legyen elég e nem-ből is egy pár. XIII. én. 143. 144. sor:

„Város szülötte voltam, mely legelső
Védőjeért azt vette ki keresztelt.“

E helyett: „Azon város szülötte voltam, mely első védurát a Keresztelővel cserélte föl“, tudniillik Marsot ker. Jánossal. Miért első (vagy előbbi) helyett *legelső*? s ki érti így: „ki keresztelt“, holott ha az eredeti azt mondja „il Batista“, vagy magyarul „a Keresztelő“ ez, mint tulajdonnév felre nem érthető. Aztán „védőjeért“ is hibás, védője *helyett* kellene.

XIX. én. 22—24. sor:

„Egyes üregből láthatón kiállott
A bűnösöktől a lábszár a vastag
Részig, kívülök rejtve volt a több rész.“

Egyes üregekből, akarja mondani, vagyis mindenik egyes üregből, a bűnösök lábszára, vastag ikráig kiállott (ki volt nyúlva, kilátszott), a többi részök (de nem *kivülök* a többi rész) rejtve maradt, tudniillik benn az üregben.

Az ilyenek- s ilyenebektől valóban hemzseg az egész könyv!

Ha mégis, a költői nyelv és a forma ily hiányai mellett is örömmel üdvözöljük dr. Angyal Danteja ez első részének megjelenését, és azt nyíltan valljuk irodalmunk valóságos gyarapodásának: azért van, mert az újkor küszöbén álló nagy költő legnagyobb művének, ha egyelőre még sok kívánni valót fenhagyó alakban is, legalább teljes bírását igéri; s mert oly úttörő elmunkálatnak tekintjük azt, mely egy sokkal tökéletesebb fordítás keletkezéére nem csak ösztönzőleg hathat, hanem azt tényleg és pedig lényegesen, meg is könnyítheti.

Dr. Angyal fordításának legbecsesebb része, kétségkívül, magyarázó jegyzetei. Abból az óriási halmazból, a mit e részben az olasz, francia, német s angol irodalom, Dante korában mindjárt elkezdve, maig, összegyűjtött s halomra hordott, fordítónk nem közönséges tájékozottsággal, s az igen kevés és az igen sok között nem mindig könnyű választás tapintatával, ad nekünk a szöveg alatt annyit, a mennyi annak mind nyelvi mind tárgyi tekintetben való megértéséhez mulhatatlanul szükséges. Kevés helyet hagy homályban, kevés fölöslegest nyújt a szükségesen túl. Jó és legjobb források állnak rendelkezésére s nem kíméli a fáradságot egybevetésekre és feldolgozásukra. Hogy némi előszeretettel hajlik a katolikus forrásokhoz, melyek Dante pápa-ellenes helyeit itt-ott elsimítani igyekeznek: azon nem csodálkozhatunk. A fordítót erre

nem csak állása, hanem azzal együtt járó nézetei s meggyőződései is hajtották; s vakon elfogúltak azért egyáltalában nem mondható. Itt-ott mégis megesik, hogy a dolog lényegére igen keveset mond, például a II. én. 18. soránál a „Ki és Mi“ magyarázatára, melynél megelégszik annyival, hogy „scholasticus kifejezés“ — s aztán az egész hely tárgyi magyarázatára tér át a nélkül, hogy a Ki és Mi kategoriáit megmagyarázná. Még feltűnőbb szófukarsága a XXI. én. 114. soránál, a Dante időszámítására vonatkozóan. Annyit mond, hogy ez erre nézve a legfontosabb s legdöntőbb hely s utal Philaletesre és Wittére, a helyett, hogy röviden megmondaná: miért és hogyan? Pedig hús szóból kitelt volna: utalni a Krisztus halálakor történt földindulás és földrepedés mondájára. Itt-ott viszont fölösleges szószaporítással is találkozunk, például a XXXIII. én. 105. soránál, a hol a szelek keletkezésének természetani oka magyarázásával tölti az időt, a helyett, hogy a nála meg lehetőszen érthetetlen sort igyekeznek magyarázni. Hogy az eredeti kétes olvasásu sorainál sem sikerül az értelmezésben mindig a jobb részt választania, például a IV. én. 36. soránál, a hol a *parte* és *porta* közül az elsőt választja, mint maga bevallja, leginkább azért, mert a corvina-beli Dante-codexben az áll, holott az értelem s a legtekintélyesebb szövegek és magyarázók a *porta* mellett szólnak, mert a keresztség nem része a hitnek, hanem a hit kapuja; — vagy az V. én. 59. soránál, a Ninus és Semiramis viszonyára vonatkozóan, a hol *succedete* (követte) olvasás mellé áll a *suggerdette* (szoptassa) helyett, holott e mellett minden érvt felhozni, szintén nem mulasztja el: az ilyenek, ha hibák, a mi el sem dönthető, mindenesetre annál menthetőbbek, mert hosszas megfontolás után, meggyőződésből s érvek és ellenérvek alapján követték el s teljes őszinteséggel táratnak az olvasó elé.

Nagyobb hiba, ha netalán előfordúlna az olyan, a hol a fordító vagy nem értette meg, vagy nem bírta úgy kifejezni eredetijét, hogy az olvasó helyesen értse az ő tolmácsolása után. Ha például a Pokol-kapu hírneves feliratával (III. én. 1—9. s.) azt mondatja:

„Magas teremtom büntető igazság“,

ez nyilván félreértés, mert az eredetiben:

„Guistizia mosse il mio alto fattore“

nem csak a *büntető* jelző hiányzik, de nem is állítatik, hogy a poklot az igazság teremtette, hanem csak az, hogy igazság *indította* annak teremtőjét. A hiba csak épen ily fontos helyen mondhatni súlyosnak, s annál inkább, mert az e helyhez tett jegyzésben a fordító maga is szigorúan bírálja előzőit e hely fordításánál s a magáét mint egészen hívet igyekszik igazolni.

E nevezetes hely fordítását érdemes lesz minden tekintetben s aprólékosan is szemügyre vennünk, mintegy próbáját adandók, mikép ütne ki a mű részletes, sorról-sorra menő bírálata s az eredetivel egybevetése. (A mi, közbevetően legyen mondva, nagyon igazságtalan eljárás volna; mert sorról-sorra összevető bírálatot bizony semmiféle hosszabb műfordítás ki nem állana; mint az írás mondja az ítéletről: „uram, ha a te szoros igazságod szerint ítélnél meg, melyikünk állhana meg előtted?“ — bizony egyikünk sem; sem az erkölesben, sem a — műfordításban!)

E nevezetes hely (eredetijét mellőzöm, mert az olaszúl tudók úgy is könyv nélkül tudják), szoros prózai fordításban így szól:

„Rajtam át mennek be (mehetni be, megy az út), a gyászoló városba, rajtam át mennek be az örök fájdalomba, rajtam át mennek az elveszett népség közé.

„Magas alkotómat igazság indította (ösztönözte); isteni hatalom teremtett engem, a főbölcsesség s az első (örök) szeretet.

„Elöttem nem voltak teremtett dolgok, csak örökké valók, s én is örökig tartok. Hagyjatok föl minden reménnyel, ti, kik beléptek.“

Dr. Angyal imígy adja:

Rajtam visz át az út jaidús hazába,
Rajtam visz át az út örök kínokba,
Rajtam visz át az út veszett sereghez.

Magas teremtőm büntető igazság;
Isten hatalma alkotott; legelső
Szerelme és legfőbbik bölcsesége.

Nem volt előttem semmi sem teremtvé,
Ha csak örök nem s én örökre tartok.
Ki itt belépsz, hagyj föl minden reménnyel.“

Ez utolsó sorra nézve, hogy azon kezdjük, igaza van a szerzőnek abban is, hogy itt a *minden* jelző a remény előtt fontos és elmaradhatatlan s mind a két fordító-előde (Császár és én) hibáztunk, hogy azt elhagytuk, hibáztunk annál inkább, mert a mi sorunkba épen úgy belefért volna, mint az övébe; igaza abban is, hogy a *hagyj föl* (egyesi alak), az eredeti többese (hagyjatok föl) helyett itt egészen megengedhető s teljesen kifejező. Annál kevésbé lehetünk megelégedve az előbbi sorok némelyikével.

Az első sorban a *jajdús*, csúf is, nyelvtanilag helytelen is, nem is felel meg az eredetinek, mely megelégedett az egyszerű *dolente* (gyászoló, kesergő város) kifejezéssel. Az *a* névelő sem mellőzhető; s azért jobb volna „jajdús hazába“ helyett egyszerűen: a jaj-hazába.

A harmadik sorban a *veszett sereg* határozottan rossz, mert a *veszett* szó nem teszi az *elvesztettet*, elkárhozottat.

A negyedik sorra már föntebb megtettük észrevételünket; az igazság, és még hozzá büntető igazság, nem teremtője a pokolnak, csak (teremtésére) ösztönzője a magas alkotónak.

Az ötödik és hatodik sorból úgy látszik, mintha az egy istennek több szerelme és több bölcsesége volna, s azok *közlül* a legelső szerelem s a legfőbbik bölcsesség teremtette volna a poklot; holott a szerelem (helyesebben szeretet) s a bölcsesség azért legelső, mert istené, mert örök, tehát minden más szerelemhez s más bölcsességhez, nem pedig az isten egyéb szerelmeihez s egyéb bölcseségeihez viszonyítva.

A hetedik sorban a *nem* és a *semmi sem* igen sok. Vagy „Nem volt semmi“, vagy „Semmi sem volt“ a helyes.

A nyolczadik sorban: „s én örökre tartok“ helyett „én is“ kellene; ez itt lényeges, szemben az előbbivel.

Ismételjük, igazságtalan dolog volna így menni végig egy egész hosszú munkán. De ily kiválasztott, mutatóul szolgáló *nevezetes* helyek szigorú megrostálása még sem fölösleges; ily helyeken csakugyan nem volna szabad szeplőnek se lenni; nem, kivált rimetlen fordításban. De hogy a dr. Angyal fordítása, hibái dacára is hasznos, bizonyítani fogja avvagy csak az is, ha ez énekről évek előtt megjelent, csekély igényű fordításomat, az övé után s annak felhasználásával, mind a kettőnkénél jobbat tenni sikerülend (akár nekem, akár másnak).

Valóban, az előttünk fekvő fordítás legfőbb haszna abban áll, hogy megtörte az útat. Mind azt, a mit Dante (a *Pokolban*) mondott és mondani akart: megpróbálta magyarul fejezni ki. Törte, zúzta, néhol a gondolatot, néhol meg a nyelvet, az igaz; nem sikerült sok helyt, az is bizonyos; de a kísérlet meg van téve s a jég meg van törve. S a mennyivel könnyebb egy megírt versben megtalálni a hibát, mint azt megírni volt: annyival könnyebb a gyarlóságokat kiigazítani, a szeplőket elmosni, ha valami munka legalább elnagyolva megvan.

S a dr. Angyal munkája, mindent összevéve, sokkal több, mint csak elnagyolt munka. A mügönd és fáradság, melyet reá fordított, minden dícséretet érdemel; erre minden lapja tanúság. Hibája épen a nagy fáradságban van, vagyis abban: hogy a verselés nagy fáradságára esik, s költői szellem és költői gyakorlat annak könnyű lendületet nem ad. Ha dr. Angyal megelégszik azzal, hogy csak prózai fordítást adjon magyarázó jegyzetekkel, fordítása sokkal jobb lett volna. De érdeme s haszna így mégis nagyobb; érdeme, mely lelkiismeretes munkája igyekezetében fekszik, s haszna mely abban áll, hogy megtörte az út legnehezebb göröngyeit egy igazán költői fordítás előtt. Hiszszük, hogy ha dr. Angyal, kész fordítását, mielőtt közrebocsátotta, kéziratban egy gyakorlottabb költői kéz javítása alá bocsátotta volna, ma sokkal élvezhetőbb dolgozat feküdne előttünk; de méltányoljuk nemes ambícióját, mely magának akarta megtartani az úttörés érdemét s dícsőségét, mely sehol sem lehet nagyobb, mint a Dante fordításánál.

Hogy a fordító erre öntudatosan törekedett, előbeszéde nyilván tanúsítja. „Ha — úgy mond — egy teljesen alakhű, az eredetinek rímes terzináiban hangzó fordítás *útját egyetlen sikerült . . .*“ stb. „Kísérletemet — mondja u. o. — inkább philologiai tanulmánynak, mint költői reproductionnak nézem, s azért a fordítás hűsége kedvéért néha öntudatosan áldoztam fel a formai nagyobb tökélyt.“ Ámbár azt hiszszük, a formai nagyobb tökély nem mindenütt a tartalmi hűségnek, mely nem a szórúl-szóra — s e miatt néha érthetlenné váló fordításban áll, hanem inkább annak esett áldozatul, mert a fordító nem találta meg azt a kifejezést, mely költői is, világos is legyen a mellett, hogy (vagy épen azért mert) hű egy-

szersmind. De egyes szeplők, bármily számosak legyenek is, nem éktelenítik el az alak egész körrajzát s akármennyi egyes hiba sem ronthatja le a fordító teljes érdemét.

Mindent összevéve ismételjük, hogy dr. Angyal fordítását nem csekély nyereségnek tartjuk irodalmunkra nézve. Nyereség, hogy a *Poklot* immár teljesen bírjuk; s ha a fordító a mi szerény biztatásunkat jóba veszi, egy évre a *Purgatoriumot* s utána majd a *Paradicsomot* is teljesen fogjuk bírni. Nyereség az anyag és tartalom rendkívüli nehézségeinek nagyjából való megtörése; nyereség az általában véve szoros hűség, mely e fordítást, egyes hiányai s hibái mellett is jellemzi. Nyereség az igen becses és majd minden szükségesre kiterjeszkedő, magyarázó, sőt sok helyt mélyebbre is ható kritikai jegyzetek nagy (de nem túlságos) sokasága. S legnagyobb nyereség, hogy immár Dante és műve iránt fel van költve az a nagyobb érdekeltség, mely, hiszszük, nem fog elaludni addig, míg csak egy *igazi műfordítás* ki nem elégíti.

Mert bár irodalmunk sokkal szerényebb arányok közt mozog, mint sem a némettel hasonlíthatnók magunkat, a hol a század első negyede óta minden 3—4 év egy új Dante-fordítást hozott, de azért e nagy szellem iránti tartozásunkat mi sem tekinthetjük befejezettnek addig, míg legalább olyan becsü fordítását nem bírjuk, mint dicsősége társának Shakespeare-nek, a milyenek tudniillik átlag, Shakespeare-fordításaink. Talán még a dr. Angyal rimetlen fordításán kívül egy rimes fordításnak is kísérletül s mintegy második úttörőül kell előre mennie; talán még meg sem született, vagy e részben életjelt magáról nem adott, a kitől ezt a szép s becses ajándékot veendi egykor irodalmunk. Mindegy. Az első lépés meg van téve — várhatunk. De az utolsó szó, Dante irányában, csak egy — emberileg és nyelvünk korlátai közt — tökéletes műfordítással lesz kimondva.

SZÁSZ KÁROLY.

Historisch-biographische Studien von Leopold von Ranke. Cardinal Consalvi und seine Staatsverwaltung unter dem Pontificat Pius VII.

Az angol nemzet legnagyobb történetirója Macaulay a pápaságnak és forradalomnak viszonyáról így ír: „Új rend

született a zavarból, fölmerült újra a régi vallás. Egy arab monda beszéli, hogy özönvíz előtti királyok építették a nagy pyramist, és minden emberi mű között, csak ez nem dőlt meg az ár alatt. Ilyen volt a pápaságnak végzete. A nagy áradás elborította, de mely alapja rendületlen megállott, és midőn apadtak a vizek, egyedül tűnt föl egy eltűnt világ romjai közt.“

Macaulay e sorai a legnagyobb német történetírónak, Rankenek főművére, *A pápák történetére* vonatkoznak. A német tudós e műben csak a múltat tekinti komolyan, behatóan; a pápaságot is csak történelmi érdekű intézménynek tartja, mely elvesztette a kapcsolatot a jelenkor mozgalmaival. Az angol író, nagy államférfiúi belátásával a continuitást tartja szem előtt, a pápaság szerepét még távolról sem látja bevégezettnek. Reméli, hogy jövőben Rankehez hasonló, ügyes és mérsékelt történetíró fogja megírni a XIX-dik század katolikus renaissancejának fejlődését.

...me magának Rankenek tollából bírjuk e fejlődésnek, hogy úgy mondjuk, első fejezetét. Consalvi bíbornok, mint VII. Pius pápa államtitkárja, főtenyezője volt a szentszék részéről I. Napoleonnal, majd bukása után a szövetséges hatalmakkal folytatott alkudozásoknak. Egyszermind ő volt az egyházi államba visszahelyezett pápai világi kormánynak is újjászervezője és legerősebb kezelője. Ha meg van engedve az analogia, hatalmas, inkább laikus, mint egyházi, diplomata egyéniségével leginkább Antonelli bíbornokhoz hasonlítható. Mind kettő a hierarchia terveit elősegítő reactionárius korszakban igazgatta az ecclesia militans táborát. Mind kettő ki tudta aknázni e viszonyokat és a legfontosabb concordatumok emléke nevékhöz fűződik. Mind kettő leginkább világi eszközökkel működött, de munkásságukat a mellettök uralkodó pápák szent élete bizonyos nimbussal vette körül. Kétségtelen azonban, hogy VII. Pius minisztere jellem s erkölcsi és szellemi műveltség dolgában magasan túlszárnyalta IX. Pius tanácsadóját.

Nem lehet czélunk itt Ranke művének tüzetes taglalásába bocsátkozni. Elég kiemelnünk, hogy stil, mélység és a kiválasztott szempontok általánossága dolgában méltó helyet foglal el a nagy kutató művei között, kinek munkaképességét úgy látszik még az írigy aggkor sem csökkenteni. Eredményei

közül különösen kettőt tartunk figyelemre méltónak: a pápaság viszonyát Napoleonhoz, és az egyházi állam szervezését a restauráció alatt.

VI. Pius pápa (ugyanaz ki 1782-ben II. József császárt Bécsben meglátogatta, hogy reformtörekvéseit mérsékelje) 1799-ben francia fogságban húnyt el. A conclave osztrák befolyás alatt Velenczében gyűlt össze; noha szabadsága minden tekintetben épen maradt. Nem sokára az új pápa, inkább a szövetségesek ellenére, mint akaratukkal visszatért Rómába. Csakhamar megkezdődtek az alkudozások Napoleonnal, kinek szüksége volt a szentszék támaszára, ha a francia viszonyokat terve szerint consolidálni akarta. Az 1801. évi concordatum elismerte a forradalmi államot, helybenhagyta az egyházi javak eladatását, mihez voltaképen joga sem volt, az első consulra ruházta a püspökök kinevezését, ki még katolikus sem volt, és a vallásgyakorlat nyilvánosságát csak azon föltétel alatt engedte meg, hogy a közrenddel ne jöjjön ellentétbe. Napoleon az alkudozások közben kijelentette, hogy neki nincs szüksége a pápára, ha tetszenék neki, vallásváltásra vihetné népét mint VIII. Henrik a XVI-ik században Angliát. A császár koronázásánál jelen volt a pápa, de Bonaparte maga tette fejére a koronát (1804. decz. 2.).

Négy évvel később, a continentalis zár kivitele miatt francia sereg okkupálta az egyházi államot. A pápa az egyház üldözőjét kiátkozta. Az egész keresztyénség püspökének tekintette magát, nem a francia császárság főpapjának. Napoleon az 1809. évi hadjárat folyamában ezt az ősz elfogatásával viszonzta. Róma a császárság második városa lett.

E pillanatban mint fogoly újra hatalmas volt a pápa. Daczolni mert a világ urával. Felé fordult az egész keresztyénség bámuló szeme. Napoleon conciliummal fenyegette, mely a gall egyház elvei szerint a pápa fölött áll. Ennek a sokat zaklatott főpap nem bírt ellenállani; a legnagyobb lelki küzdelmek közepett mindenben engedett.

A püspökök megerősítése a pápa részéről volt ez alkudozások sarkpontja. A császár végre személyesen is érvényesítette befolyását. Pius 1813 jan. 25-dikén aláírta a fontainebleau-i concordatumot. Magától érthető volt, hogy világi birtokai szóba sem jöttek. Beleegyezett abba, hogy udvara Avignonban legyen. Már remélhette a császár, hogy a hívők

feje Spanyolországban, Olaszországban, Német-Lengyelországban, Angliában, Ausztriában, Magyarországon, az ő érdekében, az új világbirodalom szolgálatában fogja gyakorolni századok szokása által fölszentelt tekintélyét. Napoleon viszonyában az egyházhoz Nagy Konstantin és Nagy Károly utódának vallotta magát. Nem engedhette, hogy a szellemi érdekek és a mennyország ügyei, melyek változhatatlanok, összekeveredjenek a földi ügyekkel, melyek a körülmények és a politika szerint változnak. De ez egyházi diadal csak egy évvel előzte meg a császárság bukását. A pápa az egész lakosság örömradiása között vonult be Rómába 1814 május 24-én, épen midőn Európa miniszterei Bécsbe gyűltek, egy világrész sorsát, szabadságellenes szellemben eldönteni.

Általánosan elfogadott axiomája századunknak, hogy az egyházi állam volt a legrosszabbul kormányzott ország Európában. E század elején még nem uralkodott ez a nézet. Ranke Napoleon római praefectusának tanúságát hozza fel, ki a régi római administratióban sok dicsérni valót talált. Azon fejezet, mely a pápai birtokok állapotáról szól a XVI-ik században, a *Pápaság történetének* bizonyára legfényesebb része. Ép úgy e munkának is fénypontja a római állapotok ecsetelése e század első negyedének végén, hol a történeti kutatás értékét még az autopsia is emeli.

Már Döllinger is figyelmeztetett bennünket arra, hogy Consalvi szívesen vette át a Napoleon absolut kormány örökségét, mely a községek és testületek jogait megsemmisítette.*) Minden hatalmat a klérus vett kezébe. A municipalitások, különösen Bologna, elvesztették önkormányzatukat. A szabad eszméket minden áron, minden eszközzel el kellett fojtani. E főczél mellett a többi, azaz az egész belkormányt egészen elhanyagolták. Noha 1820-ban 11,000 foglyot őriztek a börtönökben, rablók lettek az ország egyes részeinek uraivá. Ily viszonyok közt mindezek ellenében Róma városának új fénye és az idegenek oda sereglése nem nyújtott elegendő kárpótlást. Nagyobb mérvet öltött a carbonarik szövetsége, mely Italia egyesítéséért küzdött. Az által, hogy Consalvi leginkább Metternichre támaszkodott, a lakosok nemzeti érzését is a hier-

*) *Kirche und Kirchen, Papstthum und Kirchenstaat*. Historisch-politische Betrachtungen von J. J. Döllinger. München, 1861.

archia ellen ingerelte. Így következtek be az 1821 és 1831-ik évi nyugtalanságok. Kitént, hogy a pápai uralomnak nincs meg létalapja, hogy azt csak idegenek fegyveres hatalma tartja fenn. Egyúttal megbukása is mint történeti szükség mutatkozik.

Ezekben látjuk röviden összevonva a munka tartalmát. Századunk egyik legérdekesebb történeti jelenségének olvasuk pártatlan éles megítélését. Noha az államférfiak egyénisége el szokott tűnni politikájok mögött, és különösen Consalvira nézve áll ez, mégis tisztán biographiai tekintetben is nagy érdekű e dolgozat. Reméljük, hogy a szerző terjedelemre és mélységre egyaránt pártatlan búvárlatainak mezején bön-gészve, még több ilyenrel is meg fogja ajándékozni a történeti irodalmat.

MARZALI H.

Die Wiedereroberung Pannoniens. National-Epos in dreissig Gesängen von Herma Cziglér von Vecse-Capillevi, Wien, 1877.

Talán egy új Debreczenit és *Kiövi csatáját* fedeztek föl? Megtalálták a Csokonay elvesztett *Árpádiászát*? Vagy épen Arany János fejezte be, titokban, a *Csaba-trilógiáját*?

Nem. Hanem „Herma Cziglér von Vecse-Capillevi,“ egy német asszony-ság írta meg németül a magyarok nemzeti époszát, harmincz énekben. Harmincz ének! Borzasztó vas-kos könyv! egy új *Shah-name*, vagy legalább is *Nieblung ének!* Dehogy! Egy száz kis tizenhetedrétü lapra terjedő czingár füzetke. A harmincz énekü éposz, harmincz rövid románczka, a Garay *Árpádok*féle modorban. A magyarok bölcsőjén kezdi, kiket annyira egyeknek tart a hunokkal, hogy nemcsak a magyarokat nevezi széltében hunoknak (a mi megbocsátható, mert a fiút az apjáról s az utódot őseről nevezni lehet is szokás is) hanem a hunokat is nevezi magyaroknak, a mi már kevésbbé járja. Röviden végez Attilával, Csabával, ezt visszaviszi az ősi földre, a hol nagyapját Bendeguzot még életben találja, holott a monda szerint Attila 120 évet élt, azután meg a Krimhilda-harza s a Csaba csatái és bújdosása évtizedekig tartottak. De miért ütödnénk meg ezen, holott a Firdúzi mondai hősei évszázakig élnek s még

dédunokáikat is megérik. Azután a turul mondára tér át, Álmos születésére s úgy viszi tovább a magyar hősmondát egészen Pannonia bevételeig s Ménmarót meghódolásáig: lényegében szárazan, minden belső alakítás nélkül, a krónikás ballada formáiban; külsőleg pedig selejtes, szellemtelen, gyarón verselt modorban, a monda költői alakulásának talán egyetlen csilláma nélkül.

Mulatságosak szó-magyarázatai, melyekkel többnyire a jegyzetekben ad. A turul szerinte Attilának az incarnátiója, különben a hun ölyv; „Isten“ és „Úr“ a magyarok egyistenének a *nevei*; Álmos, nem az álom-tól, hanem az álmodozás-tól származik s azt teszi, hogy *schläfrig*; igaz hogy ezt is teszi, de az Álmos vezér nevében bizony nem azt teszi. Neki Álmos: herczeg, Árpád pedig (míg apja él): prinz. A herczeg koronát is visel; vajjon a magyar szent koronát-e? nem mondja. A dalnokot Dallos-nak írja, de úgy látszik nem téveszti össze Dallos Gyulával. A *táltos*: pap, a *tátos* pedig ló; holott a két szó igazában egy s ugyanaz és varázst jelent. A tömlőt, melyben a honkereső magyarok vizet tartanak az útra s kiürítve tartalmukat a Dnieperen átúsznak: *tulbou*-nak írja; nem tudni honnan vette. Pannonia értelmét így magyarázza: a mai Magyarország. Az egész? azt kell értenünk. A székelyek, szerinte „Seculer fenmaradottak“ szótól származik; a *meny* (nem is *menny*) az égnek, a boldogok lakhelyének tulajdonneve stb.

Mindez azonban kisebb baj volna, ha szerző magát a hősmondát nem zavarta volna szintűgy össze, mint a szavak értelmét; s ha csak magában a költeményben több köszönet volna, mint a jegyzetekben. De az a prózai laposság mely az egész költeményen elterül, oly ellensége a költői s különösen az époszi tárgyalásnak, hogy valóban csak a tárgy érdekessége bírhat rá magyar olvasót a különben elég vékony füzet átlapozására.

A szerző költeményét az akadémiának ajánlotta s hogy kifejezze mily becses helyez rá, a fordítás és utánnomás ellen tiltakozik. Mit fog tenni vele az akadémia nem tudjuk; de azt hiszszük, hogy a fordítók nem igen fogják törni magokat utána.

*Világtörténelem. Dr. Müller Dávid kézi könyve nyomán írta
Mangold Lajos. Első kötet. Ókor. Buda-Pest, 1878.*

Oly szegény világtörténeti irodalmunk, hogy köteleességünknek tartjuk jelen munkára fölhívni az olvasók figyelmét, noha nagy részt fordításon alapúl. Fájdalom, még nem igen léphetünk föl nagy igényekkel e téren. Mangold műve azonban a komoly törekvése miatt megérdemli elismerésünket, noha általában nem tartjuk épen sikerültnek.

Két nagyon fontos dologban tér el eddigi tankönyveink sablonjától. Dr. Müller nem dolgozott compilatiót, hanem jobbra magokhoz a forrásokhoz ment vissza és azokból igyekezett oly munkát meríteni, mely a tudomány jelen állásponyján álljon. E tekintetben műve felülmúlja a legtöbb német tankönyvíróét.

Más részt a szerző nem csak az anyagot szolgáltatatta, hanem az olvasónak lehetővé akarta tenni az önállóan tovább kutatást is, és ezért az egyes kérdések irodalmát meglehetősen teljesen följegyzette a fejezetek mellett, bár természetesen a német nyelvű irodalom, a francia, angol stb. rovására nagyon is túlnyomó.

Az átdolgozó érdeme e tekintetben, hogy nagy szorgalommal és utánjárással összehordotta a magyar történelmi irodalmat, a mennyiben az ókort érdekli. Ezen irodalomtörténeti munkája mindenestre nagy elismerésre méltó. Azonfelül, Müller sok munkájában elő nem forduló részletet is találunk az átdolgozásban, melyek, mint látszik, leginkább Büdinger bécsi egyetemi előadásaiából vannak átvéve. Általában véve e fejezetek is csak emelik a mű becsét.

Látjuk tehát, az átdolgozót is az egész munka felől mondott kedvező ítéletünkből, jó rész illeti meg. Egyet azonban elmulasztott, és ezt annál inkább érezzük magunkat hívatva szemére vetni, minthogy ő, műve előszavában, egy ide vágó cikkünkre hivatkozik. *)

Közhelylyé vált már, hogy a történeti tudás csak a forrásokból meríthető. Mindenki, ki e forrásokat nem használja, vagy használni nem képes, oly kevéssé tarthat számot a tör-

*) A *Magyar Tanügyben* 1877. 5-ik füzet.

ténetíró nevére, mint az, ki valamely költő vagy festő műveit csak kritikákból ismeri, az aesthetikuséra. E források azonban, mint mindenki tudja, ép oly kevésbé egyenlő becsüek és ennél fogva egyenrangúak, mint újabb kori feldolgozásaiak. Ennél fogva, ha valóban használni akarjuk őket, kritikájokat, soha, egy perczig sem mulaszthatjuk el.

Tehát, bizonyos történeti tárgy forrásait és azok feldolgozóit följegyezni, a nélkül, hogy minden egyes esetben megmondanók, valóban használható-e az illető könyv, valódi, eredeti és megbízható forrás-e vagy nem, tisztán csak repertorium kidolgozása. Tudományos becsre és használhatóságra csak azon esetben tarthat igényt, ha az olvasónak a kútfők iránt útmutatással szolgál.

Jelen munka nem iskolai könyv. Bővebb anyagot nyújt és néhol szempontjai is magasabbak, mint a gymnasiumban szükséges. Olvasó könyvnek szintén nem alkalmas, elbeszélése nem elég folyó, irálya, sajnos, nem elég tiszta és mindenek fölött nem magyaros. Ebből azt következtethetjük, hogy czélja az volt, azoknak, kik a történeti anyag alaposabb megismerésére törekcszenek, p. o. a tanárjelölteknek a források megkeresésében és megítélésében kalauzúl szolgálni. Az utóbbi a legfontosabb. Kritika nélkül, hogy Salamon Ferencz szavaival éljek, a történeti anyag nyers, zagyva ásvány, melyből csak a vizsgálódás kohója nyeri a fényes érczet. Nem követelhetjük, hogy az író mindig saját kutatásainak eredményét adja elő, de azt szükségesnek tartjuk, hogy minden egyes kútfőnél, legalább néhány szóval, a kritika mostani álláspontja szerint, megemlítse, megbízható-e vagy nem. Hogy csak néhány példát említsünk, Babylon történeténél együtt állanak Berossos és Herodotos, a második pún háborúénál Livius és Polybius, sőt Silius Italicus is. Az egész római történetet egy rangban kísérik Ihne és Mommsen. Sokkal jobb lett volna tisztán a valóban elismert írók citálására szorítkozni.

Említettük, hogy dr. Müller, mint német, leginkább a német történeti irodalmat karolta csak fel. Mangold teljesebbé tette a felsorolt művek listáját a magyar könyvek belevonása által. Ez mindenestre köszönetet érdemel, de a mellett a külföldi irodalmakat sem lett volna szabad elhanyagolni. Hogy csak néhányat emeljünk ki: Prévost Paradol gyönyörű *Essai sur l'Histoire Universelle*je, Maine-Sumnes *Óskori joga*,

Taine Liviusa és Michelet *Histoire des Empereurs Romainse*, nem maradhat el oly műben, mely a történeti irodalmat akarja föltüntetni és melyben sok obscurus németnek a nevével találkozunk.

A mű berendezése, a mennyiben nem maga a tárgy és az időrend szabta azt elő, úgy látszik, jegyzeteken alapúl, és így némileg esetleges. Példáúl: *Nyugot-Európa őslakói és földrajzi helyzete* cím alatt — a Kaukaszus lakóiról is van szó.

Ismertetni és dicsérni akartuk Mangold úr igyekezetét. Reméljük, a következő *Középkor* bírálatánál alkalmunk lesz nem csak szorgalmát, hanem eredményeit is méltatni.

MARZALI H.

Russia. Az orosz birodalom ismertetése. Írta D. Mackenzie Wallace. Az angoltól fordította Szentkirályi Móricz. A befolyó jövedelem a magyar írók segély-egylete javára fordíttatik. Két kötet. Ára 4 frt. Buda-Pest, Franklin-társulat.

Egy ismeretes régi élcz ezzel jellemzi a nyugati három vezér-nép íróit: ha le akarják írni, milyen a medve, a francia kisétál a párisi állatkertbe, leül a maczkó ketrecze előtt, megfigyeli tréfáit s haza megy, ír róla tárczát; az angol elúta az azon országba, a hol a legtöbb medve s legeredetibb fajában található, ott tölt egypár évet s hazatérve vaskos és meglehetősen rendszertelen alakban kiadja tapasztalatait; a német visszavonúl bezárt szobájába, elméleti gondolkozás útján megállapítja a medvének a *pirori* fogalmát s ki is dolgozza alapos rendszerben.

Wallace, híven e jellemzéshez, elment a medve országába, ott töltött hat évet, beúta minden irányban, kiterjesztette figyelmét mindenre, s haza térve, írt róla művet oly alakban, a mit a német módszertan aligha ismerne ugyan el rendszeresnek, de annál kevésbé lehetne tőle megtagadni azt, hogy a mű igen tartalmas, minden részletében ép oly érdekes, mint tanulságos, s hogy szerzője igen jól érti az elbeszélés művészetének azon egyik legnehezebb feladatát: mit mondjon el s mit mellőzzön hallgatással. Aprólékos személyes élmények elmesélése nem válik nála üressé, mert mindig a népet jellemző adatot is foglal magában; s viszont nagy és

nehéz társadalmi kérdések fejtegetése közben mindig szerencsésen elkerüli a túlterhelés veszedelmét, mert öntudatosan uralkodik adatainak roppant halmazán.

Minden lapja tanúsítja, hogy nem csupán azért írta e terjedelmes két kötetet, mert esetleg bejárván Oroszországot, a köz szokásnak hódolva, útleírást akar adni; minden lapja tanúsítja, hogy alapos közigazdasági és politikai tanulmányok által érlelt s teljesen kiforrott és meghiggadt tárgyilagossággal vizsgálta a roppant birodalomnak bonyolult viszonyait; hogy minden részrehajlást kerülni igyekezik s hogy az igazság keresésében se időt, se fáradságot nem kímélt. Előre föltett s határozott célok vezették egész útjában s igazi angol szívósággal haladt azon nyomról-nyomra. Mikor a közigazgatási adminisztrációt tanulmányozza: bejár egy kerületi kormányzó bureaújába hónapokig, olvassa az aktákat, nézi az intézkedéseket; mikor a parasztok életét s a falusi községek jogi viszonyait kívánja megismerni, kimegy a világ háta mögött egy félreeső faluba s ott tölt egy félesztendőt, egypár pópán s gazdatiszten kívül csupa parasztok társaságában; mikor a fél nomád kirgizek, tatárok, kozákok életmódjáról gyűjt adatokat, hetekig jár köztük, sátoraikban hál s barátságot iszik velök a kúmisszből.

S közben folyvást tanulmányozza az orosz irodalmat, történetet, statisztikát, figyelemmel kíséri közéletök minden eseményét s buzgón olvassa újságaikat.

Tapasztalatai oly kiterjedettek s anyaga oly bő, hogy érdekes művet hozhatott volna létre, ha kisebbl' írói talentuma volna is, mint a minővel meg van áldva. Azonban politikai nézetei oly megállapodottak, gondolkozása oly erős, stilje oly tiszta és világos, hogy kétségkívül becses munkát alkothatott volna, ha közvetlen tapasztalatai kevésbbé kimerítőek volnának is. De művében ez mind a kettő egyesül. Valóban, illetékesebb író aligha foglalkozott még Oroszországnak ily tüzetes, mindenre kiterjedő ismertetésével.

Kell-e mondanunk, hogy tárgya, a jelenkor viszonyai között, minő fontos minden magyar emberre nézve? Kell-e figyelmeztetnünk hazai közönségünket, hogy igyekezzék a legfélelmeesebb ellenséget telhetőleg megismerni?

E mű kimutatja legerősebb tulajdonait, de föltárja gyöngegségeit is. Széttépi ama keresztül láthatatlan s annál félel-

mesebb ködnek, melybe burkolva van, sok sűrű foszlányát s világosságot vet számos homályos foltra.

Érdemes veteránunk, Szentkirályi Mór, derék munkát végezett, midőn e művet a magyar közönségnek kezeibe adja. Tőle is erős kitartást kívánt e terjedelmes mű lefordítása, s ha az eredeti mű stíljének erejét, tisztaságát, szépségét olykor a fordításban nélkülöznünk kell, nem szabad felednünk, hogy azon nyelvből, a mely, bonyolult gondolatok kifejezésére, minden élő nyelv között legvilágosabb stíllel rendelkezik, még a leggyakorlottabb fordító is csak küzdelemmel s nem egyszer csak félsikerrel adhatja vissza a gondolatokat s kifejezésök erejét.

ROMÁNCZOK GRANADA ELESTIRŐL.

Egy ízben volt már szerencsém megemlékezhetni e folyóirat hasábjain egy oly tárgyról, mely közel rokonságban áll azzal, a melylyel a jelen alkalommal leszek bátor foglalkozni. Amaz, a Ganzul-románczkör vala,*) néhány törül metszett virágszála azon dúsgazdag kertnek, mely a spanyol költészetben „romances moriscos“ (mór románczok) néven ismeretes. Most e költészet egy másik ágának, az úgy nevezett „romances historicos“ (történeti románczok) néhány termékéről fogok értekezni, jelesen azon darabokról, melyek a spanyolországi mór világ szomorú végéről, Granada elestéről szólanak.

Nem akarom a románczok osztályozásáról amott elmondottakat itt megint újabban ismételni; csupán kettőt tartok szükségesnek a lehető legrövidebben előre bocsátani: az első, néhány vonásban felfrissíteni emlékezetét azon történelmi eseményeknek, a melyek némelyikét e románczok, költői alakba öntve, vázolják; a második pedig, egy-két szóval megemlékezni azon kútforrásról, melyből e románczok legnagyobb részt merítvék. Az első elé fogja segíteni a költemények megértését, a második azok igazi értékének méltánylását.

A történelemből eléggé ismeretes, hogy a megsemmisített goth-birodalom romjain, mily virágzó álladalmat alapítottak az arabok Spanyolországban. Nem kevésbé ismeretes az is, hogy a nagyhatalomra emelkedett mohammedánok ellen, mily hosszú, hosszú harcokat folytatott a spanyolországi kereszténység számos évszázadon keresztül, majdnem szünet nélkül,

*) *Budapesti Szemle* 1873. 5. szám.

szakadatlanúl. Két hatalmas tényező szította ezt a harczot folytonosan: egyik a vallás, másik a birtokvágy. A kereszt és a félhold nem férhetének meg egymás mellett; de a vallás-különbségen kívül amannak hívei emennek tisztelőit még folyvást úgy is tekintették, mint a kik erőszakkal ragadták el tőlük földi örökségöket, az országot, s ennek visszahódítása szakadatlanúl a legforróbb vágya volt minden szívnek, s elérhetése érdekében mindenki örömmel meghozott minden áldozatot. A hódító arabok, most már majdnem az egész országnak birtokosai, igen sokáig meg tudták hiúsítani a kereszttyenség minden erőfeszítését, utóbb azonban magok között meghasonlván, belháborúk által gyöngíték önmagokat s erősíték a külellenséget. A kereszttyenség — mert hiszen a spanyol főleg e czímen küzdött a mohammedán nép ellen — mind diadalmasabban nyomúlt előbbre meg előbbre, s darabról-darabra kezdte visszahódítani az országot.

A XV-ik század utolsó évtizedeiben végre, a spanyol földnek már csak egy része, a granadai királyság volt csupán a mórok független, önálló tulajdona. Granada, Spanyolország legdélibb tája, a földközi tenger partjain, s a regényes Sierra Morena és Sierra Nevada hegységnek aljában. A szép, a gazdag, a termékeny Granada, hason nevű, egykor tündéri fényű fővárosával, a Genil és Darro öntözte virányaival, a gyönyörű granadai síksággal az úgy nevezett Vegával, melyet a mór ipar és szorgalom, gyámolítva a természet áldó kezétől, egy roppant virágos kertté, valóságos földi paradicsommá tudott varázsolni. Ezen, terjedelmére nézve nem épen nagy, de minden szépségben és áldásban oly gazdag ország rész volt tehát a mórok utolsó birtoka. Azonban, a régi átok, az egyenetlenség, a pártoskodás itt is fölüté fejt, s valamint az egykor oly nagy hatalmat folyton hervasztá, csak sietteté e királyságnak elestét is. Ennek napjai azonban különösen azon pillanattól kezdve valának megszámlálva, midőn a spanyolországi két legtekintélyesebb kereszttyén királyság Aragon és Castilla azon házassági szövetség által egyesültek, melyet amannak koronahercege az úgy nevezett „Katholikus Ferdinánd“ (spanyolosan Don Fernando) kötött emennek trónja örökösével, Izabellával. E frigyben két nagyra törő lélek, két elhatározott akarat egyesült, és céljaik kivitelére egyesített két eléggé hatalmas országot. Mind a kettő hódítani akart; csak

hogy Ferdinánd eleinte Franciaország felé, a roussilloni grófságra vetette szemét; nejjének azonban, Izabellának figyelme, vágya s minden törekvése a granadai mór királyságra volt irányozva. Ő ennek meghódítását tűzte ki életök egyik főfeladatául és terve számára sikerült királyi férjét is megnyernie. A harc tehát, még pedig a mór uralmat teljesen megsemmisíteni szándékozó kemény harc el lön határozva, 1482-ben megkezdve, s némely megszakasztás után 1492-ben a királyság fővárosának, Granadának elestével, diadalmasan bevégezve. E harcnak valamint kezdetben tervezője, úgy annak folytában éltető lelke, maga a királyné, Doña Isabela volt. Nem csak minden áldozatot meghozott tervének sikeresítésére, hanem maga is ott időzött gyakran hosszasan a táborban, részt vett a hadviselés minden kellemetlenségében, szavaival, jelenlétével lelkesítve s tüzelve a harcosokat a küzdelemre, majd jutalmak kiosztásával, kórházak építésével, betegek és sebesültek ápolásával kötelezve le azokat mind szorosabban úgy saját maga, mind a szíve fő vágyát képező ügy iránt.

S ha szóltunk, bármily röviden, a támadókról: néhány szóval a megtámadottakról is meg kell emlékeznünk. Granada mórjai, maga a nép sok fényes tulajdonságot egyesített magában. A béke minden áldásos munkájában szorgalmas, a harc nehéz fáradozásainak elviselésére nem kevésbé kész vala. Kiválóbb bajnokai valóságos mintaképei a lovagkor hőseinek. Egyetértésben tartva, jó hadvezérek által vezetve: e hős nép most is csodákat tudott volna tenni: de a fát a magasban, koronáján ütötte meg a hervadás. A nagyoknak egymásközi versenygése, irigysége, féltékenykedése osztá meg a hatalmat, s bénítá meg az erőt; s a király nem volt az az ember, ki mind e pártok fölé emelkedve, azokat meg tudta volna fékezni.

Granada utolsó mór királya, Emir Abulhasszánnak fia, Abu Abdilehi volt, kit más néven — mint a románczok is — Boabdilnak hívnak, s jellemző mellékneve „*el chico*“, a kicsiny. A románczok csakugyan úgy tüntetik föl, hogy ez a melléknev valóban megilleté. Gyors elhatározásra, s főleg olyanra, a mi egyszersmind jó, helyes és czélszerű, alig képes; ellenben a susárlók vádaskodó szavainak meghallgatására mindig hajlandó, s az ily vádak alapján büntetéssel azokat sujtó, a kiknek megbecsülésétől talán birodalmának megmaradása füg-

gött volna, míg a rajtok elkövetett sérelem csak sietteté ennek végromlását. Boabdil el Chiconak jutott az a szomorú sors, hogy az ő uralkodása alatt veszett el a mór világ egyik legszebb országa, s tűnt le Spanyolországban végképen a mórok szerencséjének egykor oly fényesen tündöklő csillaga.

Ennyit a románczok teljes megértésére mindenesetre szükséges történelmi visszapillantásúl.

Mielőtt azonban magokra a románczokra térnénk, nem lesz fölösleges egy tekintetet vetni értékök méltánylása végett azon műre, mely e költői termékek java részét az utókor számára fentartotta. Ez Gines Perez de Hyta *Guerras civiles de Granada* című nem annyira történelmi regénye, mint inkább regényes története. E sajtáságos munka, melyet egyébiránt a legkiválóbb irodalomtörténetírók úgy tekintenek, mint a spanyol próza egyik legremekebb termékét, három részből áll, s szerzőjük ezek elsejét az 1589—1595 közötti időszakban írta. Ez első rész az egész műnek legbecsesebb darabja. Benne a granadai mór élet, erkölcsök, szokások oly alapos szakismerettel, hűséggel és élénkséggel vázolvák, hogy majdnem valószínűvé teszik Hytának — bizonyára csupán munkája érdekében koholt azon tudósítását, — mintha e művet eredetileg nem is ő maga írta volna, hanem csak úgy talált arab kéziratokból fordította s dolgozta át. Mondanom is fölösleges lesz, hogy se e sajtáságos nyilatkozat okainak kutatása, se Perez de Hyta művének bővebb ismertetése a jelen alkalommal foglalkozásunk tárgya nem lehet. Csupán azért tartám szükségesnek e munkát, mint románczaink kútforrását fölemlíteni, hogy e mű keletkezése évei is tanúskodjanak e költői termékek valóban tisztességes régi voltáról. E románczok némelyikét, jogosan és méltán, már maga Hyta is úgy ismeri s úgy is nevezi „*muy antiguo y bueno*“ „igen régi és jó“ románcz, s így föltevésünk nem lesz alaptalan, ha azt állítjuk, hogy e költemények nem egy darabja kevéssel azon idő utáni korból származik, mikor a megénekelt esemény megtörtént. Hyta oly nagy fontosságot tulajdonít e románczoknak, hogy azokat történelmi kútforrásoknak tekinti s használja fel művében. Kétségtelen, hogy ez sok tekintetben túlzás. Annyi azonban bizonyos, e költeményekben nem egy oly vonással találkozunk, melyek meglepő hűséggel jellemzik mind a kort, mind az egyéneket, s röviden bár, de találóan festik az eseményeket.

Áttérve most már magokra a románczokra, ezek felől is néhány megjegyzést kell tennünk, mielőtt megszólaltatnánk a költeményeket magokat. Granada meghódítása mindenestre igen alkalmas epikus tárgy. Egy eszme jut benne diadalra, mely akkor csakugyan teljes figyelmét az egész művelt Európának — már a mennyiben az akkori Európát műveltnek mondhatni — folyvást lekötve tartá szakadatlanúl. Sok fényes vonás jellemzi mind a két tábornak hőseit, a kiknek némelyikét az egyes költői darabok, valóban szépen megörökíték. Arról azonban szó sem lehet, hogy e románczokat talán egy kikerekített eposznak tekintsük. Még a *Cid* sem az, pedig annak egy a hőse, mi a granadai románczokban egyáltalában föl nem található, számra nézve pedig ez utóbbiak igen sokkal csekélyebbek amannál. Mint a spanyol románcz-költészetben általában, úgy itt is egyes epizódok leírásával, egyes hősök tetteinek megörökítésével találkozunk, némely darabban kevesebb, a másokban sokkal nagyobb sikerrel vázolva. Helylyelközzel azonban oly igazi költői szépségek csillannak föl e művekből is, hogy azok tanulmányozása nem lesz se érdektelen, se értéktelen.

Állításunk mellett tanúskodjanak magok a románczok.

I.

Boabdilhoz, Granada királyához, egy Zegri érkezik hírnök gyanánt, már sebesülten a keresztyénekkal vívott csatából, s jelenti, hogy Don Fernando király és Doña Isabella királyné nagy hatalommal betörték Granada síkjára, a Vegára. Boabdil tehetetlen megrémülése.

Hírnökség jött felkeresni
Chicot, Granada királyát;
Az Elvira kapun jöttek,
S le az Alhambraba' szálltak.

A ki köztük a legelső
Névre az Mahoma Zegri;
Karja egyik összézúva
Egy kegyetlen dárda-hegytől.

S a hogy a királyhoz ére,
Szól azonnal ily beszéddel,
Képe kész halálra válva,
Oly fakó a színe, sápadt:

„Hírt hozok neked királyom,
Még pedig nagyon gonosz hírt:
A Genil zöld partja mentén
Nagy sereg jön fegyveresen.

„Zászlaiknak szárnya bontva,
S harci zaj között emelnek
Egy arany királyi zászlót,
Melyre rá vagyon húmezve

„Egy igen szép nagy kereszt
Csillogóbb felér ezüstnél;
S minden egyes hadesapatnál
Egy feszület látható.

„E hadaknak fővezérét
Hívják Fernando királynak,
S mind, egyig, megesküvének
E feszület képjelére:
El nem hagyják ezt a síkot,
Míg be nem vevék Granádát!

„És jön ezzel a sereggel
Egy igen becsült királyné,
Neve Doña Isabel,
Nagy hírű s nagy származású.

„Láthatod, sebezve jöttem
Már is egy kemény tusárol,
Melyben a mór s a keresztyén
Összeesaptak a síkon.

„Zegrí harmincz hullt el ottan,
A kiket kardélre hánytak
A keresztyén Bencerragok
Mondhatatlan bős haraggal.

„ . . . Megbocsáss, uram királyom,
Nem tudok tovább beszélni,
Ájulás környékez engem,
Annyi vérem elveszett!“

És alighogy ezt kimondja,
Ott a Zegrí összeroskad.
A király úgy elbusúlt rá,
Egy szót sem tud ejteni.

Ez a román cz, felfogásom szerint, a legteljesebb mértékben méltó figyelmünkre. A hang, melyen szól, oly megdöbentő, mint lesz az egész esemény maga, melynek a hírnök e jelentése, mintegy előre vetett árnyéka. A „gonosz hírnök“, melyről a Zegrí ajkai szólnak, szomorú bizonyosságául szolgál megsebzett karja is; a király nemesak hallhatja, hanem láthatja is a fenyegető veszedelmet. S mily remekül fokozódik e tudósításban a veszedelem nagyságának festése. A kibontott szárnyú zászlók, a királyi nagy keresztes lobogó, s a minden hadsapat előtt emelt feszület említése, a legmélyebb megdöbbenést okozzák, s a hatást még csak neveli a keresztyének esküjének, s még a nő, a királyné otlletének is felhozása. Van azonban mindezekon kívül még egy oly mesteri, drámai vonás e román czban, melyet lehetetlen elhallgatnom. Alább látni fogjuk, hogy Granada főbbjei között, kiváltképen két törzs, a Zegrík és az Abencerragok éltek egymással folytonos ellenségeskedésben, halálos gyűlöletben. A hírnök a Zegrí törzsből való; királya előtt utolsó szava, a saját törzséhez tartozó harmincz Zegrí elhullásának magasztaló fölemlítése, a kiknek vesztét a keresztyének okozták, s a kiket keservében nem tud gyűlöletesebb néven nevezni, mint „Keresztyén Bencerragok“-nak mondva őket. E név gúny a keresztyénekre, de egyszersmind a haldokló ajak utolsó szavában is a Bencerragok ellen sújtott vád, s boszúra ingerlése a királynak. S milyen hatást gyakorol e szomorú hírnök meghallása a királyra? A román cz két utolsó sora híven elmondja:

A király úgy elbusúlt rá,
Egy szót sem tud ejteni.

A megrémülés, a felelem érzete szállja meg, mely az első pillanatban tanácstalan, tehetetlen. S ez a jellemző két sor, már előre elkészít bennünket azon szomorú kifejlődés sejtésére, a mi végre csakugyan bekövetkezett. E gyászos véget azonban részint azt csak siettető fondorkodások, részint egy ideig mégis feltartóztató hóstettek előzik meg, s a román czokban mind a kettőről történik emlékezés. A mennyire lehet, történeti rendben nézni akarjuk először amazokat.

A haldokló hírnök ajkairól az Abencerragok nevét hallottuk, kiket ő, mint született Zegrí, nem szívelhet. Vannak történetírók, mint például Conde, a kik mind e törzseknek

jóformán még egykori létezését is kétségbe vonják; mások ellenben nem csak létezésöket állítják határozottan, a mi kétség kívül helyesebb és igazabb is, hanem azon szomorú versengésekről is tanúskodnak, melyekben ez előkelő, tekintélyes, nagy befolyású törzsek egymásközt éltek, szítva a pártoskodást és siettetve az ország végromlását.

A románczok, e két vélemény közül az utóbbinak pártján állanak, a miről a következő három románcz egyaránt tanúskodik.

Ezek elseje, a mi sorozatunkban a második, fájdalom, csak töredék. E töredék megőrzéséért is Perez de Hytát illeti köszönet. Ő óvta meg ezt a kis mesterművet a végenyészettől, s maga is „antiguo bueno“-nak nevezi. És valóban az. Különösen refrainje vonja magára a figyelmet. A spanyol románczok, habár igen ritkán alkalmazták, mindazáltal ismerik a refraint. Náluk ez a legtöbb esetben rendesen egy-két rímes pársor, mely olyan sententia-szerű mondást tartalmaz, mint a Ganzul-románczok egyike, e szavakban :

Mert bárha könnyű halni:
Ki fogja mégis a halált akarni?

Azon románczban, mely most nyomban következik, a refrain csak egy soros, s e szavakból áll :

Árulás van készülöben!

Ezt az Abencerragok ellen áskálódó Zegrük mondják figyelemztetésül a királynak, s minden versszak végén úgy hangzik, mintha az ő intések volna, pedig vád ez, melyet a költő az alacsony susárlók ellen sújt. A, fájdalom, csonka románcz így hangzik :

II.

Azon arulásról, melyet az ellenséges mór főbkek a nemes Abencerragok ellen szönek, kiket azzal vidolnak, hogy Boabdil el Chico életére törnek; úgy szinte az egészen ártatlan királynét azon hirbe akarják keverni, hogy bűnös viszonyban él Albinnal, az Abencerragok egyikével.

Szép Granada több lovagja,
Bárha mórok, ám nemes vér,
Irigységtől ösztönözve,
Így szólunk Chico királyhoz :
Árulás van készülöben !

Mondják, hogy a Bencerragok,
E nemes nagy hírvű törzsök
A királyt megölni készül
S elrabolni tronusát;
Árulás van készülöben!

És hogy ezt ki is vihessék,
Pártjuk már is nagyra nőle
Ifju-, férfi- s asszonyokból
Szerte az egész hazában;
Árulás van készülöben!

S a királynét, őt a kedvest,
Azt is olyan hírbe hozzák,
Hogy Albin Abencerrágra
A szemét reá vetette;
Árulás van készülöben!

Itt megszakad e románcz, de a következő folytatása gyanánt tekinthető, mint a mely azt adja elő, hogy a hivékeny s trónját talán épen leghatalmasabb, de alaptalanul vádolt támaszaitól féltő király, hitelt adván az alacsony rágalmazóknak, hogyan írtatja ki az Abencerragok legnemesbjeit.

III.

Kegyetlen kivégeztetése a legelőkelőbb Abencerragoknak Boabdil, Granada királyának parancsolatára. Nagy gyász e miatt a granadai népnél.

Tornyain az Alhambrának
Szörnyű lárma hangozik fel,
És Granada városában
Nagy kinos siránkozás.

Mert ok nélkül a király
Egy napon fejét vetette
Harminczhat Abencerrágnak,
Ritka hős derék nemesnek,

Kiket a Zegrík s Gomélek
Árulással vádolának.
S a kiket Granada méltán
Megsirat nagy fájdalommal.

Mert e hősöket veszítve,
Oly sokat veszíte bennök;
S férfiak, nők, gyermek ifjak
Sírnak e nagy veszteségen.

Sírnak mind, az úri hölgyek,
Valahány van Granadában ;
És az utcán s ablakokban
Szerte mély gyász látható.

Ninesen olyan úri asszony,
A ki gyászruhát ne öltne,
Sem lovag nincs egy se, a ki
Feketét ne venne föl.

Ők, csak ők nem, a Gomélek,
A kik e tervet koholták ;
És a Zegrík velők együtt
Néik czinkostársaik.

És ha mégis gyászt viseltek :
Azokért hordák, kiket
A Gazulok s Alavezek *)
A „Leon“ városnegyedben,
Nagy vitézül s vakmerően
Bosszúból megöltének.

Kik, ha Chicot megtalálnák,
Éltét vennék a királynak :
Mért hagyá e bünt megesni,
A mely elkövettetett.

E belső forrongást egy, költészeti szempontból azonban az előbbieknél sokkal csekélyebb értékű, románcz vázolja következőképen :

IV.

Forrongás Granadában. Három király is verseng a trónért, kiket különféle hatalmas törzsek pártjai támogatnak. A nemes Muza herceg csilapítja le a veszedelmes zavargást.

Szörnyű harcban forr Granáda,
Fegyver és tűz dulja, rontja ;
És lakói gyász halállal
Egyre halnak, egyre vesznek.

Van három király, kegyetlen,
S mindegyik magát tekinti
Trón, uralkodás, korona
S egész Granada urának.

---

*) Az Abencerragok párthívei.

Az egyik vén Mulahacen,
A kit a trón joggal illet ;
És a másik fia néki,
A ki ellenére vágyja.

Harmadik meg a kormányzó,
Kit azzá Mulahacen tett ;
S Almoradik, Almohadok
Ennek a pártjára kelnek ;

Chicoéra meg a Zegrík,
Örökösnek ezt tekintve ;
Venegák s Abencerragok,
Mind ez ellen tiltakoznak.

S mondják : az uralkodás
Senkit addig mást nem illet,
A míg él agg Mulahacen,
A ki most a trónon ül.

És e belső harc veszélye
Egyre pusztítja Granádát,
Míg nem Muza, a derék hős,
A kínos bajon segít.

A következő románcz egy lépéssel közelebb visz bennünket a tragédia végéhez ; ez ama, mondhatnám, világszerte ismeretes költemény, melyben a mór király Alhama elvesztéről értesül. Aligha van irodalom, melybe átültetve ne volna. A németbe Herder hozta át a *Stimmen der Völker* című ismeretes gyűjteményében, a miről még a komoly Schlosser is megemlékezik világtörténelmében. Angolra Lord Byron fordította le ; a mi irodalmunk is bírja, ha jól tudom, több fordításban, Thaly Kálmánéban — emlékszem — bizonyosan. Mindazáltal a Granada elestéről szóló románczokkal foglalkozván, bárha véle új darabbal nem gyarapítom is fordításainkat, e kis gyűjteményben nem mellőzhetem. S ha mind fordításom, mind közlendő megjegyzéseim jobbára mind nélkülözik is az újdonság varázsát, egy-két bevezető szóval mégis meg kell előznom magát a költeményt.

E románcz az egész gyűjteménynek kétség kívül egyik legrégebbi darabja, s már a spanyolban is csak fordítás vagy másolat, mert eredetije arab volt. A románcz-gyűjtemények rendesen oda teszik hozzá „muy doloroso y triste“ „igen fáj-

dalmas és szomorú“. Ez a kifejezés azonban talán nem annyira a románcoz szövegére illő, bárha ebben is van sok szívhez szóló hang, mint illetheté inkább a dallamot, a románcoz zenéjét, mely oly megrendítő hatású volt, hogy — a mint szavok hihető történetírók tanúskodnak, — valahányszor e románcoz felhangzott Granada utcáin, a lakosságot oly gyöttrő fájdalom hatotta át, s oly kesergés jajdúlt fel az éneklők nyomában, hogy a város nyugalmanak s békéjének érdekében, a felsőbb hatóság végtére kénytelen volt e románcoz éneklését egészen eltiltani.

Alhama a Sierra Nevadaban fekszik. Neve arab és *fürdőt* jelent; arabúl „fürdő“ „*hamam*“, a megelőző *al* pedig névelő. A mór királyság idejében azonban nem csupán képes forrásairól volt ismeretes, hanem kiváltképen hatalmas erősségéről híres, melyet a mórok bevehetetlennek tartottak. És íme Ferdinánd király egy hőse, az alább következő románcozokban is megénekelte Ponce de Leon, mégis megtámadta és hatalmába kerítette. Ez volt a keresztyén had egyik legelső s leghatalmasabb hőse tette, s a mór nép egyik legsúlyosabb s megdöbbentőbb vesztesége.

Főnebb Herder fordítását említettem. S e nagy íróval szemben az én csekélységem részéről czáfólo megjegyzéseket tenni lássék bármily vakmerőségnek: azon előszeretettel, melylyel e tárgygyal magam is foglalkoztam, mégis kötelességemmé teszi néhány szó kockáztatását. Herder fordításában két kifejezés van, melyet — mint a románcoz értelmével s intenciójával nézetem szerint merőben ellenkezőt, — nem tartok elfogadhatónak. Az egyik mindjárt a legelső versszakban ötlük szemünkbe. A spanyol így hangzik:

Paseábase el rey moro
Por la ciudad de Granada
Desde la puerta de Elvira
Hasta la de Vivarambla.“

Herder ezt így fordítja:

„Durch die Stadt Granada zielte
Traurig hin der Mohren König,
Dorther von Elvira's Pforte,
Bis zum Thor der Vivarambla.“

Az eredetiben egyetlen-egy betű sincs e „*traurig*“-ból. „*Pasearse*“, „*dar un paseo*“ épen nem azt jelenti: „*traurig*

dahin ziehn“, — sőt ellenkezőleg, inkább azt: „sorglos dahin ziehn“, vagyis egészen egyszerűen, keresetlenül mondva: „einen Spazierritt machen“. A költő inteniója ugyanis, véleményem szerint épen az, Boabdil király gondatlanságát kimutatni, a ki szép királyi városában lovagolt addig, míg a gyorsan előrenyomuló ellenség országa egyik bevehetetlennek vélt erősségét keríti hatalmába. Mert ha a „traurig dahin ziehn“ kifejezés az első versszakban megállhat, akkor alig van értelme a harmadik stropha azon szavainak:

Descabalsa de una mula,
Y en un caballo cabalga;
(Majd az öszvérről lengrik
És azonnal lóra pattan)

a mi oly élénken adja tudtunkra, hogy a gyászos hír felől épen a gondtalan sétalovaglás közben értesül, s épen azért ül most lóra, hogy annál hamarabb vágathasson fel az Alhamb-rába s harsogtathassa meg a harcra hívó trombitákat.

A másik eltérés, melyben az én felfogásom Herderétől merőben különbözik, a tizedik verszak e kifejezése:

„Mataste los Abencerrages,
Que eran la flor de Granada,
Acogiste advenedizos
De Córdoba la nombrada!“

Herder ezt így fordítja:

„Hast ermord't die Bencerajen,
Sie die Blüthe von Granada;
Hast die Fremden abgewiesen
Aus der reichen Stadt Cordova.“

A két első sor tökéletesen híven van fordítva; a másik kettő azonban homlokegyenest ellenkezőt mond az eredetivel. Ugyanis a spanyol „acogiste“ („acoger“ igéből) épen nem azt jelenti „abgewiesen“, hanem ellenkezőleg: „bei sich aufnehmen“; az „advenedizos“ pedig szintén több a pusztán „Fremde“ „idegenek“-nél, a mennyiben gúnyos kifejezés, s betűről-betűre azt jelenti a mit a magyar: „jött-ment“, azaz schonnai. Sőt én még Córdovának „la nombrada“ „híres“ melléknevét is gúnyoros magasztalásnak tartom itt, s az egész strófát úgy fogom fel, mint méltán felhangzó szemrehányást azon király ellen, ki a nemes Abencerragokat leöleté, s a Córdovából származott jött-ment, schonnaiak tanácsára hallgat.

Lord Byron mindenesetre sokkal hívebben fogja fel s fordítja e sort ezen szavakban :

„And strangers were *received* by thee.“

Tehát „*received*“, nem pedig: „*refused*“, „*repulsed*“ vagy „*sent away*“, semmi esetre sem „*abgewiesen*“, hanem „*aufgenommen*“.

S ha már bele merészkedtünk bocsátkozni nagy költők, mint műfordítók; némely kifejezésének czáfolgatásába: állapodjunk meg egy pillanatra Lord Byronnál is. Lehetetlen mosolygás nélkül gondolnom arra, a mit ennek egyik soráról meg akarok jegyezni. Alhama elestéről két románz maradt fenn. Egyik az épen szóban forgó, a másik meg az, a melyben Alhama alcaideját, vagyis várparancsnokát Boabdil elfogatja, s hogy a nagy veszteség bűnének büntetését valaki szenvedje: ennek elütteti a fejét. Lord Byron ezt a két románzot egygyé olvastotta. Még ez érthető, a mennyiben nem lehetetlen, hogy előtte olyan spanyol szöveg feküdt, mely, kellő kritika nélkül, a két külön költeményt egy darab gyanánt adta. A megjegyzendő azonban egészen más. Az első románzban egy öreg *alfaqui* tesz szemrehányást a királynak; a második románzban pedig az *alcaide* lesz halálra ítélve. Mind a két kifejezés az arabból van átvéve, s *alfaqui* annyit jelent: pap, *alcaide* pedig várparancsnok; egyszerű főnevek, tehát a spanyolban kis betűvel írva. Lord Byron azonban az Alfaquit nagy betűvel írja, s a mint világosan kitűnik, tulajdonnévnek, család- vagy vezetéknevnek veszi. Könnyen bebizonyítható e sorából. A spanyol azt mondja :

Alli habló un viejo alfaqui,
szóru-l-szóra :

Ottan (vagy akkor) szóla *egy* öreg pap,

Lord Byron pedig így fordítja :

Out then spake old Alfaqui,

a mit az angol csak úgy mondhat, ha az Alfaquit tulajdonnévnek veszi, míg ha igazán híven papnak érti és fogja vala fel, így kelle mondanía :

Out the spake *an* old alfaqui.

Lord Byron azután ezt az Alfaquit következetesen megtartja a második románczban is, s a bűnnel vádolt *alcaide*, vagyis parancsnok helyett, az öreg papnak, mint Alfaquinak fejét ütteti el Alhama elestéért; már pedig hogy egy ilyen fontos erősség parancsnokságát egy öreg papra bízzák, ilyesmi még Boabdil el Chico királytól is aligha telhetett volna ki.

Bocsánatért kell esedeznem, hogy e látszólagos csekélységeknel ily sokáig időztem; azonban azzal, a mit igazán szeretünk, csakugyan úgy vagyunk, hogy minden folttól mentnek és tisztának óhajtjuk látni, s pedig mi tagadás: a műfordításnak ilyes meghibbanásai mindig foltok, sértik a szemet, mely az eredetinek szépségében zavartalanul kíván gyönyörködni.

Magát a románczot némely gyűjtemény az ismeretes „Ay de mi, Alhama!” jajkiáltás refrainéval adja, másik egészen e nélkül. Én e refraint nem mertem teljesen mellőzni.

V.

Granada királya épen sétalovaglust tesz városában, midőn arról értesül, hogy a keresztjének Alhamát elfoglalták.

Léptet a mórok királya
Szép Granada városában,
Az Elvira kapujától
Vivarambla kapujáig.

A mikor hozzá levél jön,
Hogy be van Alhama véve;
A levelet földre csapta
S a ki hozta, azt lesujtá.
Jaj nekem, Alhama!

Majd az öszvérről leugrik
És azonnal lóra pattan,
S a Zacatinon *) keresztül
Fel az Alhambra **) vágat.
Jaj nekem, Alhama!

*) Granada városának egy része.

**) A tulajdonképi királyi vár.

És fel Alhambrába érve,
 Adja nyomban a parancsot :
 Trombitáknak harsogása
 S az ezüst kürt hangja zengjen ;

És a harci dob peregjen,
 S riadót verjen hamarság',
 Hogy a mór nép hallja meg mind,
 Lenn a sikon s Granadában :
 Jaj nekem, Alhama !

S a mórok hallván e hangot,
 Mely a véres harcra szólít :
 Egyesenként s párosával
 Összegyülnek nagy sereggé.

Akkor így szól egy öreg mór,
 Ily szavakra nyitja ajkát :
 „Mért hívatsz minket, királyunk,
 Mit jelentsen e hívásod ?“

„Meg kell tudnotok, barátim,
 A lesujtó szörnyű gyászhiért :
 A keresztyén vakmerő had
 Elvevé tőlünk Alhamát,
 Jaj nekem, Alhama !“

Szóla erre egy öreg pap,
 Hosszú ősz fehér szakálú :
 „Úgy kell néked, úgy király,
 Úgy király, úgy kell tenéked !

„A Bencerrákat megölte:l,
 Granadának e virágít !
 És jött-menteket szedél fel
 Córdovából, a híresből !

„Méltó vagy hogy kétszeresen
 Verjen a bünöd meg érte,
 Veszsz magad, veszszzen hatalmad
 S veszszzen el Granada is !“
 Jaj nekem, Alhama !

A nagy csapás, Alhamának eleste, megtörtént tehát. A közvélemény, a mint az az öreg pap ajkán kifejezést nyer, a királyt okozza érte, s így — Boabdil természetéből következik, — más valakinek kell a bünért keservesen meglakolnia. Ki lehetne ez egyéb, mint az elesett várnak volt parancsnoka,

a kinek gondatlansága szolgáltatott alkalmat az elfoglalásra. S csakugyan maradt fenn egy románcz, mely erről megemlékezik. Hyta ezt, idézett művében „un sentido y antiguo romance“-nak nevezi, s a költemény, melyben a mór apának fájdalmas vesztesége csakugyan szívhez szóló, így hangzik:

VI.

Alhama parancsnokát Granadába idézik a király elé, adjon számot, hogyan veszhett el az erősség. Az menti magát a királytól kapott tivozhatási engedellel, és felhossa saját kinos veszteségét. Mentségét azonban semmibe sem veszik, s az ítéletet kimondják és végre is hajtják rajta.

„Mór parancsnok, mór parancsnok,
Te bozontos nagy szakálu,
A király tetet fogolylyá
Alhama elvesztiért.

„S készül a fejed vetetni
S Alhambrára feltüzetni,
Büntetésedül tenéked,
S hogy remegjen a ki látja.

„Mínthogy elvesztéd bírását
Annak a nagy hírű várnak.“
És felel rá a parancsnok
Ily szavakkal szólva nékik.

„Jó urak, derék vitézek,
Granada kormányozói,
Mondjátok meg a királynak,
Semmi vád se' terhel engem.

„Antequerában időztem
Én, hugom nászünnepélyén,
Azt a nászt is tűz emészsze
S azt is a ki meghivott rá!

„Engedelmet a királytól
Kaptam arra, nem magamtól;
Én csupán két hétre kértem,
Ő meg három hétre adta.

„Elveszése Alhamának
Kinteherral nyomja lelmem ;
A király földét veszíté,
S én hírem-nevem veszítém.

„S elveszítém drága lányom,
El Granada szép virágát ;
És Cadíz örgrófja az,
A ki most is fogva tartja.

„Száz arany-tallért ígértem
Érte díjúl ; — föl se' vette !
Azt üzente vissza rája,
A leányom már keresztyén.

„Néki név is más van adva :
Doña Maria de Alhama ;
A mi néven itt mi hívtuk,
Az a mór Fatima volt !“

Bárha így szólt a parancsnok,
Csak elvitték Granadába,
S a király elé vezetvén,
Ott fölötte így ítétek :

Le kell ütni a fejét
És az Alhambrára tűzni ;
S végre is lett hajtva mindez,
A hogy a király kívánta.

A háború tehát tulajdonképen most, Alhama elestével kezdődik igazán. A bevezető sorokban is említettük, hogy e háborúzás tíz egész esztendeig tartott. Mindenesetre hosszú idő s elegendő arra, hogy mind a két tábornak hősei kitüntessék egy vagy más alkalommal bátorságukat, vitézségöket. S csakugyan a románczok meg is emlékeznek több jeles bajnokról úgy a mórok mint a keresztyének táborából. Mindezek természetesen csak epizodszerű egyes jelenetei a fő eseménynek, sőt némely románcz talán olyan hőstettet is e körbe von bele, a mi e korszak előtt történt. Mindez igen érthető s kimagyarázható, ha meggondoljuk, hogy e románczokban nem egy költőnek tervszerű s így kikerekített egészre törekvő, összefüggő darabjaival találkozunk, hanem más meg más szellemnek, más meg más időkben termett műveivel, melyek között tehát ama szorosabb összefüggést bizonyára hiába keressük.

Nem koszorúval van dolgunk, mely már rendszeresen egybefüzetett, hanem csak egyes virágokkal. Ezek legszebbjeit akarják felmutatni a most következő darabok, úgy a mórok, mint a keresztyének köréből.

A mórok egyik legkiválóbb hőse Reduan. Erről több románz emlékezik; az első ekképen :

VII.

A mor Reduan kiindul, hogy Jaen várát bevegye, a mint egykor fenhéjüzva ígérte. Fényes seregének leírása.

„Reduan, emlékszel úgy-e,
Hogy szavaadra mondtad egykor:
Béveszed Jaent egy éjjel,
S birtokomba juttatod.

„Reduan, ha ezt beváltod,
Kétszeres lesz a jutalmad;
Míg ha bé nem teljesíted,
Számkivetlek Granadából.

„Egy olyan végvárba teszek,
Hol nem élhetsz kedveseddel.“
Reduan színét se' váltva,
E szavakra így felelt:

„Mondtam-é? eszembe nem jut;
Am adott szavam beváltom!“
Reduan ezer vitézt kér,
A király meg ád ötezret.

Ott az Elvira kapún ki
Nagy lovasság megy robogva,
Mennyi ottan a nemes mór,
Mennyi ott a barna kancza;

Mennyi lánlsa ott marokban,
Mennyi ott a csillogó pajzs,
Mennyi ott a zöld lebernyeg,
Mennyi a skarlát felöltő,

Mennyi toll és mennyi pompa,
Mennyi a köpeny biborból,
Mennyi ott a barna bakkancs,
Mennyi a csat, a mi csillog,

Mennyi sarkantyú aranyból,
Mennyi kengyel ott ezüstből,
Mind megannyi hős, vitéz nép,
Harczon edzett, harcza' jártas.

S köztük ott van a király is,
Chico Granada királya,
S feltekint az Alhambóra,
A hol a mór hölgyek állnak.

S anyja szól, a mór királyné,
Ily szavakra nyitva ajkát:
„Fiam őrizzen meg Allah .
S Mohammed kísérje lépted,

„Hozzon meg Jaenbül épen,
Boldogan, dicső sikerrel,
S adjon a bátyáddal békét,
Baza és Guadíz urával!“

VIII.

Reduan szerteszt csapong népével s Baeza környékét fosztogatja. E város és a szomszéd helyek sikra szállnak a mörök ellen.

Két ezer jó mór lovassal
Szerteszt csapong Reduan,
Nyájt a hol lel, megrabolja,
És a végeket ijeszti.
Már ki tudja venni szemmel
Ormait Jaen falának,
És Ubeda s Andujar közt
Mint a nyíl, úgy surran el.
S kong Baéza vészharangja,
Kardra hív, csatára hangja.

Mennek olyan csendbe', mintha
Össze volna mind beszélve
Trombitáik némasága
S paripáik nyerítése,
Ámde végre most az örök
Elhelyezve ott közönként,
A kigyuló fáklyafénynyel
Jellel értesítik egymást,
S kong Baéza vészharangja,
Kardra hív, csatára hangja.

Kedvező az éj azoknak,
 Zűr-zavart, sötét homálylyal;
 Mígnem, íme, a vidéket
 Láng borítja, rája vetve
 A szerencsétlen vetésre
 S alacsony gunyhó-tetőkre,
 Melyek így fáklyái lesznek
 E siralmas ünnepélynek;
 S kong Baéza vészharangja,
 Kardra hív, csatára hangja.

És e nem várt támadásra
 Nyomba' kelnek, készülődnek,
 A lovasság dárdá-fogva,
 A gyalogság ív-ragadva,
 Úgy Jaennek úri rendje,
 Mint a jó nép Andujárból
 S a nemesség Úbedából,
 Mind, de mind jelt ad magáról;
 S kong Baéza vészharangja,
 Kardra hív, csatára hangja.

Nyitja nap kelet kapút,
 Nyitja nép a várkapúkat,
 S valamennyen egyesülnek
 Félmérföldnyi út után;
 Ekkor a lég és a visszhang
 Zeng keverve, zűr-zavartan
 Fegyverek-, sipok-, doboktól,
 Zaj-, nyerítés-, trombitáktól,
 S kong Baéza vészharangja,
 S kardra hív, csatára hangja!

IX.

*Jaen, Baeza, Úbeda és a szomszéd helyek keresztjén lakossága, ellenök
 áll a vidéköket dúló moroknak, kik visszaveretnek.*

Nagy kevergés van Jaenben,
 Riadót vernek csatára,
 Mert Granadából a mórság
 A vidékre ráütött.

A nemesség, számra négyszáz,
 Indul a viaskodásra,
 S épen annyi száll a síkra
 Úbedából s Baézából;

És Cazorla meg Quesada
Szinte két nagy rajt ereszt ki,
Mind megannyi hős, nemes vér,
S mind megannyi hő szerelmes.

S útra kelve mind megeskült
Kedvesének a kezébe :
Egy se' tér Jaenbe vissza,
Hogy ne hozna mórt rabúl.

S hölgye a kinek nagyon szép :
Az négy mórt ígére lánczon ;
Így az őrhelyhez sietnek,
Hol a riadót verik.

S kezdetét vevé a nagy harez
Ekkor a Rio Frionál ;
Ámde számra annyi a mór !
S oly kemény az ellenállás !

Mert erős Abencerrágok
Állnak a soroknak élén ;
S velök együtt Alabecek,
Mind derék hős, nagy vitézek.

Mégis a vitéz keresztyén
Valamennyi oly dicsőn küzd,
Hogy a mórság visszavetve,
Távozik már a csatáról.

A mi zsákmányt összeszedtek,
Az fölér nagy, drága pénzzel ;
Megmaradt Jaen dicsően
Ebben a nagy küzdelemben,

Mínthogy a nagy számu mórral
Oly merészen csaptak össze ;
Szörnyű öldöklést tevének
Ez ebeknek fajzatában.*)

---

*) Az eredetiben is : „En aquella gente perra“. A mórok és zsidók gúnyneve a középkorban Spanyolországban.

X.

*A visszaüzótt Reduan binkodik, a midőn Jaent messziről szemléli.
Fájdalmasan panaszolja könnyelmű ígérését s érte magának tesz szem-
rehányást.*

Nézi messziről Jaent
Bús, zavart tekintetével
A derék vitéz Reduan,
Ki bevételét ígerte ;

Végig-végig méri szemmel
S úgy találja : minden oldalt
Bástya oly erős keríti,
Mellyen megtörik reménye.

Látja fenn a szikla-ormot,
Rajt a karsu, büszke tornyok,
Melyek oly magasra nyúlnak,
Majd a csillagokhoz érnek.

A szemét reá szögezve,
Lelke kínos bánatában
Nagy sohajt repít a mór fel
A hatalmas vár felé :

„Jaj, Jaen, hogyan megadtam
A te becsmérélsed árát !
És a nyelvem győzte jobban,
Mint a dárdám és szerencsém.

Balga észszel, vakmerően
A királynak megfogadtam,
Hogy bevégzem azt egy éjjel,
A mi egy századnak is sok.

„Igy kötém magam le arra,
Mit beváltanom lehetlen ;
S bizonyosb, hogy én veszek, mint
Hogy te légy átadva, nyerten ;

„Látszik itt is, újra nyilván,
Mely világos szent igazság :
A ki hirtelen határoz,
Hosszú bánat lesz a sorsa !

„És e késő bánat, ez lesz
 Ennekem kora halálom,
 Mert be kell Jaenbe jutnom,
 Vagy távoznom Granadából.

„S főleg az fáj: mért ígértem
 Lindarájának szavamra:
 Színe elé nem kerülök
 Addig, míg be nem vevém ezt!“

Fordul ekkor már hadálhoz
 És azoktól kér tanácsot;
 Ötezer jött véle harcra,
 Mind paizszsal, s dárda-hozva.

S szólanak: erős ez a hely,
 Bástyafal s torony keríti,
 És hatalmas, nagy vitézek
 Vannak a falon belül.

S ily bizonyos veszteségben
 Vagy ily kétes nyereségben
 Az a legbiztosb szerencse:
 Meg se' kell kísérteni.

XI.

*Reduan újra ráüt, úgy szólván egymaga, Jaenre, s vakmerő támadása
 alkalmával itt éri halálát.*

Elhatározá Reduan,
 Hogy adott szavát beváltja,
 S így Jaenre rajta üt
 Egy világos fényü reggel.

Trombitája harsogása,
 Mely a léget áthatítja,
 Hangra, zajra épen olyan,
 Mint az ég, ha mennydörög.

Könnyü ménen ül, a melynek
 Büszke, délczeg a menése;
 S reng kezében dárda olyan,
 Nyélre, hegyre, — mint egy árboez.

Hadesapatját bé se' várva,
 Mely vonakszik őt követni,
 Mert e vakmerő cselekvést
 Nem helyesli köztök egy se'.

S ő, midőn elért a falhoz
 S gondolá, hogy a szerencsét
 Üstökén ragadta már meg:
 Im az akkor dönt felette.

Egy dühös gerely süvölt ki
 A magas fal orma részén,
 S az Reduannak halált hoz
 És Jaennek szabadulást.

A következő öt románcz a Calatrava lovagrend nagymesterét, Don Manuel Ponce de Leont dicsőíti. Don Manuel (néha Don Rodrigonak is nevezve) a Granada ellen síkra szállt keresztyén lovagok egyik legdicsőbbje. Valóságos keresztyén-lovagkori eszménykép. Bátor egész a vakmerőségig; tiszteletben álló még az ellenség előtt is, úgy hogy egymaga bebocsátást mer kérni az ellenséges fővárosba, Granadába, hogy a mór király előtt párbajt vívhasson legjobb hősével; mindezek fölött pedig igaz keresztyén; s a mint az egyik románcz elmondja, még legyőzött mór ellenfelet is megkereszteli, hogy lelke számára utat nyisson a mennyekbe. A spanyol románczok szerint Don Manuel az a lovas, ki az udvarhölgynek az oroszlánok közé ejtett keztyűjéért bemegy a fenevadak közé s a keztyűt kihozza.

Granadában viselt dolgairól így énekelnek a románczok:

XII.

A Calatrava-rend nagymestere engedelmet kér, hogy Granadába bemehessen és lundzsát törjön a mór lovagokkal. Az engedelmet megkapja, s fényes öltözetben, nemes magatartással bemegy Granadába, s a harczjátékban legyőzi a hőöket s lovagiasságával megnyeri a mór szépek szívét. Granadából távoztában a mór Albayaldos párbajra hívja, s ő a kihívást elfogadja.

A vitézeket, kik örül
 Az Elvira kapun álltak,
 A lesújtó szörnyű villám
 Calatrava legdicsőbbje
 Az, ki annyi jó vitéztől
 Megfosztá erős Granadát,
 Most az örséget köszöntvén,
 Nyájas arczczal így beszéle:

„Chico királynak, barátim,
Mondjátok meg: ha szabadna,
Egy keresztyén, egy kalandos
A veres keresztesekből,
Bé szeretne menni rögtön
Városába lándsá-törni;
Csak bocsássa bé a felség,
Ez királyi ünnepély lesz.“

Mentek, újra visszajöttek,
Meghozák az engedelmet,
S az, hamarsággal berobban
A nagy tágas új piacra.

Itt a lapos háztető mind,
Minden ablak, minden erkély
Föl van ékesen diszítve,
És ernyőzettel bevonva.

S a vidám nép süрге-forga
Sok vegyes dob hangja mellett,
— A mi mind csodás találmány —
Tarka, fényes öltözetben.

Andalúzi ménen ült ő,
Pompás almás-szürke szőrűn;
Szép terítő vetve arra,
Mint a hó olyan fehér.

Finom annak a szövetje,
És aranyrojt a szegélye,
És be van sürűn himezve
Pillangóval mind aranyból.

Rajta lengő, hófehér toll,
Csillogó arany- s ezüstben;
Ép így a nagy hírű mester,
Nem különböző miben se' ;

Balfelől ez a köpenyjén
Ott mutatja láthatólag
A dicső, nagy hírű jelvényt,
Azt a nagy vörös keresztet.

S a királyt, meg a királynét,
— Tisztelettel meghajolva —
És a hölgyeket köszöntvén:
Végig léptet a porondon.

Ott sokan felismerék,
Muza is, ki átkarolja ;
Majd körülnéz, szereszélylyel,
Nagy vidáman, nagy merészen.

S érkezik már a ki megküzd,
A vitéz hős Abenamar,
Ezzel aztán nagy ügyesen
Három ízben törve lándsát,

Drága lánczot nyer jutalmúl,
A mi két ezer aranyt nyom ;
Csókot ejt rá, — s szem-lesütve
A király nejének adja.

Az csodálja hősiségét,
Az nemességét csodálja,
Hangzik a sok üdvkivárat
És magasztaló dicséret.

S száz nemes mór úri hölgynek
Meghódítja a szívét,
S még a legszemérmesebb is
Ég a vágytól látni őt.

Dúsak addig, a míg ott van,
Majd szegény lesz a reményök,
S búbanatra kelti őket,
Zord, keserves távozásá.

Ő pedig fordítja ménét
És Granadát hagyni készül,
Ánde a hős Albayaldos
Hírre, névre szomjulozva,

Harcra hívja most a mestert,
Dárdahegyre, kardra, pajzsra ;
Ő a keztyűt elfogadja,
S másnap újra áll a harc.

Végre híres Albayaldos
Gyenge hangon, súgva kéri
Castillának e dicsőjét :
Szentelt vízzel mossa őt le.

Istenhez fordul a szíve,
Mert tekintetét zavartnak
Érzi vére vesztivel,
És alig lehel csak immár !

És a mester nagy sietve
Rögtön hozzá lát azonnal
Jóvá tenni a hibát, mit
Győzhetetlen jobbjá ejtett.

Két kezével ott a szomszéd
Forrásból vizet merite,
És e vízzel a mit így hoz,
Égbe felvivő utat nyit.

Mint örül az új keresztyén!
És e víz közé, szeméből
Sok örömkönnyet vegyít,
Hogy megérheté ez órát.

XIII.

Albayaldos, a ki bitran vivott a nagymesterrel, halálosan megsebesül s elhunytához közel megtér, s buzgóan esedezik, hogy a mester keresztelje meg.

Három sebbel, mely halálos
S melybül a vér bőven ömlik,
Van halálosan sebezve
A vitéz mór Albayaldos.

A mester sebezte így meg
Nagy, kemény, heves csatában,
És a kínos szenvedéstől
Ott vergődik vériben.

Majd szemét az égre vetve,
Ily szavakra nyitja ajkát:
„Drága Jézus, oh kegyelmezz,
És fordítsd e kint javamra.

„Bűneim hiven bevallom,
Téged óhajt látni e szem,
És kegyelmes szent anyád
Tegye nyelvemet igazzá:

„Hogy az átok-verte Sátán
Lelkemet ne háborítsa!
Oh kegyetlen, szörnyű végzet,
Oh csillagzat, több a gyásznál!

„Múza, oh vitéz lovag te,
Mért nem hittem a szavadnak!
Nem jutottam volna erre,
S így nem kellett volna vesznem!

„Már ha téstem elveszett is,
Veszte lelkemnek ne légyen,
Mert annak kezére bízom,
A ki vélem ezt tehette,
S a ki engem irgalomból
Megsegít kegyelmivel ma!

„Múza, még csak arra kérlek,
Hogy ha hozzám jó a szíved,
Nékem itt adj síri hantot,
Itt e zöld fenyők alatt!

„És tetess irást fölėje,
Mely halálom elbeszéli,
S mondd meg Chicito *) királynak,
Hogy keresztyénné kívántam
Lenni gyászos végtusámban,
Hogy a szószegő Korán,
Mely így elvakíta eddig,
Már ne sértsen engemet!“

XIV.

Granadából a mór Alatar útra kél, hogy bosszút álljon unokatestvérének, Albayaldosnak haláláért Don Rodrigon a Calatrava lovagrend nagymesterén, a ki megölte.

Jön Granadából ki a mór,
Kit neveznek Alatarnak,
Unokaöcscse a hősnek,
Albayaldos mór vitéznek,

Annak a kit a porondon
A mester halálra sebzett.
Harci ménen ül ez a mór
És kemény pánczél övedzi.

E fölé köpeny terítve,
Vérszinű biborselyemből,
A süvegje is biborszín,
S rajt a kékes toll sötét gyász.

*) A „chico“ (kicsiny) melléknév kicsinyítője.

Gyász színű a dárdanyél is,
S pajzsot is gyász színűt öltött,
Éjsötét a harci mén is,
Nagy becsű, derék, hatalmas.

Nem is másod-fű esikó már,
Éve száma több a tiznél;
Három keresztyén vakarja,
S ura maga abrakolja.

Ily lovon vonúl a mór ki,
És vonúl sötét haraggal,
És az új piacra érve,
A Darróra rá se' pillant; *)

Bárha ott megy át a hídon,
Oly kegyetlen a haragja; —
Ki az Elvira kapun megy
És letér aztán a síkra.

Antequerának viz útja,
S gondja Albayaldoson jár;
A nagymesterrel szeretne
Összejönni s bosszút állni.

S hogy közel jut már Lojához,
Szembe nagy lovas csapat jön.
Csillogó, fényes ruhájú,
És fehér zászló előttök,

S rajt' középen az apostol,
Szent Jakab veres keresztje.
Majd a hadcsapathoz érve,
Kérdi bátran, rettenetlen:

Ott van-e a mester is, kit
Don Rodrigónak neveznek?
És a mester, a ki ott volt,
A sorból előre rugtat.

És imígy szól: „Mit kívánsz, mór?
Én vagyok, a kit kerestél.“
Ráismert a mór azonnal
A keresztről, mit baloldalt,

---

*) A Darro vizére, mert Don Manuel, az előbbi románcz szerint, alkalmasint ebből hozta a keresztvizet Albayaldos számára.

És a pajzson szinte lordott,
A miként szokása volt.
„Allah őrizzen, te mester,
Jó lovag, derék vitéz te!

„Hivnak engem Alatarnak
S vagyok Albayaldos öcsese!
A kinek halált adál te,
S a keresztyén hitre bírtad.

„S én csupán azért jövök most,
Hogy terajtd megboszuljam;
Készülj hát a bajvívásra,
Én e síkon várlak itt!“ •

Hallja a mester, de több szót
Nem kíván rá vesztegetni;
Nyomban ott egymásra törnek,
Nagy erővel összecsapnak.

Súlyosan megsebzik egymást,
Szörnyű küzdelem foly közöttük,
Ritka nagy vívó a mester
És a mór soká nem állja.

Végre földre is teríti,
Bajnokúl, vitézi módon;
Majd fejét levágja, s nyerge
Kápájára ráakasztja.

Erre visszatér hadálhoz,
Ámde megvagdalva szörnyen,
S oda vitte népe aztán,
Hol gondosan bekötötték.

XV.

*Egy mór bajnok fegyverkezni akar, mert párbajra készül Don Manuel-
lel; kedvesét kéreti, legyen a túsának nézője, s így minden bajtól ment
marad.*

Nyergeld azt a pejesikót meg,
Mely Velez alcaidjaé volt;
Azt a fez-i pajzsot adjad,
És a pánczélt, a keményet!

S azt a kettős vasu lándzsát,
Mind a két élére metszöt ;
És a harez aczél sisakját,
Csillogó aranytetővel !

Rajta lengő sárga tollak
Zöld színű fogókba tűzve,
Kócsag is rajt barna és zöld, —
Ezt először a fejemre !

Rá a fátylat, azt a kéket,
Melyet egykor, — hogy viseljem —
A bájos Cobaida nyujtott,
A Zelin Hamete lánya.

S mondjátok meg kedvesemnek,
Jöjjön el, ha látni óhajt
Nagy-kegyetlen harezra kelni
A vitéz Don Manuellel, —
Mert ha ő néz engemet,
Akkor semmi baj sem érhet !“

A spanyol románczok között több van ilyen, a melyeket inkább egyszerűen csak dalnak kellene neveznünk, a mennyiben nem egyebek, mint az érzelem felbuzdulásának kifejezései, s a melyekhez semmi esemény elmondása nem fűződik. Ilyen dal e most közlött is, s még pedig a spanyol hasonnemű költői művek egyik legkedvesebb darabja, s kivált fellángoló utolsó sorai által, a lovagvilág gondolkozása módjának valóban fényes tüköre. S irodalomtörténeti adatok bizonyítják, hogy ez a dal annyira kedvelt vala a spanyol népnél, s oly gyakran felhangzott az ajkakon, hogy utoljára egyik-másik fül bele is fáradt hallgatásába, s a gúny által akarták elnémitani. Maga Góngora írt egy igen csipős paródiát ellene ; egy másik elkeseredett poeta pedig egy ilyen kezdetű románczban önté ki haragját :

Ördög vigye pej-esikóját
Los Velez alcaidejának !

A dal azonban tovább is fenmaradt az énekes ajkakon s bizonyára nem méltatlanul foglal helyet a románczok gyűjteményében.

Don Manuelre vonatkozó még egy csatlakozik a közlöttekhez s ez a következő :

XVI.

Róna váranak mór parancsnoka párbajra hívja Don Manuel de Leont. Ez elfogadja a kihívást. Róndában küzdenek meg egymással, s még egy másik mór harczos is részt vesz a viadalban, a keresztyén lovag azonban egyik ellenfelét leöli, a másikat meg fogva viszi magával Sevilliba.

A vitéz Don Manuelhez,
Kit Leonról is neveznek,
Róna vári mór parancsnok
Hirnököt küld egy levéllel.

A levél pecsét alatt megy
S e szavak beléje írva :
„Nagy vitézségű lovag te,
Hírre, névre legkiválóbb,

„Én, ki ezt a hírt irigylen,
Mert csorbítja az enyémet :
Mától harmadnapra téged
Küzdelemre ím kihívlak.

„Szállj ki vélem a porondra,
Bármí módú bajvivásra :
Mert ha ezt meg nem cselekszed,
Gyávának hirdetlek én !

„Küzdelemhely Róna légyen,
Bent a városban magában,
Hol oly bájolók a mór nők
És kiváltkép az enyém !

„Látniok mi hogy vivunk meg
Nagy öröm lesz sziveiknek.“
Manuel elolvasá ezt
És felelt a hirhozónak :

„Jó barátom, mondd uradnak,
Mind szívem szerint való ez,
De csak úgy, ha ő magával
Egy testört hoz társaúl.

„A napot s tért elfogadjuk
Róna városába', melyben
Annyi szép hölgy van, keresztyén,
S legkivált az én szerelmem !“

Hirnökét így elbocsátja,
Majd jól fölfegyverkezetten
Utra kél Don Manuel
És megérkezik Tebárba,

Lakhelyére sógorának
És lugának lakhelyére;
S est-ebéd folytában a gróf.
Manuelhez így beszél:

„Don Manuel, a merészség
Szép, de észszel párosulva;
Hogy ha a mór hív ki harcra,
Bármi módu bajvivásra:-

Úgy e mórnak, nem hiszem, hogy
Oly silány a hősisége,
Hogy felelni böles dolog volt
Oly kevélyen, oly merészen;

„S azt üzenni néki: hozzon
Társul egy testört magával.“
Don Manuel e szavaknak
Hallatára ezt viszonzá:

„Egy magános mórt leverni,
Ennekem nem nagy dicsőség;
Mig ha kettőt küzdhetek le,
Abba mégis több az érdem.

„És ha ők ölnek meg engem,
Az se' válik szégyenemre.“
Innen aztán rögtön indul
Róna városába másnap.

Mind a kettő küzde véle,
S ő az egyiket lesujtá;
A másik magát megadta,
S ezt rabúl vivé magával.

A következő két románcz társ-darab gyanánt illeszthető egymás mellé s a szembeötlő ellentét által egészíti ki egyik a másikat igazán. Az első egy mórnak megjelenése a spanyol királyi táborban Santa-Fé mellett. E most nevezett hely kis városka volt, melyet Granadával szemben a háború következtében alapítottak a spanyolok azon czélból, hogy ezzel is azt mutassák a móroknak, hogy Granada ostromával s az ország

teljes meghódításával semmikép sem akarnak fölhagyni. Itt tehát, a santa-féi táborban egy mór jelentkezik, a ki nagy dicsekvéssel s maga hánya-vetésével párbajra hívja a keresztyén lovagok legjobbrait, s ha kell, magát a királyt is. Hogy pedig a keresztyéneket annál jobban felbőszítse és irántok kicsinylést tanúsítson: lova farkára kötve egy Ave Máriát hurczol, a mi természetesen a képzelhető legaljasabb gúny a keresztyén lovagok ellen. A mór maga is ép oly durva, nyers, aljas, mint e tette. Mint Homer rútnak festi a rút dolgot elkövetni akaró Thersitest, — úgy a románcköltő is visszatasztónak megjelenésében, dicsekvő szavaiban azt a mórt, ki e csúfság megtevésére elég vakmerő. Büntetése pedig nem csak az lesz, hogy minden fenhéjázása daczára legyőzik, hanem az is, hogy a spanyol tábornak egy eddig egészen jelentéktelen, úgy szólván gyermek-ifju lovagja győzi le.

Az első románczban tehát a mór aljas magaviselete, csúfondáros gúnyolódása csak megvetést kelthetett; ezzel ellenkezőleg a másodikban egy spanyol lovagnak nemes elhatározása s tervének vakmerő keresztülvitele valóban tiszteletre gerjeszt. Ez is az Ave Mária körül forog, a mennyiben Hernando del Pulgar azt a fogadalmat teszi, hogy bemegy Granada városába az ellenségek közé, s a mór mecsetnek kapujára feltűzi a szentséges Ave Máriát. Még tulajdon bajtársai is kivihetetlen vakmerőségnek tartják e tervet, a bátor keresztyén lovag azonban szerényen, de rendületlen bátorsággal végrehajtja kitűzött nemes szándékát.

Egyébiránt a románczok sokkal világosabban szólnak, sem hogy magyarázatra lenne szükség megérthetésök végett. Magok a költemények így hangzanak :

XVII.

Don Fernando király előtt a Santa-Fé melletti táborban egy granadai mór jelen meg, a ki viadalra hívja ki a keresztyén lovagok legjobbrait. Mindnyájan elfogadják a kihívást, de alattomban mindnyájokat megelőzi az ifjú Garcilaso, ki a mórt le is győzi s diadalmasan tér vissza a táborba.

Santa-Fé körül sűrűn
Durva ponyva sátrak állnak,
S körbe sok nagy úri sátor
Szín-arany- s selyemszövetből ;

Hercegek s grófok azokban
Mind magas nagy úri rendből,
És egyéb sok hadvezérek
Don Fernando táborában.

Hírre, névre mindegyik nagy,
A mikép már hallhatátok
Ama harezból, mit Granáda
Tartományában viseltek.

A mikor reggel kilenczkor
Im magát egy mór mutatja
Nagy setét fekete ménen,
Tarka foltok rajt, fehérek ;

S ajka mind kettő levágva,
Hogy már ezzel is jelentse
A mór azt, hogy a fogával
Tépi szélylyel a keresztyént.

Igy jön a mór, öltözötten
Kék, fehér s veres színekbe,
És alatta a köpenynek
Durva bőrből a ruhája.

Kettős vasu dárda nála
A legélesebb aczélból,
S Fezbe' készült harczi pajzsa,
Roppant terjedelmű széles.

És ez az eb, csupa gúnyból
Lovának farkára kötve
Egy szentséges Ave Máriát
Horda, csúfot üzve abból !

A hogy a sátrakhoz ére,
Ily beszédre nyitja ajkát :
„Mellyik itt az a vitéz hős,
A ki olyan vakmerő lesz,

„Hogy kiszáll a síkra vélem
S megviv itten, e porondon ?
Jöjjön egy, se' baj, ha kettő,
Vagy ha három, sőt ha négy is.

„A los Donceles parancsnok,
Jöjjön a ki oly híres hős ;
Jöjjön a de Cabra grófja,
A csaták jeles vitéze.

„Jöjjön Gonzalo Fernandez
Córdovából, a híresből,
Vagy ha nem, — Galindo Márton,
A ki oly nagy hírű bajnok.

„Jöjjön a Puerto Carrero,
Palma bátor hős ura,
Vagy a bajnok Don Manuel
Ponce de Leon nevű,

(Az, ki a keztyűt kihozta,
Mit szándékosan bedobtak
Az oroszánok közé,
S ő kihozta nagy merészen.)

„Vagy ha ők nem, jöjjön akkor
Maga Fernando király,
Hadd adom tudtára néki,
Bátran állok-é ki véle?“

A királynak hős vitézi
Végig hallgaták e szokat;
S szíve mindegyiknek égett
Síkra szállni ellenébe.

S ottan álla Garcilaso,
Bajnok ifju, hős levente,
A királyt ez esdve kéri:
Öt bocsássa a tusára.

„Garcilaso ifju vagy még
Ily kemény tusára kelni;
Táboromban más elég van,
A ki jobban helyt fog állni!“

Garcilaso szégyenülten
És haragva távozott el
Hogy meg lett tagadva tőle,
A mit a királytul esde.

S akkor aztán nagy titokban
Garcilaso harcra készül;
Egy sötét pejménre pattan,
S csak kirobban a porondra.

Senki föl nem ismeré őt
Ebben az álöltözetben;
Igy a mór elejbe vágat
S ily szavakra nyitja ajkát.

„Rögtön meggyőződhetel, mór,
Van-e Fernando királynak
Táborában oly vitéze
A ki véled szembe szállhat.

„Köztök én a legesekélyebb,
A király szavára jöttem.“
Őt a mór szemügyre vévén.
Sokra épen nem becsülte.

És ekképen szóla hozzá:
„Épenséggel nem szokásom
Ilyenekkel harczra szállni,
Csak szakállas férfiakkal.

„Menj te, suttyó, vissza, — így szól —
S jöjjön, a ki érdemesebb!“
Garcilaso nagy haraggal
Sarkantyút ad a lovának.

És reája ront a mórra
Nagy-kegyetlen támadással,
S most a mór, ezt látva, szinte
Mint a villám, visszafordúl.

Szörnyű bajvívás ered meg,
Nagy dühvel, nagy vakmerően.
S Garcilaso bárha ifju,
Hősileg küzd rendületlen.

Ellenét a dárda-hegygyel
Úgy dőfé át hóna alján,
Hogy halottan hull a mór le
S a porondon elterül.

Garcilaso erre gyorsan
Földre szökken a lováról,
És a mór fejét levágva
Nyerge kápájára fűzi.

S farkáról a mór lovának
Leveszi az Ave Máriát,
És előtte térdre hullva
Hódolattal csókot ejt rá.

Majd a dárdának hegyére
Lobogóul rája tüzi, —
És felül a harczy ménre,
Mellyet elvett ellenétől.

E zsákmánynyal megrakottan
Visszatére táborába
Vissza a grandok körébe
Don Fernan király elé.

Mind csodálják, mind dicsérik
Ezt a bajnok hősi tettet,
A király meg a királyné
Nem kevésbbé, bámulattal,
Hogy, ki még csak ilyen ifju,
Garcilaso ily nagyot tett.

Garcilaso de la Vega
Lett ezentúl a neve,
Mert a Végán szállt a síkra
S a pogányt ott győzte le.

XVIII.

Hernando del Pulgar (a kinek mellékneve: a hőstettek vitéze) fogadalmat tévén, hogy bemegy Granada városába s a mecset ajtajára feltűzi az Ave Mária-t: e fogadalmát híven beváltja, s azután visszatér a táborba, hol nagy kitüntetéssel fogadják.

Megdöböntő néma csendbe
Volt egész világ borúlva,
Nyugalomra tére minden,
Semmi zaj nincs, semmi hang.

Nyugtalan moraj csak ott kel
Katholikus Ferdinandnak
Táborában, Alhamában
A testőr csapat között.

Mindegyik vitéz fogadja,
Hogy híres jelt ad magáról;
Egyik azt: kiszáll a síkra
Tarfe ellen, virradóra;

Másik azt: tört hágy beszúrva
Az Elvira kapujában;
S a ki köztük szinte ott volt,
A dicső Pulgar meg azt:

Most beváltja azt az esküt,
Melyet egykor nyílt helyen tett:
Hogy Granadát és mecsetjét
Még ez éjjel béveszi.

Ezt a tervet az egész had
 Vakmerőségnek találja ;
 Ámde ő egy síma lapra
 Ir egy Ave Máriát.

És vezetve egy kalauztól
 Darro mentén föl, be is jut,
 Észre senkitől se véve,
 Minthogy ime részin állott
 A világos jó szerencse,
 Hősi bátorsága társa.

Körülötte sötét árnyak
 Rémiülettől elvakítva,
 A mi csak segíti tervét,
 Védő szárnynyal fedve őt be.

Véle csatlós tizenöt ment,
 E dicső, e nagy dologra :
 Békiséri hat. s kilenczet
 A lovakuál őrizetnek
 Ott hagy a hol bėjővének :
 Ő meg a mecsethez ér.

Ennek ekkor ajtajára
 Feltüzé egy tör hegyével
 Hódoló mély tisztelettel
 A fölírott szent nevet.

És melléje egy kapocsra
 Meggyújtott szövétneket tűz,
 És előtte térdre rogyva,
 Összekulesolt kézzel így szól :

„Nem ott hagylak, hol szeretném.
 Mégis a legjobb helyen
 Mit nyújthatok ; tiszteletem
 Jobbat adna, ha felhetném.

„Félek, sérelmet szerez
 Itt ez a hitetlen tábor ;
 Ámde még se', még se' : Gábor
 Angyal, ajakára vesz !

„Szeretnék sokkal több lenni,
 S bírni azt a dicsőséget.
 Ott megőrizhetni téged,
 Hova fel tudnálak tenni.

„Am erőre én szegény,
Bárha bátorságra nem;
S tenni ezt: csak Istenem
Eszközéül váltam én.

„Te maradj, s jőjj is velem;
Ezt a méltatlan helyet
Éri-é föbb tisztelet,
Mint veled én tisztelem?!“

Erre fölkelt most a földről,
Hódoló mély tisztelettel
S a mecsettől ment az alsó
Városrész felé alá.

Azt akarta, mint fogadta,
Hogy tüzet fog vetni rája;
Kéri a szövétneket,
S így felel rá a ki hozta:

„Mind egész tövig leégett,
Hosszu volt buzgólkodásod.“
Sérti Pulgart ez a válasz,
És sebet vág annak azczán.

Visszatér hát merre bėjött
E dicső emlékü tette,
És jutalmul a királyok
Itt Granada templomában

Sírhelyet, nagy díszüt adtak,
A mely a Pulgároké lön,
S néki kardosan, köpenyben
Lett szabad templomba lépni.

Még három románcz van hátra e körből, melyek két elseje azonban, szigorúbb történeti szempontból véve, csak a harmadik után következnek. A granadai mórtság egy része ugyanis még a főváros eleste után jó sokáig fentartotta magát a Sierra Nevada hegység bércei között, s Don Fernando ide küldi Don Alonso de Aguilart, hogy a mórokat verje ki onnan, mit a románcz írója költőileg úgy fejez ki, hogy Alpujarra ormaira tüzze fel a király lobogóját. E vállalat azonban nem sikerült, mert a mórok kétségbeesetten s a végmegerőfeszítéssel védelmezték utolsó menedékhelyöket s visszaverték a támadást. Ez esemény emlékezete a két következő románczban maradt reánk.

XIX.

Don Alonso de Aguilar magára vállalja, hogy a királyi lobogót feltűzi Alpujarra ormára. Nemes elhatározását hősi küzdelem s gyászos halál követi.

Hódolásra birja immár
Don Fernan király Granadát,
Herczegek s grófok körülte,
És egyéb más úri rendek ;

Hadnagyok, derék vezérek,
A spanyol vitéz nemesség,
A kiket részére nyervén,
Összehívja mind a főket,
S a mikor mind összejöttek,
Hozzájok imígy beszél :

„Köztetek ki lesz, barátim,
Kész a hegyre menni holnap,
Hogy feltűzze lobogómat
Alpujarra ormira ?“

Egyik a másokra nézett,
De igent egyik se' mond rá,
Mert a fölmenés veszélyes
S vajmi kétes visszatérni.

S félelmében mindegyiknek
Szinte reszket a szakála,
Egynek a kivételével,
Don Alonso Aguilárnak.

A király előtt feláll ez
És a szó imígy kel ajkán :
„Ezt a dolgot, én királyom,
Bizzad én rám, senki másra.

„Már királyi drága urnóm
Szinte megparancsolá ezt.“
A király nagyon felörvend
Ez ajánlat hallatára.

S még a hajnal föl se' pirkadt,
Már Alonso jó lován ül,
Van lovassa véle ötszáz
És ezer gyalog vitéze.

Törni is kezd már a hegyre,
Melyet úgy hívnak: Nevada,
És a mórok észrevévén,
Nagy esatára készülődnek.

S vizmosások és ezernyi
Sziklaszirt közé felállnak,
És a harcztot nyomba' kezdik
Véresen, kegyetlenül.

S mert a mórok száma roppant:
A hegyoldalt egyre tartják,
S ellenökben ott, lovasság
Semmi ostromot se' hozhat.

Mert a nagy közápor innen
Percz alatt megsemmisíti,
S a ki mégis megmarad,
Granadába fut menekve.

Don Alonso s a gyalogság
Följut egy fensíkra mégis,
Bárha sok marad halottan
Egy szorosban s vizmosásban.

Annyi mórnak íjja pendül,
Hogy lerogy mind a keresztyén;
Egymagán áll Don Alonso, —
Népe, serge mind oda!

Küzd, akár a hős oroszlán,
Csak hogy annak is mi haszna?!
Mert a mórok száma roppant,
És nem adnak semmi nyugtot.

Száz helyütt van már sebezve,
Már nem forgathatja kardját,
És a nagy vérveszteségtől
Don Alonso összerogy.

Végre halva dől a földre,
Istenére bizva lelkét.
Az magát mórnak se' tartja,
A ki rajt' még nem dőf egyet.

Akkor egy falúba vitték,
Melynek neve Ogijeran;
S nézni aztán a sok ember
Mint csodára egyre járt.

Nézte mór és nézte mór nő,
És halálán mind örültek;
Egy rab-asszony megsiratta,
Egy keresztyén hű rab-asszony.

Kis korában, bölcséjében
Dajka-keblén ő nevelte;
S a hogyan most ez siratta,
Mind a mórnó véle sírt!

„Don Alonso, Don Alonso,
Lelked Isten üdvözítse!
Oh, hogy a mórok megöltek.
Alpujarra mórjai!”

Mennyi megható vonás ez egyszerű, keresetlen hangú költeményben! Mily hű, mily igaz a dajkával együtt siró nők részvéte; ennek jajszavára mind sirva fakadnak azok, kik előbb a hős ellenség halálán örültek. Meglehet, hogy a dajka fájdalmát más költő terjedelmes, érzékeny szavakban írta volna le; e románcz költője azonban úgy fogja fel ezt a fájdalmat, hogy az ilyennek kínja mély, könnyje sok, csupán a szava kevés.

A következő románcz a spanyolban a legismertebbek egyike; s bátran hozzá tehetjük, a legrégiebbek egyike is, a miről nagy egyszerűsége is tanúskodik.

XX.

A költő megszólítja a Zöld-folyót, mely mellett Don Alonso de Aguilar hős halálát lelta, s egyszersmind elmondása azon szomorú végű csatának, melyben sok jeles keresztyén hős hullott el.

Zöld folyóeska, zöld folyóeska,
Vér patakja fest pirosra,
Közted s Sierra-Bermeja közt
Nagy lovasság érte végét.

Herczegek, grófok veszének,
Főurak, jeles vitézek;
Ott esett el Urdiales,
A derék hős, bátor ember.

Sayavedra fut, menekszik
Egy hegyoldal hajlatán le,
Egy hitét-hagyó követte,
A ki őt jól ismeré.

Nagy zajongva így kiált rá,
S messze hangzik a kiáltás:
„Add meg magad, Sayavedra,
Jól ismerlek tégedet!

„Láttalak sok bajvivásnál
Szép Sevillának piarczán;
Ismerém atyádat is jól,
S nődet, Doña Elvirát is.

„Hét évig rabod valék,
S életem kin volt tenálad;
Most te léssz az én rabommá,
Éltemet teszem reá!“

Sayavedra, a ki hallja,
Visszafordul mint oroszlán,
És a mór gerelyt hajít rá,
Ámde az fölötte száll el.

Sayavedra most a karddal
Vág sebet rajt' nagy keményen,
Ugy hogy a mór halva rogy le,
Ettül a nagy szörnyü sebtől.

Mórja néki több ezernél
Fogja körül Sayavedrát,
És ezer darabra vágják
Ellenébe kelt dühökben.

Don Alonso épen ekkor
Szinte nagy csatában állott,
A lovát halálra sebzék
S bástyafallá tette ő azt.

S egy nagy szirtnek vetve hátát,
Vélte életét vitézül,
Sok pogányt lesujta karja,
Csak hogy az mind mit se' használt.

Mert sokan csapnak le rája,
S nagy sebekkel sebzik őt meg,
Ugy hogy ott az ellenek közt
Halva ő is földre rogy.

Szinte úgy Ureña grófja
 Sok sebet kap a csatában,
 Ámde mégis megmenekszik,
 Mert van a ki elvezesse,
 A ki jól tudá az ösvényt,
 Mely a hegységből kivisz.

Halva fekszik ott a sok mór,
 A kiket legyőze bátran,
 Van kíséretébe' mégis
 Egynehány ki megmenekszik.

Don Alonso ott halált lelt
 És új életet vőn érte
 Bátorsága s hősisége
 Halhatatlan hírnevében.

Végül az utolsó románcz, melynek nem alaptalanúl azt a czímet lehetne adni: Boabdil bucsúja Granadától. E románcz teljes megértésére meg kell jegyeznünk, hogy Granda városa nem ostrom útján jutott a keresztyének birtokába, hanem Boabdil egyesség útján volt kénytelen Ferdinánd királynak átengedni. Boabdil a történelem szerint is csakugyan Afrikába költözött át Granada eleste után, mit a románcz oly megható tragikus vonássá tud felhasználni. A hová Boabdil vigasztalást keresni megy: épen ott talál a legleverőbb fogadtatásra, s épen neje részéről, a ki mellett fájdalmának enyhülését reményli.

E románcz azon ritkák egyike, melyekben a páros sorokban egy szótaggal kevesebb van, — így hangzik :

XXI.

Boabdil szomorú távozása Granadából s gyászos találkozása nejevel a Berber-földön.

Szép Granada városában
 Nagy jajongás, zaj riad ;
 Ez Mohammedet kiáltja,
 A Szent-Háromságot az.

Itt bejönnek a keresztek,
 Ott ki a Koránt viszik ;
 S hol előbb kürt hangja zengett,
 Most harangok konganak.

A „Te Deum laudamus“ zeng
Alcalában ég felé;
És a karsu tornyok ormán
Már a félhold nem ragyog,

Ámde csillog Aragonnak
S Castellának czimere;
Egy király vígan vonúl be,
És a másik sirva, ki!

S tépve őszülő szakállát
Nagy keserves jajt kiált:
„Oh én városom, Granada,
A világ páratlana!

„Mind az összes mór világnak
Drága büszkesége, te!
Hosszu hétszáz éven által
Fő királyi székhelye,

„Nagy hirű én törzsökömnek,
Mely imé velem kivész!
Mily szerencsés anya voltál,
Ritka nép volt gyermeked!

„Fiaid, a hős vitézek,
A csaták barátai,
Ellenségi Castellának,
A keresztnek rémei!

„Lányod a sok fényes úrnő
Mind nemes, mind bájoló;
Bajnokok baráti, a kik
Értők méltán küzdtenek;

„A kikért a síkra szálltak
Afrikának hősei;
S a kikért csaták vívattak,
Hogy ha úgy tetszék nekik.

„Kiknek színeit viselni
A lovag fő dísze volt;
Tiszteltebb Mohammed itt, mint
Isten túl a tengeren! *)

---

*) Azaz, itt a próféta is nagyobb tiszteletben részesült, mint Afrikában maga Allah.

„Hősiség lakott tebenned,
 Benned a nemes, s a jó ;
 Büszke fényes palotáid,
 Mennyi fénylett, tündökölt !

„Nézem kertjeid s virányid,
 Lent királyi síkodon :
 Szárazak virágaik mind,
 S a magas fák nincsenek !

„A királyt, ki trónt ilyent veszt,
 Tisztelet nem illeti ;
 Lóra többet az ne üljön,
 S harczba' többé nincs szava !

„Ámde ott, hol nincs ki látja,
 Sírva veszze életét !“
 Szólt Granada volt királya,
 S durva szőr-ruhába' megy,

Egyenest Berberíanak,
 At Gibraltár szorosán ;
 Ott találta a királynét,
 Hitvesét nagy kín között.

Az felállta, jönni látva,
 Átölelni fut felé ;
 S jajt kiált, de oly keservest,
 Hogy remeg belé az ég.

„Oh, szerencsétlen király te,
 A ki oly silány valál,
 Hagyni el tudád Granadát,
 És meghalni nem tudál ;

„Mert igaz javad kívánom,
 Én öllek meg, én, király !
 Ki ily földet veszt el, annak
 Éltet vesztni, semmi már !“

S bős haragra gyúlt kezével
 Rajt halálosat szorít,
 S a király, kétségbeesve,
 Tenni csak segíti még !

E darabbal végződnek a Granada elestéről szóló régi spanyol románczok. Költői becsök az újabb műköltészethez szokott ízlést talán nem elégíti ki teljesen, de azért szépségöket egészen megtagadni bizonyára nem lehet. Igaz, hogy a műkertészet gonddal ápolt termékei fényesebb színváltozatokkal, gazdagabb teljességgel tündökölnek, mint a mezőnek egyszerű virágai, — de azért, ha szemünk amazokhoz szokott is, egy-egy gyönyörködtető pillantást néha talán emezek is tudnak nyújtani.

GYÖRY VILMOS.

SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT.

Ötödik közlemény.*)

V. B Ó K O L Á S O K.

Lewis és Clarke (angol utazók) a *soson* népfajnak egy általuk meglepett csoportjáról beszélvén, többek között mondják, hogy „a más kettő, tudniillik egy éltes nő és egy kis leányka látván, hogy mi nagyon is közel valánk arra nézve, hogy előlünk elfuthassanak, a földre leülének s fejeiket lecsüggesztve úgy tették, mintha ki lettek volna békülve a fejök fölött lebegni képzelt halállal. Egyiptomban a benszülottek — midőn már minden elmenekülési kísérlet sikertelen — mai nap is ugyan ily módon szokták fejeiket lecsüggesztetni s az ellenség gyilkos'uhintását bevárni.“ Itt a föltétlen meghódolás által nyilvánuló kiengesztelési törekvés van előttünk példában felmutatva, s az ily kényszerült cselekvésből származnak aztán a bókولاتok.

Midőn föntebb a bevezető értekezésben — azon igazságnak illusztrálása alkalmával, miszerint a szertartás megelőzi nemcsak a társadalmi, hanem még az emberi fejlődést is — példaként felhoztam egy kis ölebnek magaviseletét, mely állatoeska bizonyos félelmetes komondor előtt hanyatt veti magát, valószínűen számos olvasó úgy gondolkozott, hogy azon magaviseletet én némileg erőszakolt modorban tüntettem elő. Azonban, ha gondolóra veszik az illetők, hogy hasonló magaviselet nem ritkán fordul elő az emberi lények között is, épen nem fognak úgy vélekedni. Livingstone a batoka népfaj

---

*) Az első, második, harmadik, negyedik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 32., 33., 34., 35. számaiban.

üdvözlési módjának leírása alkalmával említi, hogy „azok hanyatt vetik magokat a földre, s egyik oldalukról a másikra hencseregve hála-érzületök s örvendezések kifejezéséül czombjaik külső részét tenyereikkel verdesik.“ Akár öntudatosan, akár öntudatlanul lett légyen is önmentési czélból elfogadva e test-tartás, mely mintegy azt látszik magában foglalni: „Engem nem kell leigáznod, le vagyok én már különben is igazva“ — ez mindenesetre a legczélszerűbb mód a sértetlenül maradhatás kieszközlésére. Az ellenállás ellenhatást szül, s a romboló ösztönöket fölébreszti. Az erősebb állat, vagy erősebb ember kevésbé veszélyes leszen, ha a gyöngébb állat, vagy gyöngébb ember szenvedőlegesen meghódol előtte; mivel akkor nem leend semmi, a mi a szenvedélyeket győzelemre tüzelje. Innen van tehát természetes eredete azon bókolatnak, mely hanyatt fekvésben nyilvánul, s a mely helyzet talán minden másféle helyzetnél legkivihetlenebbé teszi az önvédelmet. Azért mondjuk „*talán*“, mivel lehet más testtartás is, mely még mesterkéltébb módon mutatja a teljes legyőzetést. „A tonga-szigetieknél szokásos *tabu* ünnep alkalmával . . . . a köznép saját főnöke iránt . . . . a képzelhető legnagyobb tiszteletet az által véli kifejezhetni, hogy előtte földre borúl s annak egyik lábát saját nyakára illeszti.“ Hasonló szokás fordul elő Afrikában is. Laird (angol afrikai utazó) beszéli, hogy a fundah néptörzs királya küldötteinek mindegyike földre borúlt, s az én lábamat saját fejére illeszté s port hintett magára.“ A régi történelmi népeknél e helyzet és testtartás, mely az ütközetben való legyőzetésből vette eredetét, a meghódolás jelképes kifejezetének helyzetévé lön.

E kezdetleges bókolatból — mely ekként a lehetőleg betűszerinti értelemben tünteti föl a legyőzöttnek a legyőző alatti helyzetét — származnak azon hódolatok, melyek különféle módon fejezik ki a rabszolgának ura hatalma alá vettetését: ez utóbbi levén az elsőnek következménye. Ilyféle függési viszonyt fejezett ki az ókorban keleten, midőn „II. Benhadádnak, Syria királyának szolgálai zsákba öltözének s nyakukba köteleket kötének és úgy jövének Izráel királyához, Akhabhoz“ (I. Kir. XX. 32.). Peruban, hol a társadalmi szervezet harczias jellege oly rendkívüli szélsőségekbe csapott át, — Garcilasso előadása szerint — az alázatosság kifejezése végett az alattvalók saját kezeiket összekötötték s nyakokra

köteleket illesztének; vagyis mintegy jelképezni igyekeztek azon kötelekeket, melyek eredetileg az ütközetből hozott foglyokat jelezték. A rabszolgaságnak ez utánzása mellett volt még egy másik mód is, melylyel az amerikai indiánok az Yncákhoz járulás alkalmával éltek; s az Atahuallpa elé járulhatás végett szokásos „tehervitel oly szertartás volt, melyet az egész országnak minden tartományi kormányzója tartozott önmagán végrehajtani“.

E néhány rendkívüli példát azért bocsátánk előre, hogy ezek feltüntessék a hódolatnak, mint eleintén a győzötől, később pedig az uralkodótól való kegyelem-nyerésnek természetes eredetét. Azonban a bókolatnak más megfelelő fogalma más alkat-elemeket foglal magában. Ez értekezések bevezető részében kimutattuk, hogy azon gyönyör-élvezetnek különfelelei, a melynek physico-psychologiai eredete van, mely gyönyör-érzet azok jelenléte alkalmával szokott keletkezni, kik iránt vonzalommal viseltetünk, hódoló tisztelet-nyilvánítással lenni; s mivel rendesen örömünkre szolgál azon föltevés, hogy bennünket mások szeretnek, annál fogva a szerettetés nyilvánulásában gyönyörködni szoktunk. Innen aztán, a míg egy részről valamely föbb rangú egyént az által igyekszünk magunk iránt kiengesztelni, hogy előtte hódolatunkat kifejezzük, addig más részről rendesen arra is törekszünk, hogy őt, az ő jelenlétében nyilvánuló örömünk által magunk részére megnyerjük. Szem előtt tartva tehát a bókolatnak eme most érintett két alkat-elemét, vizsgáljuk meg már most annak különféleségeit s egyszersmind politikai, vallásos és társadalmi használatát.

Ámbár az ellenállási erőnek azon elvesztése, mely az arczra-borulás által történik, nem annyira védtelen állapot, mint a hanyatt fekvés, mindamellett teljesen elegendő arra, hogy általa a teljes meghódolás ki legyen fejezve; s ennél fogva hódolat gyanánt előfordúl az mindazon helyeken, hol korlátlan despotismus uralkodik s az alárendeltség rabszolgai jellegű. Föltalálható volt ez ős Amerikában, a hol ugyanis a chibcha főnök (cazique) előtti megjelenés alkalmával „a köz-népnek mélyen meg kellett hajolnia s arczával a földet érintenie.“ Nem különben föllelhetjük ezt ma is Afrikában, a hol tudniillik a borgui (keleti Sahara egy oazán lakó) nép, midőn királyához beszél, mint valamely felszeg-uszó (hal) lehasal a

földre s a port csókolgatva mindaddig ezen állapotban marad, míg ügyét uralkodója el nem intézi.“ — Erre Ázsia szintén számos példát szolgáltat: — „A khond, vagy panui népfajhoz (Előindia keleti partján) tartozó ember, midőn főnökéhez panaszra megy, karjait összedugva s szájában egy csomó szalmát, vagy füvet tartva előtte arczra borul“; a míg Siámban minden alattvaló bizonyos tiszteletteljes meghajlással áll meg a főnemesek előtt, s magok a nemesek is ugyanezen test-állással adnak tiszteletöknek kifejezést az uralkodó előtt“.

Épen így Polynéziában. Az arczra borulás a Sandvich sziget lakóinál is meghódolásnak jele; sőt maga e szigetnek királya is hasonlót cselekvék, midőn Cook kapitánynyal legelőször találkozott. S a régi történelmi népekről szóló följegyzésekben számos hasonló illusztrációra találhatunk, mint például, midőn Mephiboseth arczra borult s tisztességet tőn Dávid királynak; vagy pedig, midőn Bithynia királya arczra borult a római senatus előtt. Némely esetekben pedig a legyőzöttnek a győző előtti eme magatartásának jelentése — a mely már különben is teljes meghódoltságot fejez ki — ismétlés által még inkább fokoztatik. Például szolgálhatnak itt főként Bootán (előindiai tartomány) lakói, „kik . . . a *rajah* (fejedelem) előtt kilencszer borultak le, a mi oly bókolat, melyet alattvalói mindannyiszor kifejeznek iránta, valahányszor megengedtetik nekik, hogy ő hozzá járulhassanak“.

Miután összevonás következtében a szertartások bármely neme is könnyen elveszti eredeti jellegét, ennél fogva az ily megrövidítés által a legmélyebb hódolat is kevésbé mélylyé lesz. Az egész test hosszában való földre borulásban például csaknem szükségképen befoglaltatik az átmenet azon testtartásra, melyben a test — a földre leböcsátott fövel — a térdeken nyugszik; s a fölkelésnél a térdek fölhuzása a fej fölemelésének s a talpra állásnak szükséges előzménye. Innen tehát a térdreböcsátkozást úgy lehet tekinteni, mint nem tökéletes leborulást. És ez általában véve mindenütt nagyon el van terjedve. Afrikában a partvidéki szerezseneknél, ha valamely benszülött „fölebbvalójának látogatására megy, vagy ha véletlenül találkozik vele, azonnal térdre esik, a földet háromszor egymás után megcsókolja, kezeit összeverdesi, és a fölebbvalónak „jó napot“ vagy „jó éjt“ kíván, s ezen kívül üdvözli őt.“ Laird említi, hogy a brass (afrikai) néptörzs királya

soha sem beszélt az ibó (felső-guineai szerecsen) népfaj királyával „a nélkül, hogy saját alárendeltségének elismeréseül földre nem bocsátkozott s fejével a földet meg nem érintette volna“ Embommában, a Congó vidékén, a köszöntési mód a kezeknek gyöngéd összecsapásában áll, s az ily alkalommal az alsóbb rangú térdein csúsztatva közeledik a magasbb rangú felé s a fölebbvalójának bokája fölötti karikát megcsókolja“.

Gyakran az ily bókolati alázat méginkább növekszik az által, ha a fejnek a földdel való érintkezése nyomatékosá tétetik. A Niger folyam alsó vidékén „az emberek nagy tisztelet jelzése vegett leborulnak s fejeiket a földhöz ütogetik.“ Régenten, midőn Oroszország czárját megkoronázták, a nemesség az által fejezé ki előtte hódolatát, hogy „fejeiket lehajták s ezekkel a földet az uralkodó lábainál verdesék.“ Chinában még napjainkban is, a nyolczféle hódolati mód között, melyek az alázatosság növelésére rendelvek, az ötödik a letérdeplés és a fejnek a földhöz verése; a hatodik szintén a letérdeplés s a fejnek háromszori földhöz ütése, ez eljárásnak kétszerese a hetedik, háromszorosa pedig a nyolczadik bókolási mód; ez utolsót azonban csakis a császár és az ég iránt szabad nyilvánítani. Régenten a zsidóknál a bókolat e módjának ismétlése hasonló jelentéssel birt. Tekintetbe véve, hogy e bókolat különböző népeknél különféleképp van példázva, mint például, midőn Náthán prófeta „meghajta magát Dávid király előtt, arczával a földre borulván“ (I. kir. I. 23.), vagy midőn Abigail, Dávid király nénje, hasonló cselekvék szintén Dávid előtt (I. Sám. XXV. 23.) s Ruth asszony Boaz előtt (Ruth II. 10.), mindezek mellett ott találjuk még azonényt is, hogy „Jákob kétszer hajlék meg a földig, míg bátyjához Ezsauhoz juta.“ (I. Móz. XXVIII. 3.)

Az előrebocsátottakból bátran lehet következtetni, hogy a legyőzött embernek e testtartását, — melyet a rabszolga az ő ura, az alattvaló pedig uralkodója előtt szokott tanusítani — az áhítatoskodó egyén az ő istene előtt szintén hasonló czélból fogja magára ölteni. Ez állítás bebizonyítására kelet népei úgy a multban, mint a jelenben elegendő példákat szolgáltatnak. Hogy kiengesztelési czélból teljes földre borulás volt használatban — lett legyen a kiengesztelendő személy látható vagy láthatatlan — azt többek közt bizonyítja a zsidók régi följegyzéseinek azon állítása, miszerint „Ábrahám

arczra borult“ az Úr előtt, midőn ez ő véle szövetséget kötött (I. Móz. XVII. 3.); továbbá „Nabuchodonozor arczra borult s imádá Dániel prófétát“ (Dán. II. 46.); valamint azon tény, hogy midőn Nabuchodonozor arany bálványt állíta föl, halálal fenyegetöztek az ellen „ki azt leborulva nem imádja“ (Dán. III. 6.). Épen így a királyok előtti nem teljes leborulás előfordul az istenségek előtt is. A mongolok például háromszor, a kalmukok pedig egyszer érintik meg homlokukkal a földet, midőn hódolatuknak bálvány isteneik előtt kifejezést adnak. Úgy szintén a japánok templomaikban „térdre esnek, s fejeiket lassankint és nagy alázattal egész a földig lehajtják.“ A mohamedánok istentiszteleteiről szóló elbeszélések hasonló testtartással ismertetnek meg bennünket.

Ezen földön csuszó bókolási módok a míg egy részről általában véve megtartják azon vonást, mely az alsóbb rangúaknak felsőbbjeik előtti hódolatát jellemzi, addig másrészt jelentékeny változatosságot mutatnak. A hanyattfekvés, vagy arczra borulás, avagy a térdre esés és félleborulás helyzetein kívül még különféle más ily helyzetekre találhatunk, — melyek azonban mindannyian több-kevesebb ellenállási képességet mutatnak. — Némely esetekben meg van engedve a testtartás változtatása is, mint például Dahoméban, hol „a legfőbb hivatalnokok a rómaiak szokása szerint, majd félkönyökre (triclínium) dülve borulnak le a király előtt, majd pedig hason hencseregnek, avagy négykézláb állva könnyitének magokon.“ Duran beszéli, hogy „a mexikóiaknál a leguggolás . . . . épen oly tisztelgési testtartás volt, mint nálunk a térdhajtás.“ Új-Caledoniában, valamint a Fidzsi és Tahiti szigetek lakóinál — a lekussadás bizonyos tiszteletjelnek tartatik.

Az efféle testtartás más egyéb változatai a helyváltoztatás szükségétől függenek. Dahoméban „az alattvalók, midőn a királyhoz közelednek, vagy csiga módjára földön másznak, vagy pedig térden csuszva vánszorognak előre.“ Siám lakói, midőn felsőbbjeik előtt helyeiket változtatják „testöket kezeiken és térdeiken vonszolják.“ — Szintén így történik Cambodiában is, hol ugyanis „ha valakinek a király elé kell járulnia a végett, hogy annak valamit átadjon, vagy hogy idézetének eleget tegyen, bármily nagy legyen is a távolság, az ottani illemszabályok megkívánják, hogy az illető oda lassú mozgás-

sal térdein és könyökein mászszék.“ Jáva szigetén az alsóbb rangú egyénnek „alfelén és sarkain kell másznia mindaddig, míg fölebbvalójának láttávolán kívül nem esik.“ Hasonlóképen történik ez az Afrika déli részén lakó zulu néptörzs királyának alattvalóival, sőt még feleségeivel is; ugyanis Dingarn király feleségei beszélék „hogy a míg a király a házban jelen volt, addig nekik soha sem volt megengedve, hogy előtte fölálljanak, hanem mindig kezeiken kellett ide stova mozogniok. S Loangó tartományban ezen testtartásnak a családi körre való kiterjesztése úgy látszik nem szorítkozott csupán az udvarra; mert ott a nők általában véve „sehol sem mernek férjeikkel másként, mint csakis térden állva beszélni, s ha velök bárhol találkoztak, kezeikben kellett hozzájuk csuszniok.“ Egy, az előbbivel szomszédos állam a részleges földre borulás e formáiban bizonyos fokozott példát s a fokozatban áltaánosan elismert jelentőséget mutat fel. Burton beszél, hogy az úgynevezett „*dakro*“ vagyis azon nőszemély, ki a dahomebeli királytól a hírnökhöz (meu) megbízatásokat szokott vinni, a király előtt rendesen négykézláb mászik. És hogy azon hírhordó nő „általános szokás szerint négykézláb megy a hírnökhöz és csak alsóbb rangú egyének előtt térdel, kik aztán ő előtte négy lábú lényekké lesznek“.

Itt az eredeti földreborulásnak véletlenül újabb megrövidítésére bukkanunk, a miből aztán egy nagyon is elterjedt bókolási mód származik. Ugyanis, valamint a teljes földreborulás helyzetéből a mohamedánoknál szokásos azon testtartás származik, mely szerint a földet a fejnek csakis előrésszel érintik, úgy szintén ebből a négykézláb állás keletkezik, miből aztán ismét fölegyenesedett testtel az egyszerű térdeplés veszi eredetét. Hogy a térdeplés régidőtől fogva számtalan helyen, úgy a politikai, mint a családi és vallásos hódolat egyik módjául tekinteték, sőt azt ma is folyvást annak tekintik, ezt — úgy hiszszük — nem kell hosszasan bizonyítgatni. Csupán azt akarjuk azért itt megjegyezni, hogy a térdeplés mindenkor bizonyos megszorító korlátozással járt, sőt jár mai nap is; mint például Afrikában, hol „a dahomebeliek a kemény földön térdeplést hosszas időn át állandóan gyakorolván, térdök bőre idő folytán csaknem oly kérgessé lön, mint sarkaiké“; s úgy szintén Japánban, hol „a hivatalnokok, midőn a császár elöl eltávoznak térden csúszva haladnak

visszafelé;“ valamint Chinában, hol az alkirály gyermekei, midőn atyjok sátra előtt elmennek, térdre esnek s háromszor előre hajolva a földet arcaikkal mindannyiszor megérintik;“ nem különben így volt ez a közép-koron át Európában is, hol ugyanis a személy-rabok uraik előtt, a vazallok pedig hűbér uraik előtt letérdeltek, s midőn 1444-ben Bourbon Izabella hercegnő a királynét meglátogatá, hozzá közeledtekor háromszor csuszott térdein.

Miután nem szándékunk tüzetesen fejtegetni, hogy a mindkét térden állásból miként fejtett ki a fél térdre bocsátkozás, mely kevésbé megalázó helyzet egy fokkal közelebb áll a fölegyenesedett testtartáshoz, ezuttal legyen elég csak annyit megjegyeznünk, hogy a térdepelés nélküli egyszerű térdhajtás az egy térdre bocsátkozásból fejtett ki. Hogy a bókolatnak ez alakja csakis bizonyos rövidtmény, ezt eléggé mutatja a japánoknál divatozó eme szokás :

„A japánok találkozás alkalmával térdhajtás által fejezik a tiszteletüket egymás iránt; és midőn valaki iránt különös tiszteletet akarnak tanúsítani, térdökre bocsátkoznak s arcaikkal a földre lehajolnak. Azonban ezt az utczán soha sem cselekszik, mert ott csakis olyféle mozdulatot tesznek, mintha le akarnának térdepelni. Ha pedig valamely előkelő személyt akarnak üdvözölni, akkor meghajtják térdeiket oly mérvben, hogy ujjjaikkal a földet érinthessék.“

Épen így, vagy még inkább ilyen módon látjuk e szokást gyakoroltatni Chinában, hol a bókolási módok megszábotott fokozatai közül a harmadik a térdhajtás, a negyedik pedig a tényleges letérdeplés. Ha nem halmozunk is össze több bizonyítékot, már az eddigiekből is kétségtelenül kitűnik, hogy úgy a nálunk mai nap is gyakorlatban levő udvariasság a férfi nem részéről, valamint a nőknél szintén a legujabb időig divatozó láb-cuszamítás (mely a jobb lábbal hátrafelé történő söprésszerű horzsolásban áll) stb., bizonyára a divatból kiment letérdeplésnek bizonyos elmosódó alakjaiúl tekintetők.

Még csupán a letérdepléssel rendszeren együtt járó testhajlásról kell szólnunk. Ez, a míg egy részről az arczraborulásnál a legelső mozdulat, más részről azon utolsó mozdulat is, mely a leborulásnak fokenkénti megrövidítéséből hozzánk eljutott. Ez átmenetre példákat különböző helyeken találha-

tunk. Így például a susun (a Senegal folyó felső vidékén lakó) népfajnál a nagyobb emberek előtt még saját feleségeik is, midőn ezek uráikkal beszélnek, testöket előre hajlítván, kezeiket térdeikre illesztik; valamint ugyanezt cselekszik akkor is, ha azok mellett elhaladnak.“ Samoa szigetén „midőn valaki oly helyiségen halad keresztül, hol valamely főnök ül, egyenes testtel menni nagy tiszteletlenségnek tartatnék; hanem igenis megkívántatik, hogy az illető előre görbített testtel menjen.“ A régi mexikóiakról, kik gyűlések alkalmával főnökeik előtt rendesen leguggoltak, olvassuk, hogy „midőn a gyűlésből eltávoztak, ezt lecsüggesztett fővel cselekvék.“ Továbbá Chinában — a föntebb idézett szertartási szabályzatból — azt látjuk, hogy a második számú, mely a térdhajtásnál kevesebb alázatot követel, nem más, mint az összetett kezekkel való lehajlás.

Miután ily tények állanak előttünk, s miután azt látjuk, hogy a hindu nép alázat-teljes tisztelet-nyilvánítási módja (Salaam) és azon mély lehajlás, melylyel Európában nagy tiszteletet szokás kifejezni, valamint azon mérsékelt fejhajtás között, mi bizonyos tekintély elismerésének kifejezője, bizonyos fokozatszerű átmenet létezik, lehetetlen kétségbe vonunk, hogy a nagyon is közönséges és néha alig észrevehető fejbiczczentés a primitív földre-borulásnak utolsó maradványául tekinthető.

A leborulás ezen különféle rövidítései, melyeket úgy a politikai, mint a társadalmi hódolatnyilvánítás alkalmával előfordulni látunk, épen úgy előfordulnak a vallásos hódolat kifejezésekor is. Bastian Adolf (német utazó) beszéli a Congo vidékén lakókról, hogy midőn ezeknek valamely fölebbvalójukhoz kell folyamodniok: —

„Letérdepelnek, arcukat kissé félre fordítják s kezeiket az illető fölebbvaló felé kiterjesztik és azokat minden megszólításnál újra összecsapják. S ennél fogva ezeket bátran úgy lehet tekinteni, mint azon egyiptomi papok mintaképeit, melyek a templomok falain vannak kiábrázolva, mivel nagyon szembeötlő a hasonlóság a között, mi ott ki van ábrázolva, s a között, a mi itt ténylegesen történik.“

Szintén ily nemű hasonlóságot tapasztalhatunk az európai vallásos tisztelet-nyilvánításokban is. Ott van például a két, valamint a féltérde való lebocsátkozás, s ott vannak a

fej-hajtások, valamint a Jézus neve említésének bizonyos alkalmakor mondatni szokott rövidke üdvözlés-mondások.

Mint már föntebb kifejtők, a teljes bókolat az alázat kifejezésén kívül még bizonyos szolgálat-készséget is foglal magában. Mert a végett, hogy valamely fölebbvaló teljes mérvben kiengeszteltessek, szükségképen megkivántatnak még ilyféle kifejezések is: „én neked szolgáló vagyok“ s „én téged szeretlek“ stb.

A föntebb elősorolt példák némelyike világos bizonyítékot szolgáltat ezen két tényező egyesülésére. A nyomorú önmegalázódást kifejező azon testtartás mellett, mely a bataka népfajnál szokásban van, láttuk, hogy vannak még a czombra történő bizonyos rhythmicus kézcsapintások is. Más, említett esetekben pedig a szintén örömet jelentő tapsolás úgy volt feltüntetve, mint bizonyos mozgásnak oly kísérete, melylyel némely afrikai népfajok hódolatuknak adnak kifejezést. S ezeken kívül még sok más ily esetet lehet fölemlíteni. Nevezetesen Astley beszéli, hogy Loangó tartományban a nemesség, midőn a király elé járul „két vagy három izben is tapsol, s aztán magát ő felsége lábaihoz a homokba levetvén, hódolata jeléül abban hencsereg“; továbbá Spéke kapitány Uganda királyának egy némely kísérőjéről említi, hogy „azok a király előtt sorban hasra fekszenek és — mint valami halak — ide s tova mozognak . . . . s a míg ekként eviczkelnek: lábaikkal rugdolóznak, arcaikat dörzsölik s kezeikkel a földet verdesik.“ Midőn a balonda népfajhoz tartozó valamely egyén fölebbvalója előtt térden csuszva elhalad „kezeinek csapdosása által kifejezett üdvözlését mindaddig folytatja, míg az előkelő egyénen túl nem halad.“ A kezek hasonló czélra használata fordul elő Dahoméban is.

Még egy más, szintén efféle jelentéssel bíró mozgást kell megemlítenünk. Nevezetesen már föntebb láttuk, hogy az ugrálás, mint az örömmel természetes kifejező jele, a fűgő-földieknel barátságos üdvözlési módként tekintetik, s hogy ez Loangó tartományban úgy fordul elő, mint a király iránti tisztelet kifejezője. Afrikában még több más ilyféle példára találhatunk. Ugyanis Grant beszéli, hogy Karague királya „palotájának előtornáczában úgy ült, hogy csakis feje látszék ki, s ott fogadta a nép üdvözlését, mely abból állott, hogy azok mindegyike hűségi esküt tevén, egyet sikított és egyet ugrott a

király előtt.“ Ha aztán az ily üdvözlő mozdulatok fokonyként módszeresítettnek, mint a hogy a fejlődés folyamán csakugyan rendszeresebbekké is lesznek, akkor előáll a tánczolás, melylyel néha az uralkodókat szokták üdvözölni, mint ez a főntebb említett bagota népfaj királyával történt, s miként ez Williamsnak a Fidzsi szigetekről szóló leírásában is előfordúl, a kiknél (a fidzsibelieknél) ugyanis, midőn az alsóbb rangú főnök és ennek kísérete a király elé járult, ott egyet tánczoltak, mit aztán azzal fejeztek be, hogy fütyköseiket és felső köntöseiket „Somo-somo királynak átnyujták.“

A gyönyör-élvezetnek azon más egyéb színleges jelei közül, melyek a bókolatnak szintén egy más fajtát képezik, legszembetünőbb a csókolás. Ennek természetesen oly alakot kell ölteni, mely a leborulás, vagy más efféle testtartás alázatosságával legjobban megegyez. Mint már néhány megelőző példában felmutattuk — a hol a főlebbvalóhoz nem lehet, vagy nem szabad közelíteni, ott előfordúl a földnek megcsókolása is, — ha pedig eléggé megközelíthető, akkor az illetők megcsókolják annak lábait vagy ruháját. Főlemlíthető még az is, hogy például Eboe afrikai tartományban (a Niger folyó mellett), midőn a király palotájából ki s be jár, az előkelő község előtte letérdel és a földet — ott, a hol a királyi felség elhalad — háromszor megcsókolja; valamint az is, hogy midőn az őamerikai követek Cortez Ferdinándhoz jövének, „a földet először ujjakkal érinték s aztán megcsókolák.“ A régi időben keleten ez a legyőzöttnek a legyőző előtti hódolatát fejezé ki; s mondják, hogy ez később annyira ment, hogy szokásba jött a hódító lovának lába nyomát is megcsókolni. Abyssinia, hol a despotismus rendkívüli, s hol a bókolási mód nagyon is szolgálai, számos ily módosított példát szolgáltat. Így például a soa néptörzsnél az előkelő egyének tulajdonát képező élettelen tárgy megcsókolása, tisztelet és hála jeléül tekintetik. Innen átmehetünk a lábnek megnyalása és megcsókolására. Drury említi, hogy a malagas népfajnál a térdnek megnyalását tisztelet-jelnek tekintik, azonban az még sem jelent oly mély megalázódást, mint a lábnyalás; s midőn Drury a malagasi főnöknek az ütközetből való hazaérkezését leírja, többek közt így szól: „alig hogy kiült sátra ajtajába, már felesége kezein és térden csuszva közeledék feléje, s a mint ekként odaért, megnyalta férje lábait, s midőn ez meg-

tevé, a főnöknek saját anyja hasonlót cselekvék; sőt a községben levő nők szintén mindannyian így cselekvének férjeikkel.“ A rabszolgák s más efféle személyek uraikkal szintén hasonlót cselekedtek. Épen így történt ez az ő Peruban, hol az alárendeltség korlátlan vala; ott ugyanis „midőn az alsóbb főnökök Atahuallpa elé járultak, neki nagy tisztességet tőnek az által, hogy kezeit és lábait megcsókolák.“ S hogy ezen rendkívüli hódolat csakugyan gyakorlatban volt, sőt van jelenleg is keleten, erre világos bizonyítékokkal rendelkezünk. Az assyriai évkönyvekben Sennacherib említi, hogy Menachem feljőve Samariából, hogy neki ajándékot hozzon s lábait megcsókolja. A „lábcsókolás“ egy részét képezé azon tiszteletnek, melyet a drága kenettel telt alabástrom-szelenczét hozó nő Jézus iránt tanúsíta (Luk. VII. 37.); és hogy épen nem volt kivételes eset az, mely szerint Mária Magdalena „midőn Jézusnak lábait megragadá“ ezeket kétségen kívül meg is csókolta, erre bizonyítékul szolgálhat a sunamita nő által Elizens prófeta iránt tanúsított hasonló cselekvésnek leírása, (II. Kir. IV. 27.). Napjainkban az araboknál az alsóbb rangúak megcsókolják a felsőbbek lábait, térdeit, sőt ruháit is. A sah és a szultán lábainak megcsókolása a hódoló tisztelet kifejezésének mai nap is egy részét képezi Persiában és Törökországban. Sir R. K. Porter beszéli, hogy egy persa férfi, bizonyos ajándék megköszönéséül „magát előttem a földre vetvén, térdeimet és lábaimat megcsókolá s örömeiben sirt, mi aztán haláljának előszóbeli kifejezését elfojtá“.

A kézcsókolás kevésbé lealázó tisztelet-nyilvánítás, mint a lábcsokolás, mivel sokkal kisebb mérvű teljes meghajlást igényel. A míg a lábcsokolás végrehajtása végett a fejnek a föld közelébe kell lehajolnia, addig a kezét szintén nem lehet úgy megcsókolni, hogy azon alkalommal a test többé-kevésbé fölegyenesedett állásba ne jusson. A láb- és kézcsókolás közötti eme különbség az egymástól igen távol eső vidékeken is el van terjedve. Tonga szigetén „ha valaki valamely előkelő rokont üdvözöl, annak kezét csókolja meg, ha pedig magánál sokkal magasabb rangú egyént kell üdvözölnie, akkor a lábcsokolást alkalmazza.“ S D'Arvieux állítja, hogy az arab herczegnők felszolgáló női, ha urnőik megengedik nekik azon kegyet, hogy az ő lábait, vagy ruháikat ne csókolják meg, akkor megcsókolják azok kezeit. E szeretetből származó s

alárendeltséget kifejező bókolat elterjedése s általános volta oly nagy, hogy arra fölösleges volna újabb példákat idézni.

De vajon minő jelentéssel bír az, midőn a bókoló egyén más kezének megcsókolása helyett saját kezét csókolja meg? Vajon az egyik cselekvés jelképezi-e a másikat? . . . Bár a következtetés itt nagyon is megbízhatatlannak látszik, mind a mellett erre is találhatunk igazoló bizonyítékot D'Arvieux állítása szerint, a mint ezt Paxton tanár idézi :

„A keleti ember az által fejezi ki tiszteletét a magasabb állású egyén iránt, hogy annak kezét megcsókolja, aztán pedig azt saját homlokához érinti ; de ha azon előkelő személy leereszkedő természetű, mihelyest az illető tisztelgő egyén az ő kezét érinti, azonnal elkapja azt ; a mikor aztán az alsóbb rangú tulajdon ujjait saját ajkaihoz, azután pedig homlokához érinti“.

Véleményünk szerint ez elég világosan mutatja, hogy a más keze megcsókolásának általános szokása, eredetileg kifejezést adott azon vágynak vagy hajlandóságnak, hogy az illető saját kezét megcsókolja.

Itt épen úgy, miként a föntebbi esetekben, azon tiszteletnyilvánítás, mely a győzőnek a legyőzött, az úrnak a rab-szolga s az uralkodónak az alattvaló általi kiengeszteléséből veszi eredetét, s a mely, mint épen most láttuk — bizonyos módosult alakban való kiszélesbülés által társadalmi kiengeszteléssé leszen — mindjárt kezdetben vallásos kiengesztelésé is átváltozik : a mennyiben a szellemek s az ezekből kifejlődő istenségek iránt is a szeretet és tetszés ezen cselekvényei használtatnak. A lábaknak a megcsókolással együtt járó megölelését — mely mint láttuk, a régi hébereknél úgy fordul elő, mint az élő személyek iránti bókolat — az egyiptomi falfestmények úgy tüntetik föl, mint az oda mellékelt mumiák iránti bókolatot ; s végül ezen cselekvés némi folytatásául a rómaiaknál föltalálhatjuk a szobor-istenek lábainak megcsókolását, a keresztyéneknél pedig a szent szobrok lábainak megcsókolását. Az ősi Mexikóban számos példát találhatunk azon átmenetre, mely azt mutatja, hogy a földnek politikai bókolat szempontjából való megcsókolása miként módosul a földnek vallásos bókolatból való megcsókolásává.

Clavigeró ugyanis, midőn a mexikóbelieknél szokásban levő eskütételi szerartartást leírja, egyebek közt így szól : „Ak-

kor elővevén a legfőbb istennek, vagy valamely más oly lénynek szobrát, mely iránt kiváló tisztelettel viseltetének, azok kezét megcsókolák, előbb azonban a földet érinték meg vele.“ Peruban már a tisztelet-nyilvánítás e neme annyira megrövidítették, hogy a csókolásra semmi tárgyat nem használtak. D'Acosta beszéli, hogy a perubeliéknél az isteni tisztelet kifejezésének módja abból állott, hogy tenyeröket kiterjeszték s ajkaikkal a csókolgatás hangjához hasonló czupogást csináltak, s kérték a mit megnyerni óhajtottak és ugyan akkor bemutaták áldozataikat“, s Garcilasso midőn egy csepp víznek a nap részére való feláldozását — mit az indianok rendes étkezés alkalmával szoktak cselekedni — leírja, később így folytatja: „Ugyanakkor kétszer vagy háromszor megcsókolják a levegőt, a mi . . . . az indiánoknál tiszteletjeléül tekintetik.“ Az európai népfajoknál szintén találhatunk hasonló eseteket; így például a rómaiaknál az istenek szobra kezeinek megcsókolása az imádatnak egy bizonyos neméül tekintették.

Továbbá az ugráló mozgások — melyek mint a gyönyör-élvezetnek természetes kifejezői, mint láttuk, nem ritkán a látható uralkodó előtti tisztelegési cselekvénynyé lesznek — igen gyakran a láthatatlan uralkodó iránti imádat cselekvényeként szerepelnek. Ennek illusztrációjaként fölemlíthetjük Dávid király tánczát a frigy-láda előtt (I. Kron. XV. 29.); valamint szintén ilyen jellegű azon táncz is, mely a görögöknél eredetileg vallásos szertartás volt, tudniillik „Apolló tisztelete“ a legrégibb időtől fogva „bizonyos vallásos tánczczal volt összekötte, melyet *hyporchémának* neveztek.“ Ide sorozható továbbá azon tény is, mely szerint Kis Pipin király „épen úgy, miként Dávid király biboráról megfélelkezve drága köntösét örömeiben könnyeivel áztatá, s tánczolt egy megdicsőült vértanú ereklyéi fölött.“ S végül fölemlíthetjük azon tényt, hogy a templomokban, az egész középkoron át, vallásos tánczokat szoktak tartani.

Hogy az ide sorakozó tiszteletnyilvánításoknak egy másik csoportját kimagyarázhatunk, a végett vissza kell mennünk a leborulás eredeti alakjára. Itt az alázatosság azon kifejezési módjaira kívánunk ezelőzni, melyek a test valamely részére történő por-, vagy hamu-hintésben állanak.

Az emberek királyaik előtt nem hentereghetnek a homokban, a vagy fejöket nem ütögethetik a földhöz, vagy pedig

nem mászhatnak előttök a földön a nélkül, hogy magokat be ne szennyeznék. Innen a rátapadt por, vagy föld úgy tekintetik, mint az alattvalóságnak bizonyos kísérő jegye, s e jegy a kiengesztelési vagy által okozott szorongásban önként elfogadjatik, sőt mesterségesen meg is növeltetik. Az Afrikából idézett föntebbi példák — habár csak esetlegesen, de — elég világosan beigazolák, hogy az önbeszennyezés és a földre borulás cselekvénye között bizonyos rokonság van; azonban Afrika még más eseteket is szolgáltat, melyek ezen önbeszennyezést — mint határozottan mesterkelt bókolási módot — még teljesebben példázzák. „Congo vidékén a lakosok“ — mondja Burton — „midőn valamely *banzával*, vagy falusi főnökkel találkoznak, a földre leborulnak, a földet csókolgatják, port hintenek homlokukra és karjaikra“; s ugyan csak Burton beszéli, hogy a Dahoméban szokásos üdvözlési mód két actusból áll: tudniillik leborulásból s homoknak vagy földnek a fejre hintéséből. A Niger folyó mellékén tanyázó kakanda népfajról hasonlóképen azt olvassuk, hogy: „midőn idegent köszöntenek, csaknem egész a földig lehajolnak s fejük tetejére több izben port hintenek.“ Livingstone a balonda népfajnál tapasztalható szokások aprólékosságainak leírása közben így szól:

„Midőn az alsóbb ranguak felsőbbjeikkel az utcán találkoznak, azonnal térdre esnek, s karjaikat és mellüket porral dörzsölik . . . . S azon idő alatt, midőn egy egyén bizonyos tiszteletet parancsoló személy előtt kérelmét elsorolá, minden két-három másodperczen egy kevés homokot csípett föl s azzal mellét s karjainak felső részét bedörzsöle . . . . Ha pedig rendkívül udvariasak akarnak lenni, akkor egy darab borbén bizonyos mennyiségű hamut vagy pipa-agyagot visznek magukkal s abból egy teli maréknyit kivevén mellökre és karjaik előrésére dörzsölik“.

E példából egyszersmind azt is láthatjuk, hogy a szerartás úgy ezen, mint a többi esetekben miként megy át bizonyos megrövidítésen. Nevezetesen ugyan e balonda népfajról beszéli Livingstone, hogy „főnökeik magok is keresztül mennek a karok homokkal való bedörzsölésének fortélyos gyakorlatán, azonban a homok felmarkolását csakis színlelik.“ S a Niger folyó alvidékén lakó nép, midőn leborulást végez „fejét homokkal többször befödi; vagy legalább is okvetetlenül meg-

teszi azon mozdulatokat, mintha a fejnek homokkal való behintését valóban végrehajtaná. „A nők, mihelyest barátnőiket megpillantják, azonnal letérdepelnek s úgy tesznek, mintha karjaikra váltogatva homokot hintenének. Hasonlóképen világos, hogy Ázsiában e szerartás szintén ily jelentéssel birt, sőt mai nap is birt. Bizonyos politikai önmegalázódás kifejezéséül e szokást követték a zsidó papok is, mert midőn könyörgéseikkél Florus római helytartó elé járultak, hogy a zsidók megkíméltetéséért esedezzenek „nagy mennyiségű port hintének saját fejükre, s mellöket más egyéb takarótól megfoszták, csupán némi rongyokat hagytak rajta. Törökországban e tisztelet-nyilvánítás bizonyos megrövidített alakban mai nap is látható. Szemle alkalmával ugyanis, még a lovas tisztek is — midőn felsőbbjeiknek tisztelegnek „keresztül mennek a pornak fejre hintésén“; s a köznép, ha egy csapat zarándokot lát „oly mozdulatokat tesz, mintha port hintene saját fejére“.

A héber följegyzések arról tesznek bizonyosságot, hogy az önmegalázódásnak e jelvényével úgy a látható, mint a láthatatlan személyek előtt egyaránt éltek. A vérbocsátások s a testnek megmetszése, valamint a hajnak levágása mellett — mik halálozási esetek alkalmával szokásban voltak — szintén gyakorlatban volt még a fejnek hamuval való behintése is. Az istenség kiengesztelése végett szintén hasonló szokást követték; így például, midőn „Józsue saját ruháit megszakgatván Izrael véneivel egyetemben arczezal leesék a földre az Úr frigy-ládája előtt, s ott maradának mind estig és port hintének fejükre.“ (Jozsue VII. 6.). Sőt ezen szokás — bizonyos bünbánati alkalmakkor — a katolikusoknál mai nap is gyakorlatban van.

Hogy e testmozgásoknak egy újabb csoportjához — melyek szintén önmegalázódást jelentenek — megtalálhassuk a vezérfonalat, a végett vissza kell mennünk azon eredeti bókólási módhoz, mely kezdetben tényleges állapot volt, később pedig a legyőzöttnek a legyőző előtti testtartását csakis utánozza. Értjük itt a kezek összekulcsolását. Mint egy föntebbi szakaszban leírtuk, a khond népfajhoz tartozó ember, midőn valamiért könyörög, „kezeit összekulcsolva a földre veti magát.“ Itt önként fölmerülhet azon kérdés: vajon honnét származik e kéztartás? . . .

Azon népnek szokásaiból — melynél az önmegalázódás s az alázatnak minden jegyei oly végletekig voltak vive — föntebb már egy példa volt fölhozva, mely e cselekvés természetes eredetére világosan rámutatott. Az ősi Peruban ugyanis a kezeknek összekötése s a nyaknak kötéllel való körülkerítése az alázatnak bizonyos kifejezője vala, mi által főként a foglyok helyzete volt utánozva. Egészen fölösleges volna azt bizonyítgatni, hogy általában véve mindenütt szokásban volt a hadi foglyokat kezeiknek összekötése által önvédelemre képtelenekké tenni; s valóban azon tény, hogy nálunk is a vétkekkel vádolt emberek kezeit — ha ezek elfogatnak — a rendőrök összebilincselik, eléggé mutatja, hogy e módszer mily szemlátomást ajánlja magát annak elérésére, hogy általa a foglyok tehetetlenekké tétessenek. Ha még további bizonyítékra volna szükség a végett, hogy bebizonyítsuk azt, hogy az összekötött kezek, melyek eleinte a legyőzött ember megkülönböztető jegyei valának, később pedig az alárendeltség elfogadott jelvényeiül tekintettek, akkor Afrikából, főként pedig Chinából két különös szokást idézhetünk. Midőn ugyanis Uganda tartomány királya Speke és Grant kapitányok látogatását viszonzta „testvérei, egy csapat csöcselék ficzkó s néhány mások összebilincselte kezekkel álltak a király mögött . . . S mondják, hogy mielőtt ezen király trónra jutott volna, épen így vasba verve kószált, mint kis testvérei jelenleg. Továbbá a chinaiakról Doolittle beszéli, hogy „a gyermek születése után harmadnapra következik kézcsuklói összekötésének ünnepélyes szerartása . . . . E köteléket a gyermek két hetes koráig viseli magán, néha azonban több hónapig, vagy épen egész évig . . . . Az illető szülők azon hiedelemben vannak, hogy e kézcsuklók összekötésének az a célja, hogy általa a gyermek megóvassék későbbi évei alatt a pajkossá levéstől“.

A kéz-összekötés eredetének ily jelentményei, a leszármatatott gyakorlat ily példával kapcsolatban, önkénytelenül azon következtetésre bírnak bennünket, hogy az összekulcsolt kezek fölemelése, mint azon primitív bókolási módnak egy része, mely eredetileg teljes meghódolást jelentett, valóságban nem egyéb volt, mint a kezeknek összekötés végett följajánlása. A khond népnek föntebb leírt testtartása a tényt eredeti alakjában mutatja fel; s midőn Huc (francia utazó) leírásában olvassuk, hogy „a mongol vadász összekulcsolt kezeit feje fölé

emelve üdvözölt bennünket“, a vagy Drury azon előadása folytán, mely szerint „midőn a malagasi fajhoz tartozók valamely nagy emberhez közelednek, kezüket könyörgő alakban feltartják“, kétségtelenné leszen előttünk, hogy a kezeknek eme helyzete ma csakis annyiban fejez ki tiszteletet, a mennyiben eredetileg teljes leigázást jelentett. A siamiakról, kik politikailag igen nyomorúlt helyzetben élnek, s a kik szokásaikban oly rabszolgai modort követnek, La Loubere beszéli, hogy „ha kinyújtjuk kezeinket a siaminak, hogy vele kezet fogjunk, ez mindkét kezét oda nyújtja, mintegy azt akarván az által jelezni, hogy egészen hatalmunk alá adja magát.“ S hogy az összekulcsolt kezek felmutatása az itt előadott jelentéssel bír, az más úton is bebizonyítható. Nyanyembe (délafrikai) tartományban például a vezi népfajhoz tartozók, ha egymással találkoznak, mindkét tenyerüket összeteszik, a míg a vatusi (sokkal hatalmasabb) fajhoz tartozók ugyanoly alkalmakkor már csak gyöngéden csapintják össze kezeiket. Sumatra szigetén a köszöntés abból áll, hogy az illetők testöket előre hajlítják, s a gyöngébb fél összekulcsolt kezeit a fölebbvaló kezei közé dugja, aztán pedig fölemeli azokat homlokához.“ Ez esetek arra emlékeztetnek bennünket, hogy a meghódolásnak egykor Európában is hasonló tény képezé egyik alakját. A vazallok, midőn hódolatukat letérdelve kifejezték, összekulcsolt kezüket hűbéruraik kezei közé dugták.

Hogy itt ismét egy oly testtartás, mely politikai alárendeltséget jelent, vallásos ájtatosság testtartásává leszen, arra alig szükség rá is mutatnunk. Ott van például előttünk keleten a mohamedán áhitatoskodónál a kezeknek a fejfölötti összekulcsolása, mely a mint látjuk, tiszteletet fejez ki valamely fölebbvaló iránt. A görögöknél „a míg az olympiai isteneket föltartott kezekkel és fölegyenesedett helyzetben imádták; addig a tengeri isteneket vízszintesen tartott kezekkel, az alvilági isteneket pedig lefelé tartott kezekkel tisztelék.“ S az összekulcsolt kezeknek azon fölmutatása — mely az alsóbb rangúaktól egykor egész Európában megkívántatott, főként, midőn azok a fölebbvalók iránti engedelmeskedésöket akarták bevallani — mint az imádkozás alkalmával megkívántató testtartás még mai nap is taníttatik a gyermekeknek.

Itt nem szabad elfelednünk, hogy a kezeknek hasonló tartása lejön a társadalmi érintkezés körébe is. „Midőn a

siamiak egymást üdvözlik, kezeiket összekulcsolják, s azokat az arcz, vagy a fej fölé emelik.“ A Chinában divatozó bókolási fokozatok közül az első és legkevésbé mély bókolási mód a kezek összekulcsolása s azoknak a mellig való fölemelése. E cselekvésnek bizonyos maradványa nálunk is észlelhető.

Gyakran láthatjuk, hogy a sürgölődő vendégfogadás, mint kulcsolja össze és morzsolgatja gyöngéden kissé fölemelt kezeit, oly módon, mely az engedelmesség e primitív jeleiből való leszármazásra enged következtetni.

Most a különböző, bár elég közel álló bókolásnak egy másik csoportját kell vizsgálódásunk tárgyává tenni. Azon bókolások, melyeket eddig vizsgáltunk, nem érintik közvetlenül az alattvaló személy ruházatát; azonban a ruházatnak akár alak, akár állás, akár minőség folytán történő módosulásaiból a szertartásos tiszteletnyilvánításnak egész hosszú sora származik.

A legyőzött ember győzője előtt földre borúl, s miután ettől fogva maga is birtokká leszen, mindazon dolgokat elveszti, a mikkel csak bírt. A csekélyebb jelentőségű birtokvesztés a nagyobb fontosságú személyes szabadság elvesztésében szükségkép befoglaltatik; és így a midőn fegyvereit a győzőnek átadja egyszersmind átengedi — ha a legyőző kívánja — ruházatának mindazon részét, mely érdemes az átvételre, mely átvételnek indokai a fegyverek elvételének indokaival sok tekintetben rokontermészetűek; minthogy ugyanis a ruházat legtöbbszörre valamely félelmetes állatnak lenyúzott bőre, vagy pedig valamely győzelmi jelvényekkel ékített köntös, ennél fogva — miként a fegyverek — úgy a ruházat is mintegy pótlólagos bizonyítékául szolgál a győző hőstettének. Annyi mindenestre világos, hogy bármi legyen is azon különös mód, melyen a legyőzött embertől való ruhaelvétel származik, a fogolynak részben, vagy egészben való megmeztelenítése a leigázásnak némi pótlólagos bizonyítékává leszen. Hogy ezt régenten így tekinték keleten, erre világos bizonyítékaink vannak. Ézsaiás prófétánál (XX. 3—4.) ugyanis ezt olvassuk: „És mondá az Úr: miképen, hogy mezítelen és saru nélkül jár oda az én szolgám Ézsaiás három esztendeig való jelül . . . azonképen viszi el az assyriai király az Egyiptomból való és szerecsenországbeli foglyokat, ifjakat és véneket, mezítelenül és saru nélkül.“ Sőt arra is vannak más

népfajoktól kölcsönzött bizonyítékaink, hogy a ruházatnak elvétele és átengedése épen a föntebb említett indokból politikai meghódolásnak, sőt némely esetekben bókolati szertartásnak jegyévé is leszen. Fidzsi szigetén az adófizetés napján — „Somó-Somó főnöke, előbb levetközék, aztán leüle és letevé még uszályát, vagy felső köntösét is, mely derekától kezdve rendkívüli hosszúságú vala. Átadá azt a tolmácsnak, ki aztán visszaadott belőle neki egy darabot, mely csakis illedelmi czélra elég nagy vala. Somó-Somó többi főnöke, melyek mindenike, midőn leült több rőfnyi hosszúságú uszályal bírt, egészen levetközék, elveté uszályát és tovább ment . . . s így Somó-Somó népét meztelenül hagyá“.

Továbbá Cook kapitány Tahiti szigetén való tartózkodásának leírása alkalmával ezeket mondja: „két előkelő ember szállt be hajónkba és közülünk mindegyikőjük barátot választá magának . . . . mely szertartás abból állott, hogy ruháinak nagy részét magáról leveté s nyakunkba aggatá.“ Egy más polynéziai szigeten pedig tudniillik Samoan, ezen tisztelgési cselekvést nagyon megrövidítve találjuk, a mennyiben ott már csakis az övet szokták leoldani és oda ajándékozni.

Ez utbaigazító tények után alig kételkedhetünk a fölött, hogy a ruházatnak ez átengedése azon bókolási módokat szüli, melyek a test kisebb, vagy nagyobb részének megmeztelenítése által nyilvánúlnak. A megmeztelenítésnek különféle oly fokozataira találhatunk, melyek mindannyian ily jelentéssel bírnak. Batula (tizennegyedik századbeli utazónak) Sudánba történt utazásáról írt följegyzéseiből Tylor azon állítását idézi, hogy „Melli (tartomány) szultánja előtt a nők csakis ruha nélkül jelenhetnek meg; sőt magának a szultánnak saját leányai is kötelesek voltak, e szokáshoz alkalmazkodni;“ és ha még valami kétségünk maradhatna fenn azon bókolat létezése iránt, melyet ekként saját eredeti végleteire vittünk vissza, az azonnal el fog oszlani, mihelyest Speke kapitány leírásában olvassuk, hogy jelenleg Uganda királyának udvarában „anyaszült meztelen kifejlett nők teljesítik a szolgálatot.“ Afrika más részei a nem egészen teljes — bár szinten jelentékeny — ruhátlanságot hasonlóképen úgy tüntetik föl, mint bizonyos bókolási módot. Így például Abyssiniában az alsóbb rangúaknak egész derékig meztelen testtel kell járniok előbbkelők előtt; azonban a hozzájuk hasonlók előtt

köntösüknek csak egy részét kell egy időre félre tenniök.“ Hasonló szokás fordul elő Polynéziában. Tahiti sziget lakói „testöket a király előtt derékig megmeztelenítik;“ s Forster beszéli, hogy a Társaság-szigeteken „az alsóbb rangú nép köntösét legfőbb rangú főnökei előtt tiszteletjelül rendesen leveti.“ Hogy ezen bókolási mód miként rövidül meg még jobban, s továbbá; hogy az uralkodókon kívül miként terjed ki más személyekre is, ezt az afrikai Arany-partok benszülőttei eléggé mutatják. Cruickshank például így ír:

„Ezek az európaiakat, néha pedig másokat is az által üdvözölnék, hogy ruhájokat jobb kezökkel bal vállukról gyöngöden félre vonják s ugyan ekkor kecesesen meghajolnak. Ha pedig nagyon is tiszteletteljesek akarnak lenni, akkor egész vállukat megmeztelenítik, s a ruhát hónuk alatt tartják; s így aztán az illetők a mellől fölfelé egész csupaszon maradnak.“

S Burton ugyan e népről beszéli, hogy „egész Yoruba tartományban s az Arany-partokon a meztelen vállak olyféle jelentéssel bírnak, mint Európában a födetlen fej.

Hogy a fejnek födetlenítése — mit czélzatosan hasonlítunk össze a test felső részének meztelenítésével — szintén oly jelentéssel bír, azt alig lehet kétségbe vonni. Sőt bizonyos európai szokásokban a kettő közötti rokonság sok helyen el van ismerve, mint ezt például Fordnál is olvashatjuk, a ki megjegyzi, hogy „Spanyolországban a ruhátlanítás . . . hasonló jelentésű a mi kalap-levételünkkel.“ Épen így tekintik azt magában Afrikában is, hol, mint például Dahome királyságban, a kettő rendesen együtt szokott előfordúlni: „az emberek“ — mondja Burton, midőn saját fogadtatásáról beszél — „megmeztelenítik vállaikat s e mellett leveszik sapkáikat és nagyszélű kalapjaikat.“ Ilyennek tekintetik az Polynéziában is, hol ugyanis, mint például Tahiti szigeten, a testnek derékig való megmeztelenítése a király előtt rendesen együtt jár a fejnek födetlenítésével is. Ennél fogva úgy látszik, hogy az európai népeknél szokásos kalaplevétel, mely nálunk is gyakran a puszta érintésre szállítatik alá, csupán némi maradványa az önruhátlanítás azon folyamatának, mely által a régi időben a foglyok egész fejöknek fölajánlását fejezték ki.

Hogy a láb-meztelenítésnek ugyanazon eredete van, ezt eléggé mutatják az Arany-partok benszülőttei, mert a míg azok — mint föntebb láttuk — testök felső részét tiszteletök

jeléül részenként megmeztelenítik, addig — Cruickshank állítása szerint — egyszersmind levetik sólyáikat (fa-papucs) is lábaikról szintén „tiszteletök jeléül“, vagyis elkezdik a testet mindkét végén levetköztetni. Peruban „egyetlen úr sem — legyen bárminő nagy — járulhat az Ynca elé teljes ruházatban, hanem csak egyszerű öltözékben és mezitláb;“ s Mexikóban „azon királyok, kik Montezumának vazalljai valának, midőn ő elé járultak, köteleztettek saruikat levetni;“ s e cselekvésnek oly nagy volt a jelentősége, hogy midőn „Michoacan független volt Mexikótól, az uralkodó *caronzi* azaz „meztlábos“ melléknevet vett föl.“ Ezen szokást az Ázsiáról szóló hasonló leírások eléggé ismeretessé teszik előttünk. Burmahban az európai ember, ha az utczán, vagy az országuton találkozik a királylyal, a vagy ha kíséretéhez csatlakozik, saruit tartozik leoldani.“ Hasonlóképen Persiában is mindenki, ki a király elé járul, köteles lábát megmezteleníteni.

E különböző magyarázatok igazolását bizonyos oly szokások tüzetesebb megmagyarázása által lehet feltalálnunk, minőkkel azon társadalmakban találkozhatunk, melyekben az alárendeltségnek rendkívüli kifejezései ráparancsolás folytán hajtatnak végre. Értjük itt a durva, vagyis rabszolgai ruhában való megjelenést az uralkodó színe előtt. Montezuma kísérőinek, „valahányszor urok kiszolgálása végétt az ő lakosztályában megjelentek, díszes öltözékeiket mindannyiszor le kellett vetniök és litványabbat felhúzniök . . . s ezen kívül lesütött szemekkel s mezitláb volt szabad a felség elé járulniök.“ Épen így volt ez Peruban is. Itt ugyanis azon általános rendszabály mellett, hogy az alattvaló — bármily nagy lett legyen is — az Ynca előtt hátán teherrel volt köteles megjelenni, mi által szolgaságának bizonyos kifejezést adott, s azon szabály mellett, mely szerint az illető alattvaló mezitláb tartozék megjelenni, hogy ez által szolgaságát még inkább kifejezze: ott volt még — mint láttuk azon szabály is, hogy „egyetlen úr — lett legyen az bárminő hatalmas és előkelő — sem jelenhetett meg az Ynca előtt gazdag ruházatban, hanem csakis szerény öltözékben“, mi által ismét a szolgaság volt színelve. Hasonló, bár kevésbé rendkívüli szokás uralkodik Dahoméban, hol a kényuralom rendkívül szigorú s az alárendeltség teljesen korlátlan: a legmagasabb állású hivatalnokoknak, például a király minisztereinek, meg van ugyan

engedve, hogy a mikor nekik tetszik „lovagoljanak, hordozó ágyon vitessék magokat selyem felöltöket viselhessenek s teredelmes napernyőket használhassanak, ezeken kívül lobogókkal, tárogatókkal s más hangszerekkel ellátott számos tagból álló kíséretet tarthassanak; azonban, midőn a királyi kapun belépnek mindezen kitüntető jelvényeket felre kell tenniök.“ Sőt még Európa középkorában is a hódító, vagy valamely előkelő iránti hódolat az által volt kifejezve, hogy a ruházatnak s az ehhez tartozó diszítéseknek a méltóság kifejezésére vonatkozó részét a hódolattevőknek le kellett tenniök. Így például Franciaországban 1467-ben egy legyőzött város elöljárói (headmen), a midőn a győző hercegnek meghódoltak, „a herceg táborába háromszáz legelőkelőbb polgárt vittek magokkal: ingben, hajadonfővel és mezítelen lábszárakkal, kik a város kulcsait a hercegnek átadván magokat annak kegyelmébe ajánlották.“ Úgy szintén a hűbérnöki hódolat is hasonló jelentőségű tisztelgési szertartással járt. Saint Simon gróf (XVIII. századbéli francia író), midőn egy újabbkori szokást leír egyéb szokásban levő szertartások közt, a kard, keztyű és főveg átadását felsorolván azt mondja, hogy ez azért történt, hogy „a hűbérnök hűbérurának jelenlétében méltóságának jelvényeitől megfosztassék.“ Úgy, hogy akár a durva ruházatnak felöltése, akár a finom öltözéknek és az erre feltűzdelte diszítványeknek letevése ugyan azon jelentéssel bírt.

Az efféle kiengesztelési cselekvések, épen úgy, miként a más neműek a látható félelmes lénytől átvitetnek a többé nem látható félelmetes lényre, vagyis a szellemre és az istenségre. Ha figyelembe vesszük, hogy a régi hébereknél a zsákba öltözés s a fejnek hamuval való behintése együtt járt a haj levágásával, az önsebzéssel és saját testöknek megjegyzésével, és hogy mindezek a szellem kiengesztelése végett történtek; s midőn azt olvassuk, hogy e szokás keleten ma is fentartja magát, úgy hogy a Salt (angol író) által leírt gyászoló úrnő is zsákba volt öltözve s feje hamuval behintve; úgy szintén tekintetbe véve, hogy Buckhardt „látá, hogy egy meghalt főnök nő rokonai félmeztelen testtel futkostak a főutczákon végig, és hogy azon csekély ruha is, mely testöket gyéren befödte, csupa rongy vala, a míg fejök és mellök csaknem egészen be valának hamuval hintve“: azonnal világossá leszen előttünk, hogy a félmeztelenség, az összetépett ruhák és a durva szö-

vetü öltönyök, melyek rendesen élő uralkodó iránti hódolat kifejezésére használtatnak, hasonlóképen arra is szolgálnak, hogy hódolatot fejezzenek ki az iránt, ki meghal és felelmetes hatalommal bíró szellemmé leszen. Azon következtetés, hogy azon cselekvésnek csakugyan ez a jelentése, kétségtelenül igazolva leend előttünk, ha meggondoljuk, hogy az esetleg vallásos hódolatot kifejező cselekvéssé is átváltozik; mint ezt többek közt azon tény is mutatja, mely szerint Ezsaiás próféta, ki nemcsak hogy maga jó példát mutat, hanem a lázongó izraelitákat is ezen szavakkal inti a Jehovával való kibékülésre: „Vessétek le saruitokat és meztelenítsétek meg magatokat s övezetek körül derekaitokat zsákszövettel.“ (Ezsaiás XXXII. 11.). Nem különben ide vonatkozik azon nyolczvan férfi esete is, kik „Sichemből, Silóból és Samariából jövének“, hogy kibékítsék a Jehovát, a miért a mellett, hogy hajokat levágák és magokat megsebzék, megszagatták ruháikat is (Jerem. XLI. 5.). Épen így áll a dolog a láb meztelenítésével is. Ez ugyanis, mint láttuk, egyik neme azon ruhátlanításoknak, melyek bizonyos uralkodó előtti önmegalázódást jeleznek; a régi hébereknél ez szintén a gyász jelvények egyike vala, mint ezt Ezekiel prófétának következő parancsa is mutatja: „Légy béketűrő a sóhajtozásban, a holtakért gyászt ne viselj, kösd fel fejedre a te díszedet és saruidat kötözd föl a te lábaidra.“ (Ezekiel XXIV. 17.); s ezen kívül tudjuk, hogy a hébereknél a saruk leoldása bizonyos istentiszteleti cselekvés is vala. A lábak megmeztelenítése más népeknél is úgy fordul elő, mint a politikai és vallásos hódolat közös jelvénye. Az Yncák elé mezítláb menő ős perubeliokról olvassuk, hogy: „a királyon kívül mindnyájan leveték saruikat, mintegy kétszáz lépésnyire, mielőtt a nap templomának ajtaihoz érkezének; a király azonban egész az ajtóig saruiban jöve. Ugyan így áll a dolog a fej födetlenítésével is. Ez ugyanis, mely más szerartásokkal együtt az élő uralkodó kiengesztelésére szokott használtatni, egyszersmind használtatik úgy a közönséges, mint a rendkívüli halott szellemének kiengesztelésére is, a mely ha istenné magasztaltatik, állandó imádat tárgyává leszen. Innen van például a fejfödetlenítés a síroknál, mely szokás még napjainkban is folyvást divatban van; valamint innen van a fej födetlenítése a continensen azoknál, kik valamely halotti gyászmenettel találkoznak. — Nem különben

innen van a főveg megemelésének szokása Jézus és szűz Mária képei előtt, történjék bár a találkozás fedél alatt, vagy szabadban, mint ez a régi szerartásos könyvekben meg van parancsolva; mint szintén innen van katolikus országokban a térden állva történő kalaplevétel, midőn az ostya valaki mellett elvitetik, úgy szintén a fejnek födetlenítése mindazon alkalmakkor, valahányszor az ember istentiszteleti helyre belép.

Nem szabad említés nélkül hagynunk azon tényt, hogy az ilyféle bókolat, mely kezdetben a legfélelmetesebb előkelő személyek előtt, jelenleg pedig a kevésbé hatalmas személyek előtt is nyilváníthatni szokott, végezetre annyira kiszélesbül, hogy utoljára egészen általánossá leszen. A föntebbi idézetek esetlegesen mutatták, hogy Áfrikában a vállaknak részben való megmeztelenítése úgy gyakoroltatik, mint az egyenlő rangú személyek közti üdvözletnek egy módja, továbbá, hogy Spanyolországban a köpenynek szintén részben való felretolása hasonló czélból használtatik. Úgy szintén a mezítlábjárás, melyet a király elé járulás alkalmával és a templomba menetelkor alkalmaztak, rendes udvariassági ténynyé leszen. A damara népfajhoz tartozók mielőtt valamely idegen egyén házába belépnének, saruiakat rendszeren leoldják; a japáni ember faczipóit még akkor is az ajtón kívül hagyja, midőn valami boltba bemegy; s midőn valaki egy török házába belép, az illédelmi szabály szigorúan megkívánja, hogy felső czipóit az emeletre vezető lépcsők aljánál hagyja. S továbbá Európában a fejnek födetlenítése, mely eredetileg hűbérnöki hódolat vagy vallásos tiszteleti szerartás volt, oly tisztelet kifejezésévé lett, mely a munkás embert is megilleti, midőn valaki az ő kunyhójába belép.

Ez utóbbi tények bizonyos újabb érvek fölemlítését teszik szükségessé. Azon módot illetőleg, a melyen a hasonló rangú egyének közötti kölcsönös bókolatnak minden neme — azon bókolási mód elterjedése által, mely eredetileg a hódító előtti önmegadást s az uralkodó előtti alázatosságot fejezett ki — a jelenlegi eredményekre jutott, okvetetlenül kell még valami mást is említésbe hozni.

Be van bizonyítva, hogy azon rhythmicus izommozgások, mint például az ugrálás, tapsolás, az oldalbordáknak könyökkel való verdesése, melyek természet szerint mindany-

nyian örömet jelentenek, később oly örömek utánzott jeleivé lettek, melyek a király kiengesztelésére használtattak; s midőn ezek bizonyos testtartással köttettek össze, alárendeltséget fejeztek ki. Az örömnek ez utánzott jelei udvariasági jelvényekké lettek, de csakis ott, hol rangkülönbség nem létezik. Grant állítása szerint „midőn a (Kaspi-tótól délre lakó) turk törzsek táborában születési eset fordult elő . . . a nők örvendezés végett összegyülekezének az újszülött anyja sátrában, hol aztán tapsoltak, tánczoltak és újongottak. Tánczolásuk a levegőben való ugrálásban, a lábszáraiknak a legilletlenebb módon történhető dobálásában s oldalaiknak könyökeikkel való veresésében állott.“ S aztán, hol a körülmények megengedik, ott az ily tisztelgési jelek kölcsönöseké lesznek. Bosman beszéli, hogy a Rabszolga-partokon, „midőn két egyenrangú személy találkozik egymással, mindketten térdre esnek, kezüket összekulcsolják s egymásnak „jó napot“ kívánva kölcsönösen üdvözlik egymást. S fordulnak elő esetek, hogy a hol barátok között a köszöntésnek viszonyossága meg van állapítva, ott az még leborulás által is fejeztetik ki, mint például a mosquitoknál (Mexikóban); ott ugyanis — mondja Bancroft — „az egyik leborul a másik lábai előtt, a ki őt fölemelvén, megöleli s leesik előtte, hogy fölségíttessék és egy szorítással megvigasztaltassék.“ Az ily rendkívüli példák szükség esetén bizonyítékul szolgálhatnak azon következtetésre, hogy a kölcsönös meghajlások és udvarias köszöntések, valamint a kalapemelintések nálunk is nem egyebek, mint a hadi foglyok eredeti leborulásának és levetkőztetésének némi maradványai.

Azonban e példákat főként azért idézzük, hogy mintegy bevezetésül szolgáljanak egy még közönségesebb tiszteletnyilvánításhoz. Már föntebb említök azon tényt, hogy a műveltebb arabok közt, midőn egy alsóbb rangú egy magasabb állásúnak kezeit meg akarja csókolni, ha ez leereszkedő, akkor ellenszegül és az ekként támadt összeütközés az által egyenlített ki, hogy az alsóbb rangú saját kezeit csókolja meg. Ennek bizonyítékául álljon itt néhány sor Niebuhrnak egy hasonló szokásról szóló leírásából:

„Ha két pusztai arab találkozik egymással: több mint tízszer kezet fog. Mindegyik megcsókolja saját kezeit s ekközben folyvást eme kérdést ismétli: „hogy vagy?“ . . .

Yemen tartományban mindenik találkozó úgy tettet, mintha a másik a keze után nyúlna, a magáét azonban visszakapja, hogy hasonló tisztesség elfogadását elkerülje. S végre, hogy e versengésnek vége legyen, a kettő közül az öregebb megengedi, hogy ujjait a fiatalabb megcsókolja.“

E tényekben nemde magunk előtt látjuk a kézszorítás eredetét? . . . Nevezetesen ha két személy közül mindenik az által igyekszik tiszteletét másika iránt kifejezni, hogy annak kezét megcsókolja és saját kezének megcsókolását csupa udvariasságból mindenik visszaútasítja, mi fog akkor történni? . . . Mint midőn két személy valamely szobából egyszerre akarván távozni, egyikéjük a másiknak elsőbbséget igyekszik adni, de ez nem akar elől menni, minék aztán az lesz az eredménye, hogy az előtornácban a tovahaladás némileg meg lesz akadályozva közöttök, a mennyiben mindenik gátolva lesz az előremenetelben: épen úgy a főntebb említett két személy közül, ha valamelyik megkísérti másikának kezét megcsókolni és ez azt meg nem engedi, akkor létre jön azon mozgás, mely szerint az egyik egyén a másiknak kezét saját ajkaihoz igyekszik emelni, amaz azonban azt meg nem engedi, ismételten lehúzza, sőt ellenkezőleg ő is hasonlóan igyekszik cselekedni, mi szintén nem sikerül; majd ismét az előbbi kísérli meg a kézsókolást, s ezt egy ideig így folytatják tovább felváltva. Bár az ilyféle cselekvések eleintén szabálytalanok, mindamelllett a mint e szokás terjed s a mint azon tény — hogy az egyik a másikának kezét meg nem csókolhatja — ismeretessé lesz: ama mozgások szabályszerűekké leendenek. Világos tehát, hogy azon egyszerű és gyöngéd kézszorítás közt, a melylyé ez üdvözlési módot mostanában össze szokták vonni, és a régi divatú szíves kézszorítás között, nagyobb különbség van, mint van ez utóbbi szíves kézrázás (hand-shake) és azon mozgás között, mi azon törekvésből származik, mely szerint egyik személy a másiknak kezét megcsókolni igyekszik.

Még ha az araboknál szokásos eme tiszteletnyívánítást nem vennők is föl vezérfonalúl, mindamelllett kötelezve volnánk arra, hogy a kézszorításnak főntebb jelzett eredetére utaljunk. Az eddigi összes bizonyítékok után senki sem lehet azon hitben, hogy a kézszorítás egykor önkéntesen megállapított köszöntési mód lett volna; és ha egynémely olyféle

cselekvésből vette is természetes eredetét, mely — miként a többi — alárendeltséget fejezett ki, mindamellett a kézcsókolás cselekvényét úgy kell tekintenünk, mint a mely egyedül képes a kézszorítás eredetére rávezetni bennünket.

Igy tehát a bókolatnak bármely neme épen azon forrásból származott, melyből a győzelmi jelvény és a tagesonkítás származtak. A legyőzött ellenség hódítója előtt elterülve hentereg — ha ugyan az életének megkegyelmezett — a ki őt meg is ölheti az által, hogy testének egy részét győzelmi emlékül levágja vagy pedig kevésbé fontos testrészének lemetszése által őt, mint alattvalóját megjegyezheti; majd fegyvertelenül és megszakgatott ruházatban hanyatt fekszik, majd nyakát a győző lábai alá helyezi, majd magát porral és sárral bemázolja; vagy pedig — a mi szintén gyakori eset — kivetköztetik győzelmi jelvényekkel fölczifrázott s általa nagyra becsült ruháiból. Igy tehát a leborulás, a porral való behintés és a ruhátlanítás, melyek a leigázás alkalmával esetlegesen fordulnak elő — valamint a tagesonkítás, úgy ezek is — a leigázás elismert bizonyítékaivá lesznek; s innen származnak aztán először is azon ismertető jelek, melyeket a rabszolgákra uraik, az uralkodók pedig alattvalóikra erőszakolnak; majd később a fölebbvalók előtti önkéntes, alázat- teljes testtartás, végül innen származnak azon alsóbb rangúságot kifejező tisztelgési mozdulatok, melyeket az egyenlő rangúak egymás iránt szoktak tanúsítani.

Hogy a bókolat minden neme harcziás állapotból származik, az oly következtetés, mely teljesen megegyez azon ténnyel, hogy azok a társadalom harcziás jellegének fejlődésével együtt folyvást fejlődnek. Azon testtartások és mozdulatok, melyek bókolatot fejeznek ki, a főnök nélküli törzseknek nem jellemző tulajdonságai, valamint oly törzseknek sem, melyeknél a főnökség nem állandó, minők például a fűgőföldiek, az andamanok, az ausztraliabeliek, a tasmaniabeliek s az eszkimók. Azon leírások, melyek a műveletlen népeknél divatozó illemszabályokról szólnak, Amerikának vándorlásban élő és nagyobbára szervezetlen állapotú népesoortjainál nem igen, sőt egyáltalában nem említenek olyféle cselekvéseket, melyeket szolgaság vagy alárendeltség kifejezőjeként lehetne tekinteni. Igaz ugyan, hogy Indiában vannak bizonyos olyféle népfajból alakult társadalmak, melyek politikai

tekintetben némi szervezettel bírnak és békés természetűek, mely társadalmakban fordulnak elő bizonyos alázatteljes tiszteletnyilvánítások is, mint például a todáknál, a kiknél ugyanis mennyegző alkalmával a menyasszony saját fejét völegényének lábai alá helyezi; azonban miután az ilyen és ennél kevésbé körvonalozott kivételek leginkább a megtelepült, baromtenyésztést és földművelést űző törzseknél fordulnak elő, kiknek ősei a vándorlási és állandó állapot közötti minden fokozatot átéltek, mely idő alatt általában véve harcziás foglalkozásúak valának; ennél fogva bátran azt lehet gyanítanunk, hogy ezek csakis oly fenmaradt szertartások, melyek elveszték eredeti jelentőségüket: annyival inkább, mivel az említett esetekben nincsen meg többé az általok kifejezett társadalmi és családi alárendeltség. Más részről pedig úgy találjuk, hogy a különböző elemekből alakult és csakis katonai szervezet által tömörült társadalmakban — melyek később katonai külszervezetet nyertek — a politikai és társadalmi életet szembetűnően a szolgálai meghunyászkodás jellemzi. Ha már most azon kérdést tesszük fel magunk elé, hogy melyek azon kevésse kifejlett társadalmak, melyekben a fölebb valók előtti földön csuszás és fetregés előfordul? . . . erre a felelet elég világos. Nevezetesen feltalálhatjuk azon bókólásmódokat a Fidzsi szigeteknek harczkedvelő és emberévő lakóinál, kiknél az uralkodó az alattvalóknak személye es vagyona fölött korlátlan hatalommal rendelkezik s a kiknél a rabszolgák által lakott némely területeken a köznép úgy tekinti magát, mint a kiket csak azért nevelnek föl, hogy a fölebb valóknak eledelül szolgáljanak; ott találjuk e szokást Uganda (afrikai) tartományban, hol a háborúskodás szakadatlan s a hol a jövedelem csaknem kizárólagosan zsákmánylás útján szerzetetik be es pedig épen úgy a szomszédos törzsektől, mint az alattvalóktól, s a hol a királyról azt beszélük, hogy „miután ő felsége nem talált elegendő vadat, melyre lővöldözhesen, ennél fogva sok embert lelődözött“; ott találjuk azt a vérengző Dahoméban is, hol a szomszédságban eső társadalmakat azért üldözik, hogy a király palotájának diszítéséül annál több emberfőt kapjanak s a hol föl egész a legfőbb miniszterig mindenki a király rabszolgája. Nem különben föl lehet azon bókólási módot találni az előhaladottabb államokban is, mint például Burmahban és Siámban, hol a

múlt időkben örökölt harczias jelleg korlátlan egyeduralmi hatalmat hagyott hátra; úgy szintén Japánban, hol a korábbi időkben nagyon is gyakori háborúskodások alatt kifejlődött és megerősödött kényuralom mellett minden időben megvolt az alsóbb rangúak részéről a magasabb rangúak iránt tanúsított szokott e csuszó-mászó bókolat; valamint feltalálhatjuk Chinában, hol a japánival hasonló módon keletkezett rokon természetű kormányforma mellett maig is folyvást gyakorlatban van bizonyos fél-leborulás a legfőbb uralkodó előtt, a fejnek földhöz ütögetése végett. Épen így van ez a lábcsókolással, mint a bókolat egy más nemével is. Ez ugyanis szokásban volt az ősi Peruban, hol az egész lakosság katonai külszervezet és fegyelem alatt állott. Továbbá el van ez terjedve Madagaskár szigetén, hol a külszervezet és életfoglalkozás határozottan katonai jellegű; valamint különféle keleti népeknél, melyek — miként a múltban, úgy jelenleg is — folyvást kényuralmi kormányforma alatt élnek, a bókolat e neme ma is épen úgy fennáll, mint a hogy a legtávolabbi múltban fennállott. Szintén így áll a dolog a ruházatnak teljes vagy részben való levetésével is. A főntebbi megjegyzésekben azt láttuk, hogy a ruházat levetésének legrendkívülibb módja Fidzsi szigeten és Uganda tartományban fordul elő; a míg a csakis derékig történő mérsékelt testlehajlásra Abyssinia tartomány és Tahiti sziget szolgáltatnak példákat, mely utóbbiban a királyi hatalom — bár elég nagy — de nem elég gonddal van gyakorolva. Ugyanez áll a lábak meztelenítését illetőleg is. Ugyanis régenten ez volt a király előtti bókolat kifejezője az ősi Peruban és Mexikóban, valamint ma is az Burmáiban és Persiában, mely országok mindegyikének zsarnoki kormányformája volt, sőt van ma is, mely kormányforma a harczias állapot által lön kifejlesztve. Hasonlóképen úgy találjuk, hogy szintén ilyen viszony létezik a többi — szélsőségig vitt — bókolási módokat, nevezetesen a pornak fejre hintését, a silány ruházat felöltését, a teherhordást s a kezek összekötését illetőleg is. Ugyanezen igazságra találhatunk, ha hasonlatba tesszük Európa népeinek szokásait a múlt időkben — a midőn harczolás volt az élet egyedüli foglalkozása, — azon szokásokkal, melyek ma is fennállanak, a midőn azonban a harcz már nem tekintetik többé az élet kizárólagos foglalkozásának. A hűbériség napjaiban, a hódolat különféle

módon, nevezetesen lábsókolás, térdencsuszás, kézkulcsolás, valamint a ruházat különböző részeinek levetése által volt kifejezve; azonban a mi napjainkban e bókولاتok közül a lealázóbbak vagy teljesen, vagy pedig részben eltűntek, s ezek képviselőiként egyedül a fejhajtást, az udvarias testtartást s a kalapemelintést hagyták magok után. Ezenkívül nevezetes, hogy Európának harcziasb és kevésbbé harczias népei között hasonló megkülönböztetések vonhatók; ugyanis a continensen a bókولاتok teljesebbek és sokkal gondosabb figyelemben tartatnak, mint például Angliában. Sőt magában az angol társadalomban is szembeszökő jelenségekre találhatni; mert a felsőbb osztályoknál, melyek a társadalmi szervezetnek azon kormányzó részét alkotják, mely épen úgy Angliában, miként másutt is, a hadi állapot következtében felejt ki — ez a kikiságokra nem csak a fejedelmi udvaroknál (at Court), de sőt a magán természetű körökben is sokkal nagyobb figyelem fordítottatik, mint azon osztályoknál, melyek az industrialis külszervezetet képezik, melyeknek tagjai között a bókولاتnál és fejbiczentésnél egyebet alig találhatunk. Itt még azon nevezetes tényt kell megjegyeznünk, hogy az angol társadalomnak kiválóan harczias részénél, tudniillik a szárazföldi és tengeri katonaságnál a megszabott bókولاتoknak nem csak szabályszerűbb és elhatározóbb kifejezési módja van, mint a társadalom bármely más részénél, hanem hogy azok egyikénél, nevezetesen a tengeri hadseregnél — melyet különösen főtisztjeinek korlátlan önkénye jellemez — ma is fennáll egy bizonyos szokás, mely némileg hasonló a barbár társadalmak e nemű szokásaihoz, így például a míg Burmahban szigorúan megkívántatik, hogy „midőn valaki az uralkodó palotájához közeledik, a földre leborúljon“; a dahoman törzsbelieknél pedig az, hogy a királyi palota kapuja előtt a földig leborúljanak, s a míg Fidzsi szigeten az előrehajlást, mint a „fönök vagy hozzá tartozói, avvagy a fönök tartózkodási helye iránti tiszteletnyilvánítás jelét határozottan megparancsolják“: addig, midőn valaki egy angol hadi hajóra lép, szokásban van fövegét a födélzetre letenni.

A természetfölötti lények, és pedig úgy a szellemek, mint az istenségek iránt tanúsítottani szokott bókولاتok közötti hasonló ellentéteknek számos bizonyítékaira találhatunk. A szellemek kiengesztelése végetti zsákbaöltözés, mi nem csak a régi hébereknél volt szokásban, hanem Chinában jelen-

leg is divatozik, valamint a testnek részben való megmeztelenítése s a fejnek porral való behintése, mi keleten a temetési szertartások alkalmával ma is előfordul, az oly előhaladt társadalmakban, melyek az industrialismus által lényegesen módosított szerkezeti jelleggel bírnak, föl nem találhatók. Az angoloknál, kiket e változás különböző fokai különösen jellemeznek, a holtak iránti bókolatok — kivéve a sírnál szokásos kalaplevételt — teljesen eltűntek. Szintén így van a dolog az istentiszteletnél szokásos bókolatokkal is. A templomokhoz közeledés alkalmával szokásos lábmeztelenítés, mint ezt például az ősi Peruban gyakorolták, valamint a saruknak leoldása a teplomba lépéskor, mint ez keleten ma is divatozik, mindezek oly cselekmények, melyekhez teljesen hasonlót az angol népnél avvagy a continensen — bizonyos bünbánati alkalmakat kivéve — semmiféle alkalommal nem találhatunk. Így tehát se a földre borulás, se a fejnek a chinai áhitatoskodók gyakorlata szerinti földhöz ütögetése, se a mohamedánoknál szokásos hasonló testtartás nem fordul elő ott, hol a társadalmi intézmények szabadabb formái, melyek az industrialis jellegnek megfelelnek, a harcziás jelleget sokban módosították. Sőt még a térdencsuszás is, mint a vallásos hódolat egy alakja, az angoloknál nagy részben kiment a divatból, úgy hogy a legkevésbé harcziás jellegű felekezet — a quákerek — semmiféle vallásos bókolattal nem élnek.

Az ekként levezetett következtetések, melyek a fentebbi következtetésekkel párhuzamban állanak, azonnal természeteknek fognak feltűnni, mihelyt gondolóra vesszük, hogy a harcziás foglalkozások, melyek lényegökben korlátozók, a parancsolást és engedelmességet szükségképenivé teszik, és hogy ennél fogva, a hol ezek vannak túlsúlyban, ott az alárendeltség jelei fölerőszakoltatnak; a míg megfordítva, az industrialis foglalkozások — és pedig akár azok, melyek a munkás és munkáltató, akár azok, melyek a vevő és az eladó közötti viszonyból származnak, ha már egyszer öszhangzásba hozattak — lényegileg nem korlátozók, s ennél fogva, a hol ezek az uralkodók, ott csakis a szerződés betöltésére vannak az illetők rászorítva: s innen ered aztán az alárendeltség jeleinek folyton kevesbedő használata.

HERBERT SPENCER *után angolból*

Ifj. LOSONCZY LÁSZLÓ.

TÖRTÉNELMI TANÚLMÁNYOK.

Harmadik közlemény.*)

III.

Azon időszak, mely az 1793-ik év kezdetétől egész a lunevillei békéig (1801 február 1.) terjed, egy eseménydús korszaknak képét nyújtja. Gyakran és rögtön fordult meg annak lefolyása alatt a háború szerencséjének koczkája; számos változásokon mentek át az egyes államoknak szövetségi és nemzetközi viszonyai; ingadozóvá vált az európai állapotok egész talaja; és midőn a lunevillei béke, a majdnem kilencz évi háborúskodásnak véget vetett, a régi Európa felbomlását és átváltoztatását nagy részben szint' úgy constátálta, mint szentesítette. Megelőzték azt a coalitio egyes tagjainak külön békekötései, megelőzte a fő hadfelek közt a campo-formiói béke (1797 október 17-én), de ez utóbbi inkább békekísérlet volt, mint valódi béke, és még egy új véres hadjáratra volt szükség, hogy fő intézkedései Lunevilleben újabb megerősítést nyerjenek. Igaz, hogy a lunevillei béke sem volt tartós, de a háborúk, melyek azt egész a schönbruni békéig követték, többé a francia forradalomnak nem csupán fölforgató és leromboló iránya ellen fordultak, hanem egyszersmind alakítási és államalapítási kísérletei ellen is, melyek a forradalom első korszakának sikereitől valának föltételezve és szellemétől áthatva, s melyek egy hatalmas egyéniség által célba véve és kezdeményezve, a katonai és közigazgatási központosítás eszközeivel keresztülvive, a forradalom első, tartós

---

*) Az I., II. közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 23. és 28-dik füzetében.

győzelmei után még fönmaradt dynasticus és állami állapotokat szintén mindig megújuló veszélyekkel fen yegették ugyan : de épen mert egy vezérlő egyéniségtől vettek irányt és hatalmának egységes eszközeivel vitettek keresztül : katonailag és diplomatiailag egészen más szempontból tekintendők, mint az előbbi kilencz év eseményei. És ezért a magában oly kevésbé tartós lunevillei béke mégis egy határozott jellemű politikai korszak bevégzésének tekinthető. E korszak közvetett befolyása az uralkodó-háznak a *pragmatica sanctio* által válhatatlanul összekapcsolt országai és tartományai állami viszonyaira és európai állására még sokkal behatóbb volt, mint az eseményeknek, magokban elég jelentékeny, közvetlen következményei. Ferencz császár ugyan csak 1804-ben vette föl az ausztriai császári czímet, csak 1806-ban mondott le a német császári koronáról, de a XIX-dik század első évében egy ily fordulat már mindenki előtt elkerülhetetlennek látszott, a ki komolyan mérlegelte a viszonyokat; akármily alakban és czím alatt és akármely időpontban vala is érvényesülendő.

A franciaia conventnek két határozata (1792 november 17-én és december 15-én), melyek által a maga részéről a támadó elvi háború és a forradalmi propaganda terére lépett, szorosabbra fűzték ismét a *coalitio lazult* kötelékeit; és midőn Anglia és Franciaország közt a háború kitört, a hatalmak közötti összetartás és újabb sorakozás szellemi indokai a britt kabinet erélyes föllépése következtében a gyakorlati politika terén is hatalmas anyagi támaszra találtak. De se e szellemi okok, se az anyagi erők és eszközök növekedő nyomatéka nem voltak elégségesek azon benső ellentétek és következményeik tartós elhárítására, melyeket csak egy győzelmes hadjárat lett volna képes kiegyenlíteni. Nem hiányoztak ugyan egyes győzelmek a szövetségesek részéről: az aldenkovi és neerwindeni ütközetek (márczius 6—18.), mely utóbbinál a fiatal Károly főherczegnek először volt alkalma hadvezéri képességét nagyobb téren kitüntetni; a weissenburgi vonalok elfoglalása (1793), később Mainznak visszavétele, a höschsti ütközet (1795 október 17-én), a francia seregek nagyjában győzelmes előmenetele ellenében különböző időpontokban ismételve fényes sikerre nyújtottak kilátást; de valahányszor a koczka megfordult, sőt még az egyes hadi sikerek fölhasználása és katonai vagy politikai érvényesítése iránt is az ellentétes érdekek,

felfogások és érzelmek ép úgy éreztették befolyásukat, mint a vezérlő egyéniségek kölcsönös féltékenysége és bizalmatlansága. Eltérő értelemben magyarázták a porosz-angol szerződéseket az angol és porosz megbizottak, míg az elsők a porosz seregnek mely harcztéren való felhasználása iránt igényelték a döntő elhatározást, porosz részről ez igény jogosultsága ep úgy kétségbe vétetett, mint szándékolt kivitelének katonai helyessége; és ez utóbbi ellenvetések támaszt találtak a császári hadvezérek panaszaiban, kik a magok részéről aggodalommal tekintettek a német birodalom fenyegetett határai véderejének gyöngítésére, bármily élesek lettek is légyen minden más tekintetben a porosz és császári hadvezénylet közti ellentétek. Végre a kimerültség, a lengyel dolgok befolyása, a szövetségesek céljainak ellentéte, és az eszközök használása iránti véleménykülönbségek szemben a francia köztársaság növekedő, kimeletlen, egyesített erélyével főleg a rémuralom főembereinek bukása és egy látszóan mérsékeltbb kormányzati rendszer helyreállítása után, az első coalitíó vég felbomlásához; hosszasabb előkészítő tárgyalások következtében második Frigyes Vilmos személyes hajlamai ellenére, az 1795. év első felében (április 5-én) a francia köztársaság és Poroszország közt a baseli béke megkötéséhez vezettek.

A német birodalom régi alkotmánya szelleme szerint (bár az a westphaliai béke óta a külföld irányában alapjaiban már régen és mélyen meg volt ingatva) szemben a birodalmi gyűlésnek, a békét illető, habozó és kétértelmű ugyan, de a császár befolyását, beleegyezését mindig fentartó végzéseivel, tekintve végre a szövetséges hatalmak céljait és egyezkedéseit, a baseli békének, akkori időben, sokak előtt az önzésnek, a közösen felkarolt ügytől való elpártolásnak, sőt a nemzeti érdekek eltagadásának színét kellett viselnie. Midőn később, a napoleoni uralom megdöntése után, a német nemzeti és nemzetiségi érzelem új erővel fejlődött és szokássá vált a múltnak eseményeit is ez érzelem befolyása szerint és sugallata alatt megítélni, a baseli békekötés még kevésbbé tarthatott számot kedvező vagy elnéző bírálatra. Még azok is, kik az akkori porosz politika védelmére keltek, kiválóan csak az enyhítő körülményekre hívatkoztak, vagy a császári udvar irányában ellensúlyozó szemrehányásként a campo-formioi békére

utaltak. A német történetírók e tekintetben mintegy az akkori francia kormány cselszövényes állításainak nyomán jártak, mely felváltva, sőt némelykor egyidejűen a császári és a berlini cabinettel el akarta hitetni, hogy egy külön béke megkötése egyikével vagy másikával közülök csak az ő akaratán múlik, s e tekintetben majd a bajor csere, majd a secularisatió és azzal összeköttetésben a porosz terjeszkedés eszméjét igen ügyesen tudta felhasználni. — Érdekes és élénk polemiák folytak e tekintetben; a részrehajlatlan és méltányos történelmi felfogás mindazonáltal, egy végítéletben összefoglalva mindezen vitatkozások eredményeit, alig tagadhatja, hogy a baseli béke egy rég előkészített, hosszú ideig gondosan fejlesztett politikai állapotnak volt egyik végkifejezése: hogy a német birodalom szétmállását illetőleg sokkal nagyobb mértékben volt azon szellemi tényezőknek okozata, melyek a birodalom bukásához vezettek, mint tényleges valóságának döntő oka; míg a coalitio felbomlását tekintve, csak természetes fejlődése volt azon feloszlató elemeknek, melyeknek csiráit a kötött szövetségi szerződések azon pillanatban elhintették, midőn a francia háború céljait az esetleges kárpótlások kérdéseivel nemcsak összekötötték, hanem, egy vonalba állítva az eltérő feladatokat, össze is keverték. A mi időnkben, majd egy század lefolyása után, könnyen észlelhető, hogy a regensburgi diétának minden nehézkes nagy hangzású phrasiai daczára „a régi német erkölcsről, hazafiságról és vitézségről“ a német hazafias és állami érzelem akkori időben a mostani értelemben alig létezett, és csak az egyes államok keretében nyilvánúlhatott életerősen; hogy a részek állami s egyéni megerősödése az egész nemzettest összefoglalt erejének rovására fejlődvén, annak nyomatékát ugyanazon irányban apasztották, melyben saját jelentőségek növekedett; és hogy végre mind ennek a nemzetközi téren a külföld irányában is kellett érvényesülnie, főleg ha olyan politikai tekintetek is éreztették befolyásukat, melyek a német birodalom érdekeivel semmi közvetlen összeköttetésben nem állottak. De mindezt az események kortársai és részesei nem tekinthették a részrehajlatlan utókor szempontjából, és tévedés volna e szempont érvényesülésének lehetőségét nálök föltételezni, vagy érzelmeiket és cselekvényeiket ezek szerint megítélni akarni.

A coalitio belviszonyai, minden érdekelték előtt, a habo-

zás, az utógondolatok, a kétszínűség és önző celszövényeskedésnek színét viselték, és a baseli békekötés mindezeknek első kirívó következményeként tünt föl mindazok előtt, kik megkötésében részt nem vettek.

Ily viszonyok és benyomások környezték Ferencz császár kormányzatának első éveit. Atyjának, Leopold császárnak, sikerült volt az engedékenység és szívósság bölcs vegyülete által országának belbékéjét biztosítani; előkészítette egy nyugodt belkormányzat talaját; de művelésétől és felhasználásától eltiltotta őt időelőtti halála. Minden módon iparkodott volt némileg talán egy messzebllátó politika rovására a Franciaországgal és a francia forradalommal való tényleges összeköttözést elodázni, és fiatal utódjának mégis egy háborút hagyott örökségül, melynek szerencsés folytatása a legmagasztosabb államférfiúi és katonai tulajdonokat igényelte volna. A fiatal fejedelem politikai és katonai környezetében alig talált valakit, kire bizton támaszkodhatott. Kaunitz herceget kora és a dolgok menete iránti elkedvetlenítése mindinkább háttérbe szorították; a német császári választásnak sikeres keresztülvitelével végezte be államférfiúi pályáját és visszavonulását nem sokára követte halála (1794). Laudon nem volt többé. Lascy tábornagy, József császár meghitt barátja, a katonai téren inkább a szervezés és rendes tevékenység, mint a tett embere volt; a politika mezején pedig inkább az alkalmilag érvényesülő személyes befolyásnak, mint a következetes, rendszeres működésnek képviselője. Magyarorszáiban hiába keresünk oly állású és jelentőségű egyéniségeket, mint Pálffy Jánost, vagy az Esterházy nádorokat. A magyar közélet mindinkább az ország belügyei körül forgott és túlnyomóan törvényhatósági és közigazgatási szint kezdett ölni. Gróf Zichy Károly, ki az 1790-ki országgyűlést fiatal kora daczára mint országbíró ritka ügyességgel és politikai tapintattal vezérlette volt, ez idő óta, későbbi magas államhivatalnoki állása daczára, nem lép föl többé mint vezérő államférfiú, és Ferencz császár első idejében valószínűen azon benyomások és viszonyok bénító befolyása alatt állott, mely röviddel utóbb többekkel egyidejű ideiglenes eltávolítását a közügyek vezérletétől eredményezték, és melyek ugyan eddig történetileg kellenő fölvilágosítva nincsenek. De nemesak kitünő államférfiúi egyéniségek nem környezték többé a trónt, nem is létezett,

szorosan véve, magasabb kormányzati szervezet; a közigazgatás teendői nagyjában kellően, ha némileg nehézkesen is, fel voltak ugyan a különféle kormányzások közt osztva, de a kormányzat magasabb feladatai, az egyes teendők nagyobb szempontokból való összefoglalása és következetes érvényesítése semmi rendes szervezet által nem voltak képviselve vagy biztosítva. Igaz, hogy a kormányi szervezet kérdésének e tekintetben helyes megoldását eddig csak Anglia tudta felmutatni, törvény nélkül a gyakorlat útján; a cabinetet úgy rendezvén, hogy az a kormányi egység és a változó személyes és politikai viszonyokhoz mért rugékonyság igényeinek egyaránt megfelelni képes.

A szárazföldi miniszterialis, és főleg alkotmányos miniszteriális szervezet, mely a korona legfőbb tanácsát kizáróan a közigazgatási osztályozásokra építi, és azoknak képviselői által képeztetni; majd politikai tekinteteknek rendel alá a helyes, következetes közigazgatás feladatait, vagy azoknak áldozza fel a politikai situatio gyakran sürgős igényeit; számos esetben pedig csak egy erélyes miniszteri egyéniség dictatúrájának fölösleges és még sem elégséges palástja. Nem meglepő tehát, ha e feladat, a némelykor összehívott vagy köröztetés útján tanácsadásra fölhívott Staatsconferentia által a múlt század végén a bécsi udvarnál megoldva nem volt. Poroszországban még az 1806-diki csapások után a korona legfőbb tanácsa szervezetének e kérdése a legélénkebb ellentéteknek egyik fő anyagát képezte.*) De egy hátrányos viszony, azért, mert létezése megfejtető, nem szűnik meg hátrányos lenni. A császárnak legmeghittebb embere, hajdani nevelője, gr. Colloredo Ferencz minden egykorú okiratban mint tiszta lelkű, jóakarátú, kötelességérzettel bíró és igénytelen egyéniség mutatkozik, de egyszersmind mint szellemileg jelentéktelen, a közügyekben járatlan, és — saját vallomása szerint — midőn végre ideiglenesen alakilag is azok élére állított, azok kezelésére képtelen. Thugut, még befolyása tetőpontján is, majdnem mindig csak az ő közvetítése által (melyet nem mindig állásának megfelelő hangon szorgalmaz vagy köszön meg) érintkezik a császárral, nyer kihallgatást vagy terjeszti elő javas-

---

*) L. t. k. *Denkwürdigkeiten des Fürsten von Hardenberg* és Pirtz: *Stein's Leben*.

latait. A ki bizalmas levelezésöket olvassa,*) némi meglepéssel tapasztalja, hogy e fontos és kényes közvetítő szerep egy váltig becsületes és hű férfiúra volt bízva, de a viszony, melyben állottak, magában ép oly feltűnő, mint politikailag helytelen és káros volt.

Fölötte jellemző az akkori, mint a későbbi idökre nézve, hogy azon férfiú, ki nyolcz esztendőn túl a monarchia küügyeinek élén állt, Európa sorsára ismételve döntö befolyást gyakorlott és kinek politikája ellen és mellett a legélesebb harcok folytattattak, a későbbi nemzedékek emlékezetéből majdnem egészen eltűnt vagy legfölebb mint egy sötét, rejtélyes alak emlittetik. E körülmény foglalja magában báró Thugut politikája gyöngéinek és eredménytelenségének némi magyarázatát. Egy politika, mely czéljaiban nagy szabású, helyesebben mondva talán az állam érdekeinek és hatalmának élénk érzetétöl áthatott, mely kivitelében az ügyességet és tevékenységet az erélyvel és szívóssággal párosította; és mégis a kortársak egy nagy részével nem volt képes magát megértetni, és nyomtalanúl ment feledékenységbe, midön kezelésének órája lepergett volt; kétségtelenül tanúsítja, hogy annak képviselője inkább politikai fő, mint politikai férfiú volt, ámbár annak egyes jellemtulajdonait nagy mértékben bírhatta. Ha a bureaucrata nevezetét (melyet a közigazgatás pontos és lelkiismeretes kezelésével soha sem kellene föltétlenül ugyanazonosítani) a szűkkeblűség, a kicsinyes alakiség és nehézkesség értelmében vesszük, báró Thugut nem volt bureaucrata; de ha e nevezettel a közügyeknek kizáróan az egyéni meggyöződés és felfogás szempontjából kiinduló, az életnek és működö, lüktető elemeinek minden befolyásától eltekintö kezelését és vezérletét akarjuk jelezni, akkor kétség kívül bureaucrata volt, de magasztos szellemü és a valódi államférfiúi nagyságot megközelítő. Nincs politika, mely biztos sikerre számíthatna a jelenben, tartós emlékezetre a jövőben, a nélkül, hogy némileg azon elemekre ne támaszkodnék, vagy legalább bizonyos mértékben az érintkezést és érzelmközösséget azon tényezökkal fön ne tartaná, melyek az idök változásai szerint az államlét éltető erejét képviselik. Léteznek

---

*) Vivenot: *Vertrauter Briefwechsel des Freiherrn von Thugut mit dem Grafen Colloredo*. 2. köt.

ily tényezők ép úgy az abszolút, mint az alkotmányos kormányok idejében és uralma alatt, lehetnek azok kiválóan aristocraticus vagy democraticus természetűek, bár csak kivételes esetekben szoktak kizáróan egy természetűek lenni, változhatnak kifejezésök és érvényesítésöknek módozatai; de a gyakorlati államférfiúra nézve mindig első sorban képezik azon anyagot, melynek kellő fölismerése és fölhasználása nélkül minden tervei és alkotásai az éltető lehelletet nélkülözik. Thugut elszigetelve állott, nem csak születése és eredetének szerénysége miatt, de úgy látszik jelleménél és eszmeneténél fogva is az aristocratia nagyobb része idegenkedéssel és ellenszenvvel tekintett rá, ámbár csekély számú őszinte jóakaraóit és hű barátjait, ritka kivételekkel, mégis csak annak sorában találta, miről gróf Colloredo és Mercy, herczeg Reuss és Dietrichstein nevei eléggé tanúskodnak; az akkori időkben leginkább a közigazgatás terén oly befolyásos magasabb polgári osztályokkal alig volt érintkezése (mely tekintetben megjegyzendő, hogy József császár idejéből a szabad köművesség nem annyira szellemének, mint hagyományainak igen elterjedt befolyása volt e körökre, míg Thugut mindig a köművesek elleneként lépett föl); a népet végre, melynek ugyan közvetlen politikai jelentősége ép oly kevéssé volt, mint politikai értelmisége vagy műveltsége, de mely a kormányzat patriarchalis jelleménél fogva az események és cselekvények igen figyelembe veendő chorusát képezte, se nem ismerte, se számításba nem vette. És így, midőn a gyakran szerencsétlen, majd mindig sikertelen háborúk hosszú sora minduntalan megújuló áldozatokat igényelt, nem lévén semmi érdek vagy érzékközössége azokkal, kik ez áldozatokat hozandók valának, nem érezte, hogy az állam nagyságára és biztosságára czélzó tervei és combinatiói a kellő alapot nélkülözni kezdik, hogy mi nála önzéstelen erély és szívósság volt, másoktól csak önző hatalomváagnak és elbizakodott makacsságnak tekintett, és így ismételve gyakorlatilag vészteljes számíttá vált az, mi elméletileg a leghelyesebb, messzire látó és bátor politikai combinatiónak dicsőségét vehette igénybe. Növekedett elleneinek száma, az udvar meghitt köreinek nagy része óhajtott elbocsátását és minden módon iparkodott azt keresztülvinni. Gróf Rottenhaus többek nevében közvetlenül a császárnak nyújtott be egy emlékiratot a vezérlő miniszter személye

és politikája ellen, mely elmellőzését határozottan sürgette, míg a nép alsóbb rétegei ismételve gúnyos és fenyegető rivalkodásokkal és köhajtásokkal kísérték kocsiját. Végre vissza kellett lépnie a monarchia ügyeinek vezérletétől épen oly szempillanatban (1800 deczember), midőn ritka szellemi tulajdonai és tapasztalatai annak előnyére lettek volna érvényesíthetők. Több esztendeig Pozsonyban tartózkodván, végre 1818-ban halt meg Bécsben, elfelejtve az események folyamta által, elfelejtve majd mindenkitől, még hazájának történelmétől is, mely személyét csak ritkán említette, és a hol említette, a pártszenvedély és személyes ellenszenv gyér, de gyűlöletes torzképeinek nyomán járt. Herczeg Dietrichstein Ferencz volt az egyedüli, ki emlékének egynéhány kegyeletes sort szentelt, és az aristocraticus önállóság valódi és legnemesebb szellemében, mely ép oly függetlennek érzi magát a nap változó ítéleteitől, mint annak uralkodó hatalmaitól. Nikolsburgi családi sírboltjában nyughelyet nyújtott annak, kit barátjának vallott, és kiben több vagy kevesebb jogosultsággal, egy nagy és hazafias államférfit tisztelhetni vélt. Hazánkban a történelmi irodalom még alig foglalkozott azon férfiúval, ki a múlt század végéveiben nem ugyan közvetlenül, mint állíttatott, de közvetve, a külügyek majdnem teljhatalmu kezelése által, sorsára oly jelentékeny befolyást gyakorolt, valamint azon időszakot sem tanulmányozta behatóbban, melynek tényleges és nemleges eredményei a monarchia területi szervezetét és nemzetközi állását nagy részben új alapokra fektették és az által Magyarország létföltételeit is tetemesen módosították, a nélkül mindazonáltal, hogy ez nálunk mindig tisztán és kellően megértetett volna.

Azóta hogy Ranke fiatalságának legkitünőbb történelmi munkáit a velencei követek jelentéseire építette, a diplomatia levelezései és jelentései a legfontosabb történelmi kútfők közé kezdettek soroztatni, és pedig jogosan, de csak azon esetben, ha a különféle diplomatiái jelentések egymással összehasonlittatnak, kölcsönösen mérlegettetnek és állításaik ily módon mintegy ellenőriztetnek. Ha ily jelentések a személyek megítélésében, vagy az események indokainak fejtegetésében, legalább többségökben, öszhangzók, minden kétségen kívül nagy nyomatékúak és annál jelentékenyebbek, mennyivel csekélyebb, tárgyaikra nézve, szerzőik pillanatnyi, közvetlen

személyes érdekeltsége. De ha csak egyoldalú jelentésekre építetik a történelmi elbeszélés és ítélet, az egyoldalúság gyanújától maga sem lehet ment. A történelmi kritikának ez egyszerű és természetes szabálya nem tartatik mindig szem előtt. Lucchesini például, a kinek jelentéseire Häusser oly örömet hívatozik, az által, hogy hivatalos tanú, nem szűnik meg mindenben, mi a bécsi udvart és cabinetet illeti, gyűlöletteljes, megbizhatatlan és gyanús tanú lenni. Az általa ismételve felhozott állítások Thugut kétszínűségéről, cselszövöskedő hajlamáról és szavának megbizhatatlanságáról egyenes ellentétben állanak az angol jelentésekkel, melyek éveken át minden körülmények alatt tanúsított igazmondását, ígéreteinek szilárd férfiaságát és komoly egyszerűségét ismételve dicsőítően hangsúlyozzák.*) Azon tántorithatatlan hűség, melylyel a monarchia szövetségeseihez, Angliához és Oroszországhoz ragaszkodott és minden egyoldalú békekötést, hozzájárulások nélkül, ismételve visszaütasított, határozottan tanúskodnak e tekintetben mellette, ámbár Napoleon e politikai becsületességében csak annak bizonyosságát akarta vagy színllette látni, hogy Anglia által meg volt vesztegetve. Kedvelt embereinek egyike, a schweiczi osztrák követ, báró Degelmann, bizonyos közvetett francia békeajánlatok következtében, melyek a bécsi cabinet által visszaütasítottak, 1795-ki szeptember 25-én kelt bizalmas jelentésében a birodalom politikáját e szavakban foglalja össze: „Becsületesség, őszinteség, egyenesség képezik rendszerünk alapjait, mi az államok közt azon állást foglaljuk el, mely a magán életben egy tisztességes, megbizható egyént illet. E becsületesség nem külszín, egy monarchiában, mint a mienk, annyi különböző elemek és kormányformák mellett, szükséges politikai erény“.**) Ha ily elvi kijelentések, hivatalos jegyzékekben vagy a nyilvánosságnak szánt okiratokban kerülnek elő, gyakorlati jelentőségek nem felel meg mindig azon határozottságnak, melylyel hangsúlyoztatnak; Ausztria külügyeinek akkori vezére kétség kívül nem tekintette feladatát akármely helyes általános elvbéli kijelentésekkel kimeríthetőnek vagy megoldhatóknak; az államfértiak cselekvényei nem is felelnek meg mindig és mindenben fenhangon vallott

*) Häffer: *Oesterreich und Preussen im Revolutionskrieg.*

**) Vivenot: *Thugut, Wurmser und Clerfayt.* 242. l.

elveiknek. De eltekintve attól, hogy báró Degelmann szavai az osztrák államesoportozatnak jogi és történeti természetéből vannak merítve, és annak éles és alapos felfogásáról tanúskodnak, magában alig hihető, hogy főnökének, kinek eszméit és nézeteit jól ismerte, oly szellemben írt volna, mely egyenes ellentétben áll mindennel, mit egykorú és későbbi ellenei báró Thugut cynicus és jogellenes politikájának vezérelveiről hirdetni szoktak. Hozzája intézett bizalmas közlésének nem lehetett egyedüli célja, hogy egymást, mint az augurok, szintén bizalmasan kinevethessék. Egy államférfiúnak bizalmas levelezése egy-két személylyel még nem szolgálhat ugyan biztos alapként egyéniségének vagy tevékenységének kimerítő bírálására, fenmarad mindig az ellentétes felfogásoknak súlya, ha azt benső jelentőségöknél fogva igénybe vehetik; de ha például Thugutnak az államügyek részletei iránt való sokszor felhozott közönyösségét fáradhatatlan sokoldalú munkásságának sajátkezü nagy számú bizonyítványai által megezőfolva látjuk; újlag meggyőződhetünk, mily könnyen fogadtatnak történelmi tényekként oly állítások, melyeknek semmi komoly alapjuk nincs. Nem lenne érdektelen azon sokszor felhozott vád ellen, hogy a németalföldi hadjáratnak kimenetele azért nem felelt meg a kedvező kezdetbeli eseményeknek, mert a kínálkozó alkalmak a császári hadvezénylet által szántsándékkal elszalasztattak, e tartományokról való lemondás már rég egyik fő ágazatát képezvén az új külügyminiszter rendszerének: Ferencz császárnak főhadparancsnokaihoz intézett épen ellenkező értelmű, határozott parancsaira utalni,*) de magában jelentékeny részlet helyett talán általánosabb történelmi érdekű, egy más vádat megemlíteni, mely az osztrák kormány és hadviselet ellen rendszeresen felhozatni szokott és melyre nézve Thugut levelezése bizonyosságul szolgálhat, hogy legalább nem mindig és minden esetben volt alapos. Az 1795-iki nyár lefolyta alatt Ferencz császár gróf Clairfayt tábornagynak, ki állítóan a bécsi haditanács és Thugut beleegyezése következtében minden terveiben megakadályoztatott, az utóbbi szerkezete alapján e szavakat írja: „Egy kis megfontolás meggyőződheti önt, hogy a harezternek távolságánál fogva a

---

*) Vivenot id.m. Coburg herczeghez szóló leiratok julius 15., 30-ról és augusztus 13-ról 1794.

magam részéről eljárását csak általánosságban szabályozhatom, és hogy hadseregem főparancsnoksága, melylyel önt felruháztam, önként föltételezi abbéli bizodalمامat, hogy a főparancsnok az egyes intézkedéseket az általános vezérelvekhez szabni tudandja“.*)

Az 1795-dik év szomorú eseményeknek volt tanúja Magyarorszáiban. Az úgy nevezett Martinovics-féle összeesküvés halálos ítéletekkel és szigorú repressióval végződött. Az újabb komoly és elfogulatlan kutatások a fővádoltak egyéniségeit nem tüntetik föl a hazafiság azon dicsfényében, mely őket sokak előtt érdemökön kívül és felül környezte.***) Mennyiben volt a per keresztülvitele és az egész eljárás alakian helyes, még nem tekinthető eldöntött kérdésnek, ámbár egyes igazolatlan befolyások és szabálytalanságok, ép úgy mint a büntetés túlszigora alig vonhatók kétségbe, a mennyiben nem lett volna az az idők általános hangulata; a francia köztársaság propagandisticus iránya, a directorium kérdései bécsi és magyarországi titkos összeköttetéseiről sokat magyaráznak a kormány eljárásában, a nélkül, hogy azt igazolják. A közvélemény és némely későbbi írók Thugut nevét ez eseményekkel hozták összeköttetésbe, valamint neki egyáltalában a beldolgokra, és különösen a magyar ügyekre is döntő befolyást tulajdonítottak. Minden hiteles adat nélkül, a Martinovics-féle összeesküvést is egy általa megfélemlítési czélból, ha nem is szított, de legalább nem kellő időben gátolt, tisztán elméleti merénylet alakjában szerették feltüntetni. Az eddig nyilvánosságra jutott legbizalmasabb okiratokban mind ennek semmi nyoma, sőt midőn 1795-ben Magyarország főhivatalaiban nagy horderejű személyváltozások jöttek közbe, Thugut egy július 25-én gróf Colloredohoz intézett levélben utólagosan megköszöni, hogy ő fölsége ötét azokról értesíttetni kegyeskedett, és hozzá teszi, hogy az egyéneket nem ismeri, de nem kételkedik, hogy alkalmasoknak mutatkozandnak, mi részéről döntő befolyást ez ügyekre nem gyaníttat. Bizonyos dol-

*) Vivenot i. m. 292. l.: „un peu de réflexion doit vous connoissere, que dans l'éloignement, je ne puis déterminer votre conduite autrement que par des règles générales, et la commandement de mon armée entre vos mains, suppose de ma part la confiance, que vous saurez appliquer les principes généraux aux cas particuliers“.

**) Fraknoi dolgozatait a *Századok*ban.

goknak meg nem említése, hogy az azokra vonatkozó okíratos adatok föl nem találhatók, vagy eddig még föl nem találtattak, mindez a történelmi kritika terén kétség kívül csak tisztán nemleges bizonyítási jelentőséggel bír; de e nemleges bizonyítékok ellensúlyozzák a tényleges állításokat, ha ezek szintén minden hiteles alapot nélkülöznek, kétszeresen pedig akkor, ha e hiányzó hiteles adatok oly egyéniség irodalmi tekintélye által akarnak pótoltatni, mint például Hormayer, ki sok mindenféléről volt értesítve, de semmiről sem alaposan, mindent csak az alárendelt nagyravágás szempontjából tekintett, minden látszólagos botrányban gyönyörködött, önmagát talán ép oly annyira ámitotta, mint másokat, és fiatalsági loyáliságának byzantinismusában ép úgy nélkülözte a benső valóság és őszinte meggyőződés kinyomatát, mint agg kora szenvedélyes gáncsoskodásaiban és kitöréseiben. Sajnálandó és még mindig nem eléggé visszaútasított tekintélyének megállapításában volt egyébiránt az osztrák kormány nagy, bár nem szándékolt része; ott, hol éveken át a történelmi irodalom terén, főleg a két utolsó századot illetően, minden hívatott hallgatott, a kedélyek lassanként és természetszerűen előkészítették, mindenkire hallgatni, a ki felszólalt, és mindent vak hiedelemmel fogadni, a mit elmondott.

Az újabb történelmi irodalom terén gyakran találkozunk oly iránynyal, mely a rég fenálló nézeteket és ítéleteket, az egyéniségeket és eseményeket illetően megtámadni és megdönteni szereti. — A mennyire ez irány új kutatásokra és eddig ismeretlen okíratokra támaszkodik, jogosúltsága nem vonható kétségbe, és érvényesítése a komoly történelemnek csak előnyére szolgálhat. Egészen másképen áll a dolog, ha a hagyományos nézetek csak a rég ismert tények és adatok alapján akarnak új világításban föltüntetettetni. Ily kísérletek is lehetnek teljesen igazoltak és sikeresek; irodalmi értékek és történelmi jelentőségek fölött a felhozott új okok és nézetek benső nyomatéka dönt; de a tapasztalás mutatja, hogy e téren a mesterkéltné káprázatos elménczkedés gyakran lép a józan és igénytelen kritika helyébe, és csak öregbíti a fölületes felfogások és a tévedések azon zavarát, melynek eloszlatását állítólag feladatúl tűzte ki magának. Azon benyomások, melyeket az események és a cselekvő egyéniségek kortársaiknál előidéznek, és melyek hagyományként szállnak a később

nemzedékekre, nem képezhetik ugyan a történeti végítéletnek kizáró vagy teljesen biztos alapját; de maradnak annak igenis figyelembe veendő elemei, bármily nagy része legyen is alakulásokban a pillanat eseményeinek és szenvedélyeinek, a pártszellem elfogultságának és az értesítések fölületességének. Ritka azon államférfiak száma, kikről, ha és a mennyiben cselekvényeikben és indokaikban rendszerint és következetesen félreismertettek, állítani lehetne, hogy minden alkalommal ok nélkül és saját hibájokon kívül félreismertettek volna. A gyakorlati politikai vezényletnek egyik főfeladata, hogy magát és terveit megértesse. A közönyösség és ellenszenv, melylyel báró Thugut politikája a monarchia minden országában és népeinek nagy részénél oly gyakran találkozott, eléggé gyaníttatják annak gyöngye oldalait. De voltak erős és nagyszerű oldalai is, melyek nem egyedül a hagyományos benyomásokból ismerhetők fel, vagy azokhoz mérhetők; ezeknek nyomai és bizonyosságai, az újabb időkben közzétett nagy részt bizalmas irományokban meggyőzően feltalálhatók. Hol ilyesek léteznek és napfényre kerülnek, a hagyományos felfogások és állítások újabb szembevételének és megvitatásának igazoltsága kérdésbe nem vehető.

Midőn az új miniszter egyelőre Kaunitz herczeg haláláig az államcancellária igazgatójának czimével a külügyi dolgok élére állott, a coalitio bomló félben volt; Poroszország érvényesíteni kezdé a berlini szerződésen alapuló lengyelországi kárpótlási igényeit; az osztrák kárpótlások pedig csak elméletien valának biztosítva, és a kedvezőtlen fordulatot vett francia háború sikereitől föltételezve. E háború nagy és nehéz feladataival szemben egy megbízhatatlan, bomladozó szövetségi viszony Poroszországgal a kárpótlási kérdéseket illetően, Ausztria területi érdekeinek mellőztetése és elodáztatása (mi az akkoriban uralkodó politikai és diplomatiái felfogások szellemében azoknak tényleges csorbulásával ugyanazonosnak tekintetett), ezek voltak a situationak fő elemei, melyekkel megküzdenie kellett. A kölcsönös kibékülés és őszinte kiegyezés, haderejüknek föltétlen közreműködése a francia forradalom veszélyeivel szemben, e czélok és tekintetek képezték a Lipót császár és Frigyes Vilmos király által kezdeményezett új politikának vezérelvét és fő alapját. De e politika kiválóan a fejedelmek személyes politikája volt. Leg-

meghittebb és kitünőbb tanácsosaik csak vonakodva és kellenül hódoltak az új iránynak, mely fő támaszait másodrendű egyéniségekben találta. Ilyen egyéniség volt Bischoffswerder Poroszországban, ilyen Bécsben Spielmann állami előadó, ki hercege Kaunitz vezérlete mellett és alatt igen haszonvehető és megbízható diplomatai hivatalnoknak bizonyult; de a dolgok önálló kezelésére alkalmatlannak mutatkozott. A hadviseles mezején a dolgok természete Poroszországnak előnyös állást biztosított; Leopold és később Ferenc császár nem igényelték a magok számára hadvezéri szerepet, a porosz király ellenben a hadvezérlés átvételére kész volt, melyre őt katonai hajlamai, fejedelmi állása és azon személyes rokonszenv és érdeklődés kiválóan jogosították, melyet minden alkalommal a francia királyi ügy iránt tanúsított volt. A császári hadsereg nagy része ennélfogva a porosz király hadi fővezényletének alárendeltetett. A majdnem egy felszázadon át egymásnak ismételve és huzamosan ellenében állt hadseregek közt nem hiányozhatott a kölcsönös bizalmatlanság és ingerültség bő anyaga. A fejedelmek és államférfiak kibékülése gyakran megelőzi és túlszárnyalja népeik és hadseregeik érzelmeinek fejlődését; a viszonyok parancsoló igényeinek befolyása alatt nem veszik ily esetekben mindig kellően szemügyre, hogy új politikájok, a legszívósabb, habár csak szenvedőleges ellentállásra, épen azon érzelmeiben kell hogy találjon, melyek előbbi politikájok legerősebb támaszát képezvén, nagy részben önmagok által idéztettek elő, és gondosan ápolattak. Az ellentétek ily csiráit egy szerencsétlen vagy legalább eredménytelen hadjárat gyorsan fejleszté és érlelé meg a szövetséges hadseregeknél. Thugut nem volt a porosz szövetség eszméjének híve, de miniszteriuma első idejében nem ellenetzte azt föltétlenül és minden áron. Gáncsolta annak módzatait, részleteit, és ebbeli felfogásában a harctéren szerzett személyes benyomásai és a császári hadseregnél uralkodó hangulat által csak megerősítettet.

De ezért még sem tudott vagy akart volna akkori időben egy szövetségről lemondani, mely az utolsó években a császári politikának fő talpköve volt, és mely egyelőre semmi más combinatio által sem lett volna pótolható. Angliában és Oroszországban látta azon hatalmakat, melyekkel szorosabb összeköttetésbe lépve közvetve, a létező porosz szövetség köte-

lékeit is újlag szorosabbra fűzhesse, és annak tényleges nyomatekát öregbithesse, míg az orosz szövetség neki egyszersmind azon lehetőséget vala nyújtandó, hogy a kárpótlási egyensúly, melyet a másik lengyel osztály Ausztria szomszédjainak előnyére megingatott volt, aránylag rövid idő alatt területileg helyre állítsa. — Angolországgal a szövetség ugyan csak 1795-ben a baseli béke megkötése után jött létre; (május 4-ki és 20-ki szerződések); de azon szerződés, mely az 1794. év első felében Anglia, Németalföld és Poroszország közt létrejött, és az utóbbit, minden ellenséges befolyás daczára, még egy évre a coalitíóhoz csatolta volt, bizonyoságul szolgált, hol keresheti és találhatja a francia forradalom terjeszkedése túlkapásai irányában az ellentállás egyik leghatalmasabb támaszát. — Közvetlenebb eredményre vezetett az Oroszországhoz közeledés. Azon véres harcok, melyeknek színhelye Lengyelország a második felosztás után lön, és melyek Varsó bukásával végződtek (1794. nov. 4-én) a harmadik felosztáshoz vezettek, mely egy Oroszországgal kötött egyezség folytán Ausztriának a krakkói palatinatus nagy részét, és a Pilisa és Bug közti egész vidéket biztosította. — Bár mily fényes lett legyen is területi és anyagi tekintetben e nyereség; bár mily erélyvel és ügyességgel hozta is helyre Thugut, báró Spielman és gróf Cobenzl Fülöp tévedéseit és ballépéseit, az utolsó lengyel osztály mégis újlag fölhívja mindazon ellenvetéseket, melyek az első alkalmával egy magasabb, messzebblátó politika, a nemzetközi jog és az erkölcsi érület szempontjából oly bő mértékben kínálkoztak. Thugut ez alkalommal teljesen a tizennyolcadik század nemzetközi politikájának uralkodó szellemétől volt áthatva; nem állt, talán nem is állhatott azon fölül, de alatta sem; és ép azért azon erkölcsi megbotránkozás, mely a harmadik lengyel osztály folytán, kizáróan, vagy legalább kiválón az ő személye vagy az általa képviselt állam politikája iránt nyilvánítani szert, ép oly alaptalan mint kétszínű, és képmutatásnál nem több. A tizennyolcadik század nemzetközi viszonyai természetének szükséges következménye volt, hogy az államok külpolitikája ép oly szövevényes lett eszközeiben, mint céljaiban. Hol minden biztos elvi és jogi alap hiányzott, minden lehető eshetőségek és combinatiók szüntelen szembevetele mellözhetetlenné vált, és mint a hadvezér, ha

magát minden részről megbízhatatlan elemektől környezve látja, egyik fő feladatának ismeri, hogy állását lehetőleg fedje, a nélkül, hogy mozgásai szabadságát megakaszsa: úgy a diplomaták és államférfiak is, hasonnemű eljárásban keresték fő hivatásukat és dicsőségeket. Innét keletkezett a mindég változó szövetségek és ellenszövetségek, a nyilvános és titkos, gyakran ellentétes szerződések bő (és tanulmányozásokban oly fásasztó) tömkelege.

Századunk első felének volt föntartva a kísérlet: a nemzetközi viszonyok terén is, a tényleges és szerződési jogfogalmak uralmát, vezérelvként biztosítani. Számos és gyakran alapos ellenvetések hoztak föl azon alakulások ellen, melyekben ezen irány, a bécsi congressus megállapódásai folytán testesült. De alig tagadhatni, hogy e kísérlet magában, bármily tökéletlenek lettek légyen is keresztülvitelének módozatai, és támogatva kétségkívül, annyi rázkodtatások után, Európa kimerülése és békeáhitása által is, a nemzetközi viszonyoknak, a biztosság és tényleges jogtisztelet egy nemét biztosította volt, melyet Thugut a maga idejében hiába keresett, és a milyenre nem építhette volna számításait. Egyes, aránylag csekély jelentőségű kivételek nem tanúskodnak ezen fölfogás ellen, és pedig annál kevesebbé, mert érvényesülésök módja által inkább megerősítették, mintsem gyöngítették az általános jogrendszer elvi szabályait.

Az 1794-ki belgiumi hadjárat kimenetele után előreláthatóvá vált, hogy Poroszország a coalitióból újlag és végképen kilépend: hogy valószínűen a békekötést Franciaországgal megkísértendi, és hogy ily békekötés következtében a német birodalmi állapotoknak, és a régi Európa államszervezetének alapjaikban meg kell változniok. Sőt ily változások előérzete oly annyira a viszonyok megingatottságának kifolyása volt, hogy porosz részről a fejlődéseknek a császári cabinet által történendő ilynemű kezdeményezése szinte fölötte valószínűnek hirdettetett és egy bizonyos mértékben némelyek által teljes jóhiszeműséggel, valóban olyannak is tekintetett. A dolgok ez állásában Thugutnak politikai rendszerét új alapokra kellett fektetnie. Nem mondott még le a francia háború folytatásáról, mely már csak az angol szövetség szempontjából is, még mindég politikájának egyik fő célját és eszközt képezte; de szorosabbra fűzte egy időben az Oroszországgal

való viszonyokat és egyszersmind szemügyre vette a legmesszebbre terjedő combinatiókat és lehetőségeket, de mindég a monarchia területi folytonosságának és összefüggésének szempontjából. Ily összefüggő területi terjeszkedés által vélte pótolhatni azon szellemi veszteséget, mely a monarchiát eshetőleg a német birodalom szétbomlása, vagy a régi tartományok egyikének vagy másikának elszakítása által érhetné. Hogy a tekintetben a terület folytonosságára nagyobb súlyt fektetett, mint az azt lakó népségek egységére, vagy legalább egyesíthetésére; az sokkal inkább kora, mint egyedül személyes eszmemenetének tulajdonítandó. Ily szellemben sikerült neki azon szövetségi szerződést megkötnie (1795-ben januáriusban) mely egy félszázadon túl titokban marad, és melyben újabb területi változások esetében a monarchia részére a legmesszebbre menő és különbözőbb kárpótlási combinatiókra nézve Oroszország beleegyezése biztosított, a nélkül mindazonáltal, hogy a két hatalomnak eddig főleg Franciaország irányában tényleg folytatott politikája a szembevetett eshetőségek által, akármiben módosított vagy megakasztatott volna. A kilátásba vett eshetőségek, a szerződő felek által határozottan csak olyanokként tekintettek és jeleztettek, és tisztán eshetőségek is maradtak. A szerződésnek ezen kiválólag eshetőségi természete tetemesen csökkenti azon döntő fontosságot és gyakorlati jelentőséget, melyet a történelmi irodalom terén annak némelyek tulajdonítani akartak. *) A többi cabineteknek alig volt tudomásuk és bizonyosan nem volt kimerítő és megbízható értesítések egy okirat tartalmáról, mely a mi napjainkig, kezdetben egy gondosan megőrzött, később feledésbe ment levéltári titok maradt. A legbehatóbb területi változások, mint például a velencei köztársaság eltörlése, rövid idővel ezen szerződés megkötése után, annak tekintetbe vétele nélkül, keretén kívül is oly tényezők által létesítettek, melyeknek döntő befolyását a szerződő felek előre nem láthatták.

Metternich herczeg nagy súlyt fektetett Thugut egy szerkesztési szabályára. „Valahányszor egy közbeszótt mondat, akármily elmésnek vagy hatásosnak látszassék is: ismételt kísérlet és változtatás daczára a fő eszmemenetbe be nem

---

*) Milliutine, Hausser, Sybel, Höffer, Vivenot illető munkái.

illeszthető, egyszerűen törlendő. A beillesztés nehézsége tanúságul szolgál, hogy ily tétel fölösleges, vagy hogy megzavarja azon eszmék tisztaságát és határozottságát, melyeknek támogatására vagy bővebb fejlesztésére alkalmaztatni akart.“ A politikai combinatio és tett mezején mindazonáltal az, ki e helyes szabályt föllállította, nem alkalmazkodott mindég annak vezéreszméjéhez. Kedvelte e téren, ha e kifejezéssel élni szabad, a „közbeszött“ lépéseket, melyek bármily elmések, messzire célzók, és hathatóságok lettek légyen is, politikájának fő eszmemenetébe nem mindég valának könnyen beilleszthetők, és ezért vagy megzavarták annak egyöntetűségét, vagy teljesen eredményteleneknek, és így fölöslegeseknek mutatkoztak, mint az 1795-ki pétervári szerződés némely főpontjai.

Majdnem szakadatlanúl folyt a háború az 1797. év első negyedéig. A császári seregnek döntő höchsti győzelmét (okt. 11. 1794) Bonaparte fényes hadjárata váltotta föl Olaszországban. Károly főherczegnek diadalai, melyek által a francziák a Rajnán visszavonulni kénytelenítették, ellensúlyozták ugyan nagy mértékben az olasz balesemények hatását; de midőn azok az év vége felé új leverő csapásokkal tetőztettek, és a fiatal franczia hadvezér mindinkább a monarchia belsejébe hatolt, veszendőbe mentek a német győzelmek gyümölcsei is, és a leobeni fegyverszünet egyelőre véget vetett a háborúnak. E nehéz időkben Thugut szint annyi tevékenységet és erélyt fejtett ki, mint kifáraszthatatlan szívósságot tanúsított; nem csábította el magát az ideiglenes sikerek által, nem hajlott meg megtörve az azokat fölváltó leverő csapások előtt. Várva várta volt a rég kikötött orosz segédhad mozgósításának hírért; helyette Katalin császárné váratlan kimúltának tudósítását vette, mely egyelőre e tekintetben minden számítását tönkre tette. Volt valami nagyszerű azon komoly elhatározottságban, melylyel meghatottsága daczára a sors ily váratlan fordulataival ismételve szembe szállt.

A mostani időben oly korszak irányában, mely — főleg hazánkban — az 1796-ki rövid, de áldozatkész országgyűlésnek végzésein kívül, oly kevés adatot és történeti tanúságot szolgáltatott az utódoknak, alig lehet biztossággal megítélni, helyesek voltak-e Thugutnak céljai keresztülvitelére és főleg a hadviselés menetének biztosítására választott módzatai és eszközei; nem csalatkozott-e azon emberekben, kiket támoga-

tott? Wurmser például fölért-e Clairfaytval? alaposak-e az ő panaszai a tábornokok és tisztek nagy részének állítólagos közönyössége, erélyhiánya miatt; vagy helyes-e elleneinek azon állítása, hogy gyakran szellemes erélynek tekintette azt, mi egyedül tolakodó, nyugtalan vagy merész tevékenység volt; és a higgadt óvatosságban és előrelátásban mindég csak lanyhaságot és gyöngeséget keresett? Egyes emberekre pl. az akkor még nagy tekintélyű Mackra nézve a későbbi események igazolták véleményét. *) De mély államférfiúi belátás jellemezte politikai hitvallásának azon három fő ágazatát: hogy élet-halál harc folyik a fiatal francia köztársaság területi aspirációi és a régi európai államszervezet között, melynek az ő ura is egyik főrészesze volt; hogy azon harc csak a szövetségesek föltétlen összetartása által és mellett vezethető kedvező eredményhez, és pedig még az egyesek érdekeinek szempontjából is; az ingadozók vagy elpártolók tönkre juttathatván a közügyet, de a nélkül, hogy önzésök által tartós biztosságra szert tehetnének, és végre: hogy még a legrosszabb esetben is, a győztes ellenfél engedményei, az erély és szívósság azon fokához lesznek mérve, melyet tapasztalnia alkalma volt. A gyakorlati politika mezején mindazonáltal nem dönt egyedül az általános eszmék helyessége.

A francia forradalmi seregek állítólag majdnem szakadatlan győzelmei sokak által, az általános népfölkelésnek és azon önkéntes elemeknek tulajdonítatnak, melyek a harctérre siettek, míg a szövetségesek hadai csak a régi elavult katonai rendszerek és szervezetek emberei által képezettek. Nem tekintve a dolgok politikai oldalát és azon előnyöket, melyeket a forradalmi szenvedély és lelkesedés a francia ügynek e tekintetben biztosítottak; tisztán katonai szempontból ezen állítások alig alaposak. Első vonalban összehazavartatnak azokban az időszakok; a francziák a forradalmi háborúk kezdetén nem győztek rendszerint, a köztársaság későbbi éveiben is, főleg Németországban ismételt és nem mindég dicső vereségek érték őket. Az önkéntes és népfölkelési elemnek mint olyannak, az első időbeli befolyását illetőleg Carnotnak tanúsága kétségkívül kifogástalan: „Önkénteseink“ úgy írja 1793 ban a conventnek, mely öt

---

*) Vivenot *Thugut*, Wurmser etc. m. 329. l., aug. 21. 1796.

másod magával a hadsereghez küldte volt „semmi fegyelmet sem ismernek, és azt elfogadni vonakodnak; eladják ruháikat, puskáikat; bántják és nyomorgatják polgártársaikat, . . . a becsületérzés nem létezik többé náluk; a mi minket illet, nem tűrhetjük tovább e rendetlenségeket és kérjük mennél előbbi visszahívásunkat.“*) De azon arányban, melyben a szüntelen háborúk alatt és által, e zabolátlan és fékezetlen elemek, melyek csak hosszú és élénk ellentállás után forrasztattak vala össze a sereg régi elemeivel, mindinkább harczedett katonákká lettek: gyérült a többi hatalmak hadseregeiben a régi, hivatásuk szellemétől áthatott katonák száma is, csak gyakorlatlan újonczok által volt pótolható, kik a valódi katonai elemet ellensúlyozták, míg a francia hadseregben általa ellensúlyoztatni kezdettek. Thugutnak egyik komoly tévedése volt, hogy a hadszervezetek e különböző tényezőiről és fejleményeiről magának idejekorán számot nem adott. A francia népfölkelés a hadseregnek tömegesen oly elemeket szolgáltatott, melyek, míg önállólag működni akartak, hatását megakasztották, szellemét, fegyelmét, összefüggő szervezetét veszélyeztették ugyan, de midőn abba be voltak olvasztva, az anyagi erők egyensúlyát Franciaország előnyére fordították, és ez által a győztes hadak szellemi erejét is növelték. Ez egyensúly új hadtestek föllállítása és ismételt újonczozások által, a népek minden áldozatai daczára nem vala egyelőre helyreállítható. A francia forradalmi háborúk első nyolcz évi hadjárataiban a francia döntő győzelmek rendszerint a hadjáratok későbbi szakáiban vívattak ki, midőn elleneiknél az újonnan és rohamosan föllállított hadtestek kezdték a seregek zömét képezni. Az általános védkötelezettség rendszeres szervezete akkori időben még teljesen fejletlen volt. Ebben keresendő oly csapások magyarázata is, melyek pl. az öreg Alvinczit ismételve és végre Rivolinál a már majdnem biztos győzelem pillanatában megsemmisítőleg érték, és melyeknek az agg katona hírneve majdnem áldozatul esett, ámbár Thuguttal folytatott levelezése benne (ép úgy mint az öreg Wurmserban) egy, ha nem is nagy, de minden esetre ügyes gondos és vitéz hadvezért ismertet föl, ki a katonai ere-

---

*) Bousset C. *Les volontaires etc.* és *Rione d. d. M.* 1878. május 1. 50. l.

nyek méltó képviselője volt, és kit Ferencz császár, a szerencsétlen 1796—1797-iki hadjárat végén, teljes joggal biztossá tétethetett, hogy „nem érdemlett csapások nem csökkenthetik soha személye iránti tiszteletét és jóakarátát.“ *)

A leobeni előzetes békepontozatok és a campo-formioi béke biztosították egyelőre a francia forradalom diadalát a nemzetközi téren. Nem annyira egyes megállapodásaik által, mint azon későbbi következményeknél fogva, melyeknek e megállapodásokból természetesen fejlődniök kellett. Éppen ezért követte oly gyorsan az 1799—1800-ki hadjárat az alig megkötött békét. Azon szemrehányások, melyek a német történet-írók egy részéről a császári cabinet ellen a serboni és campo-formioi szerződések miatt fölhozni szoktak, majd mind egy és ugyanazon fölfogáson alapszanak, hogy a német császári hatalmat valódi komoly politikai hatalomnak tekintették, a tizenhatedik század végéig is, ha kötelesség-teljesítésről, vagy nagy nemzetközi föladat megoldásáról van szó, és pusztá czímként, valahányszor jogai érvényesítése és azon eszközök létesítése forgott kérdésben, melyek a föladat megoldhatóságának mellözhetetlen föltételeit képezték. Ferencz császár a legnagyobb áldozatok, a legvéresebb harcok után, és csak akkor hajlott meg az ellenség előtt, midőn annak seregei saját országaiba mélyen behatoltak, és a pénzbeli és katonai erő kimerülése, a népek békevágya alig volt többé legyőzhető; ámbár Thugut még akkor sem akart engedni, és jelesen az udvarnak Bécsből Magyarországra való távozását azért javaslotta határozottan, mert abban a további ellentállás egyik lehetőségét föltalálni vélte. **) Mennyire vonakodott a császár a Rajna bal partjának átengedését a német birodalom befolyása és beleegyezése nélkül elfogadni, mily határozottan szorította azt a maga részéről saját németalföldi tartományaira, egy később Bernben tartandó congressusra utasítván a német kérdés eldöntését; mily páratlan önkénnyel és két-színűséggel jártak el a francziák; mindezt a leobeni és campo-formioi tárgyalások okiratai és részletei meggyőzőleg bizonyítják. — Azon területi kárptótlások, melyek Ausztriának biztosítottak, csak akkor lettek volna olyanoknak

*) Vivenot: *Thugut, Wurmscr etc.* 373. 375. 583. ll.

**) Vivenot: *Vertrauliche Briefe etc.* 2. k. 27. l. 6. april 1797.

tekinthetők, melyek a német birodalom rovására, a háború változó eseményei közt köttettek volna ki, és nem az ellenség győzelmei hosszú sora után fogadtattak volna el. Csak egy új győzelmes háború odázhatta volna el azon engedményeket, melyek a német dolgok irányában a Ferencz császár megbizottjaitól kicsikartattak, vagy határozott tiltakozásaik daczára, engedményeikből kimagyaráztattak; az egyszerű béketárgyalás útján kinálkoztak azon, a dolgok állásához mérve nem kicsinylendő előnyök, melyek a császárnak biztossítottak. Magában tekintve mindazonáltal a campo-formioi béke, mely számos hasonnemű megállapodásoknak volt kiinduló pontja, kétségkívül hű kinyomata az általános jogbomlásnak, melynek bélyegét viseli. A forradalom elsajátította a cabinetpolitika legönzöbb és legelvtelenebb traditioit, és ellenállhatatlan erélyvel tudta azokat saját és főleg vezéreinek érdekében érvényesíteni. Ki szabad eltökéléséből vagy az események kényszerítő hatalmánál fogva, vele és képviselőivel tárgyalásokba ereszkedett, nem talált többé biztos talajt, hol lábát megvéthesse, és ott, hol minden tényleges nemzetközi jogelv mellőztetett, sőt az államélet természetes tényezői: a történelmi fejlődés, a népek óhajai és hagyományai; az anyagi jólét szokásossá vált, vagy önként kinálkozó föltételei sem vétettek tekintetbe; akaratlanul is részesévé kellett válnia azon irányoknak, melyek előtt meghajlott. Bö mértékben érezte ezt az akkor még fiatal, dicsőségének egész varázsával környezett Bonaparte a császár megbizottjaival Passerianóban és Udinében; érezte kétszeresen, mert személyes állásának követelményei, a directorium irányában ép annyira kérdésben forogtak, mint a francia köztársaság érdekei. Ekkor kezdte érvényesíteni a kiméretlen indulatos kitérések azon rendszerét, melyekkel szerencsétlen diplomatakat, saját híveit, sőt asszonyokat is megijeszteni szeretett, és melyek őt pillanatnyi céljai elérésében ismételve jól szolgálták, habár az egykorú hivatalos jelentésekben nincs nyoma azon drámai színezetnek, melyet később az akkori tanácskozásoknak kölcsönzött.

Metternich herczeg volt talán elsője azoknak, kik vele személyesen érintkezvén, szenvedélyeinek ezen látszóan

* Höffer id. m. és *Mémorial de St. Hélène*.

legyőzhetetlen kitoréseiben, idejekorán a gondosan előkészített, az illetők megfélemlítésére számított színjátékot fölmerték, mint azt Napoleonnak mesteri jellemrajzában megemlíti *), és ép ezért a legnehezebb és kényes pillanatokban képes is volt vele szemközt állásának és személyének méltóságát nyugodt higgadsággal megőrizni.

A leobeni és campo-formiói békealkudozások elvileg Thugut óhajai és tanácsai ellenére kezdeményeztettek; ámbár azoknak megkísértése elhatározatván, keresztülvitelöket ő vezérlette végig. Bizonyos mértékben eddigi politikai rendszerének bukását foglalták magokban, s bel- és küllellenei diadalának valának tekinthetők. Visszavonulása a dolgok természetében feküdt; de az első pillanattól fogva a megkötött béke a tartósság oly kevés biztosságát látszotta nyújtani; annyi és oly kényes kérdések maradtak elintézetlenül; végre a francia directorium, főleg mióta Napoleon elkedvetlenülve Egyiptomba ment, oly kevés hajlamot mutatott a béke megszilárdítására, hogy e visszavonulás, mely egyedül a béke érdekében és tartóssága föltevésében történt, csak ideiglenesnek vala tekinthető.

A rastadti congressus kétségtelen bizonyítékot nyujtott, hogy a francia köztársaság akkori kormányával tartós békeeredményekre jutni majdnem lehetetlen. Szüntelenül fölmerülő új igények, a legegyszerűbb kérdéseknek szántszándékos elferditése és összebonyolítása; a fondorlatok minden neme, és mindez, az elbizakodás és fenyegetés legtűrhetlenebb hangján, e jelenségeknek a békereményeket tetemesen kellett leszállítaniok. Igaz, hogy a congressus némely tagjainak cselszövényei és meghunyászkodása, a francia megbizottakkal kezdettől fogva érezette, mennyire mehetnek az általok választott eszközökkel. Egy váratlan népmozgalom Bécsben a francia nagykövet palotája előtt még inkább elmérgesítette a kedélyeket. Fölváltva, nehézkesen vagy botránnyosan, de mindig eredménytelenül folytatták a tanácskozásokat Rastadtban; szüntelenül megújultak a francia túlkapások olasz földön, a német birodalomban, Helvetiában. A háború kitorése csak még idő kérdése volt. E körülmények között lépett báró

---

*) *Emlékirat Napoleon jelleméről és sajátosságairól.* Közölve Helfertnél: *Marie Louise.*

Thugut alakilag is ismét a külügyek élére, melyekre visszavonulása idejében is tetemes befolyást gyakorolt volt; új szövetségi szerződéseket kötött Nápolylyal és Oroszországgal, és midőn az orosz hadsereg a birodalom határaihoz közelített, a nélkül, hogy a birodalmi képviselők a francia megbizottak e tekintetbeli jegyzékeire kielégítő választ adtak vagy adhattak volna, a francia seregek márczius 1-én Strassburg és Basel közt ismét átnyomultak a Rajnán és a congressusnak tényleg vége szakadt, még minekelőtte a császár meghatalmazottja gr. Metternich a császár nevében hivatalosan eloszlottatnak és tervezett végzéseit semmiseknek nyilvánította volna.

Elénk polemia folyt egész a mi időnkig azon bűnös és sötét merénylet felől, mely a congresszus eloszlását nyomban követte, és melynek a francia megbizottak áldozatul estek. A tények ismeretesek; de azoknak rúgói és intézői fölött még most sem lehet alapos, győző okiratokra épített ítéletet mondani. Ferencz császár és a Németországban működő hadsereg főparancsnoka, Károly főherczeg, még az első benyomás hatása alatt sem gyanúsítottak soha azon föltevással, hogy a véres tett parancsolatuk folytán, beleegyezésekkel, vagy legalább tudtokkal követtetett volna el. — A nápolyi királyné ellen fölhozott vádak, az ő befolyása anyagi lehetetlenségének bebizonyítása által újabb időben czáfoltattak meg.*), míg azon állítás, hogy a merényletben francia menekülteknek lett volna nagy részök, a kor fölízgatott vad szenvedélyei által bír ugyan a belső valószínűség némi jogosultságával, de teljesen nélkülözi eddigelé a megbizható tényleges alapot. Számosan Thugutnak és állítólagos megbizottjának, gróf Lehrbachnak tulajdonítják a véres ténnyt; a megtámadók székely huszárok voltak, vagy legalább olyanok, kik közéjük vegyültek és egyenruhájokat viselték; a császári udvar által elrendelt vizsgálat sokáig elhúzódott, és végre teljesen abban maradt, a nélkül, hogy nyomai és eredményei eddig köztudomásra jutottak volna; végre találtatik Thugut bizalmas levelei közt egy, melyben később röviden, az akkori politika titkolódzó szokásainak megfelelő és magokban nem gyanús okokból, a vizsgálat fölélesztése és folytatása ellen nyilatkozik, míg ellenben gr. Lehrbach „tapintatlanságáról

*) Helfert: *Gesundtenmord in Rastadt.*

és tolakodó nehézkességéről“ szintén bizalmas leveleiben már előbbi időkben ismételve elmondott véleménye megczáfolja vagy legalább igen valószínűtlenné teszi azon állítást, hogy ez egyik legmeghittebb embere lett és bizalmát kiválóan bírta volna. Egy némileg regényes, ámbár hivatalos jelentésben foglalt állítás *) a merényletet arra akarja visszavezetni, hogy báró Thugut bizonyos okiratokat akart kézre keríteni, melyeket a francia megbizottak birtokában tudott vagy vélt, és hogy gr. Lehrbach vezérlete mellett és ügyetlen erőszakos intézkedése következtében a magában bűnös cselekedet véres tette fajúlt el. De nem tekintve azt, hogy komolyan soha sem jeleztek azon okiratok, melyek birtokába a császári kormány csak ily úton juthatott volna, és hogy a némelykor fölemlítetteteket, úgy pl. némely német fejedelmeknek a francia köztársasággal való czimboráskodásaira vonatkozókat úgy is már ismerte, mások pedig, mint a campo-formioi béke titkos pontozatai a congressus lefolyása alatt, a francia megbizottak által úgy is már a porosz kormánynyal közöltettek **); a jelentés magában, mind részleteinek benső valószínűtlensége, mind azon kűtfőnél fogva is gyanús, melyből eredt; minekutána azon bajor ügynökök egyikének (Salabert bajor miniszternek Frankfurtban) kezdeményezésére vezethető vissza, kik Ausztria irányában a legélénkebb ellenszenvvel és féltékenységgel eltelve, másrészt az utóbbi évek szövevényes eseményei és viszonyai közepett, francia hajlamaik és érintkezéseik folytán föltötte kétes és kétszínű állásba helyezkedtek volt. Franciaországnak belállapotai, a pártok viszállyai, a directorium egyes tagjainak egymáshoz és a megbizottakhoz való viszonyai, ép úgy mint cselszövényes, erőszakos, minden eszközöket egyaránt jogosoknak tekintő politikájok ismét más magyarázatokra adtak alkalmat, melyek a bűntény kűtfjét magában Franciaországban keresték. Az áldozatúl esett megbizottak egyikének, Roberjotnak özvegye állhatatosan vonakodott, hogy a directorium részéről, a férje emlékének megtiszteltetésére és egyszersmind a nép szenvedel-

---

*) Koch et Schoek: *Histoire générale des traités de paix*. Édition de C. de Gardin. s. 6. p. 98. — Helfert id. m. Gagern *Nimm Antheil an der Politik*.

**) *Histoire g. des traités de paix* s. 6. p. 100. 101.

mei fölszigázására rendezett gyászünnepélyeikben részt vegyen és nyilatkozat által ismételve sejdítette, hogy szerinte a merénylet intézői nem a Rajnán túl keresendők *). Némi összhangzásban áll e felöltő magatartással, hogy a lunevillei béke alkalmával a rastadti merényletre nézve semmi elégtétel nem követeltetett. Mert bár mily közönyösséggel viseltetett is az első consul a directorium emberei és politikája iránt, a fölkonzolt megbízottak mégis nem csak a directoriumnak, hanem Franciaországnak is képviselői voltak.

Ezen bűnös és rejtélyes eseménynek földerítése a részletes történetkutatásnak marad fentartva : általános történelmi szempontból fő jelentősége mindig abban keresendő, hogy akár kik voltak intézői, egy ily merénylet lehetősége a nemzetközi jogfogalmak oly megrázkodtatásáról, az erkölcsi érzület oly elvadulásáról tesz tanúságot, mely annál kirivóbb, ha a kor műveltségi és haladási igényeihez mérjük, és ha visszaemlékezünk, hogy rövid idővel a párisi rémuralom vérengzése után és azokkal hasonszelleműleg a tizennyolczadik század végévtizedét ép oly gyászosan mint tanulságosan jellemzi.

Az 1799—1800-ki hadjárat csak ismétlése volt az előbbi eseményeinek, azon egyedüli különbséggel, hogy a császári és az orosz hadseregnek kezdetleges sikerei folytonosabbak voltak, mint az utolsó háborúban. Rövid idő alatt beállottak ismét a szövetségesek közti ellentétek, félreértések, ingerültségek, melyek Pál orosz császár és lángeszű, bár vad erélyű főhadvezérének, Souwarownak, kiszámíthatatlan egyéni jellemeik által fokoztattak, és Bonapartenak visszatérte, a tehetetlen francia kormánynak megbuktatása, és az olasz hadi események szerencsétlen fordulata után a szövetségesek ellentállásának minden szívóssága daczára, a végeredmény alig lehetett többé kétséges. Ritka hűséggel ragaszkodott Ferencz császár kormánya szövetségeseihez ; az utolsó hónapok számos csapásai és aránylag kedvező föltételek daczára visszatartotta azon követelést, hogy nélkülök, jelesen Anglia nélkül, mely békealkudozásokra késznek nyilatkozott volt, Franciaországgal önállóan olyanokba ereszkedjék. Még egyszer győzött Thugut politikai erélye, ámbár a katonai situatio

*) Helfert id. m.

tényezőit nem kellőleg vette számításba, de a hohlenlindeni csata szerencsétlen kimenetele véget vetett reményeinek, politikájának és azzal személyes állásának és befolyásának is. Két irányban mindazonáltal az események igazolták fölfogását. A lunevillei békefeltételek nem voltak nagyjában és lényegökben a Campo-Formióban megállapítottaktól, és azon előleges pontozatoktól eltérők, melyeket a német birodalmi követség már Rastadtban elfogadott és bizonyságul szolgáltak, hogy a győző rendkívüli sikerei daczára, saját érdeke igényeként tekintette, kellőleg számba venni azon hatalmat, melynek legyőzése annyi áldozatába került, míg ép ezen győzelme, mely Lunevilleban újlag alaki elismerését és szentesítését nyerte, a régi európai államrendszer alapjait oly mértékben megingatta és nagy részben fölforgatta volt, hogy csak mindég megújuló véres harcok hosszú sora után élvezhette a kimerült világrész végre ismét a békét és biztosságot és egy általánosan elismert nemzetközi jogrend uralmának jótéteményeit.

GRÓF SZÉCSEN ANTAL.

ELZÁSZ, MAGYARORSZÁG ÉS BOSZNIA.

A *Revue des deux Mondes* a folyó évi márczius havi második füzetében, egy névtelen, ki magát baseli születésnek, és így minden tekintetben részrehajlatlan észlelőnek állítja, és saját tapasztalatain kívül Grad Károly munkájára (*Considerations sur les finances et administration de l'Alsace-Lorraine sous le Regime allemand*. Paris 1877), Bezanson Metz városa volt mairjének és németbirodalmi képviselőnek, az 1877. évi márczius 12-én tartott beszédére, és a német birodalmi gyűlésnek a folyó 1878. évi február 28-án márczius 6- és 8-án tartott üléseire hivatkozik, Elzász-Lotharingia államügyi, polgári és társadalmi ügyeit veszi bírálat alá.

A cikk sok figyelemre méltót tartalmaz azon hatásra nézve, melyet a szokott viszonyok és intézmények rögtönös változása, úgy köz- mint a magán-életre gyakorol. Azon következmények, melyek a hódításból eredtek, nagyon tanulságosak, és annyival feltünőbbek, mivel mintegy szemeink előtt fejlődtek. Érdekesek is, nemcsak általánosan, hanem különösen reánk nézve, mind azért, mert mi is legközelebb a hódító szerepére vállalkoztunk: mind azért, mert saját belviszonyaink és intézményeink is 1848-ban rögtön változtak, és azóta idegen törvényekből másolt újakkal cseréltettek föl; úgy vélem tehát nem lesz indokolatlan, az említett cikket kivonatilag ismertetni, azután saját újabb élményeinket az elzásziakkal párhuzamosan összehasonlítani, és ez összehasonlításból következtetéseket vonni, mit várhatunk a célba vett boszniai hódítástól.

I.

ELZÁSZ-LOTHARINGIA.

Midőn e tartomány a sedáni catastróf után Franciaország területéből kiszakasztott és a német birodalomba bekebelezetett, azt lehetett várni, hogy előre haladott iparában, mely előtt a német vámsorompók lehullottak, kiszámíthatatlan gazdagság forrása nyílt meg előtte. Épen az ellenkező következett. Mind Grad Károly könyvének, mind a német birodalmi gyűlésben elmondott beszédeknek rövid értelme ez: Elzász-Lotharingia népe fogy; Elzász-Lotharingia pusztulásnak indul: gyárai buknak, népének virága kivándorol; köz-intézteit a bennszülöttek kerülík; a közigazgatásban csak kevesen és kedvetlenül vesznek részt; végre az oda telepedő idegenek sem érzik jól magokat, és a ki teheti, lassanként ismét visszavándorol oda, a honnan jött.

Lássuk szerzönk e meglepő eredménynek okait miként elemezi.

Midőn Elzász-Lotharingia életbe vágó érdekeit vizsgáljuk: mindenek előtt azon hatalmas gyárrakkal találkozunk, melyek Lotharingiában az érzékszítményekkel, a Rajna felső partvidékén pedig gyapot-szövással foglalkoznak. E két nagy-ipar körül csaknem mindenütt számtalan egyéb kevésbbé jelentékeny ipar-üzletek csoportosúlnak, melyeknek létezése nagy részben amazoktól függ és melyek e vidéket a continensen egyik legtevékenyebb gyűlpontjává tették az ipartermelésnek. A természet adományainak kínálkozása adta-e az első lökést? Lotharingiában talán, hol a bányászat és érczműipar (industrie metallurgique) fejlődött; de Elzászban nem, melynek területi alakja kevésbé különbözik a határos schweitzzi cantonokétól és hová nemcsak a gépek munkáltatására szükséges kösznet, hanem a nyers anyagot is messze földről kell beszerezni. Mi több ezen szántó-vető és egyszersmind iparos vidéken a szorgalmas munkás könnyen megszerezheti élelmét, a kézi munka tehát természetesen drága volt. Ha mégis az elzászi iparnak sikerült oly csudaszerű fejlődésre emelkedni, hogy a gyapotfonás és szövés termelése oly erő képviselője, mely csaknem fölér egész Németország hasonló termelésével,

ez onnan eredt, mert az elzászi gyárosok a franciaországi vásárban oly telhetetlen és gazdag fogyasztóra találtak, mely inkább kereste a készítmény jóságát, mint olesóságát.

Érintkezve a francia izléssel, az elzászi kézműipar előnyeit biztosítva látta, ha a francia vevő kívánalmaihoz alkalmazkodik, mint ki gyorsan, jól és oly pénzzel fizetett, melynek kelete mindenütt volt és nem is kényszerült készítményeinek más piacot is keresni: midőn tehát a felső-elzászi gyárosok a vámvonalláttele miatt kényszerültek Németország felé fordulni, egy merőben ismeretlen vásárral találkoztak, mely már is túlságosan el volt árasztva, és melynek föltételei minden tekintetben sajátságosan különbözök valának a francia vásárok föltételeitől. Azon jelentés, melyet dr. Rouleaux, a philadelphiai világtárlatnál Németország főbiztosa, elég bátorsággal birt közre bocsátani, és melyet mindenki olvassott, elég felvilágosítást ad a német ipar irányára és szokásaira, kereskedelmi jellemére, szintoly silány mint olesó és izléstelen termelésének túlaradására nézve: elég érthetően jelzi ingadozását a miatt, mert régi piaczaiból, melyeket Oroszországban és Amerikában birt, mind inkább kiszorúl: hogy megítélhessük azon nehézségeket, melyekkel az elzászi termelőnek küzdeni, és azon ellenszenvet, melyet legyőzni kellett, mielőtt ily olesó vetélytársakkal árlejtési versenyre kelhet; oly versenyre, mely nem nyitott előtte egyéb kilátást azon keserű vígazon kívül, hogy legalább nem maga bukik, ha már csakugyan buknia kell.

Ehhez járult a nemzetgazdasági, iparos és pénzügyi törvényhozás egészen kezdetleges (rudimentaire) állapota, *) mely a tarifáknak ingatagsága, szám nélküli egymásba ütköző intézkedések és mindennemű korlátozások által azt eredményezi, hogy a kereskedelmi egyezmények azon biztos alapot nélkülözök, melyre föltétlenül szükségök van. Így látunk egy részről kereskedőket, kik a portekában nem látnak egyebet mint oly tárgyat, melynek ára fölött alkudozni, feleselni, nyelveskedni kell, legyen jó vagy rossz, legyen az ár méltányos vagy túlzott: és kik készek felhasználni minden ürügyet, hogy a mennyire lehet elvállalt tartozásaikat megtagadassák, más részről versenyzőket, kik oly kevéssé voltak megbízhatók,

---

*) Ezt talán mégis bajos betű szerint elhinni.

hogy a német törvényhozás szükségesnek látta a vándor alku-szoknak (comis voyageur) üzérkedését megszorítani és mustrar-kártyáikat a rendőrség által hivatalosan megbélyegeztetni, végre egy pénzverdei rendszert, mely belső természete és a felváltási kamat folytonos ingadozása miatt, a decimalis számításból nevével egyébbel nem bír és a forgalom hitelének teljes hiányát, mely miatt a termelő nem lévén biztosítva for-galmi tőkéjének visszakerülése iránt; és kiteve lévén azon eshetőségnek, hogy az haszon nélkül hónapokig kinn hever-let; készítményeinek méltányosan és őszintén megfelelő ára-
kat nem határozhat.

Mind e szokatlan nehézségekkel szemben az elzászi ipar nem csüggedt. Tőkéire támaszkodva, melyet német vetély-társa többnyire nélkülözött, ő szabott föltételeket; a pontatlan fizetőket visszautasítá; kíméletlen harczot indított a megbíz-hatatlanság ellen, megszerezte kereskedelmi kamarái által a gyári bélyegek számára a szükséges oltalmat; mely bélyegek eddig Németországban nem voltak egyebek hamisítási kivált-ságnál; öröködött, ámbár eddig siker nélkül, az új találmá-nyokra és új mintarajzokra is hasonló oltalmat kieszközölni; végre elborította a német vásárt, központjaiban felállított raktárak által és ezekben nagy mennyiségű olcsó árukkal, me-lyekhez minőségre nézve a belföldiek nem voltak hasonlítha-tók. — És mind ezek által nem nyert egyebet, mint azt, hogy a kárt, melyet szenvedett, kárral fizette vissza. A szász-orzági és rhénusi iparosok erről tudhatnak, kiknek pana-szára a kormány nem válaszolhatott egyebet mint azt: hogy a verseny a természet törvénye, mely ellen tenni nem lehet.

Azon helyzet, melybe az ércgyártás jutott, semmivel sem vígasztalóbb, mint az, mely a gyapotgyártásnak esett osztályrészül. Szerencsére mindkettőjöknek sikerült a vámvo-nal daczára is megtartani kelendőségöknek Franciaország-ban egy tetemes részét. Évi bevitelök ez utóbbi piacra 80 millió értéknél magasabbra emelkedik, de e mellett sem lehet komoly nyereségre számot tartani, mert a vám- és szállítási költség a nyereséget fölemészti.

Az elzász-lotharingiai gyárosok minden büszkesége abban áll, ha munkásaiknak kenyerét és a gyártás költségeit beszerezhetik, de ez sem mindig sikerül. Már is sok azelőtt

virágzó ipartelep megbukott vagy tulajdonosaik kiköltöztek; mások veszélyben forognak vagy csak alig tengenek; legtöbbje oda jutott, hogy nyereségnek tartja, ha megmaradhat. Ámde egy iparnak nem elég, hogy csak éljen; ha nem halad és gyorsodik, sülyed és elhal. Ezt érezve az elzász-lotharingi termelők, kik erre elég bátorsággal és tehetséggel bírnak, fióktelepeket állítottak a Vogézek franciaországi lejtőjén, hogy minden eshetőségre elkészülve legyenek, és hogy túlságos károsodás nélkül bevárhassák, míg a német kormánynak érkezése lesz, oly nemzetgazdasági törvényt alkotni, mely az új birodalomban befészkelje a rendszeres munkának és takarékoságnak megszokását. (?)

A mezei gazdáknak volt-e több oka a bekebelezéssel megelégedni? Sokan közülök kezdetben azt hitték, hogy ők legalább semmit veszteni nem fognak, a szőlőművesek és dohánytermesztők még nagy nyereségre is számítottak, de ábrándjuk csak igen rövid ideig tartott. A szőlőművelés, mely Elzászban mintegy 30,000 lakost foglalkoztat, megszűnt a jólét forrása lenni, szintűgy mint a dohánytermesztés, mely az előtt, jó és rossz éveket átlagba véve, a francia regietől mintegy 3—4 milliót juttatott a termesztőknek, de ez a gazdasági ág, a francia vevő távozta óta, annyira sülyedett, hogy a termés két harmada semmi áron vevőre nem talál. A mezei gazdaság e két ágát nevezet szerint azért említjük, mert azelőtt ezek voltak arany-bányái az elzászi parasztnak, ezek szereztek meg számára a kényelmet; a gazdaság egyéb ágaiból élt, ezek ha jól sikerültek, emelték ötét, lehetővé tették, hogy adósságait tisztázhassa, melyeket szűk időben netalán csinált, és félre is telhessen valamit leányai kiházásítására.

De mi szükség jegyruhára, ha nincs völegény?

Elzász-Lotharingia népe szemlátomást apad, ezt mondja Bezanson. Lássuk mit bizonyítanak a hivatalos számok: hogy meggyőződést szerezhessünk, a fogatkozás a tartomány élő erejét mennyire pusztítja.

Az 1866-iki utolsó francia összeírás alkalmával azon 1690 községben, mely 1871-ben Németországnak átadatott, összesen 1.597,200 lakos élt: fogadjuk el ez összeget a számitás alapjául és hagyjuk el az évenkénti természetes szaporodást, mely öt év alatt normalis időben 70,000 lelket tesz. Midőn az 1871-ik évi december végével a német birodalom

részéről az első összeírás történt, Elzász-Lotharingiának polgári népszáma nem volt több 1.517,400 léleknél, azaz megfogyott mintegy 80,000 lélekkel. Négy évvel később, 1875-ben, a hivatalos statistika új fogyatkozást mutat ki 18,400 lélekben. Daczára a beköltözéseknek és a természetes szaporodásnak, Elzász-Lotharingia népének száma 1.499,000-re süllyedett; az ország tehát 1866 óta, mintegy 100,000 lakosát vesztette el. Maguk a német okiratok bevallják, hogy ez utolsó négy évben a kiköltöző száma a beköltözők számát 78,000 lélekkel haladja meg.

Ámbár a statistika nem mond többet, könnyű lesz bebizonyítani, hogy e fogyatkozás, mely évről-évre terhesebb lesz, kizáróan az erőteljes férfi-népre nehezedik. Bizonyítja ezt első sorban a két nembeli egyének számának aránytalansága. Franciaországban az 1872-ik évi összeírás szerint 100 nőre több mint 99 férfi esik, az előbbieknél többlete egész Franciaországra csak 137,900 egyént tesz. Elzászban ezen arány, mely 1871-ben $92\frac{1}{5}$ férfit mutat 100 nőre; négy évvel később, úgy mint 1875-ben, férfiakban $90\frac{1}{2}$ számra szállott alá, és e megfogyási arány, nem is egyenlő az ország minden részeire nézve; 22 kerület közül tizben e közép számításnál alább szállott, Strassburgban ma nem jut több 83 férfinál 100 nőre, Metzben pedig, mely az utolsó négy év alatt az 1871-ki népességéből többet mint 6% vesztett, csak 78. Az 1875-ik év végével a benmszülött népszámból 77,140 nővel volt több a férfiaknál, roppant szám, mely egész Franciaország e részbeli többletenek felét meghaladja.

A férfi nép e roppant fogyatkozását az újonezozás még tüzetesebben világosítja föl. Az 1871—1874. korosztálybelieknek hivatalosan tudva lévő száma szerint 112,152 fiatal férfi esett besorozás alá; ezek közül a lajstrom készítésekor csak 27,937 volt családjánál jelen, és ezek közül a besorozó bizottságok csak 10,000 egyént találtak hadi szolgálatra képesnek. — E tény világosan bizonyítja, hogy az erőteljes ifjuság tömegesen elhagyja hazáját és hogy azoknak, kik otthon maradnak, nagy része oly testi fogyatkozásokban szenved, melyek miatt szintúgy alkalmatlan családot alapítani, mint az egyenruhát hordozni. És valóban ugyanez időszak alatt a házasságok száma többel fogyott három ezernél; a szülöttek száma pedig, mely 1872-ben 15,719 újszülöttet mutat,

1874-ben 12,520-ra szállott alá. Lehet mondani, hogy Elzász-Lotharingia a legmérsékeltőbb számítás szerint az utolsó négy év alatt 70—80 ezer fiatal férfiban fogyott és hogy e fogyatéka a dolog természeténél fogva évről-évre növekszik; ha jól vagyunk értesülve, az utolsó negyed-évben ismét 3—4 ezer egyénnel szaporodott. Csak kivételes eset, ha e fiatalok, kik hazájokat elhagyták, hogy ne kényszeríttessenek a német hadseregben szolgálni, tűzhelyeikhez ismét vissza térhetnek. Ha még is családi viszonyaik hazatérésre kényszerítik őket, ily esetben köteleztetnek a német polgárjog elnyeréseért folyamodni, és mindazon következményekre készen kell lenniök, melyeket e lépés hozhat reájok; ellenkezőleg az a veszély érheti őket, hogy a körülményekhez képest, vagy kiűzetnek mint idegenek, kik más hazát választottak, vagy mint ellenszegülők erőszakosan besoroztatnak. Ez eshetőségek közül egyik sem bír vonzó erővel és ezért a legnagyobb rész elszánja magát, hogy születésének helyétől örökre távol maradjon; még szerencse, ha szüleiket, kiknek elég sajnos már az is, hogy gyermekeiket nélkülözik, fenyegetésekkel és bírságokkal nem zaklatják, azok visszaszerzése végett, kiknek gyakran tartózkodási helyét sem ismerik.

Egy a birodalmi gyűlés elé terjesztett okirat szerint az 1876-ik évi korosztálybeliek közül 6240 elzász-lotharingiai ifju vétetett közkereset alá, a hadi szolgálat ellen történt szegülés miatt; de e szám korán sem fejezi ki az egészet és csak azokat foglalja magában, kikhez a kormány egy vagy más úton hozzáférhetett, vagy szülőiket, vagy kiköltözésök alkalmával hátrahagyott vagyonukat támadván meg. A három kerületi elnök által előterjesztett lajstromok szerint 34,000 ifju közül 27,000 volt különféle címek alatt mint „nem értékesíthető“ (non valeur) bejegyezve és ezek közül 7184 egyének hol tartózkodását nem tudták. Ha meggondoljuk, hogy az 1876-ik évi korosztálybeliek akkor, midőn Elzász Franciaországtól elszakasztatott, csak 14 éves gyermekek voltak, bámunk kell azon érzelem erélyét és ragályosságát, melyet a német uralom az elzász-lotharingiai népben gerjeszteni képes volt.

Az általános hadkötelezettségnek rögtönzött importálása Elzász-Lotharingiát megfosztotta legjobb munka-erejétől; hallatlan, de tény, hogy ez oly intensiv művelt országban,

melynek minden legkisebb parcellája többször kétszeri, mint egyszeri aratást adott évenként, egész vidékeket lehetett látni, melyek ugarban heverték, munkás kezek hiánya miatt; és hogy a testületek földbirtoka nem talált haszonbélőre; mert a parasztok legnagyobb része nélkülözvén többnyire egy, gyakran két fiú segítségét, kénytelen volt gazdálkodását szűkebbre szorítani. — Az iparra nézve ugyan ez történt; a gyárosoknak napról napra nehezebb vezér munkásokat, és ügyes közmunkásokat szerezni, kik megbízhatók, főnökeikhez és foglalkozásukhoz előszeretettel ragaszkodók legyenek, s kiket német ámbár erősebb, de kevésbé gyakorlott német kezek által pótolni nem lehet.

Ezek után átmegy szerző a tanügyi viszonyokra.

Szerinte az elemi iskolák a kényszer törvényénél fogva számosabbak és népesebbek mint ezelőtt, de ugyanezt mondani a közép-iskolákról nem lehet, mert a tantervnek általános megváltoztatása, a németnek, mint tannyelvnek rendszeres alkalmazása, és számtalan egyéb akadályok, mód nélkül megnehezítették a szülőknek, hogy gyermekeiket oly nevelésben részesíthessék, melyet legjobbnak tartanak. Ehhez járúl a hadkötelezettség öntudata, mely az ifjút 17 éves korától fogva, midőn a collegium tantermeit még el sem hagyta, folytonosan kíséri: és ha mind ezeket egybe vesszük, nem fogjuk csodálni, miért szánja el magát sok elzász-lotharingiai család, bár mennyi pénzbe és epedésbe kerül, hogy gyermekeiktől elváljanak, és Franciaországban keressenek alkalmat, őket oly módon neveltetni, hogy felfogásaik a történelmi, földrajzi és modern nyelvtanbeli tárgyakra nézve a napi politika befolyásától megóvassanak.

A strassburgi egyetem hasonló viszonyokat mutat. Itt a tanuló ifjuság száma 620 és 700 között ingadozik. E számból fele a porosz tanulókra, egy negyed a többi német állambeliekre, a külföldiekre mintegy ugyanannyi esik, és legfőlebb 80 az elzász-lotharingiai ifjak száma; a múlt évben (1877) pedig e szám 67-re szállott alá, mely szám csekélyebb, mint volt valaha, csekélyebb annál is, mely az egyetem megnyitását követő első félévben volt. — Három évvel ezelőtt a *Landesausschuss* oly czélból, hogy a közigazgatási hivatalnokokat bennszülöttekből szerezhesse ki, jutalomdíjakat alapított azon elzász-lotharingiai ifjak számára, kik a jogot a

strassburgi egyetemen tanulják; de jogosúlt jelöltek hiányában az alap legnagyobb része használatlanul marad; az utolsó felévben (1877) a bennszülött jogtanulók száma 16 egyéven fölül nem emelkedett.

Azon veszteség, melyet Elzász-Lotharingia férfi-népében szenvedett, korán sem lett pótolva a beköltözők által. — Kezdetben ugyan tömegesen telepedtek e gyönyörű és gazdag vidéken idegenek Németországból, de e dagály csakhamar elapadt és a hivatalnokok is, kiket a magas díjazás ide csalt, kizárva a társas körökből, csakhamar észre vették a tévedést. Az utolsó összeírás szerint levonva azon 33,000 főből álló hadsereget, mely itt szállásol, Elzász-Lotharingia német lakosainak egész száma csak 37,000 lélekre rugott, melyek közül a nők 20,000 voltak, azaz, hogy a beköltözők legnagyobb része a német hivatalnokokból és családjaikból áll, és ezeknek is több mint egy negyede Strassburgban lakik.

E beköltözések következményeit, a strassburgi octroi jövedelmei legvilágosabban mutatják. Mindazon fogyasztási tárgyak bevitele, melyek jólétet föltételeznek, roppant arányban megfogyott; ellenben mindazoknak, melyek a durva megélhetésnek megfelelők, bevitele ugyan azon arányban szaporodott; így például a füstölt hús fogyasztása csaknem két annyi lett, mint volt azelőtt; a friss hús és bor fogyasztása pedig kevesebb.

E tényeket azért említjük, mert a helyzetet s annak befolyását a helybeli forgalomra általánosan illusztrálják. Így például a fényűzési cikkekkel való kereskedés rögtön oly arányban sülyedt, mely nem hagyott választást csak a bukás és liquidatió között; csak kevés ház, melynek kiterjedt clientelája volt az egész országban, tudott ellenállani a veszélynek. Nagy számú csinos raktárak helyét csapszékek foglalták el; azon divatárusok, kik megmaradtak, csak óvatosan szereznek be új készletet és alig képesek a vevőnek választékkal szolgálni. A kis lakások ára emelkedett, a nagyobbak üresen maradtak; Bezanson szerint Metzben 300 ily lakás állott üresen. A kényszer-eladások és csődök szaporodtak, ellenben a tőke elköltözött a vagyonos családokkal együtt és e miatt az ingatlanok becsértéke rendkívül leszállott.

Végre figyelembe kell venni azon vándor napszamosok seregét, kik az erődítési nagy munkákra gyűltek és kik az er-

kölcsök megvesztegetésének és az élelmi szerek ára emelkedésének voltak okozói. A korcsmák roppant szaporodása az iszáltság megszokására szolgált alkalmúl; midőn ugyanakkor a törvény, mely minden vétket, a politikai vétségeken kívül, enyhén büntet, közvetve előmozdította a kihágások és bűntények szaporodását; a szesz-áruló boltok száma 1872 óta két ezerrelszaporodott; a bűntények és vétségek miatt indított keresetek száma, mely ugyan azon évben 6900 volt, 1876-ban 12,273 esetre: a kihágás miattiak száma pedig, 30,000-ról 46,800-ra emelkedett.

Mind ezekből megérthetjük, az elzásziak miért elégedetlenek a jelennel, és miért néznek aggodalommal jövőjük elébe. Valóban nem lehetett várni, hogy megnyugvással fogják fogadni az 1870-ik évi tényeket; előre lehetett látni, hogy könnyör nélkül föláldoztatva hadi igényeknek, sokáig idegenkednek majd új rendeltetésök ellen, de különösen feltűnő mégis azon szívós és élénk ellenszegülés, mely a schweitzzi cantonok közvetlen szomszédságában is tapasztalható.

Ha ez idegenségnek oka csupán a hazaszeretet lenne, talán könnyebben megadnák magukat, mert az emberek közönségesen könnyebben tűrik azon sérelmeket, melyek jogaikon, mint azokat, melyek érdekeiken és szokásaik ellen történnek, és a német kormány úgy látszik, csak az előbbire számított, midőn szabad választást engedvén a kiköltözésre, ez által a leghevesebb kedélyeket vélte eltávolítani, de ebben is tévedett, mert a hiba nem az emberekben, hanem az intézményekben fekszik. Németország önválasztotta missiója által kényszerülve volt, hogy a meghódított Lotharingiára reá erőszakoljon egy elvet, mely a modern civilizáció irányainak merő ellentéte, tudniillik, hogy minden erőt egy katonai állam érdekében használjon föl és láttuk fönnebb, hogy ez elv következményei csakhamar előállottak. Az elzásziak nem ismerték föl azonnal kezdetben a különbséget, mely a viszonyok változásából eredett, midőn egy termékeny munkára alapított államból egy oly társaságba kerültek, melyben a *raison d'état* mindenek fölött uralkodik, és melynek missiója egy történelmi jogtalanságot kiegyenlíteni. Sokan e tekintetben még ma sincsenek tisztán tájékozva, de nincs egy is, ki a sajnos következéseket saját körében naponkint ne érezné.

A meghódított tartomány politikai viszonyait illetőleg

Németország reményei festőileg ecseteltetnek Bismarck beszédeben, melyet a bekebelezési törvény tárgyalása alkalmával az 1871-ik május 2-án elmondott. „Számos eszközök“ így szólott, „állnak rendelkezésünkre, hogy azon ellenszenvet legyőzzük, melyet az elzásziak irányunkban tanúsítanak. Mi németek megszoktuk kedélyesebb modorban kormányozni és ámbár néha kevésbé ügyesek, de mindent összevéve jobb akaratúak és kimélőbbek vagyunk, mint a francia államférfiak; ez egy oly felsőbbsege a német kormányzatnak, mely csakhamar meg fogja számunkra szerezni az elzásziak különben is német érzelmű szívét. Ezen kívül mi a népnek tágabb községi és egyéni szabadságot biztosíthatunk, mint milyeket valaha a francia intézmények és tradíciók szerint remélhettek volna.... Meg vagyok győződve, hogy német béketűrésünk és német kedélyességünk jó honfi társainkká fogja őket átváltoztatni sokkal rövidebb idő alatt, mint gondolnók“.

E remények is csakhamar szétfoszlottak.

Minden ígélet és biztatás ellenére, melyek valóban őszinte jó akaratból származtak, a haza-választás mindenütt, a falusi községekben is, de főleg az iparos nagy központokon, a francia nemzetiség mellett nyilatkozott. — A bennszülöttek közül hivatalokat azok sem mertek vállalni, kik örömet játszották volna a nádmézre gyülekező legyek szerepét. Az előbbi francia hivatalnokok csaknem egyhangú lemondása következtében a kormány magára hagyatva, az egész közigazgatási gépezetet idegen, az országot nem ismerő tényezőkkel volt kénytelen rögtönözve fölszerelni.

Emellett egyik a legelső kedvetlen tapasztalások közül az volt, hogy egy porosz, egy bajor, egy bádeni, bár ugyan azon bureauban dolgoztak, még azért nem lett három német és azon surlódás és vetélkedés, mely a megrögzött particularizmusból eredett, az ügyek elintézésében, véget nem érő késedelmeknek voltak okozói. Nem lehet tagadni, hogy a német hivatalnokok lelkiismeretes szorgalommal hozzá láttak a francia kormányzási szabályok tanulmányozásához, melyeket egyelőre meg kellett tartani, nehogy az új kormányzás nehézségei még terhesebbé tétessenek; és csodálkozásukra, a gépnek mégis minden kereke csikorgott, mert nem vették észre, hogy a kezek, melyek a gépet forgatták, a géphez képest nagyon nehézkesek. Kormányozni Franciaországban annyit

tesz, mint transigálni, Németországban pedig annyit, mint betű szerint végrehajtani a törvényt és rendeleteket; a nélkül, hogy e két definitio értéke fölött ítéletet mondanánk, annyi bizonyos, hogy a német hivatalnokok nélkülözték azon tapintatot, melyhez az elzásziak hozzá voltak szokva. De mily módon is tehették volna sajátjokká azon elkülönözésben, melyben kormányzottaik magokat tőlök, a közszolgálat legszükségesebb eseteit kivéve, távol tartották? Elkedvetlenedve, kifáradva a belsúrlódások szintügy, mint azon neme miatt a vesztegzárnak, melyben az elzászi társaság (société) által mintegy fogva tartattak, a legjobbak nem késtek lemondani háladatlan szereplésökről és annyira elidegenedtek, hogy 1877-ben öt havi keresésbe került, míg a 7-ik arrondissement számára egy prefectet lehetett találni.

E lemondások még gyakoriabbak lettek az alsóbb hivatalos körökben, úgy hogy végre szükséggé vált a lemondásokat visszaútasítani; a hivatalnokok tehát akarattal ellen lévő állásaikon tartóztatva, gépiesen a burokratikus papirhalmazok szaporítására szoritkoztak. Mi lett a pénzügyi eredmény? Az hogy Elzász-Lotharingia budgetje, mely Franciaországnak évenként 65 milliót hozott és évenként 20 milliónál többbe nem került, négy év múlva tíz egynehány millió deficitet mutatott, noha a francia állam-adósság legkisebb részesülése nélkül adatott által Németországnak.

Oka e deficitnek részben a közigazgatás költségeinek mértéken túl lett megszorításában rejlik. A császársági quota, a császári cancellaria, a tartomány főhelytartósága (presidence) új tényezők; az alprefectek száma meg lett kétöltötve, a címzettek csaknem oly mértékben fizettetnek, mint a prefectek; a legfelsőbb hivatalnokoktól a legalsóbbakig, a szolgálakat nem véve ki, mindenik fizetése tetemesen emeltetett.

És mind ez intézkedések épen nem voltak czélszerűek a nép hajlandóságát megnyerni. A nép hallgatott, nézte mi történik, de részt nem vett semmiben.

Ily körülmények között nem lehetett arra gondolni se, hogy az adórendszer reformáltassék, és a nép terheletésén könnyítés szereztessek, sőt inkább a már létező adózások is terhesebbek lettek, túlságosan hozzájuk járuló pótdók, új adónemek és az által, hogy az összes teher a kivándorlások miatt

megfogyott népszámra oszolván, az egyes részletekben is aránylag növekedett.

Még kevésbé lehetett szó arról, hogy a községi önkormányzat tere tágíttassék, sőt inkább, a kormány kényszerült azon törvény alkalmazásában keresni fegyvert, mely szerint föl van hatalmazva, hogy az akadékos helyhatóságokat saját hivatalnokai által helyettesíthesse, kik a választott mairenek, segédeinek és a helyhatósági tanácsnak minden hatalmával felruháztnak.

Ekközben eljött az idő, mikor a német birodalmi alkotmányt Elzász-Lotharingiában is életbe kellett léptetni (eddig rendeletek által kormányoztak). Az új tartomány 15 tagot küldött az 1874-ik évi birodalmi gyűlésbe, kik azonban tartózkodtak a kormányt azon számtalan nehézségek tömkelegéből kisegíteni, melybe bonyolódva volt; tartózkodtak azért, nehogy elhitessék, mintha akár ők, akár megbízóik azon viszonyt önként elfogadnák, melybe megegyezésök nélkül jutottak. — A birodalmi gyűlésnek tehát nem maradt egyéb mit tenni, mint elfogadni bizalmasan a kormány minden Elzászra vonatkozó javaslatát, de a vitatkozásoknak e mellett azon kedvetlen eredménye lett, hogy napfényre kerültek oly részletek, melyek eddig a bureauk titkos fiókjaiba voltak elrejtve.

És most azon elmés ötletre jöttek, hogy visszaállítsák a tartományok régi három nagy tanácsát (conseilles generaux). Csaknem minden cantonban a választások oly egyénekre estek, kik az új kormánynak határozott ellenei valának. A kormány nem tett akadályt, de néhány hét múlva, mielőtt a gyűléseket egybe hívta volna, egy franciaországi, az 1833-ik évben kelt törvényre hivatkozva, figyelmeztette az újonnan választott tanácsosokat, hogy beiktatásuk alkalmával esküt kell tenniök a német császár iránti hűsége és engedelmessegre. Ez intézkedés várt eredménye azonnal bekövetkezett, csaknem mindenik választott nem akarván a kívánt föltételnek eleget tenni, lemondóknak tekintettek és új tagok által rendeltettek pótoltatni. Ez új választások alkalmával, melyeknél a gyakorlatias fogások sem hiányoztak, a mellett, hogy a választók részvétele is nagyon gyéren mutatkozott, új elemek jutottak a kormányzat terére, az úgy nevezett kis bourgeoisie, kiknek azonban a kormány nagy mértékben kedvezett, használni akarván őket, engedett több aprólékokban, fenntartván

szabad kezét a lényegesekre nézve, úgy annyira, hogy ez új tanácsosok büszkélkedni is kezdettek szilárdságuk miatt, melylyel állítólag az önkormányzat jogait kivívták. Végre Möller tanácsára az úgy nevezett *Landesausschuss* alakított, mely 30 tagból áll, és minden előforduló tartományi kérdésben a kormánynak fölvilágosítással és véleményével szolgál mi által ez képesítve van, hogy sok eddig elkövetett hibát elkerülhessen.

Jelenleg a kormányzat e *Landesausschuss* befolyása alatt folytattatik, nagyobb előnyére-e a tartománynak mint az előtt? ezt óhajtjuk, de vérmes reményeket működéséhez kötni nem merünk.

Eddig szerzőnk után. Már csak ennyi itt töredekiesen elsorolt tényekből is következményeket vonni könnyű; sokkal világosabban tűnnek azok elő és az olvasót is sokkal többre becsüljük, hogysen szükségesnek tartanók, részletekbe bocsátkozni.

Siessünk a helyett egy futólagos pillantást vetni saját legújabb történelmünkre.

II.

MAGYARORSZÁG.

II. József jó szándékú, de önkényes és az ország állami önállásának eltörlésére czélzó uralkodása fölrazta a nemzetet azon édes álomból, melybe Mária Teréziának kegyes uralkodása alatt elmerült. Az 1790. évi országgyűlés az alkotmány újabb biztosítékairól kezdett gondolkozni, egyszersmind megihletve a francia forradalom eszméi által, érezte, hogy régi intézményeink sok tekintetben módosítást, tágitást igényelnek, sok tekintetben már el is avúltak. Bizottságokat küldött tehát ki, melyek a közgazgatási és kormányzási rendszer minden ágára nézve javaslatokat terjeszszenek elő. A reform munkája megindult.

E munka, sőt maga a reformok utáni vágy is a francia hadjáratok által megszakadt. 1811-től pedig 1825-ig országgyűlés nem tartatván, az 1790-ik évi bizottsági munkák országgyűlési tanácskozás alá nem kerültek. De az időközben, a nagy erőlködések után, mint mindig szokott, úgy nálunk is

beállott csendet az 1823-ik évi királyi commissiók zavarták föl; az 1825-ik évi országgyűlés az általános ébredésnek adott törvényes kifejezést; az 1790-ik évi bizottsági munkák tárgyalása azonban elmaradt, részszert azért, mert az országgyűlés egyéb tárgyakkal, különösen a legújabbán történt sérelmekkel volt elfoglalva, részint, mert az 1790-ik évi bizottsági munkálatok elavúltaknak tekintetvén, végre is új országos bizottságok küldettek ki.

Ez idő óta a reform utáni vágy, támogatva különösen népszerű irodalom által, mindinkább terjedni kezdett; a megyei gyűlések élénk tanácskozásai, melyek az 1825-ik évi dolgozatok iránt adandó országgyűlési utasítások fölött folytak, erre világos bizonyosságul szolgálnak. Az 1830-ik évi országgyűlést az 1832-ik követte; minden országgyűlésen, minden megyei gyűlésen erősebben lett hangsúlyozva az elavúlt intézmények reformálásának szüksége, de mind hasztalan; nem hiányoztak soha sérelmek esetei, melyek az országgyűlések idejének legnagyobb részét igénybe vették, az indítványozott reformok pedig hajótörést szenvedtek az ó conservativizmus csökönös ellentállásán, melyben az absolutizmus kész esz-közre talált. Az 1825-től 1848-ig minden nyereség a haladási téren csaknem egyedül az úrbéri, a mezei rendőri, a váltójogi és végrehajtási törvényekből állott, melyek közül a váltójogi és végrehajtási törvény a szükséges előzményeket nélkülözte, az úrbéri a várakozások fölizgatása mellett, a régi viszonyt csak csekélységekben változtatta, a mezei rendőrségi, a tömérdek megoldásra váró kérdések között a legjelenteklenebbek egyike, az összesítési törvény pedig a szükségesén túl terjeszkedvén, sajnálatos zavarokra szolgált alkalmúl.

E koron, mint vörös fonál vonúl keresztül egy hatalmas érzelem, mely azon törekvésben nyilatkozott, hogy az országnak, mint magyarnak mind törvényhozása, mind közigazgatása magyar legyen. De ezen oly természetes és méltányos óhajítás nagyon is szűk markú engedélyekben részesült és ezeket is mindig nagy számú újonczok által kellett megvásárolni, míg végre az 1843-ik évi országgyűlésen dicső emlékezetű József nádorunk közbenjárásának sikerült, a nemzet e részbeli kívánságát legnagyobb részben érvényesíteni.

E nemzeti törekvés következményei azonban ezt az eredményt is megkeserítették; magas pártfogás mellett ezzel

lépést tartva az úgynevezett illyrizmus és végre Horvátországban a congregatio generalis helyett, közigazgatási úton, országgyűlés szerveztetett, hogy legyen ellensúlyozója a magyarnak, ha magyar akar lenni; a régi politikának azon dícséretes elve szerint: divide ut impera.

És meg kell vallani, az újonnan szervezett gép ügyesen működött mindaddig, míg Horvátországot a magyar koronától, alig névleges összefüggést hagyván fenn, teljesen elszakasztotta, de oly föltétel alatt, hogy ezen elszakadásért Magyarország évenként 4 millió forintot fizessen; természetesen! mert kellett, hogy maradjon ok a magyarok zsarnoksága miatt panaszkodni.

Mind ezekhez a legújabb időkben hozzá járult a jog-egyenlőség követelményeinek fölmerülése, mely a szabad királyi városok országgyűlési szavazatának és egyelőre a megyei házi pénztár terhei közösségének kérdéseiben nyert alkalmazási kifejezést, de siker nélkül.

E korra jellemét a sikertelen és remény nélküli küzdés nyomta reá.

Így köszönt be az 1848-ki év, mely magasan fölhalmozva találta a több mint fél század alatt gyűlt, a közigazgatás és kormányzás minden ágaira, a köz- és társadalmi élet minden viszonyaira vonatkozó reform-igények megszámlálhatatlan tömegét, melyekről az országgyűlési naplók és irományok kétségtelen bizonytságot tesznek, és ingerült hullámmásban a kedélyeket, azon akadályok miatt, melyekkel a legcsekélyebb reform minden időben találkozott. Az 1848-iki évnek forradalmi fuválata tehát, mely bejárta Európa minden országát, nálunk is kedvező viszonyokra talált. „Föl kell használni az alkalmat, melyet, ha elszalasztunk, vissza nem tér többé és vissza esünk ismét az előbbi tespedésbe, ha a duzadó ár visszavonul“ így okoskodott mindenki, és az országgyűlés hevenyészve lerombolt mindent, mi az újabb eszméknek akadályul szolgálhatott volna. De ezzel még a munka befejezve nem lett: a ledölt alkotmányos és közigazgatási, a felforgatott társadalmi intézmények helyett újakat is kellett felállítani.

Hogy e munkát nem mi végezhettük be, tudva van, tudva vannak az okok is, melyek miatt helyettünk idegenek vették azt kezökbe, itt azokat elősorolni nem szükséges; annyi bizonyos, hogy a megváltozott viszonyok az intézmé-

nyek változtatását is szükségessé tették, de az új intézmények, melyek idegen törvényekből másoltattak, nem voltak fejleményei az életnek, hanem idegen növények, melyek az ország talajába már készen kerültek által. Sokkal nagyobb mértékben mint az elzásziaknál, hol úgy látszik, nagyban, a közeletre vonatkozólag, csak a közigazgatási tempó és modor változott.

A provisorium bekövetkezett, az elsőt egy második és harmadik váltotta föl. Bár mennyire lett legyen ellenséges közjogi és nemzetiségi tekintetben, bár kegyetlenül megtorolta saját hibáit azok ellen, kiket az 1848-ki törvények szentesítése után szándékosan támasztott reactio által a forradalmi mozgalomba maga sodort és taszított: eljárása a közigazgatási téren, azon kívül, hogy óriási költségbe került, mondjuk az igazat, magában véve nem volt épen rossz és, a német hivatalnokoké rend szerint jobb mint a magyaroké, kik vállalkoztak; még sem tetszett senkinek; az adó nem volt ugyan oly terhes mint most, de idegeneknek fizettük; az igazságszolgáltatás nem volt oly bonyodalmas mint most, de még is bonyodalmasabb volt mint az előtt, és az új törvényt, a törvényes és közigazgatási eljárást csak a német hivatalnokok értették; a mértékeket ugyan nem változtatták, nem kellett tanulnunk a litre, centilitre, hectolitre, decilitre, decalitre közötti különbséget, tudtuk mennyit adunk és veszünk és mennyiért mit fizetünk, de megváltoztatták a pénzt és e változás kezdetben nagy károkat okozott azoknak, kiket reá lehetett venni, hogy elrejtve tartogatott huszasaikat új, 12 krajczár értékű huszasért cseréljék el a nélkül, hogy e változtatás akár a külkereskedelemnek, akár a belforgalomnak élénkítésére valamit használt volna; behozták a bélyeget, az adás-vevési százalékokat; a „Commissär, Bezirks-Commissär, Obercommissär, Landes-Commissär, a Bezirksgericht, az Appellations-Gericht, Obergericht“ nevezetek, a „szolgabírák, alispánok, főispánok, a megyei törvényszék, királyi tábla, hétszemélyű tábla“ helyett: összehavarták a hivatalos hierarchia felől megszokott és az előbbi nevezetekhez kötött fogalmainkat, különösen a „Commissär“ neve gyűlöletes is volt, mert az alatt ha nem volt „szalma-commissarius vagy úti commissarius“ az absolutizmus eszközét szoktuk érteni. — Mind ezekhez és több hasonlókhöz nem voltunk szokva, nem szerettük különösen a német nyelvet a magyar helyett, és ámbár a népnek a jogegyenlőség

által nagy elégtétel lett szolgálva, nem szerette még is senki az új állapotokat, ha szükségét a változásoknak belátta volna is, már csak azért sem, mert a hatalom erőszakolta reánk, rendelkezett rólunk nélkülünk. A közigazgatási gép tehát, szintűgy mint Elzászban, minden részeiben csikorgott, nehezesen működött, a nép ellenszenve miatt mindenütt akadályokra talált, melyeknek elhárítása végett új meg új kerekekkel terhel-tetett, a működés gyorsaságának nem kevés hátrányára.

Ez importált újdonságok 1867-ben is megmaradtak a Commissár kivételével, de kedveltebbé hosszas gyakorlat által sem váltak; meghagytuk azonban a visszaszerzett parlamen-taris kormányzat mellett is, mert mindent újra felforgatni nem lehetett. Ezeknek alapján dolgoztunk tovább az alkot-mányos téren és ezért bírnak törvényeink annyi novellákkal, hogy rajtuk a szakemberek is csak nehezen képesek eliga-zodni; ezért van a számtalan kormány-rendelet, mert még így is a törvényben mindig marad valami pótolni, magya-rázni való; a nép pedig, mely a törvényt és közigazgatási el-járást nem könyvekből, hanem gyakorlatból tanulja, már alig tudja, mi az igazság. Sőt úgy látszik a parlamentarizmussal sem tudunk igazán boldogúlni; egy példát: mindenik minisz-teriumunk, mindeddig akkor köszönt le, mikor a legfontosabb kérdésekben a legnagyobb többséggel bírt, a leköszönt minisz-terek egynek kivételével mind vagy titkos tanácsosoknak ne-veztettek ki, vagy valamely bank élére állítottak és a helyett, hogy mint ez más országokban rendszerint történni szokott, az ellenzék soraiba léptek volna, ők lettek legtüzesebb párto-lói utódaiknak. Távolról sem lehet követelni, hogy az új mi-niszteriumot csupán a személyzet változása miatt kellett volna megtámadniok, vagy hogy a miniszter ne mondhasson le ak-kor, mikor kedve tartja, de ha elv, nézet és politikai irányban különbség a leköszönt és helyébe lépő miniszteriumok között nem volt, a leköszönésnek alig lehet egyéb értelmet tulajdoní-tani, a kormányra való képtelenség bevállásánál. — Úgy lát-szik továbbá, a parlamentarizmus lényegét nem abban keres-sük, hogy a közvéleménnyel megegyezőleg kormányozzunk, hanem abban, hogy a miniszteriumnak oly pártja legyen, melynek tagjai egymás iránt lekötelezzék magukat, mindenre igent mondani, mit a miniszter javasol — úgy látszik babonás félelem fogja el a többségeket mindannyiszor, ha valamely

miniszter tárczájának letételét teszi kilátásba; e pressióval nem egy miniszter élt és soha siker nélkül, mert a többség úgy látszik, nagyobb szerencsétlenségnek tartja a miniszter-változást, mint egy oly törvény-javaslat megszavazását, melyet talán e pressió nélkül visszautasított volna; és mind e mellett a változások egymást követték. — Mind ezek tökéletesen megfelelnek a parlamentarizmus gépezet formáságainak, mely a többségek uralmában nyer kifejezést; az eljárás formailag kifogástalan, de úgy látszik a gépben hiányzik valami, azon szellem, melynél fogva a többségek nem párt-conventiók által minden lehető eshetőségekre, hanem a meggyőződések találkozásának alapján alakúlnak. Ez igen sok oknak közreműködésénél fogva lett így, de melyeket itt elősorolni tárgyam nem követeli és mások jobban is tudnának, kik a gépezet működését vezetik vagy hajtják; megvilágosítására azon nehézségeknek, melyekkel új intézmények életbe léptetése szokott kapcsolatban járni, a tények constatalása elég.

Még két újítást akarok megemlíteni, melyeknek egyikét szintén idegen törvény-könyvből másoltuk, a másikat pedig idegen érdek javára honosítottuk meg. Ezek az általános hadkötelezettség és a közös vámterület.

Az általános hadkötelezettség Poroszországban akkor szerveztetett, midőn a jeni és auerstädti nagy csaták és a tilziti békekötés után a királyság területe éjszaki Németországnak egy sarkába szorult. Szükségét az állam végveszélye, Fridrik hatalmas Poroszországának süllyedése szembetűnővé tette; tehát a közeletről fejlődve, a nép által keletkezésében lelkesedéssel fogadtatott; a következő hadjáratok dicsősége pedig azt a nép szívében meggyökerezettette; így maradt fenn a későbbi időkre. De tudtomra a porosz rendszer merev és fesszes alakjában, kivéve nálunk, sehol el nem fogadtatott. — Mennyire káros lett e rendszer az elzásziakra nézve, a főnnebbiekben láttuk, még pedig nemcsak azért, mert idegenkedtek szolgálni a német seregben, hanem főleg azért is, mert az iparos szintűgy mint a tanuló foglalkozásának folytonosságát oly korban szakasztja meg, melyet kiképzésére leginkább kellene és legsikeresebben lehetne használnia; a garnison-élet üres foglalkozásai pedig a kitartó szorgalomtól és fáradságos iparkodástól az ifjakat elszoktatják. Igazságtalan volna a ki tagadná, hogy a hazát valamint pénzzel, úgy vérrel is egyen-

lően tartozunk szolgálni, a jog és kötelességek egyenlőségéből ez szükségképen következik, az európai államokban kiváló hadi casta nincs mint Indiában; a legmagasabb állású polgárnak sem szégyen, hogy legkisebb polgártársával egy sorba álljon ott, hol a harc esélyei közöttök válogatást nem tesznek. De tagadhatatlan az is, hogy a míveltebb osztályok fiatal egyéneinek besorozása oly elemekkel hozza őket folytonos társaságba, melyek béke idején, midőn a harcias hős fölemelkedés, mely a közös veszélyel küzdöket egyenlő magaslatra emeli, hiányzik: jövő fejlődésükre hasznos befolyást nem gyakorolhatnak. Lehetne-e e bajon segíteni? nem tudom, mert sem szakember nem vagyok, sem az európai hatalmasságok hadászati viszonyait nem ismerem, egy észrevételt azonban, ámbár szorosán tárgyamhoz nem tartozik, zárjel között tenni legyen szabad.

A törvény tiltja a megváltást, talán nem épen a hadsereg hasznára, mely kedvetlen újonczok helyett edzett katonákat kaphatna, kik akár elszokván előbbi foglalkozásaiktól, akár megkedvelvén a katonai életet, jutalomért a szolgálatban szívesen tovább is megmaradnának. — E tilalom eredménye pedig nem az, hogy a hadkötelezettség mindenkire, gazdagra szintűgy mint szegényre egyaránt és kivétel nélkül legyen kiterjesztve, hanem az, hogy a váltságdíj a helyett, hogy a közkinctárba és innen az önként vállalkozók kezébe folyna, a vizsgáló orvosok stb. zsebébe folyik; hogy e művelet végrehajtására egy szélesen kiterjesztett, rendszeres pontossággal működő hálózat alakított, és hogy e nemét a váltságnak jelenleg hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben gyakorolják, mint valaha. Egy hozzám igen közel álló barátomnak, kinek az említett viszonyokat első kézből megismerni alkalma volt és kit szükség esetében kellő helyen meg is nevezhetek, nézete szerint ezen segíteni csak úgy lehetne, hogy a fegyverviselésre alkalmatlannak talált egyének, ha csak épen nem minden tekintetben használhatatlanok, a hadászati szolgálat mellékágai-ban alkalmaztassanak; például az irodákban, a raktáraknál, ruházati, élelmezési bizottságoknál, az alsóbb osztálybeliek a tiszték magán-szolgálatában stb.; de mivel az ilyenű szolgálat a fegyverviselésnél kevésbé fáradságos és különösen háború idejében nem életveszélyes, a szolgálat idejét annyira-mennyire meg lehetne hosszabbítani, annyival inkább, mert

ez idő leteltével őket a tartalék viszonyban megmarasztani úgy sem lehetvén, minden további hadkötelezettségtől egészen felszabadulnának. E szerint a hadsereg nagy számú fegyverviselőket nyerne azokból, kik most mellékszolgálatot tesznek, és ha már a kötelesség általános, mindenki erejéhez képest e kötelességből egyéni részének teljesítésére lenne szorítható a mellett, hogy a vesztegetések útján való kibúvársra az inger és lehetőség eltávolíthatatnék.

Most térjünk vissza.

Az általános hadkötelezettség nálunk nem tett ugyan annyi kárt, mint az elzásziaknál, mert gyáraink nincsenek, melyeknek begyakorolt munkásai foglalkozásaiktól elvonatnának, egy nagyobb hazától pedig, melybe kivándorolhattunk volna, nem szakasztattunk el, népségünk tehát e miatt nem fogyott. De úgy gondolom, senki kétségbe vonni nem fogja, hogy azon általános következéseit, melyeket a népre mindenütt gyakorol, mindenki megérezte, úgy az iparos osztály, mint a tanulók, tanítók, hivatalnokok, kereskedők, ügyvédek, tudósok, művészek, szóval mind azok, kiknek foglalkozása nem oly egyszerű, hogy bár mikor ott folytathatja, hol félbeszakadt. Az egy évi önkéntesek intézménye a bajon nem segít, mert azon öntudat, hogy a tartalékos viszony 40 éves koráig meg nem szűnik és hogy a béke minden pillanatban felbonthatatik, mikor aztán foglalkozását és talán már jó előhaladásban lévő terveit abba kell hagynia, inkább a jelen pillanatnak élvezésére, mint a jövőnek számba vételére ösztönöz; az élvadászás következménye pedig rendszerint megbízhatatlanság és a jellem sülyedése szokott lenni. — Nem lesznek-e e rendszernek valaha károsabb következései, mint gondolnók, kitüntetni a jövő fogja, és nem kívánjuk, hogy fészében, melyben kelt, legelőször jelentkezzenek, másoknak, ha még nem lesz késő, hasznos tanulságára. — Azonban mint fennebb említém, lehet-e a bajon segíteni vagy könnyíteni, csak a szakértők és diplomaták tudhatják; alig ha nem a modern civilizationak, mely a népvándorláshoz hasonló kész fegyveres erőt igényel, többi áldásaival együtt, ezt is túrni kénytelenek leszünk mindaddig, míg az örök béke egy vagy más úton el nem érkezik.

A második fenn említett újítást, úgy mint a vámterület közösségét illetőleg, hallottam egy tudóst, miképen erőlködött

egy ipar-egyleti gyűlésen harmadfél óráig tartó beszédében demonstrálni, hogy Magyarországnak gyáriparra szüksége nincs, mert Magyarország földművelő ország, mi által, igaz csak hallgatag, de így kétségtelenül elismerte, hogy a vámterület közössége mellett Magyarországnak a gyáripar fejlődése lehetetlen; hallottam, miként erőlködött Smith Ádám nemzetgazdasági metaphysikáját, melyet senki gyakorlatban nem követ, össze-vissza küszálva hallgatói számára elnyelhetővé tenni; hallottam miként igyekezett bebizonyítani, hogy a forgalmi tőke nagysága vagy csekélysege egészen közönyös, mert aránylag áll a pénz bece mindig az értékkel, melyet képvisel; és ha megfogyatkozik, bece emelkedvén, idegen országból, hol kevésbé beces, fog befolyjni; végre hogy Anglia, Francia- és Németország iparának magas fejlődését nem a védvámrendszer, hanem a szabad verseny eredményezte. De szégyen szemre meg kell vallanom, csak annyit értettem belőle, valamint mások hasonló okoskodásaiból, úgymint: hogy a vámterület közössége, melyet szintén a provisoriumtól vettünk által, az egységes és osztatlan birodalom eszméjének kifolyása. Ha valaki ez eszmével megbarátkozott, annak ipar, Smith Ádám tana, forgalmi tőke és pénzviszonyok fölött vitatkozni nem szükséges, de annak egyszersmind az elkülönözött államháztartásról is le kell mondani, mert ha az ország a kereset biztosításáról körülményeihez illő nemzetgazdasági politika által gondoskodni nem képes, elkülönített budgetjének évről-évre szaporodó követelményei végre egészen kimerítik. E követelmények nem apadnak a forgalmi tőke arányában és mint a tapasztalás bizonyítja, külföldi tőke nem igen pótolja a kereskedelmimérleg egyenlőtlenségét, ha csak államkölcson által nem szerezhetik, melynek, valamint egyéb kölcsonnek is kamatai a forgalmi tőkét visszahatólag még inkább apasztják. Idegen tőke csak úgy használna, ha itt telepednék, de a tőke igen kényes dolog, szokott, bár kevésbé előnyös viszonyait szokatlanokért fölcserélni nem szereti.

A vámközösség és általában Magyarország nemzetgazdasági viszonyai egyébiránt oly sok oldalról vannak már megvitatva, ez utóbbi különösen Beöthy Leo munkájában, melyet úgy hiszem minden magyar államférfiú olvasott, oly szakismerettel, oly szorgalommal, oly bőséges adatok alapján, hogy a mondottakhoz még valamit hozzá adni alig lehet; néhány

általános észrevételt azonban legyen szabad még is kockáztatni.

A nemzetgazdaság czélja az, hogy minél több embernek minél biztosabb és minél kényelmesebb megélhetést szerezzen, hogy pedig a vámterület közössége mellett e czélt elérnünk nemcsak nem lehet, ellenkezőleg mindinkább tévesztjük, úgy hiszem, eléggé bizonyítja kereskedelmünknek, kézműiparunknak, mezei gazdaságunknak, általános jólétünknek napról napra alább szálló, mindenki által érezhető hanyatlása, az adó-hátralékok és adó-executiók évről évre szaporodása, a fogyasztási adók jövedelmének csökkenése és az állambáztartási deficitek. Mindezek annak tulajdoníthatók, mert Magyarország a birodalom Lajthán túli országaival, nemzetgazdasági téren nem egyenlő lépést tartva, fejlődött; a vámterület közössége ellenben közös és egyenlő nemzetgazdasági politikát és törvényt követel az egész területre nézve. Így lépett életbe a dohány-monopolium, e miatt kell például a czukor- és szesz-gyárairaiknak napról napra fogyatkozni, sőt mezei gazdaságunk sem emelkedhetik a régi patriárkai gyakorlaton felül, melynél fogva szántóföldeink egy harmada folyvást ugarban parlagon hever, mert belföldi fogyasztás hiányában, mit csak a szántás-vetéssel nem foglalkozók nagy száma szerezhetne, a külföldi vásárra számítani csak akkor lehet, ha nálunk bő aratás, a szükségleteikhez képest rendszerint eleget termelő szomszédainknál pedig szűk aratás talál ugyan azon időben előkerülni; a többlet tehát, melyet fokozott termelésünk adhatna, vevőre úgy sem találna.

Ott állunk ma is, hol 1848 előtt állottunk, szemben az egységes és osztatlan birodalom eszméjével, mely czélt az osztrák kormány-férfiak soha szem elől nem tévesztettek; csak a tér változott, akkor az egyezkedések (a transactiók) a közjogi téren folytak, most a nemzetgazdasági térre tétettek által.

Azt mondja talán valaki: 1848 előtt Magyarország saját vámvonallal bírt, miért nem fejlődött akkor gyárpar? Erre a felelet igen könnyű: mert nem volt pénzünk. A gyárnak felszerelésére nagy tőke kell; a vállalkozó ott, hol kész munkásra nem talál, befektetett tőkéjének kamatját veszti az alatt, míg egyes munkásokat növel magának, várnia kell, míg vásárt és hitelt szerez. Lehetett-e kívánni, hogy valaki, ha volt is, tőkepénzét gyár-alapításban kockáztassa, mikor jól tudta, hogy

első, semmi esetre nem tökéletes készítményeivel már is egy magas fejlődésű ipar ellen kell versenyeznie? A vámvonaltól az ország határain felállítva, nem volt magyar, a tarifát nem a magyar országgyűlés határozta. — Az, ki állítja, hogy Angol- és Franciaországnak ipara a szabad verseny által emelkedett, vagy nem tudja a történelmet, vagy kétértelmű kifejezéssel él. Mindenki tudja, hogy Angolország tengeri hajózásának nagyszerű emelkedéséhez az alapot Cromwell „Navigations act“-ja vetette meg. Volt igen is szabad verseny Angolországban, de nem a külfölddel, hanem a belföldiek között, kik a világ nagy piacán, melyet Angolország tengeri hatalma a gyarmatokban nyitott, egymással vetélkedtek, csak a legújabb időben, midőn európai piacai gyérülni kezdtek az európai államok védvám-politikája miatt, lett Angolország a szabad kereskedelem előharcosa. Tudjuk azt is, hogy Franciaország iparának alapját Colbert vetette meg a mercantil-rendszer elvei mellett; hogy azt, mit a forradalom tönkretett, Napoleon continentalis rendszere állította helyre, és hogy Németország ipara is ennek oltalma alatt emelkedett. Azóta minden állam átlátta, hogy az erősebb mellett a gyöngge csak úgy élhet meg, ha az erő-diferentia kiegyenlítettik; ez a versenyt se ki nem zárja, se lehetetlenné nem teszi, csak szabályozza. Ha a verseny föltétlen szabadsága a gyönggebb ipar fejlődését előmozdítaná, miért nem gyakorolná ezt Ausztria saját iparának emelésére?

Ha czélom megengedné tüzetesen tárgyalni hazánk állam- és nemzetgazdasági politikáját, azon szempontból tekintve, miszerint nem viszonyainkból, nem a nemzet múltjából fejlődött, sokat és hosszasan kellene részletezve értekez-nem. Czélom azonban csak az, hogy kitüntessem, miszerint idegen, a körülményekhez nem illő és rögtönözve másolt intézmények kedvező eredményre nem vezetnek. Egy kérdést mindazáltal el nem hallgathatok, ámbár túlzásnak látszik; és ez következő: Ha államháztartási és nemzetgazdasági politikánk mellett, melynél fogva napról napra szegényebbek és tehetetlenebbek leszünk, egyszer egészen elszegényednénk, ha netalán egykor Kún László ideje, mikor monda szerint a szántó-vető állítólag az ekét maga húzta, ismét reánk nehezédnék, mi hasznát venné ekkor a birodalom ez országnak?

Összetartva az elzászi állapotokkal saját viszonyainkat, a két rajz között a szembetűnő hasonlatosságot és az ok ugyanazonságát tagadni nem lehet és ezért ne csodálkozzunk, ha szintűgy mint Elzászban nálunk is azon általános közönynyel találkozunk a közügyek iránt, mely az 1848 előtti, talán túlságosan is élénk közéletet váltotta föl, és melyet csak választások alkalmával lehet némileg felvillanyozni. Elhiszem, hogy ez így nem marad örökké sem nálunk, sem Elzászban, de ha nem az intézmények alkalmazkodnak a viszonyokhoz, hanem a viszonyoknak kell beleéledniök az intézményekbe, az ellentétek kiegyenlítése vajmi sok időbe kerül, és ez nagy figyelmet érdemel különösen a bosnyák foglalásra vonatkozólag, melyre most áttérni szándékozom.

III.

BOSZNIA.

Tehát Boszniát, habár ideiglenesen is? — ám legyen — elfoglaljuk. — Miért? Mindenekelőtt azért, hogy rendet tegyünk és a „keresztényeket a pogány török ellen megvédjük, mert rendetlenséget határainkon nem tűrhetünk, keresztény atyánkfiait pedig védeni erkölcsi kötelességünk“. — Épen úgy, mint mikor Lengyelországot felosztottuk és Schleswig-Holsteinban az Augustoburgi herczeg jogainak és a nemzetiségnek oltalmára fegyvert fogtunk. — Azaz rendezni akarjuk a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, az államgazdaságot; helyre akarjuk állítani a személy- és vagyon-bátorságot, emelni a köznevelést, élénkíteni a szorgalmat, szóval a civilizatió áldásait kiterjeszteni Boszniára is, csupán azért, vagy legalább első vonalban azért, hogy jó, békés, szorgalmas szomszédokat nyerjünk, kikkel érdek közösségbe lépünk lehessen.

Véghez vihetjük-e ezt a nélkül, hogy az ott jelenleg létező államjogi, közigazgatási, magánjogi viszonyokat gyökeresen át ne alakítsuk, föltéve, hogy a fennállott institutiók, csekély módosítások mellett, az anarchia legyőzése után, saját természetökhöz képest helyesen és fennakadás nélkül fognak működni? Alig hiszem. Sőt igen valószínűnek tartom, hogy czélt érhessünk, kénytelenek leszünk, Boszniát modernizálni. Itt tehát ismét egy esete forog fenn azon műveletnek,

melyről hazánkban bő tapasztalást szereztünk, úgymint hogy idegenszerű intézményeket, törvényeket, közigazgatási szervezést kell importálnunk és ha nem is visszük oda burocratiánk egész seregét, a mi természetesen nem is lehet, mert a modernizáló hadjáratban tetteleg részt közölök csak azok vehetnek, kik legalább a szerb nyelvet bírják; ha nem is léptetjük rögtön életbe az egész modern közigazgatási apparátust: kérdés, a bennszülöttek használhatók lesznek-e az új gépezetnek rendszeres működésben tartására? Hajlandók lesznek-e öszinte jó akarattal közreműködni az idegen közigazgatás céljainak előmozdításában? Készségesen fogadják-e azon áldást, melyet reájok kiírástani szándékozunk? Pedig ezek nélkül az importált gép minden pillanatban fennakad és ennél fogva csak lassan, csak döcögve fog működni. És bár mennyire fogjuk kímélni az ottani szokásokat, a közigazgatás modorát, a létező törvényeket és intézményeket, kérdés: nem lesz-e reformjainkban azért elégnél több új, és azon patriarchális viszonyokkal homlok egyenest ellenkező, melyek között mozgott eddig a bosnyák élet? Mit várhatunk tehát egyebet ott, mint azt, mit magunkon tapasztaltunk, ellenszenvet az idegen szokások, idegen törvények és idegen intézmények iránt, de rokonszenvet ugyan nem.

Hogy csak némelyeket említsek: törvényeink büntetés terhe alatt tiltják a kétfeléségű házasságot, hogy fogjuk majd a sokfeleségű törökre a házassági, elválási, özvegyjogi törvényeket alkalmazni, kivált ha, bár csak mint ideiglenes osztrákmagyar alattvaló, családjával együtt a birodalom régi területére telepedik.

A birtokjogi viszonyok, úgy mint például a telekkönyvezés, az örök felvállások, a hagyateki tárgyalások, a nők és férfiak közötti örökségi jogviszonyok rendezése nem kevesebb nehézséggel jár.

Az állam iránti köteleességek egészen újból lesznek átalakítandók; kérdés: az általános hadkötelezettség ki fog-e terjesztetni azokra is, kiket most lefegyvereztünk? ők, ezt kívánják ugyan és csak is ezt kívánják, hogy hadászatilag a nép szerveztessék: vagy hadkötelezettség tekintetében Bosznia kiváltságolva lesz és az occupatio mindvégig a régi birodalom népének terhére marad?

Kérdés a vámterületi közösségbe be lesz-e Bosznia is

foglalva? de akkor a dohány-, a só-monopoliumot, a fogyasztási adókat és mind azon nemzetgazdasági intézményeket, melyek a birodalom régi területén gyakorlatban vannak, Boszniára is ki kell terjeszteni: vagy Bosznia külön vámvonaltól el lesz különözve? de akkor, ha ez a birodalomra nem káros, miért nincs Magyarországnak külön vonala?

Kérdés: a birodalom melyik részéhez lesz Bosznia csatolva? a Lajthán inneni vagy túli részhez, vagy egy egészen elkülönített tartományt képez? Nem tudom, melyik vállalja el; és ha egyik sem akarja az új hódítmány terheit viselni, mi lesz a következés? Bosznia kivált úgy elpusztítva és elnéptelenedve mint lesz az úgynevezett pacifikálás után, az újabb közigazgatás költségeit nem fogja megbírni, kölcsönt Boszniára alig ha adnak a pénzhatalmasságok, mi úton, mi módon fog a szükséges pénz beszereztetni? van-e erre számítva? és ha van, csak egy módon lehet, mely tudniillik a kormány actiójának minden akadályait elhárítsa.

Kérdés: Bosznia alkotmányosan vagy abszolút hatalommal fog-e kormányoztatni? akár az első, akár a másik esetben ott állunk, hogy a dualizmus legalább is trializmusra, utóbb foederalizmusra kell hogy elváltozzék, és ez az osztrák államférfiak belpolitikai céljaival homlok egyenest ellenkezik, különösen pedig oly elemek beiktatása, melyek a kapcsolat ellen csak az imént dühös élethalál-harcot viseltek.

A jogegyenlőség, melyet seregeink élén kihirdettünk, nem fog segíteni, mert a kiváltságosak nem értek még meg annyira, hogy kiváltságaikról a közjó érdekében önként lemondának; azok pedig, kik a kiváltságoknak, sőt talán a jogállapotoknak is körén kívül állanak, azok többet, a jog mellé földet is kívánnak: pedig ha visszaemlékezünk, az úrbér behozatala Mária Terézia uralkodása alatt mily óriási munka volt, holott a nép, bár nem teljes tulajdoni joggal, de haszonvételre földdel már bírt; ha visszaemlékezünk, hogy a jobbagy-viszonyok most említett állandósítása is csak a birtokos osztálynak önkéntes beleegyezésével és közreműködésével volt lehetséges, már e viszonyok rendezése magában elég volna, visszariasztani mindenkit, kivált a boszniai míveltség és felvilágosodás mostani stádiumában.

A nélkül pedig, hogy a fenn említett és még számos egyéb viszonyok alaposan rendbehozassanak a nélkül, hogy

a személy- és a vagyon-bátorság erélyesen kézen tartassék, beköltözésről, ha csak a szomszéd népeknek, egyáltalában a bennszülötteknél nem megbízhatóbb salakját nem akarjuk oda telepíteni, úgymint kik a helybeli viszonyokat ismerik és megszokták, — beköltözések nélkül pedig czivilizációról szó sem lehet. És ha mindezek a legjobb rendben, a közbátorság a legkitünőbbben lennének megalapítva, még ekkor is kérdés, lesz-e czivilizált népeknek nagy kedve a tömeges beköltözésre egy idegen ismeretlen országba? Elfelejtették-e azoknak szomorú sorsát, kik az ötvenes években háromszínű magyar zászlók alatt a kerepesi úton végig vonultak, de kik a változott éghajlat és életmód áldozataivá lettek csaknem mind egy szálig. Bosznia nincs oly távol mint Amerika, honnan csak a szerencsés kivándorlók levelei, illetőleg végrendeletei szoktak Európába haza érkezni! Pedig ismétlem, tömeges beköltözések nélkül nem csak utilizációról szó sem lehet, de a bennszülött népességnek oskolázás általi czivilizációjára sem igen tartatunk számot harmad és negyediziglen.

És meghódítása is Boszniának nem oly könnyű, mint első tekintettel látszott. A kezdetben beküldött hadi erő elégtelensége el van ismerve, jelenleg majdnem 200,000-re megy az ott működő hadseregünk száma és úgy látszik, biztos állandó eredményeket kivívni még ez is alig lesz elég. Oly néppel van dolgunk, mely a fanatizmus dühével harczol. Ily népet leigázni, kiirtani lehet, de őszinte meghódításra bírni nem lehet.

A nélkül, hogy a hadműveletekhez értenénk, megtanulhatjuk nevezetesen I. Napoleon spanyolországi hadjáratának történetéből, hogy a guerilla had ellen, mely mindenütt van, és sehol tömegesen szembe nem száll, a legnagyobb hadsereg is tehetetlen, mert hatalma a megszállott téren túl nem terjed. Bosznia megrohanása az egész keletet ellenünk költötte, már hír szerint Albánia népei is készülnek, és ha a hadjárat még sokáig tart, ha igaz, hogy tavasszal a munka újra kezdődik, ki tudja milyen fejlődést nyerhet. A muzulmán és görög nem egyesült hitű népeknél, a vallás és nemzetiség egyértelmű, és mint az orosz hadjárat indokolásából tudjuk, ez utóbbiak solidaris érdeket tartanak egymás között. A bosnyákok és hercegoviniak szenvedélyeinek ha lehet, fokozására és rögzésére még csak egy hiányzik: az, hogy bocsássuk rájuk a jezsuitá-

kat, kiknek egy hadosztálya, hír szerint Horvátországban már készen várja az indulást, és ha csakugyan igaz, mit a hírlapokban olvastunk, hogy a catholicizmus érdekében az alkudozások Rómával már meg is indítottak, erre eleget tettünk.

„Mindezek csak ideiglenes bajok, melyeket mindenki tud, melyekre készen kell lennünk, és készen is vagyunk, de melyek jövőben, mikor majd a nép az új kormánynak előnyeit a régi fölött tetteleg érezni fogja, elenyésznek.“

Ám legyen, de ha így van is, kétségtelen marad, hogy azt, miszerint új, egészen szokatlan, és a viszonyokkal ellenkező intézmények életképes gyökeret verjenek, a nép egészséges odaadása nélkül, csak folytonos, közvetlen és minden apróságokra kiterjedő fegyelmezés, azaz erőszakolás által lehet végbe vinni, ez pedig sok időbe és tömérdek pénzbe kerül. Példa a szegény lengyel nép, melyen az orosz kormány százados nyomorgatásai, az iskolák russificálása, és a despotismus minden mesterségei által sem bírt, még ma sem nemzeties érzelmeiből kivetköztetni. Kérdés, a vért számba sem véve, mely úgy is ingyenben van, ki fogja legalább a költséget megtéríteni, melybe Bosznia meghódítása és modernizálása került és kerülni fog . . . . vagy úgy?!

Ezen egyik szempontból tekintve, tehát úgy látszik, nem lehet kétséges, hogy akkor, midőn Bosznia meghódítására vagy ha tetszik pacificalására vállalkoztunk, oly munkát vettünk magunkra, mely a birodalomnak legalább egyhamar előnyös eredményt nem hozhat, időközben pedig pénzügyi viszonyainkat tekintve, kiszámíthatatlan károkat okozhat.

A másik ok, melyet azok, kik ezen politikát érteni akarnak Bosznia elfoglalásának igazolására felhoznak, következő: „Nekünk a délszlávok panszlavistikus mozgalmait féken kell tartanunk a birodalom jövőjének biztosítása végett. Boszniából urai leszünk e mozgalomnak.“

Tagadhatatlan, hogy Bosznia Dalmáciának természetes háttere, és a birodalom délkeleti határait czélszerűen kerekíti ki. A novi-bazári keskeny szalag pedig elvágja a közvetlen érintkezést Szerbia és Montenegro között. De ez még nem jósíthat arra, ha czélszerű volna is, hogy egy szomszédunktól, kivel már több mint száz év óta barátságos viszonyban élünk, és ki ellen más panaszunk nem lehet, mint talán az, hogy menekültjeinket nyílt karokkal fogadta, egy tartományát elra-

gadjuk. Ezenkívül a czélszerűség kérdése sem minden kétségen fölül való: magának a területnek birtoka a nép rokonszenve nélkül teher és nem nyereség. Bosznia mint működési alap (Operationsbasis) Dalmátia megvédésére netalán megtámadás ellen alkalmasabb, mint a panszláv mozgalmak féken tartására. Ezeknek derék támadását nem délkeletről, hol csak előőrsei vannak, hanem éjszakfelől kell várunk. Az előőrsök nyugodni fognak, akár benn vagyunk Boszniában akár nem, mindaddig, míg éjszak felől elérkezettnek tekintik az időt, kedvezőnek tartják az alkalmat, a keleti kérdésnek lebonyolítására nélkülünk és ellenünk kísérletet tenni. Erre előjelek már most sem hiányzanak: Oroszország a berlini congressustól alig kívánhatott többet mint a mit elért, Törökország feldaraboltatott, és ez az elszakasztott részek belviszonyait tekintve, legközelebbi előkészítése a felosztásnak; még is Oroszország az, mely ellenünk vádat emel, mintha czéljainak elérésében leginkább mi gátoltuk volna. Hogy e szemrehányás őszinte-e, vagy csak diplomatiái fogás, bajos meghatározni, de annyit tudunk, hogy Oroszországban irántunk nem szerföltti rokonszeny uralkodik, és valószínű, hogy Bosznia nem valami túlságos jóakarattól, hanem csak azért tétetett eleitől fogva ki látásba előttünk, miszerint kívánatos volt, hogy az orosz hadjáratnak ne tegyünk akadályt, mint Oláhország megszállása által tettünk a krimi hadjáratkor.

Ha lenne Boszniában egy tekintélyes párt, talán a népnek fele, vagy ha kevesebb is, mely a megszállást kívánná, vagy jobb jövő reménye fejében legalább nem ellenzené, és mely az ellenfelet erélyesen ellensúlyozni képes volna; és ha a panszláv mozgalom háta mögött nem Oroszország állana; a főnnebbi okoskodásnak lenne talán valami értelme; egy ily párt segítségével sikerülne talán legalább Boszniában a panszláv izgatást féken tartani: de ily párt nem létezik. A muzulmánok, kik a pacificatiót túléltek, és kik minden tudósítások szerint a népnek legintelligensebb és civilizáltabb osztálya, valószínűleg tömegesen ki fognak költözni, mint Bulgáriából az orosz ortalom alól: azon salak pedig, melyet az insurrectió ellen felfegyvereztünk, csak fajgyűlölségből ragadott fegyvert, ezt pártunknak nem mondhatjuk, pártunk nem volt és nem is lesz. A hadjárat befejezése után is tehát, a hódítmány megtartására és a szétugratott hihetőleg nagyszerű rablócsoport-

tokká alakulandó felkelők háborgatásai ellen csaknem ugyanazon hadseregre lesz szükségünk, melylyel a hadjáratot befejeztük.

Mint ellenség, mint hódító tódultunk be Boszniába, jóakaratra tehát, kivéve itt-ott szórványosan találkozó egyes lakosokban, számot nem tarthatunk, e nélkül pedig azon izgatásokról, melyek már hosszú éveken keresztül gyakoroltatnak, és a mi kedvünkért bizonyosan megszűnni nem fognak, még csak tudomást sem fogunk szerezhetni. A keleten vagyunk, hol a despotizmus nyomása alatt minden nyilvános élet hiányában, a conspiratiók szokássá váltak, és e conspiratióban a leigázott nép tömegesen részt veendő és készülni fog az alkalomra, melynek egykori bekövetkezését biztosan várja.

Képzeljünk most már, és ez nem épen lehetetlen, egy orosz háborút, melynek célja és eszközei ugyanazok lennének és lesznek mint az iménti voltak, de melynek éle ellenünk lenne fordítva. Űrügyöt erre találni, könnyű, *querite et invenietis*: Ám ekkor magának Boszniának megtartása végett is roppant erőre lesz szükségünk egy részről Szerbia és Montenegró, más részről Új-Bolgárország ellen, melyeknek közreműködését a novi-bazári szoros ugyan semmiképen akadályozni nem fogja, harmadik részről magok a bosnyákok ellen; a háború tehát kétszeres, sőt többszörös teherrel reánk nehezednék, és pedig e háború bizonyosan nem indul előbb, mielőtt az előőrsök a működésre mind erkölcsileg mind anyagilag kellően el nem készítettnek. Igaz, a körülmények addig változhatnak, de hátha nem? hátha időközben Bosznia modernizálása mind pénzünket, mind erőnket annyira ki fogja meríteni, hogy akkor, midőn az önvédelem szüksége előkerül, már inkább egy beteg emberhez hasonlítunk, kit szövetségese által támogatni senkinek kedve nincs, mint egy hatalmas államhoz?

„De nem engedhattük, hogy Boszniát más foglalja el, tehát nekünk kellett elfoglalni,“ így szólnak tovább.

Erre elég volna latinul felelni: „*quod in principio vitiosum erat, tractu temporis non convalescit,*“ de ez pusztá szemrehányás, e helyett tehát azon kérdést vetjük föl, vajon föltéve: hogy a panszláv mozgalom, melyet fekezni akarunk, csupán Szerbiában, Hercegovinában, Montenegróban és Új-Bulgáriában fészkel, és Oroszország által nem támogatatik, nem lehetett volna-e ugyan e célzt elérni kevesebb áldozattal:

nem lett volna e az osztrák-magyar kormánynak határozott föllépése is elég, gátot vetni Szerbia és Montenegro terjeszkedési vágyainak? ha pedig a panszláv mozgalom Oroszország által támogattatik, használ-e akkor önvédelmünk tekintetéből Bosznia elfoglalása? E kérdésekre a válasz úgy gondolom nem lehet kétséges.

„Úgy de“, így szólnak tovább „utóvégre is a keleti kérdés fölvetett, ez tény, melyet elvitázni nem lehet. Törökország nem életképes, bizonyoság erre a kormány élehetlensége, mely serail-intriguák által vezetetik. A basák és minden rendű hivatalnokok garázdálkodása, és főleg hadvezéreinek a legnagyobb veszély idejében egymás elleni irigykedése és egyenlensége. Törökország ellentétese az európai civilizációnak, és ha tett is színleg itt-ott kísérleteket, hogy simuljon, ezek sikeretlenek voltak. A keresztyének üldözései, azon vérengzések, melyek ellenük elkövetettek, segítségért és bosszúért kiáltottak, még a hidegen számító Angliát is kivették szokott közönyéből. Ily körülmények között indult meg a keleti kérdés, melynek egyéb eredménye a török birodalom felbomlásánál nem volt várható. Mi is tehát mint közvetlen szomszédok tétlen nem maradhattunk, hanem gondoskodnunk kellett saját érdekeink biztosításától.“

Most lássuk mit érnek ez indokolások :

A keleti kérdés oly értelemben mint most fönnforog, legelőször I. Péter czár végrendeletében emeltetett, és ha e végrendelet hiteles, a byzanti császárság helyreállításának eszméjében találta legtermészetesebb formuláját akkor, midőn még a nyugoti úgynevezett római szent birodalom fennállott. Az eszme II. Katalin uralkodásáig mintegy elfelejtve nyugodott, ő fogta föl komoly szándékkal, és ő vitte át a cselekvés terére, midőn II. József római császárnak pétervári jelenlétét fölhasználva, a törökök kiszorítása végett szövetségre lépett. E szövetségnek az 1789-ki háború lett következése.

Ezután a francia forradalom és a napoleoni hadjáratok foglalván el Európa figyelmét, az eszmével csak Tilsitben találkozunk, hol Napoleon és Sándor császár között a világuralom megosztása fölött érdekes beszélgetések folytak, melyeknek következése az oláhországi, az oroszokra nézve épen nem kedvező eredménnyel végződött hadjárat lett: kik azonban

ugyanakkor Finnországot foglalták el : mely részökre a balti öböl fölötti uralmat biztosította. Miklós császár két háborút viselt a török ellen: egyiket, melyben Diebits a Szabalkánszky címet nyerte, a másikat, mely a krimi hadjárat neve alatt ismeretes, és mely a párisi békekötés által fejeztetett be: a mostani a harmadik. Ezekből látható, hogy az úgynevezett keleti kérdés nem épen ma, és nem is véletlenül merült föl, hanem már régen foglalkoztatja Európa figyelmét, hogy annak természete, céljai, indokai iránt Európának vezérférfiai kétségben nem lehettek, hogy tudhatták azt is, kivel van tulajdonképen dolguk, midőn ezen úgynevezett keleti kérdés időről-időre kedvező alkalommal fölelevenítetik, és mérhették az útát, melyen célja felé Oroszország lassú lépésekkel ugyan, de folytonosan és kitartó szívóssággal halad előre. A párisi béke pedig bizonyosságot tesz, hogy a szerződő államok, ezek között mi is, Törökország integritásában európai érdeket látunk. Azon mentseget tehát, hogy a keleti kérdés fölmerült, igazolásul elfogadni nem lehet. Igen is fölmerült a gasteini megbeszélésekben, az ezt követő miniszteri értekezletekben, és végre kifejezést nyert a berlini memorandumban; de mindezekben mi is részt vettünk, tehát a kérdés napirendre hozásában mi is tényezők valánk.

Azt mondani, hogy Törökország nem életképes, pusztaráfogás. Azért, mert kormánya rossz, serail-intriguák által vezetetik, a néptől, és az állam a nép, az életrevalóságot megtagadni nem lehet, a kormányok változnak, a nép marad. Láttunk egyszer-másszor minden országban rossz kormányokat, láttunk többenél több udvari kegyenczeket, kik a legjobb uralkodókat félrevezették, láttunk cottiériákat, melyek a hivatalos kormányzókra illetéktelen nyomást gyakoroltak, az európai államok közül azért el egy sem veszett.

Azért, mert hivatalnokai megvesztegethetők, a nép erkölcsiségére hátrányos következtetést vonni nem lehet; láttuk e nép magatartását a legsúlyosabb csapások alatt: hasonlítsuk össze a párisi nép magatartásával a sedani ütközet után és ítéljük. Azonban ha a törökországi hivatalnokok zsaroltak, és közhatalmi állásukkal visszaéltek: máshol is voltak talán nem kevesebb erkölestelen hivatalnokok, más államokban is történtek visszaélések, csakhogy más alakban, mert ezen államok népe nem volt török. Azt mondják, nem tudom

igaz-e, hogy az amerikai közigazgatás, melynek tagjai minden elnökválasztás alkalmával változnak, a legrosszabbak közé tartozik, megtagadhatjuk-e azért az amerikai köztársaságtól az életrealitást?

A hadvezérek nem értettek egyet, az igaz: de ez mindenütt így szokott lenni, hol a hadjáratot nem egy hanem több fővezér intézi. I. Napoleon spanyolországi hadjárata erre is világos példát mutat. Azon kívül tudjuk a történelemből, hogy a despoták mindig félték alattvalóik érdemeitől; így volt ez a keleti görög császárságban is, hol a Belizárok és Narsesek ha az üldözést elkerülni akarták, kénytelenek valának a trónt elfoglalni. Hajdan Törökországban a nagy vezérek közül kevés került el a zöld zsinórt, az újabb korban, midőn ez nem történt, nem szűnt meg a félelem a serailban, és ezért neveztek több hadvezért, hogy egyik ellen szükség esetében a másikat használhassák. De mindezek megszűntek volna, ha a trónörökösödési törvény Törökországban, úgy mint Egyiptomban már megtörtént, megváltozik, és az utószülött hercegek a a háremből kiszabadultak volna.

Azon szemrehányás, hogy Törökország nem illik az európai államok közé, mert az európai civilizációval nem halad, nemcsak igazságtalan, de álnok fölfuvalkodás. Törökország reform-munkája ott kezdődik, mikor Mahmud a janicsárokat elpusztította, és ez által a szultán hatalmát ezen praetoriának zsarnoksága alól fölszabadította. Véres, kegyetlen keleti orvosság; de e daczos féktelen praetorianusokban rejlett magva a török birodalom hanyatlásának szintügy, mint hajdan Rómának. Azóta szerveztetett európai mintára a hadsereg, mely, hogy mire képes, tanúbizonyságot tesznek azon fényes győzelmek, melyeket Európa legfegyelmézettebb seregei ellen kivívott; azóta kezdettek számos ifjak külföldi egyetemekre vándorolni, azóta nyert Törökország Resideket és Mithadokat, kik bár az ó-török párt részéről minden lépten-nyomon akadályokkal találkozva az állam regenerációjára buzgón, és nem siker nélkül működtek. De egy népnek regenerációja, kivált ha e nép keleti és mahomedán, nem könnyű munka, ehhez emberek és idő kell. A kormányra képes egyének lassan szaporodnak ott is, mint mindenütt, a hivatalnokok régi megromlott seregét alkalmas és lelkiismeretes egyénekből újonczozni csak akkor lehet, ha a közintézetekben e célra képzett

egyének a szükséges számban rendelkezésre készen állanak, és ily intézeteknek szervezése és alkalmas tanárokkal ellátása sincs nehézségek nélkül. Azért tehát, mert Törökország ma még nem bír mindazon intézményekkel, melyekkel az európai államok már régóta bírnak, mert közigazgatása ma még nincs úgy berendezve mint minálunk, nem lehet mondani, hogy Törökország az európai civilizáció ösvényén nem haladt, vagy haladni nem akart. Haladt igenis és talán éppen ez volt egyik ok, miért a bolgár vérengzéseket előidézni szükséges volt, melyek az orosz beavatkozásra és a keleti kérdés megindítására ürügyül szolgáltak, nehogy idő jártával életképessége és haladása szembetűnővé és legalább e vád használhatatlanná váljék; éppen úgy mint Lengyelországban, hol a „liberum vetot“ az egész nemzet egyhangú határozata ellen fönn kellett tartani, különben az anarchia megszűnt volna. Életképes maradt-e még azon óriási csapások után is, melyeket szenvedett, egyelőre nem lehet tudni, de ha életképtelenné vált volna, őt azzá tenni mi is segítettünk, azt tehát mentesgűl föl nem hozhatjuk. Föltéve azonban, hogy a keresztyén szeretet bennünk oly buzgóságra emelkedett, miszerint szegény török szomszédunkat erőszakolva is, jobb útra téríteni, illetőleg téríttetni kötelességünknek tartottuk: szükséges, igazságos, jogos cselekedet volt-e, hogy országa földaraboltassék? Nem lett volna-e méltányosabb, a keresztyén szeretethez illőbb, elvárni, vajon az újonnan szervezett országgyűlés működése a várakozásnak meg fog-e felelni, és mennyiben. A török, ha jól emlékezem, kért várakozást, de a mi dolgunk sietős volt nagyon.

Hogy Törökországban sokféle népek élnek, melyek egymás ellen a dühösség igfel vannak ingerülve, az igaz. De élnek az orosz birodalomban még többfélék, és pedig mahomedánok is nagy számban, ezek azonban a keresztyénekkal oly békeességben sőt bátorságban, hogy egymást imaházaik építésében is gyakran segítik. Miért hogy Törökországban ez nincs így? Miért fordultak elő oly véres összeütközések a keresztyének és törökök között, melyek állítólag a keresztyének pártfogása végett a beavatkozást szükségessé tevék? Nem ismerjük a bolgárországi vérengzés fölött tartott vizsgálat iratait, és ezek napfényre kerülni talán soha sem fognak, nem ítéldhetjük meg tehát, kik voltak e vérengzések első okozói; de ha

figyelembe vesszük a rodopei vizsgálat alkalmával fölmerült azon körülményt, miszerint a közös jegyzőkönyvet az angol megbízott aláírni nem akarta, ha figyelembe vesszük a moszkvai szlavophilek és a belgrádi omladinisták évek óta rendszeresen folytatott izgatásait, nem ok nélkül azon gyanúra kényszerülünk, hogy úgy az együtt élő népek közötti ingerültség, valamint az ebből következő vérengző erőszakos összeütközések, gonosz mesterségnek következményei voltak inkább mint természetes fejleményei az egymás mellett élő népek ellenszenvének, legalább a történelemben visszapillantva azt fogjuk találni, hogy a török a meghódított népet a hadjárat után, ha adóját rendesen megfizette, keleti fölfuvalkodásában kutyáknak, és giauroknak tekintette ugyan, de sem vallásában, sem saját dolgai elintézésében háborgatni nem szokta. Azok, kiknek a beavatkozás közvetlen érdekében állott, jól tudták, hogy a török rendőrség nem alkalmas egyes izgatók felfedezésére, hanem csak arra, hogy a tüzet, midőn a ház már lángba borult, vérral oltsa; könnyű volt tehát tetszés szerint pénzigéreték és ámitások segítségével oly ingerkedéseket előidézni, melyek nyílt erőszakra és vérengzésekre fajulván, és a török hivatalnokok keleties közbenlépését igényelvén, a török kormány ellen alkalmas a keresztyének ügyének óltalmát negélyző indokul használhassanak. A keresztyének ügyének biztosítására sokkal czélszerűbb eszköz lett volna erélyesen megakadályozni a propagandák föld alatti áskálódását; mint azon szám nélküli áldozat, melylyel a fajgyűlölségek háborúja járnai szokott, de a keresztyének ügye csak ürügy, a valódi czél egészen más volt, mutatja ezt az eredmény.

Tettünk igen is, nem néztük közönyösen az eseményeket; lényeges segítségére voltunk az orosz hadjáratnak, nem hallgattuk meg Oláhország esdekléseit, szabad kezet engedtünk az orosz seregeknek, hogy megszállja az országot, és azt egyvereknek raktárul, seregének élelmezési tárházul használhassa, végre segéd-seregek kiszolgáltatására kényszerítse. Mindezek nélkül pedig a hadjárat egészen más fordulatot nyerhetett volna. — Ezenkívül megállítottuk a török sereget Szerbia és Montenegro határszélein, mi ha nem történik, veszedelmes oldaltámadástól menekült volna. Minde lényeges szolgálatok méltó jutalmául bírtuk előlegesen az orosz kormánytól, és megnyertük, illetőleg, ha igaz, kierőszakoltuk a

berlini conferentián a többi államoktól a Nessus palástját, úgymint azon engedélyt, hogy Boszniát elfoglalhassuk. Ez volt tehát azon érdek, melyről oly büszke szóval elmondottuk, hogy saját erőnkkel meg fogjuk védeni. Bosznia megszerzésére persze, hogy támogatást senkitől várnunk nem lehetett, és a nyugoti hatalmak szövetsége ennek csak akadály lett volna.

De ki tudja, nem lebegett-e azon politika előtt, melyet követtünk, egy délkeleti confoederatió, és Bosznia elfoglalásának végeztelje nem az lett volna-e, hogy a délkeleti, fölszabadított államok sorában helyt foglalva, őket körünkbe egyesítsük? Kedvencz eszménye volt ez egynémelyikének az 1848-ki férfiak közül. De ha a végeztelje ez volt, akkor az út melyet követtünk, ahhoz közelébb nem vezet. Nem tekintve a szláv nagyság aspiratióit, Szerbiát és Montenegrot ki nem elégítettük, ezek vágyaiknak kielégítését a jövő kedvező alkalomtól várják, mely ellenünk csak orosz segély által remélhető, Boszniában a fegyveres megrohanás által sok ideig el nem altatható dühös ellenszenvet költöttünk, betolakodásunk által az egész kelet féltékenységét ébresztettük föl magunk ellen és elidegenítettük Oláhországot is. Ily körülmények között confoederatióra gondolni sem lehet, hanem ha igaz, hogy az orosz seregek nem fognak távozni török területről mindaddig, míg saját seregünk Boszniából ki nem takarodik: bekövetkezett az, mit legkevésbé vártunk, új bonyodalmak sorozata ugyan is, melyeknek eredménye reánk nézve alig ha lesz kedvező. A berlini congressus fölhatalmazott ugyan bennünket, hogy Boszniában rendet tegyünk, de oly általunk is elfogadott feltétel alatt, hogy ez Törökország megegyezésével előlegesen kötendő szerződés alapján történjék. Mi e föltételt is adott szavunk ellenére mellőztük.

Ha az államok között kötött szerződéseknek nincs oly értelme, hogy a szerződő felek azoknak fentartására fölszólítva egyik a másikért kötelesek; ha ily szerződéseket ignorálni mindenik szerződő félnek tetszése szerint szabadságában áll, és a többi szerződő felek őt megakadályozni nem tartoznak; ha a be nem avatkozási elv csak pusztán szó, és nem általánosan elismert nemzetközi kötelező jogalap: akkor az államok oly viszonyban élnek egymás között mint az erdőknek vadai, nincs közöttök semmi erkölcsi kapocs, a pusztán erőszak törvény, és az újkori büszke civilizáció lesúlyed a középkori

barbár viszonyok közé, melyben szinte az erőszak uralkodott, csakhogy más alakban. A párisi szerződés a be nem avatkozás védelme alá helyezte Törökországot, ez tehát arra jogosan hivatkozott, midőn Európa gyámkodását, mely alá őtet a konstantinápolyi conferentia vetni akarta, magától elhárítani igyekezett. Úgy látszik e gyámságot a conferentia csupán eszközül akarta használni az orosz különvált actiónak általános háború nélküli megakadályozására; az eszköz czélszerű lett volna-e, most már megítélni bajos, akkor e fölött határozni a török maga volt jogosítva; annyit azonban lehet most is állítani, hogy idegen hatalom befogadása, mely országában bár mi részben uralkodjék, nem lett volna egyéb önkényes megadásnál. És a conferentia tetteleg elismerve a töröknek e jogosultságát nem határozott, nem is adta ki Oroszországnak a kívánt mandatumot, hogy Európa megbízásából indítsion hadat, hanem mint jó barát, a ki jó tanácsot adni igen, de e tanács elfogadását erőszakolni nem szándékozott, eredmény nélkül oszlott szét. A párisi szerződés még eddig sértve nem volt.

És most föllépett Oroszország mint megmondá, hogy cselekedni fog. Óriási hatalmában elbizakodva széttépte a párisi szerződést; az actio, mely régen hosszú kézből előre el volt készítve, és melynek a konstantinápolyi conferentia csak előjátéka, legfeljebb tapogatódzás volt, megindult. Oroszország útját senki sem állotta, még azon állam sem, melynek leginkább érdekében feküdt, hogy a párisi szerződés épségben megtartassék. A hadjárat változásait és végét friss emlékezetből ismerjük, melyet a stephanói béke és a berlini congressus koronázott. A párisi szerződés nincs többé.

Itt elértünk azon ponthoz, hol bennünket ellenfeleink döntő vitára várnak.

Megengedve, így szólnak, hogy a párisi szerződés épségben tartása érdekünkben állott; elhagyva a többi hatalmasságtól az osztrák-magyar birodalom egy maga ezen terhet nem vállalhatta, ha Oláhországot megszállva, az orosz hadseregnek útját álljuk, ha a szerb-montenegrói háborúban közbe nem járunk, Oroszországgal a háború elkerülhetetlen, a melyből a legjobb esetben is semmi hasznot nem remélhattunk, szerencsétlen fordulata által pedig a legsúlyosabb veszély érhető lett volna.

Meg kell vallani, hogy ez okoskodás, úgy mint a dolog előadatik, nagy fontossággal bír. De a dolog úgy mint előadatik nem áll. Történtek-e részünkről kísérletek közeledésre a nyugoti hatalmasságokhoz a berlini memorandum kibocsátása előtt? Ezt természetesen senki sem tudja, de azt mindenki tudhatja, hogy a berlini memorandum után, melyből szándékunk kézzel foghatólag kitűnt, a nyugoti hatalmak hozzánk nem közeledhettek, mert vagy nekik, vagy nekünk homlokvonalt kellett volna változtatni. Nem a nyugoti hatalmasságok hagytak el bennünket, hanem mi váltunk el tőlök és szegődtünk Oroszország mellé. És már azon körülmény is, hogy a berlini memorandum e hatalmasságok tudta és közreműködése nélkül, mint a három császári hatalom megállapított határozata látott napvilágot: azt bizonyítja, hogy a párisi szerződés épségben tartása soha szándékunkban nem volt, hogy a nyugoti hatalmakhoz közeledni mi nem akarunk.

A berlini memorandum utólagosan közöltetett mint bevezgett tény Párisban, Londonban és Rómában; tudjuk, hogy ez eljárás nem jó néven fogadtatott, tudjuk, hogy e hatalmasságok, mint együtt szerződő felek a memorandumról nem épen kedvezően nyilatkoztak. A berlini memorandum ékes körmondatai között igaz egy szót sem találunk, mely Törökország integritását fenyegetné: de ha bír egyik diplomata oly ügyességgel, hogy valódi szándokát szép szavakba elleplezni képes, ne higyük, hogy ne lenne egy másik, ki viszont azon ügyességgel ne bírna, melynél fogva a valódi szándékot a lepel alatt is ki tudja tapogatni.

Mi az orosz osztrák-magyar háborút illeti, valószínű, hogy azt határozott állás elfoglalása által is elkerülhettük volna; és ha nem, azt állítani, hogy legalább addig, míg a töröknek nem megvetendő ereje töretlen vala, az orosz hatalom e két egyesített erővel egy könnyen elbánhatott volna, melyeknek egyikével is alig bírt, sértése lenne azon nagyszámú és vitéz hadseregnek, melylyel az osztrák-magyar birodalom rendelkezik: azt állítani pedig, hogy a török kormány, bár mennyire rossz, ha saját ügyében mellette felállunk, saját érdeke ellen cserben hagyott volna, oly képtelenség, mely czáfolatot sem érdemel.

Egynémelyek e tartózkodásnak okát a berlini kor-

mány magatartásában vélik föltalálhatni. Ez úgy hiszem nagy tévedés. A német császár visszaadta a czárnak azon szolgálatot, melyet tőle, daczára a krími háború alkalmával Franciaország részéről tapasztalt kíméletnek a legújabb francia háborúalatti semlegessége által nyert. Bismark több ízben kijelentette, hogy csakis közönyös néző és legfőleg a felek közötti jó akaratú alkusz akar lenni, és e nyilatkozatainak hitelt adni igen is lehet, mert nem képzelhető egy oly német kormány, mely közvetlen szomszédjának már is túlnyomó hatalmát még nagyobbra nevelni, érdekével meg egyezőnek tarthatná, és mely ne emlékeznék, hogy valamint e mulandó világon semmi egyéb viszonyok örök állandóságára, úgy ennek örök barátságára sem tarthat számot. A német császárságra nézve lehet kisebb-nagyobb mértékben közönyös, mi történik a kelet szélső határain, de érdekében nem állhat, hogy azon másík szomszédját, kinek hatalmi túlterjeszkedésétől soha nem tarthat, ellenben segítségére alkalmilag szüksége lehet, önmaga gyöngítené. A német császárság részéről tehát egy orosz háború esetében legfőleg segedelemre nem számíthattunk, de támadástól tartani semmi okunk nem volt. Egyébiránt ha léteznék is netalán terv a nagy német hazában Ausztria-Magyarország ellen, az megérlelve, legalább jelenleg még semmiképen nem lehet: de sajátságos minden esetre, hogy épen azokhoz csatlakoztunk, kiktől állítólag félnünk kellett.

Ha tehát mégis egy orosz háborút kockáztatni nem akartunk, ne mondjuk, hogy ezt azért cselekedtük, mintha következményeitől féltünk volna, hanem mondjuk ki, hogy azért tettük, mert érdekeinket oly módon fogtuk föl, miszerint az orosz szövetséget minden lehető következtésével együtt, előnyösebbnek tartottuk a nyugoti hatalmasságok szövetségénél.

„De!“ így szólnak keleti politikánk pártolói végső szóval: „ha mind az, mi eddig történt hiba, halfogás vagy tévedés lenne is, utóvégre mindig kérdés marad, mit kellett volna és mit kell tovább cselekednünk; jelenleg, miután oly események jöttek létre, melyeket nem történetké tenni többé nem lehet, pusztá negatívók nem segítenek semmit.“

E kérdések teljes mértékű jogosultságát tagadni nem lehet, de kielégítő feleletet reájok csak az adhatna, a kinek

módjában van a diplomaták tárczáinak fenekére tekinteni. Azokban, mik itt előadattak, újság semmi nincs, százszor elmondattak szórványosan, részszerint a hírlapok által, részszerint magán-körökben, melyek a diplomatiától távol állanak, itt csak egy csomóba szedve reprodukáltatnak, és pedig csakis különös vonatkozással Bosznia elfoglalására: a nélkül, hogy csallhatatlanságot igényelnének, sőt inkább azon őszinte óhajttal, vajha mindez aggodalmak alytalanságát kideríteni mielőbb sikerülne. A kérdésre megfelelni, a delegációk vannak hivatva, melyeknek a legtitkosabb irományokat is előkérni jogukban áll. Ha ezek oly határozatlan értelmű nyilatkozatokkal és oly semmis közlésekkel továbbá is megfognak elégedni mint, ám legyen, eddig megelégedniök lehetett: a parlamentarizmus formáságoknak ugyan elég lesz téve, de félt, hogy ez esetben azon vád ne emelkedjék, miszerint e formák nem egyébre valók, mint indemnisálni azokat, kik a felelősséget önkényt vállalták, és átrakni annak terhét a nép vállaira; lévén ugyanis a parlamenti kormányzatnak lényegben azon értelme, hogy a nép saját maga rendelkezik saját sorsáról, arról tehát, mit választottjai által végez, csak is ön maga lehet felelős saját magának.

És íme e sorok alig fejeztettek be, a hírlapok már is jelzik azon szikrát, mely az óvilágot lángba borítani készül; az afghani eseményeket. Valamint mi Boszniát, úgy Anglia is Gladstone nyomorúlt szenteskedő agitatioit alighanem drágán fogja megfizetni. Úgy látszik a XIX. század utolsó negyedének nem a Bismark és Gorcsakoff, hanem az Andrássy és Gladstone név lesz signaturája. A történelem nem fog rólok elfelejtkezni.

Kelt Budapesten 1878. szeptember 23-án.

SZENTKIRÁLYI MÓRICZ.

---

*) A tisztelt szerző nem politikai pártközlönyben akarván közzé tenni nézeteit és aggodalmait, mert inkább felvilágosítani, mint izgatni óhajtt, hozzánk fordult s mi szívesen megnyitottuk cikkének e folyóirat hasábjait. Valóban mi nem vagyunk pártközlöny, de megvan bizonyos politikai álláspontunk, éppen azért nem hagyhatjuk minden megjegyzés nélkül a tisztelt szerző fejtegetéseit. Mi elejétől fogva sajnáltuk, hogy a keleti, különösen a boszniai kérdés annyira pártkérdéssé

vált, s oly heves és lelkiismeretlen izgatásokra használtatott fel. Hogy e kérdést egyesek és pártok különbözőkép fogják fel, az természetes, de hogy az inkább csak ürügyül szolgál a személyes ellenszenv és gyűlölet kifejezésére, az a mi viszonyaink között se nem természetes, se nem hazafias. E kérdést az Andrássy- és Tisza-gyűlölettel nem lehet eligazítani, pedig az egyesült ellenzékét eszmék helyett leginkább ez tartja össze, s a *Pesti Naplót* az előfizetőhajhászonon kívül csak e szenvedély lelkesíti. Annyi bizonyos, hogy a magyar nemzet minden osztálya ösztönszerűleg érzi, hogy a keleti bonyodalmak Magyarországra nézve veszélyesek, de abban csalódik, ha elhiszi az ellenzék szóvivőinek, hogy csak a jó és rossz, a veszély és boldogság között van a választás, holott a kérdés csak a körül forog: mi reánk nézve a kevésbbé veszélyes, kevésbbé kockázatos politika. Midőn Franciaország legyőzetett, s az európai súlyegyen megváltozott, természetes volt, hogy Oroszország szőnyegre hozza a keleti kérdést. A dolog folyamát csak Angolország akadályozhatta volna meg, ha jókor és nagy erélyvel lép föl, de tudjuk, hogy mily áramlat vett erőt Angliában, s még a háború folyama alatt is csak Derby bukásával fejthetett ki némi erélyt Beaconsfield. Andrássy előtt két út állott: vagy megvédeni szövetséges nélkül Törökországot, háborút izenni Oroszországnak akár mindjárt elején, akár Plevnával vagy Németországgal együtt jóakaró semlegességet tanúsítva, mérsékelni Oroszországot és fenntartani a szabad kéz politikáját. Az első esetben ha megverjük is az orosz, nem lett volna vége a dolognak, mert nem szoríthattuk volna ki Oroszországot Európából, a mi csak Lengyelország helyreállításával lehet. Új nagy háborúknak vetettük volna el magvát a legerősb páuszláv izgatás kíséretében, e mellett reánk maradt volna Törökország rendezése s nemcsak Boszniát, hanem Szerbiát és Bulgáriát is meg kellett volna szállanunk. Andrássy a másik utat választotta, a mely kevésbbé veszélyes, mérsékelte Oroszországot, a san-stephanói béke ellenében az európai congressust támasztotta fel, s midőn Oroszország Bulgáriában, Angolország Cyprus szigetén lábat vetett, megszállatta Boszniát, mint őrállomást keleten érdekeink védelmére. Midőn minden közlőről érdekelt fél tett valamit, Ausztria-Magyarország sem maradtatott tétlen. Hogy Bosznia megszállása és pacificatiója körül hibák követték el, hogy közjogi és pénzügyi tekintetben, s a jövő bonyodalmaina nézve aggodalmakra van okunk, az tagadhatatlan. De vajon ama másik politika nem rejtett-e magában még nagyobb veszélyeket? Vajon bajainkon segít-e az egyoldalú izgatás? Vajon közjogi aggodalmak eloszlatására a pénzügyi bajok orvoslatára s a jövő bonyodalmai megoldhatására nézve, pártpolitika helyett, mely néha egész török politikává süllyed, nem kellene-e nemzeti politikát követnünk, s helyes-e úgy izgatni, hogy bármelyik párt veszi kezébe a kormányt, kénytelen ellenmondásba jöni önmagával? Ime a *Pesti Napló*, ha kilép a negatívából, nem tud egyebet mondani, mint a mi lényegben nagyon közel áll Andrássy politikájához. Ime Pulszky F., a ki szintén nagyítja a bajokat, nem ajánl más gyógyszert, mint a personaluniót, a mely magánál a betegségnél is veszélyesb. S minő personalunióra czéloz Pulszky F. az 1848 előttire-e vagy Glyczy és Tisza

tervére-e, a melyet magok is rég elvetettek? S midőn a valódi vagy képzelt veszély legnagyobb, vajon épen akkor kell-e magunkat izolálnunk? Szentkirályi csak aggodalmait fejezi ki, a veszélyeket fejtegeti, de azt hiszszük hogy párhuzama nem épen találó. Az Elzász-Lotharingiát és Magyarországot megszálló sereg nem a lakosság többségét szabadította meg a kisebbség vallásos, politikai és társadalmi nyomása alól; e mellett Szentkirályi a megszállás és hódítás bajai közé számol oly bajokat is, a melyek minden reformmal együtt járnak. Azonban, legyenek bár nézeteink tévesek, annyi bizonyos, hogy a keleti kérdés fejlődése megindult, s nem egyhamar érjük végét. Bárki legyen külügyminiszter, vagy Magyarország miniszterelnöke, nem lehet tétlen nézője az eseményeknek. Mióta Magyarország áll, kivéve mintegy 80 évet mindig bajunk volt a kelettel, előbb a görög, majd a török császársággal, s e küzdelemben az aldunai tartományok mindig fontos szerepet játszottak. Őseink szembe szállottak a veszélyekkel; ha követni akarjuk példájokat, erre az első lépés: nem ringatnunk magunkat illusiókba.

Szentkirályi föleleveníti fejtegetései folytán a vámügyet is, de a kérdésnek ő is, mint annyian mások, csak közgazdasági oldalát tekinti, nem egyszeremind a politikait is; mellőzi azon konkrét viszonyokat, a melyek között a vámügyi kiegyezés létre jött s nem mérlegeli minő áldozatba került volna annak meghíúsulta. Fölhözött aggodalmait és vádljait, a mennyiben a gyakorlati életet érintik, magok az országyűlési viták nagy részben deváltak; a mennyiben elméletiek, igen erős befolyása alatt állanak ama részint pessimista, részint ábrándos nézeteknek, a melyekre Beöthy Leo tévedett, a kinek ilyféle aggodalmait e folyóirat XI-ik kötetében Pulszky Ágost dolgozótársunk elég tüzetesen megczáfolta. A közgazdasági politikára tett észrevételeit nem akarjuk megjegyzésekkel kísérni, de a mi Kun László idejének újra közeledését illeti, úgy hiszszük, hogy ez a félelem a tisztelt szerzőt csak egyetlen egy perczre foghatta el, mert néhány perczcel előbb, néhány sorral föntebb, maga is azt vallja, hogy 1848 előtt nem volt elég pénzünk iparunk megalapítására, ma pedig már — azt hiszi — a pénzhiány nem volna akadály s bizvást a magunk lábára állhatnánk.

Szerk.

AZ OROSZOK FŐ NÉPTÖRZSEI S AZ OROSZ KORMÁNY NEMZETISÉGI POLITIKÁJA.

Sok tekintetben nagyon szükséges, hogy mi magyarok hatalmas szomszédunk, az orosz birodalom viszonyaival alaposan ismerkedjünk meg. Az angol, D. Mackenzie Wallace munkája *Russia*, melyet Szentkirályi Móricz magyarra fordított, fölötte érdekes s egyszersmind tanulságos s figyelmünket nagyon is megérdemli. Wallace igen érdekesen tárgyalja a nagy birodalom társadalmi és állami viszonyait; megérinti a nemzetiségi állapotokat is, de csak mellékesen. Ezekről dr. Petermann *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt* című jeles folyóiratában jelent meg néhány cikk és térkép. Különösen érdekesnek tartjuk azt az értekezést, mely a folyóirat 1878-dik évi IX. füzetében jelent meg, s mely nemcsak az oroszok három fő néptörzsét ismerteti meg, hanem a muszkák nemzetiségi politikáját is megvilágosítja. Ez értekezésnek lényeges tartalmát közöljük olvasóinkkal.

Az orosz birodalom lakosainak túlnyomó többségét a szláv népek teszik, mindazáltal azon túlnyomóság nem épen olyan nagyszerű, hogy vele szemben a népesség nem orosz elemei együttvéve csak jelentéktelen töredékeknek volnának tekinthetők. Ha a russzophil tábor fáradhatatlan buzgalommal folytonfolyvást az ellenkezőt kürtölgeti, nem igen nehéz kitálatni, hogy mi azon sajátságos ethnographiai nézetnek igazi alapja: tudniillik nagyon szeretnék a kezdődő „világbirodalmat“ más színben feltüntetni, mint a milyen valósággal, nem akarják, hogy oly birodalomnak látszassék, mely nagy részt számos nem-orosz nemzetiségek alávetésén és erőszakos elnyomásán alapszik, hanem azt kívánják a világgal elhitetni, hogy

az egészen természetszerűen és szervesen fölépített államtest, melybe csak itt-ott van egy-egy idegenszerű töredékecske beillesztve, mint valami díszítmény.

Szükséges, hogy ezt a képzeletet vagyis inkább állítást közelebből vizsgáljuk meg, mert az oroszoknak három fő néptörzsét kapcsolatban a „nem-orosz oroszok“-kal kell szemügyre vennünk, ha amazok ethnographiai típusát meg akarjuk érteni. Hogy a megvizsgálandó tárgyat elfogulatlanul szemlélhessük, részrehajlatlan világitásba kell azt helyezni. Forduljunk azért ahhoz, ki a dolgot legjobban ismeri, Rittich úrhoz, kinek világitása mindenestre részrehajlatlan, kinek legalább senkisé is fog russophobia-sugallta „igazításokat“ tulajdonítani. No már Rittich *) úr szerint európai Oroszországban 58.049,395 szláv (nagy-orosz, fehér-orosz, kis-orosz, lengyel, bolgár, cseh) lakos mellett nem kevesebb mint 13.421,087 nem-szláv lakik. Tehát lelkesült oroszbarátaink szemében az 58 millió szláv lakos mellett a 13^{1/2} millió nem-szláv elenyésző töredéknek csekélységnek látszik! Uralkodó néptörzs a nagy-orosz, s ehhez a 71.470,482 lélekre rúgó összes népességből csak 34.389,871 lélek tartozik. Tehát az orosz birodalomban az uralkodó (és *hogyan* uralkodó!) nemzetiség számaránya az egész népességgel szemben kisebb, mint a magyar birodalomban a magyaroké a többi népességekhez képest. S mennyit tudnak az orosz lapok a magyarok zsarnokságáról mesélni!? A szálkát másnak szemében meglátják, de a gerendát saját szemökben nem látják!

Oroszországban ama nem-szláv ajkú milliók nemcsak kaukázai, tatár vagy kelet-finn népségek, melyek műveltségre nézve az oroszok mögött állanak, hanem köztök találunk számos német, svéd és lengyel lakosokat is. Egy pillantás a fűzethez mellékelt ethnographiai térképre mutatja, hogy az oroszország csak a birodalom középső részében, a Fehér tenger-től a Fekete tengerig érő pásztán lakik tömegesen és vegyületlenül, úgy hogy ott az idegen enclavék csak ritkák és csekélyek. Máskép van a dolog európai Oroszország nyugati és keleti részeiben, hol részint más nemzetiségek folytonos tömegekben vannak letelepedve, részint sokféle nem-orosz népsé-

*) Petermann *Mittheilungen*, 1878-iki évfolyam, *Ergänzungsheft* Nr. 54.

gekből való töredékek tarka vegyülete szorítja ki az orosztságot. Így a birodalom éjszaknyugati részét folytonos tömegben a baltmelléki finnek lakják; a Keleti tenger partját svéd területek szegélyezik, a finneket dél felé lettek, litvánok és lengyelek váltják föl s köztök mindenféle számos német sziget van elszórva. A tulajdonképi Lengyelország felől számos lengyel és zsidó sziget messze keletre terjed el az orosz területen át a Deneperen túlig; ugyancsak Lengyelországból egy erős német folyam Volhinián át Kievig terjed. A birodalom legdélnyugattibb szélén Besszarábia tartományt találjuk, melynek lakossága túlnyomóan rumun, s melyből a szomszédos tartományokba, kivált Khersonba, kevésbé Jekaterinoszlavba és Podoliába a is számos rumun költözött. Elszórva déli Oroszországban bolgár, görög s kivált német telepek vannak; Krimióban a tatárok túlnyomók. Délkelet felé Kaukázia tarka népvegyülete kezdődik, odább éjszakra kirgizek és kalmukok települnek, azután Szaratov környékén ismét számos német gyarmat van; a Volga középső folyásánál a volgai finnek és török népségek vegyülnek az oroszok közé; végre a birodalom éjszakkeleti vidékeit éjszakai finnek népesítik. E szerint látjuk, hogy az oroszok éjszakon és keleten finn és török, nyugaton lengyel és litván népelemekkel érintkeznek, míg déli szomszédjaik rumun, török, kalmuk és sokféle kaukázai népségek. Sok helyen a birodalom nyugati, déli és keleti vidékein németek laknak.

A szomszédos népek e feloszlása az oroszok ethnographiai osztályozására nézve igen jelentős; a keleten és éjszakon lakó oroszra (a nagy-oroszra) a finn és török elem gyakorolt nagy befolyást; a középső nyugaton való fehér-orosz litván és lengyel befolyást árul el, végre a délnyugati tartományokban, a Pripet, Dnyeszter és Don között, melyeket a kis-oroszok foglalnak el, számos kisebb-nagyobb nem-orosz sziget van, de idegen népségektől megszállt nagy és folytonos területek nincsenek bennök.

Dobrowszky, ama jeles szláv történelem- és nyelv-búvár, ekkép szól: „A Balti tengerpart a Visztula közelében a vendek vagy szlávok legrégebb hazája“. Ezt tanúsítja a régiak „Venticus sinus“-a. Safarik a venedek, antok, szerbek vagy szlávok régi lakóhelyeit ekkép határozza meg: „Kezdődnek a Visztula torkolatánál az esztek (azaz litvánok) s más kisebb

népségek, úgy mint a szcirrek, hirrek stb. telepjeinél, onnan a Nyemen folyón, Samogitián és Livországon át a Keleti tenger keleti csúcsáig terjednek, onnan a mai Novgorodtól északra a Volga és Deneper forrásvidékéig s keletre majdnem a Donig érnek, továbbá az alsó Deneperen át a Dnyeszterig s a felső Dnyeszteren át a Kárpátokig s a Visztuláig és Oderáig. A Keleti tengernél, Esztországban s a felső Volga vidékén a venedek a finnekkel, a Don, Deneper és Fekete tenger mellett a szarmátokkal voltak szomszédosok; az utóbbiaknak néhány vened népség volt alávetve; a Dnyeszter mellett a peucinekkal és basztarnokkal voltak határosak, a Visztula és Odera között pedig a németekkel keveredtek össze“.

Ezek voltak a szlávok régi lakóhelyei s ott van az oroszoknak is hazája. A sokféle szláv törzsökök kebelében már a Kr. utáni hatodik században két politikai központ keletkezett vala: Kiev és Novgorod. Mindazáltal a nagyobb és erősebb birodalmi egységet nem magok a szlávok, hanem az általok meghívott germán jövevények alapíták meg, kik ott 862 táján telepedtek le állandóan. Az orosz név sem hazai eredetű, hanem a „ruotsze“ névtől származik, melyet a finnek a Szkan-dináviából eredt jövevényeknek adtak s mely annyit jelent, mint „evezős“. A finnek még most is Svédországot Ruotszemaának (Ruotsze-orzágnak), ellenben Oroszországot Venne-máa-nak, azaz Vendországnak nevezik. Rurik egyik utódja, Nagy Vladimir (980—1015) az uralkodása alatt levő különböző népségeket egy nemzetté akarta összeforrasztani, azért megtöré a varaegek, a germán bevándorlók kiváltságos ivadékaik hatalmát s 988-ban a görög keresztyénséget veve be, hogy a sokféle pogányság helyébe egy közös hitet állítson. Azonban neki nem sikerült a birodalom politikai egységét megalapítani s ezzel a Rurik utódjait uraló sokféle szláv népségeket egységes nemzetiséggé állandón összeolvasztani. A XIII. század elején Oroszország egymástól független tíz fejedelemségre szakadt.

Midőn azután 1224-ben Csingisz khán unokája a kip-esaki birodalmat alapítá meg s a keleten lakó szláv népségeket legyőzé, ezzel természetesen nagyon meg volt akadályozva az egységes politikai és nemzeti állam keletkezése; egyszersmind számtalan idegen, mongol elem oltaték be a keleti szláv népességbe; a szláv és mongol elemek kétség-

kívül erősen összevegyültek, mert hiszen a mongol jármot az oroszok csak 1480-ban rázták le nyakukról.

Eleintén a keleti szláv népségek politikai és nemzeti súlypontja Novgorodban és Kievben volt, tehát a szlávok ősrégi területén, csak később tétetett át keletre a szlávok által meghódított és gyarmatosított határtartományokba. 1154-ig a nagyfejedelemnek, azaz az orosz osztályos fejedelmek főbbikének székhelye Kiev volt, azután a Klyaeszma folyónál fekvő Vladimir lett azzá. 1328-ban a Moszkvában székelő Kalita János lett nagyfejedelemmé; ez megveté alapját „Oroszország szívének“, a Kremlnek, s a mongol khán kezét arra használá fel, hogy a nagyfejedelemi méltóságot a maga családjában örökössé tegye s moszkvai fejedelemségét öregbítse. Azután a metropolita is Moszkvába tette át székhelyét, s így ennek hívatása, hogy Oroszország fővárosa legyen, meg volt alapítva. Alább majd megmutatjuk, a nagy-orosz törzs mikép törekszik elnyomni a másik két törzset s mennyiben sikerült az neki.

Röviden a három törzs vagy népség különbségei a következők: „A nagy-oroszoknak gesztenyebarna göndör hajzatuk, barna szemök, hosszú szakálluk s pisze orruk, a kis-oroszoknak fekete és sima hajzatuk, fekete szemök és sasorruk van; a fehér oroszok haja oly szőke mint a len, szemök sűrke vagy igen világos kék, szakálluk gyér, orruk rövid és lapos“. *)

Oberlaender következő jellemzést ad a két főtörzsről: Nagy-Oroszország mostani lakosainak jelleme a századok folyamában a talajviszonyok következtében sajátságosan fejlődött ki, s a nagy-oroszok életmódja, erkölcsi és szokásai lényegesen különböznek rokonaik, a kis-oroszokéitól. A nagy-oroszok ugyan földműveléssel is foglalkoznak, mindazáltal fő keresetforrásaik az ipar és kereskedés; ellenben a kis-oroszok a szó teljes értelmében földművelők. Igaz, a hivatalos nyelv és vallásra nézve a két törzs megegyez egymással, de jellemre nézve teljesen ellenkezik. A mostani kis-oroszok ősei a polánok, kik ősidőben a Deneper mellékein települtek vala le; ők sohasem vegyültek össze más idegen népségekkel. A történelem nem ismer oly ősi népeket, melyek a polánok előtt száll-

---

*) Hellwald Mainov után az *Archiv für Anthropologie* VIII. k., 3. f., 330. l.

ták volna meg a Deneper mellékeit, ellenben Nagy-Oroszországban a benyomuló szlávok már finn népeket találtak letelepedve. Ha az ember a leírásokat olvassa, melyeket némely utazók a kis-oroszokról közölnek, azt hihetné, hogy azok csupa Apollók, de ha fölkeressük országukat s őket színről színre látjuk, első tekintetre azt vélhetnők, hogy rút barbárokkal van dolgunk, oly csunyáknak látszanak, annyira el vannak lepve pusztai talajuk fekete porával. Első pillantásra úgy látszik, mintha a kis-oroszok arcvonásai nagyon bizonytalanok és jelentéktelenek volnának; apró hegyes orruk, gyér szakálluk, keskeny pofájok, négyszögletű homlokuk s apró szemök eleintén a mongol és kalmuk typusra emlékeztetnek. Ellenben a nagy-oroszok arczulata durvább metszetű, nyiltabb és érthetőbb. Vastag orruk, piros pofájok, göndör szakálluk és derült szemök első tekintetre megnyerők. De ha azután jobban vizsgálódunk, ha a kis-orosznak tetszetősb hajviseletet adunk, testét tisztán tartjuk, s rája adjuk a don melléki kozákok vagy pétervári gárda egyenruháját, akkor észreveszszük, hogy az ő arczulata alapvonásaiban finomabbul van faragva és sokkal nagyobb tökéletesedésre képes, mint a nagy-oroszé, s többi testalkotása is nemesebbnek és szebbnek mutatkozik. A nagy-oroszoknak feltűnően zömök testalkotásuk, rövid nyakuk, erős tarkójok, széles válluk és rövid lábszáruk van; a kis-oroszoknak pedig igen karcsú termetök, kis csontjaik és vékony izmaik vannak. A nagy-oroszok erős és vastag izmaiknál fogva gyakran igen megkövérednek, ellenben a kis-oroszok között nagyon ritkán találkozik izmos, kövér és potrohos hasú ember. A jólétnek örvendő nagy-oroszok, a kereskedők és falusi nemesek osztályaiban rendkívül jól táplált példányokat találunk, kivált pedig a nők között, ellenben a kis-oroszok között, ha jólétre tesznek szert, sokkal érdekesebb és kifejezesebb arczulatokra akadunk. A nagy-oroszok haja többnyire világos színű, barnasárga, gyakran aransárga és szőke, a kis-oroszké pedig sötétbarna és fekete, s ez talán azt bizonyítja, hogy a kis-oroszok tisztább szlávok mint a nagy-oroszok, kik a sárga hajú finnekkel és szőke hajú normannokkal vegyültek össze... Minden orosz közös jellemvonása a derült vérmérséklet s az, hogy épen nem törődik a jövővel . . . A kis-orosz csak rokonfelei társaságában mutatkozik a maga valójában, nagy-orosz jelenlétében elfogúlt, szótlan, búskomor, mert azt úgy tekinti

mint hódítóját és urát s nincs neki annyi ravaszsága, eleven-
sége és lelki-testi ügyessége, mint annak; rokonfelei között ő
is víg, szeret mulatni, muzsikálni, táncolni, inni . . . Mind
a nagy-orosz, mind a kis-orosz kitűnik vendégszeretete és val-
lásossága által, de tisztaságra nézve nagy különbség van köz-
tük, e tekintetben a kis-orosz felülmúlja minden szomszédjait,
a nagy-oroszt úgy mint a lengyelt, moldovait és magyart. *)

I.

A NAGY-OROSZOK.

A nagy-oroszok által népesített tartományok a mongol
járom nyomásának legerősebben s leghosszasabban voltak ki-
téve; több mint három századon át kellett azt viselniök.
Oroszország csak lassan épült föl az ázsiai járom levetése
után, még pedig Moszkva vezetése alatt, mely, mint említet-
tük, Kiev és Novgorod helyét foglalta el. Már pedig a birodal-
om nemzetiségi viszonyainak alakulására nézve nagy jelentő-
sége volt azon körülménynek, hogy akkor épen Moszkva
ragadá magához a vezérszerepet. Az új Oroszország különbö-
zött a Kiev és Novgorod korabeli Oroszországtól; a mongolok
évszázados uralkodása az alávetett népekre maradandó bélye-
get nyomott. S valóban a mongol befolyás alatt átalakult
nagy-oroszország, az úgynevezett muszkaság, mindenütt fölis-
merhető. Moszkva nem hiában járta vala az elnyomatás és
kényuralom iskoláját; e tekintetben a muszkák gyakran na-
gyon is buzgó és sikeres tanítványoknak mutatták magukat.
Elég alkalmunk van ebbeli tanulásuk eredményét megbámulni,
ha megvizsgáljuk, mily buzgalommal, mily öntudatával a ki-
tűzött célnak, s mily föltétlen kíméletlenséggel munkálkod-
nak szünet nélkül a muszkák óriási birodalmok ethnographiai
térképének „javításán“. Mivel a felvilágosodás és szabadsági
intézmények a nemzetiségi öntudat ébresztésének és ápolásá-
nak leghathatósabb tényezői, azért nem csodálkozhatunk
azon, hogy a muszka kormány semmit sem mulasztott el arra
nézve, hogy a fölvilágosodás és szabadsági intézmények fölött

*) Oberlaender: *Der Mensch vormals und heute*, 297—300. l.

alapos „felügyeletet“ gyakorolva mindazon népeket, melyek a nagy-orosztól különböznek, nemzetiségüktől megfoszthassa.

Irodalmi nyelvül az orosz nyelv tulajdonképen csak I. Péter óta létezik, mert azelőtt az úgynevezett egyházi szláv nyelv vagyis az divatozott, melyre Cyrill és Methodius, a szlávok apostolai, a bibliát fordították vala. A mostani nagy-orosz irodalmi nyelv lényegesen a moszkvai nyelvjáráson alapszik s Lomonosszov (1711—1765) a teremtője, de századunk elejétől fogva nagyon meggazdagodott és megnemesedett.

Legtisztabban Moszkvában s a szomszédos kormányzóságokban beszélik a nagy-orosz nyelvet.

Jóllehet az orosz kormány azt hirdetgeti, hogy Németország „évszázados historiai barátja“, mégis az 1863-diki lengyel fölkelés óta megindított erélyes oroszítási intézkedéseket nemcsak a lengyelekre alkalmazta, hanem a kelet-tengeri tartományok német lakosait is megszerencseltette velök. A czár elmozdítá Kur-, Liv- és Esztországok német polgári kormányzóit s helyökbe oroszokat nevezett ki; a német hivatalos hirlapokat mindenütt orosz hirlapok váltották föl s a községi hatóságoknak azontúl csak is az orosz nyelvet volt szabad használniok hivatalos nyelvül. Az előtt a belföldi lutheranus papság vezette vala a népnevelést, 1868-ban ez az orosz közoktatási miniszteriumnak rendeltetéki alája, bizonyára nem azért, hogy az iskolákba szabadabb szellemet hozzanak be! Mikor a czárnak Livországból egy folyamodványt nyújtának be, mely a nemzeti jogok föntartását kérelmezte, a czár a folyamodóknak sajátkezüleg elutasító választ kegyeskedett adni (1870-ik márcz. 4-én); egyúttal a dorpati tankerület német érzelmü curatora, Keiserlingk, elmozdították s helyébe Gervais, buzgó russificator nevezteték ki! Tudjuk, hogy a balti tartományok német városaiba az orosz városi szervezet is behozatott.

Lengyel írók könnyen fölfogható túlzással a nagy-oroszokat „szlávül beszélő finneknek, turáni oroszoknak“ jelenték ki; Duchinszki és híveinek kutatásai szerint a legkevesebb nagy-orosz tekinthető igazi szlávnak s majdnem mindnyájában finn és tatár vér kering. Ezek épen oly túlzások, mint ama lelkesült oroszbarátok állításai, melyek szerint a nagy-orosz-ságban teljességgel semmiféle nem-szláv elem nincsen s tehát voltaképen különbség sincs a nagy-oroszok és tiszta szlávverü

kis-oroszok között. Mindkét ellenkező túlzás azon egy forrásból származik, tudniillik a derekas ellenszemből, melylyel a birodalom különböző népei egymás iránt viseltetnek s mely napjainkban, midőn az eddigelé elnyomott népségek nemzeti-ségi érzelme egész Európában hatalmasan fölébredt, mindinkább fokozódik. Az igazság bizonyára itt is a középen van. Egyfelől a finn őslakosokkal összevegyült szlávok számát Nagy-Oroszországban nem tarthatjuk oly jelentéktelennek, mint ezt némely lengyel bűvárok teszik, azután azt is el kell ismernünk, hogy a szláv nyelv általános bevétele a hódítókat a szláv elem tovább terjesztésében hathatósan gyámolította, s hogy jelesen az újabb időben, azóta, hogy a nagy-orosz irodalmi nyelv minden oroszokra nézve hivatalos nyelvvé s a műveltség általános organumává lett, a nagy-oroszok belső elszlávósodása, szorosabb és bensőbb összeolvadása a tisztább szlávassággal igen nagy előmenetelt tett.

Másfelől a russophilok állításaival szemben azt a nézetet valljuk, hogy a muszkák vagyis nagy-oroszok oly vegy-nép, melynek fő alkotó része a finn, de lényeges benne a szláv elem, s ennek nyomatakát nyelvének győzelme a finn fölött még inkább fokozta. E szerint a nagy-oroszokat a túlnyomóan tiszta szláv kis-oroszokkal szemben teljes joggal külön nemzetnek tekinthetjük, még pedig sokkal inkább, mint például a Provence lakosait az éjszaki francziákkal vagy a felnémeteket az alnémetekkel szemben, mert a nagy-oroszoknál a nyelvi különbséghez az anthropologiai különbség, a származás különbsége is járul. Magok az oroszok igen is érzik ez ellentétet, noha a hivatalos írók tagadják. Az, hogy a nagy-oroszokat muszkáknak (moszkovitáknak) nevezik, épen nem agyafúrt lengyelek találmánya, jóllehet ezt bizonyos német lapok is hirdtetgetik; *ezt a jellemző elnevezést a nagy-oroszok az ő szomszédjaiktól, a kis-oroszoktól kapták.* A Moszkva körüli terület a Deneper felől hódították és gyarmatosították meg a XII-ik század közepe táján. Akkor a következő négy finn népség lakott vala ottan: a vesszék, merják, murának és csuvasok. Mondják, hogy ott még mai nap él egy finn nyelv, a „maszki“, melyen a parasztok titokban beszélnek. De bármint legyen a dolog, annyi bizonyos, hogy a muszkák a mongol fajtájú finnek s az árja törzsből való szlávok összevegyüléséből származnak. Castrén ekkép szól: „Les Russes que nons avous l'habi-

tude de ranger parmi les Slaves sont donc, en réalité, une population extrêmement mêlée, tandis qu'au sud l'élément turc et mongol y entre pour une forte proportion, au nord l'élément finnois est de fait prédominant". Ezek most oly világos tények, hogy csak mosolyogva tekinthetünk vissza a múlt századra, midőn Schlözer és Stritter az igazat fölismerték s az orosz kormány azt elfojtani törekedett.

Delamarre, francia író erre nézve ekkép nyilatkozik: „Nagy-Oroszországban az orosz hódítók a legyőzött finnekre ráerőszakolták nyelvöket és hitöket, de a nagy-oroszok jellemző elnevezése az utóbbiaktól származik, tudniillik a Moszkovia szó a „moksa“ (motsa, maszki stb.) szótól származik, mely az uralkodó törzs székhelyét jelenti. Az orosz hódítók egyfelől nyelvöket tették győzelmessé, másfelől öök magok finn alattvalóiktól absorbeáltattak s ezektől vették föl turani szokásaikat és törekvéseiket, melyek a mindenható uralkodó patriarchalis autokrátiáján alapúlnak, s ezt oly nép uralja, mely még mostanában is a communismus elveit követi . . . . Az a vélemény, hogy a Deneper felől jövö szláv bevándorlók az ott talált finn népségeket az Ural hegységbe szoritották volna, egészen alaptalan. A múlt századból való írók kikeltek azon vélemény ellen, s maga Karamszin is megtámadta. Második Katalin azon kijelentésére nézve, hogy „skandalum“ a nagy-oroszokat finneknek tekinteni, Karamszin azt mondja, hogy a finn népségeknek a hódítás idejében nemcsak állandó lakhelyeik, hanem városaik is voltak, melyek még most is léteznek. Hozzáteszi, hogy azok az országot el nem hagyták, s hogy a keresztyén vallással együtt a szláv nyelvet is bevették. Tehát az orosz császárság hivatalos historiographusa az utóbbi pontra nézve egyetért Nestor krónikással, ki állítja, hogy a XII-ik században ama népségek nem beszéltek szlávúl. Karamszin e fontos közlése történelmének eredeti orosz kiadásában az I-ső kötet 4-ik fejezetének a végén áll; érdemes a megemlítésre, hogy a francia fordítók azt a nevezetes helyet kihagyták . . . . Szuszdal-Moszkovia további fejlődése folyamában Rettenetes Iván uralkodása alatt, a XVII-ik században Kazán, Asztrakhán és Szibéria roppant tartományait kapcsolta magához. Azon országokban különböző népségek laktak, de mindannyian turániak, köztük a török és tatár elem volt túlnyomó. Azokat a népeket még sem lehet a szlávok közé szá-

mítani, mert hiszen azok csak a XVII-ik században kezdettek szlávul beszélni, mikor az iszlamot és zsidóságot a kereszténységgel cserélték ki, mindazáltal még azokat is muszkáknak szokták tekinteni . . . . A muszka császárság tulajdonképpen eredetileg török-finn állam volt, mely csak hosszas és erős ellentállás után vette föl a szláv nyelvet. Nagy-Oroszország neve, melylyel most Moszkoviát megjelöljük, csak a XVII-ik század végén kezdte felkapni, s a geographusok egészen a XVIII-ik századig inkább Moszkoviának nevezték. *)

Azon kutatások, melyek az orosz kormány által terjesztett és ápolt felfogást, mely szerint az összes orosz népségek egy törzshöz tartoznak, megrendíthették s ekképen netalán némi gyöngye kétséget támaszthattak volna az iránt, ha vajon a moszkvai vagy pétervári kormány minden orosz törzsekre nézve igazán nemzeti, úgyszólván természetes és magától értetődő, mindazon kutatások természetesen a nagy-orosz társadalomban nem igen nagy kedvezésben részesültek. Így Müller J. C., a hivatalos historiographus ellen bírói vizsgálat rendelteték, mivel egyik munkájában (*Origines gentis et nominis Russorum*, 1749.) azt merte állítani, hogy a „roxolanusok“ nem voltak szlávok; munkáját megsemmisíték, őt pedig kitétték hivatalából. Trediakovszki tanár, a pétervári akadémia titkára, hasonló vétség miatt két ízben nyilvánosan megveszszözteték! II. Katalin egy ukázban rendelé el, hogy az efféle nyomozásokat skandalozus tévedéseknek kell tartani. Sőt 1840-ben Miklós császár a ruthén tartományok litván statutumának eltörlése alkalmával azt a decretumot bocsátá ki, hogy historailag be van bizonyítva, hogy a nagy-oroszok ugyanazon eredetűek, mint Vilna, Gnodno, Minszk, Volhinia, Podolia és Kiev lakosai. Ugyanezt a felfogást érvényesítették a Novgorodban 1862-ben felállított nemzeti emlékoszlop által s 1867-ben a Moszkvában tartott ethnographiai kongressuson.

Midőn az orosz kormány a sokféle orosz népségek közötti különbségeket elpalástolni s lehetőleg megsemmisíteni törekedett s a muszka világbirodalom oly tarka és soknyelvű népességét egységes, mindenben megegyező nemzetiséggé igyekezett erőnek erejével összeolvasztani, nem szoritkozik

*) Delamarre: *Les Peuples Slaves et les Moscovites*, Bull. Soc. de Geogr., Paris 1871.

arra, hogy a nagy-orosz nyelvet lassankint mindenütt behozza, hanem a mellett egész erélyvel azon tervnek valóztatásán is munkálkodott, mely mindenkor valamennyi absolut kormány kedvencz gondolata volt, tudniillik, hogy alattvalóit, különböző vallásaik elnyomásával az egyetlen hivatalos állami egyházba telerje. Ekként a vallás terén is az individualitás elnyomatik az egységes hivatalos nemzeti typos javára s egyúttal az ethnographiai nivellirozás is előmozdittatik a nagy-orosz-ság javára, mert a vallási és egyházi sajátosság kivált a keleti tartományokban az ethnographiai sajátosságnak is főtámasza. S hogy a felebaráti szeretet vallásának császári orosz variansa mily gyökeres módon üzte és üzi nevezetesen a római katolikusok és lutheránusok megtérítését — ezt nem szükség itt bővebben fejtegetni.

Hogy elérssék eszményképe az oly absolut egységes államnak, melyben az egyes historiai vagy ethnographiai területek minden individualitása egy közös és egytetemes typos által el van nyomva, arra természetes első föltétel az, hogy a közigazgatás teljesen központosítva és egyforma legyen. Ez is sokat nyom Oroszország ethnographiai viszonyainak megváltoztatásában, mert hiszen e mellett különösen a nagyorosz-ság nyer nyomatékban és kiterjedésben. A *Kölnische Zeitung* folyó évi 201. száma e törekvésekről jeles cikket közölt; ebből vesszük át a következő megjegyzéseket: „Oroszországban az állam külső hatalma a nemzetiségek fölött szertelen módon növekedett s mióta Lengyelország alkotmánya eltöröltetett, a nagy birodalom egész területén az állami hatalom egysége sehol sincs megszakasztva a népelet bármely más alakulatai által, kivéve Finnországot. — Már századunk harminczas évei óta a birodalom szívében új vetés kelt ki, mely még az eddigelé uralkodott állami egység elvén is túl ment. Oly törekvések nyilatkoztak, melyek az egyeduralmi külső alap egységével nem érték be, hanem a forma egységét is kívánják: legyen tökéletes egyformaság, legyen egység a népek nyelvében, szokásaiban, erkölcsiben és vallásában is. A lengyelek fölkelése 1863-ban ezt a vetést csakhamar megérlelte. A nemzetiségi ellentét fölébresztett öntudata arra sarkalta az oroszokat, hogy jövőre az ily ellentétek elháríttassanak s azután az eredeti czélon túlmenve azt követelték, hogy a belső állami és nemzetiségi különbségek

teljesen eltöröltessenek. Azóta e törekvések hivatalos érvényre jutottak. Most már nemcsak az állam egységét sürgetik, hanem a teljes központosítást, nemcsak a nép érdekeinek az állam egységével való szoros összekapcsolását kívánják, hanem azon érdekek teljes egyenlősítését, nemcsak az állami szervezet megszilárdítását, hanem a népek szervezetének egyesítését célozzák . . . Két év előtt az odesszai főkormányzóságot törölték el, s ezáltal azon területek közvetlenül az állam központjának rendeltettek alája, elveszték természetszerű különsegeik képviseltetését. Most ugyanazt a kelettengeri tartományok főkormányzóságával is tették. . . Az egyes tartományok közigazgatása ugyanazon czélt tűzi ki magának. Mindenütt ugyanazok a hatóságok, a rendeletek, mindenütt ugyanazok az intézmények, tartományban, kerületben, községben, egyházban, iskolában, munkaszervezetben. Ez iránynyal szemben az önkormányzás teljesen képzelhetetlen.“

Anagy-oroszokszáma európai Oroszországban 34.889,871. A birodalom középső részében folytonos területet foglalnak el, s onnan széles szalagban délkeleti irányban az alsó Don folyón túlig a Kaukaszus éjszaki lejtőségéig terjednek. Azonkívül Tauria (Krim félsziget) orosz lakossága is nagy-oroszokból áll; végre még a kis-oroszok területén is, különösen Kherzon, Jekaterinoszlav és Kharkov kormányzóságaiban is vannak számos nagy-oroszok.

II.

A KIS-OROSZOK.

„Ha Kurszkból Kharkov felé az országúton megyünk, már néhány mérföldnyi út után Kurszkon túl észreveszszük az átmenetet Nagy-Oroszországból Kis-Oroszországba. A házak építésmódján látjuk, hogy erdőben szükölködő tartományban vagyunk. Az egymás fölé rakott gerendák közötti hézagok agyaggal vannak kitömve, a házfalak részben sövényből és agyagból készítvék. A falvak többnyire igen nagyok, gyakran az út két oldalán több versztnyire húzódnak el. A dombos vidéket végtelen mezőség váltja föl, melynek egyhangúságát cserjések és lombfaligetek szakasztják meg . . . A helységeket mindenütt nagy kertek környezik . . . Az úton mind gyakrab-

ban találkozunk az ökröktől vont keskeny szekerekkel, melyek végtelen vonalokban egymásután következve többnyire gabnát szállítanak Kis-Oroszországból; a ló egyáltalában mind ritkább lesz, s helyét mint vontató barom az ökör foglalja el... Alexei csár, Nagy Péter atyja uralkodása idejében sok kozák a déli tartományokból orosz szolgálatba lépett; azokból néhány ezredet alakítottak, melyeket a határszélen Lengyelország felé szlobodákban telepítettek le mint határőröket. A kozákok száma mindinkább szaporodott s szlobodáikból Kharkov, Iszum stb. városok keletkeztek s Kis-Oroszország egész éjszaknyugati keskeny vidéke, melyen a kozákok letelepedtek vala, Ukrajnának, azaz határvidéknek neveztetett el.

„E földterület lakosai nemzetiségökre nézve épen nem különböztek a kis-oroszoktól, mindazáltal ukrainaiaknak (ukrajnczi) azaz határvidékieknek neveztettek. Kis-Oroszország azon részei, melyek most a poltavai, kievi és csernigovi kormányzóságokat alkotják, nem tartoztak az Ukrajnához, hanem a tulajdonképi Kis-Oroszországot tették. De valamint az Ukrajna és Kis-Oroszország határa nincs megjelölve a térképeken, úgy az Ukrajna lakosai is csak „malorossi“-knak, kis-oroszoknak nevezik magokat. Kis-Oroszországnak 1836-ig volt külön főkormányzója, most csak a poltavai, kievi, csernigovi és kharkovi kormányzóságok léteznek. Ukrajna és Kis-Oroszország helységei többnyire festői látványt nyújtanak; azok a nagy falvak, melyek 3—4000 lakost számlálnak, rendszeren nem a pusztá lapályain épültek, hanem ott, hol a síkság szakadékok és völgyelések által van megszakasztva. A virágoskerttel és bodzafákkal környezett házak a patakos völgyek oldalainak támaszkodnak, s többnyire messzire szétszórva lévén, majdnem egészen eltűnnek a zöld lombozatban. A völgypárkányok kiszökő partjain két három tornyos templom emelkedik s a pusztá hátán köröskörül apró szelmalmok állják körül a helységet.“

Kharkov környéke a kis-oroszok által népesített területnek keleti részét képezi; ott van a tiszta szlávok legkeletibb határa.

A szlávok hajdani székhelyei különösen Safarik és Viquesnel kutatásainak szolgáltak tárgyául. Ők nevezetesen a szlávok keleti határát a turáni népek felé állapították meg; s kitűnt, hogy Herodot ideje óta az nem igen változott. Egész-

ben véve mindenkor a Deneper jelölte meg a szlávok keleti határát, s ők ezen túl csak egyes helyeken terjeszkedtek, miként például mostanában a kis-oroszok területe mindinkább keskenyülő ék gyanánt a Kis-Donon át egészen a Donig ér. Éjszakkelet felé az Ilmen-tó, melynek partjain Novgorod állott, képezte a tiszta szlávok határát, s úgy találjuk, hogy a fehér- és kis-oroszok mostani székhelyein mindenkor a legkeletibbre előnyomult szlávok lakoztak vala.

A szlávok székhelyei a II. századtól kezdve az V. századig minden oldalról előnyomuló ellenségek célpontjai voltak. Delfelől Dacia meghódítása után a rómaiak fenyegették a szlávokat, keletfelől urali népségek törtek elő, melyek utóbb a hunok, bolgárok, avarok, kozárok stb. nevei alatt lettek ismeretessé. A szlávok természetesen nyugatra tódultak Németország felé: Jornandes és Procopius tudósításaiából tudjuk, hogy a szlávok azon nagy mozgalmak után a Visztula egész vidékét, s a Kárpátok és Keleti tenger között való egész területet bírták, s keletre a Deneperig, délre a Fekete tengerig és a Dunáig terjeszkedtek, nyugaton pedig Sziléziát, Csehországot és Luzáciát szállták meg. A IX. században a Visztula, Dnyeszter és Deneper mellékein lakó szlávok a „lechek“ közös nevezet alá foglaltattak, s jöllehet külön nyelvágakra szakadtak, történelmi tekintetben mégis egységes nemzetet képeztek. Ekkor, t. i. 862-ben, a norman eredetű *varaeg*ek jöttek be az országba. Nestor, a kievi krónikás, ki a XII. század elején élt, a varaegek vagyis oroszok által meghódított szlávok közül a következő népségeket említi meg: a polánokat (Kiev környékén), drevlieket, novgorodiakat, polocsánokat, dregovicsokat, szeverieket és bujánokat (a Bug mellékén, utóbb volhiniaknak nevezték). Ezeken kívül még a krivicsek (Szmolenszk alapítói), a radimicsek, luticsok, tiverczek (az alsó Dnyeszter mellett) s a fehér horvátok is alá voltak vetve a varaegeknek. Az előbb felsorolt népségek a mostani kis-oroszok elei; a fehér horvátok akkor még a Kárpátoktól éjszakra a Dnyeszter forrásai körül laktak. A nyugati lechekből, kik a Visztula mellékein éltek, s a varaegek által nem hódítottak meg, utóbb a lengyelek lettek, míg a Deneper és Dnyeszter mellékein lakozó szlávok az uraik nevét vették föl s tehát oroszoknak nevezték magokat. Ez a nevezet eleintén csak a kis-oroszokat illette, a muszkák vagyis nagy-oroszok sokkal később vették föl azt.

A varaegek vagyis normannok beköltözése nagyon különbözött a szlávoknak a finn területekre való invasiójától. Ezek új meg új csapatokban nyomultak elő, s nagy számmal telepedtek le a finnek között úgy, hogy nyelvöket rájuk tukmálhatták; ellenben a varaegek új jövevényekkel nem igen szaporodtak, s idő folytán saját nyelvöket elvesztvén, egészen a szlávokban enyésztek el. A XIV. század kezdetétől fogva Kis-Oroszországban az egyes szláv népségek is egészen összeolvadtak s egységes népet képeztek, mely magát orosz, ruszin vagy ruthén népnek nevezte; nyugatra a lengyelek, keletre a muszkák voltak szomszédjai.

A varaeg Rurik utódjai, Oleg és Igor alatt Ruthénia hatalmas ország volt, fényes fővárosa Kiev levén. De germán szokásnál fogva, melyet a varaeg fejedelmek megtartottak, az ország az uralkodó gyermekei között fölosztaték, s így számos fejedelemségre szakadt, melyek egymás ellen hadakoztak folyvást, s melyek határai minduntalan változtak. A XII. század közepén a mongolok betörései kezdődtek; a XIII. század közepén egész Ruthénia András halicsi fejedelem alatt egyesítettett, de halála után megint szétbomlott a birodalom, s a belső viszálykodások újra megindultak. Ekkor a Deneper mellékén való ruthének Gedimir litván fejedelemhez folyamodának segítségért, ez a mongolokat egy a Pripet folyónál vívott csatában megvervén, Kiev fejedelemséget a maga országával egyesíté. Másfelől Vörös-Oroszország (Galicia, Lodóméria s a lublini kerület délkeleti része) a lengyelek karjaiba veté magát. Midőn tehát Jagello László litván fejedelem 1386-ban Hedvig lengyel királynét feleségül vevé, az összes ruthén fejedelemségek megint egy uralkodó alatt egyesítettének.

A horodlói országgyűlésen, mely Lengyel- és Litvánországok egyesítését ünnepélyesen kijelenté, az a kérdés vette-tett föl, a két ország közül melyikhez tartozzanak a ruthén tartományok; de minthogy annak gyakorlati jelentősége nem volt, azért sohasem szolgáltatott okot az összekoczczanásra. Különben a ruthének a lengyelekkel külön szerződést kötöttek, melyben amazok kijelenték, hogy ők mint szabad nemzet, szintén szabad nemzettel, mint hasonfelek, hasonfelekkel szövetkeztek. A különböző országok és népek teljesen egyesültek. Azon nevek között, melyekkel Lengyelország büszkélkedik, igen sok van olyan, mely ruthén származású; ilyenek

például Chodkievicz, Visznioveczki, Pulavszki, Reytan, Szobieszki, Csartoryszki, Szapieha. A Lublinban, 1569-ben tartott híres országgyűlésen az ott egybegyűlt egész nemesség megerősíté az egyesülési törvényt, s e mellett minden még netalán fennálló különbségek eltöröltettek, úgy hogy attól fogva legalább a nemességre nézve csak egyetlen egy nemzet létezett. A görögkeletiek és protestánsok ugyanazon jogokat élveztek, mint a római atholikusok. De miután Báthory király a vilnai egyetemet 1579-ben a jezsuitákra bízta vala, azonnal elkezdődtek a vallási üldözések, s ezek megint nemzetiségi gyűlölködéseket szültek. Kázmér János, ki Rómában bíbornok és jezsuita volt, mielőtt a királyi trónra lépett, a jezsuitákat támogatta, kik a ruthén parasztokat a római katolikus egyház kebelébe erőszakosan terelgették. A parasztok fellázadásnak s a kozákoknál kerestek és találtak segítséget, kik szintén ruthén származásúak, s azonfölül schismaticus görögök voltak. Ebből rémítő háború keletkezett; elvégre Chimielniczki Bogdan, a kozákok hetmanjának az oroszokhoz való pártolása után Lengyelország kénytelen vala 1654-ben Kis-Ruthéniát s a kievi tartományt az oroszoknak átengedni. Ez Ruthéniának első feldarabolása volt, s ezt a ruthének még most is szemökre lobbantják a lengyeleknek. A görögkeleti egyház szertartásaihoz ragaszkodó parasztok szívébe akkor nintetett el magva a vallási bosszú-érzelemnek, melyet azóta római katolikus uraik ellen ápoltak. Lengyelország feldarabolásakor Oroszország egész Ruthéniát kapta osztályrészül, kivéven a Galicziához tartozó Vörös-Ruthéniát. E szerint a ruthének négy évszázadon keresztül (1386—1772.) Lengyel-Litvánország alkotórészét képezték.

Látjuk tehát, hogy a kis-oroszok történelmök legnagyobb ideje alatt muszka szomszédjaikkal szemben mint idegen nemzet állottak; igaz, már a középkorban elvesztették vala politikai önállóságukat s más nemzethez csatlakoztak, de ez tiszta szláv nemzet volt, mely nyelvöket és nemzetiségi típusukat nem bántotta.

Természetes, hogy a kis-ruthének kebelében időjártában némely helybeli különbségek támadtak. Így megkülönböztethetjük a sajátképi kis-oroszokat a nyugati kis-oroszoktól; amazok ismét a kharkovi, pultavai és szeveri nyelvjárásokra oszlanak; emezek a szorosabb értelemben vett ruthének vagy

rusznyákok, kik szintén három csoportra szakadnak ; a podoliai, galicziai és magyarországi csoportokra. A kis-oroszokban az együvé tartozás érzelme még korántsem halt ki szemben a muszkákkal, s még korántsem enyészett el az egyetemes orosz nemzetiség érzelmében ; még mai nap is a kis-orosz a nagy-oroszt csak „moszkol“-nak (muszkának), ez pedig amazt „chochol“-nak, azaz czibakosnak nevezi. A kis-oroszok tudniillik még most is gyakran kopaszra nyírják fejüket, és csak egy czibakot, üstököt hagynak meg.

A kis-oroszok európai Oroszország délnyugati részét folytonos tömegben foglalják el, kivéve Krimiát s a határos nogaji pusztát ; Besszarábiában rumunokkal vegyesen laknak, kis területet az Azovi tenger keleti partján is bírnak, ezek az úgynevezett csernomori kozákok, kiket II. Katalin a Deneperről telepített oda. Elszigetelt kisebb nagyobb telepjeik kelet felé Szaratovon át az Ural folyóig terjednek. Összes számuk 14.193,665 lélekre rúg, ebből Besszarábiára 333,494, a Don mellékére 315,114, Szaratovra és környékére 119,974, Szamarára 63,505, Orenburgra 11,925, Kurszkra 442,321 és Asztrakanra 75,022 esik. Az osztrák-magyar monarchiában körülbelül 3.100,000 kis-orosz vagyis ruthen él.

Így tehát a kis-oroszok mint külön nemzetiség elválnak mind a lengyelektől mind a muszkáktól. Nemzeti származásukra nevezve úgy mint a lengyelek tisztább szlávok, mint a muszkák, de nyelvre és vallásra nézve közelebb állanak a nagy-oroszokhoz, mert ezek éppen nekik köszönhetik vallásukat és műveltségüket. — Hogy a kis-oroszok nemzetiségüket nem fejtették ki jobban, hogy továbbá legújabb időben nemzetiségök mind erősebb megtámadások által veszélyeztetve van, annak okát a politikai viszonyok kedvezőtlen voltában kell keresnünk. Sokféle körülmény járult hozzá, hogy a kis-oroszok magukat egészen a nagy-oroszok karjaiba vetették, s ez önállóságukra nézve annál veszélyesebb volt, mivel egyfelől az ő nyelvök nem nagyon különbözik a nagy-oroszokétól, s mivel másfelől az orosz kormány vas következetességgel munkálkodik minden nem-muszka nemzetiség megsemmisítésében s a muszka típus terjesztésében. Nemcsak Oroszország és Ausztria, hanem Lengyelország is közösen odatörekedtek, hogy a kis-oroszokat a lengyelektől elidegenítsék s a muszkák karjai közé tereljék. A görög szer-

tartáshoz ragaszkodó kis-oroszok üldöztetései a lengyel jezsuiták részéről; a parasztok elnyomatása a lengyel vagy lengyelesedett földesurak által; a nemzeti nyelv kiszoríttatása a hivatalos lengyel nyelv által — mindezek nagyon is a nagy-oroszok malmára hajtották a vizet. Ámde a kis-oroszok nemzetisége épen az orosz birodalom kebelében van leginkább veszélyeztetve; Oroszország csak addig pártfogolja „az elnyomott testvéreket,” a meddig kis-orosz területek még idegen államokhoz is tartoznak. Saját területén belül Oroszország a ruthén nemzetiség fönnállását és megerősödését, még az irdalom terén is, hathatósan megakadályozza. Minden hirdetést muszka nyelven kell közzétenni, a cyrill alphabetumot, mely a kis-oroszoknál divatos, nem szabad használni. Tarasz Sefcsenko, a ruthén nemzeti költő úgy, mint Kosztomarov tanár, ki a ruthének nemzeti érzelmének fölébresztésére törekedett vala, mint bűnösök elítéltetettek és száműzetettek. A kievi főkormányzó, Annenkov határozottan kijelenté, hogy véget fog vetni a ruthén pártnak. Oroszország tehát a Galicziában és Magyarországon élő ruthéneket csak azért igyekszik oly nagy tüntetéssel magához csábítani, hogy őket azután a muszka schablonhoz idomíthassa. *)

Ezen erélyes s kivált napjainkban mind erőszakosabb elnyomása minden nem-muszka nemzetiségnek, legújabb és legerőteljesebb modorában, azon küzdelemmel kezdődött, melyet minden szabadabb szellemi mozgalom ellen indítottak meg. Mindenekelőtt minden szabadabb irodalmi mozgalmat elfojtottak, még Nagy-Oroszországban is, mert fölismerték, hogy minden efféle lendület bénítólag hat a kormánynak az absolut egységes állam alkotását célzó törekvéseire; úgy akarták, hogy a birodalom összes tagjai minden nemzeti különbözőségből kivetkőzzenek, s hogy mindnyájan muszkáknak, a czár egyenlő alattvalóinak érezzék magukat. Ennek nagy jelentősége van Oroszország ethnographiai viszonyaira nézve, mert a centralisáló irány minden előmenetele a muszkaság terjedését jelenti más nemzetiség rovására.

I. Sándor ugyan eleintén szabadelvű volt, de csakhamar a legbárdolatlanabb reactio kezdődék. Vas keménységgel üldözte a kormány az újítókat, kik a censura, börtön és szám-

* Andree: *Die Ruthenen in Galizien*. Globus, 1870.

üzetés daczára a burokratikus, mindent nivellirozó elv ellen kikelni merészkedtek. A Miklós trónraléptekor történt szabadsági kísérlet megghiúsulása után csakhamar az általános üldözés kezdődék. Odojevszki, Besztusev, Marlinszki, stb. Szibéria bányáiban vagy a Kaukázusban bűnhődtek; Rilejev fölakakasztatott; Puskint már azelőtt kiűzték volt a nagy városokból. Polejaev lyrikus költő már deák korában börtönbe vettetett, azután közkatonává tétetett, s 1833 mint fegyenc halt meg; s midőn a kormány még sem akadályozhatta meg, hogy költeményeit a nemzet megszeresse, *halála után* katonatisztté nevezte ki, s kiadóját arra kényszeríté, hogy képét tiszti ruhában költeményei elé tegye. Az akkori orosz irodalom történetét méltán *a vértanuk jegyzékének* nevezték.

Gogol, a nagy satyrikus, ki 1810-ben a pultavai kormányzóságban született, eleintén szintén a kis-orosz nyelvet törekedett irodalmi nyelvvé kiképezni, de a sokféle ellenségeskedések miatt felhagyott szándékával. De mindazok közül, kik anyanyelvök szabadságaért bátran küzködtek és szenvedtek, leginkább Tarasz Sefcsenko tűnik ki. Törekvéseinek és szenvedéseinek viszontagságai híven visszatükrözik a kis-orosz nyelv s általában a kis-orosz nemzetiség sorsát. Élete viszontagságairól Kaveran a *Magazin für die Literatur des Auslandes* című folyóiratban (1878-diki folyam 12. száma) érdekes vázlatot közlött, mely nagyon alkalmas arra, hogy Oroszország ethnographiai térképének illustratiójául szolgáljon. — Franzos a kis-orosz költőkről nem rég megjelent értekezésében okkal vetheté föl a kérdést: „Ki ismeri Sefcsenkót? Neve az orosz határokon kívül és belül majdnem egészen feledésbe ment. De azon néhány ember, ki Sefcsenkót ismeri, tiszteletben tartja a szerencsétlen költő emlékezetét; sorsa megszorítja őket s haragra lobbantja. — Franzos értekezésén s Obrist György 1870-ben megjelent tanulmányán kívül alig jelent meg valami Sefcsenkó ismertetésére. Kaveran azon két dolgozatra akarja az olvasó figyelmét fordítani. Ne ijedjünk vissza a muszka levegő halálhozó lehelletétől, mely a Sefcsenkó szenvedéseinek történetéből felénk fúj. Valóban nagyon tanulságos egy történet az, egy szakasz a „félázsiai“ kulturtörténetből. Sefcsenkó örökszolgá szülek gyermeke volt; 1832-ben Pétervárra került, hogy festészsze képezze ki magát. 1838-ban barátjai kiváltották őt. Csakhamar a költészetre

adta magát, s 1840-ben költeményeinek első kötete jelent meg. Igaz, a hangadó muszka kritika dícséretére nem számíthatott; sőt ha az irodalmi állapotokra gondolunk, melyek akkor Oroszországban uralkodtak, bámúlnunk kell a fiatal kis-orosz költő bátorságán. Oroszország akkori közállapota valóban szomorú, kétségbeejtő volt. A negyvenes évek kezdete óta síri csend uralkodott az orosz szépirodalomban; a censurának már alig volt valami dolga. Persze Miklósból is akartak Maecenást csinálni, ki a tudományok és művészetek pártfogója; hiszen Sukovszki titkos tanácsos, Puskin császári kamarás és I. Péter historiographusa volt, s Gogolt, ki utóbb éhen halt meg, a császári kegyelem nyugdíjban részesítette. De kell-e azon hivatalos csillám sötét hátlapjára utalni? Emlékezzünk csak Herzen Sándor ismeretes névjegyzékére; harmincz év alatt (1825—1855) a három legjelesebb orosz költő orozva vagy párviadalban veszté el életét; egyikök, tudniillik Lermontoff számkivetésben halt meg s oda azért kellett mennie, mivel egy heves költeményben Puskin gyilkosainak megbüntetését követelte; még három más író is számkivetésben halt meg; kettő megőrült s végül a szerencsétlen Rilejev hóhér által végeztetett ki. Minden teremtő és alkotó működés irgalmatlanul elfojtatott. — Sefcsenkót 1840-ben hazájában találjuk. Ott barátságot köt egy francziával, gróf Balmennel, ki Ukrajnában honosítást kapott vala. Ez valamiképen a muszka kormány haragját vonta magára s mint közkatona a Kaukázusba küldetett. Ekkor Sefcsenko elkeseredése azon erőszakoskodás fölött a *Kaukáz* című szép költeményben tört ki, s ez elég volt arra, hogy ő is ugyanazon sorsban részesüljön. Mint közkatona 1847-ben Orenburgba küldték. Haragja és bánata új dalokat fakaszt kebeléből; bosszús szózatokat szór, nem törődve az új veszélyekkel; a közkatona bátran sikra száll mint rettenthetlen bajnoka a leigázott néptörzsnek, melyhez tartozik! Ámde a muszka kormány jól érti a mesterséget, melylyel a kelleetlen szellemeket eltompítani s az alkalmatlanokat ártalmatlanná tehetni. Már következő évben Szibériában, Orszk városban találjuk a költőt, két évvel utóbb a Káspi tenger ázsiai partján levő Marszlak várban. Itt hét évet kellett mint közkatonának töltenie. Midőn végre pétervári barátjainak sikerült szabadon bocsáttatását kieszközölni, a várparancsnok bátran jelentheté, a ficzkó már nem fog

ártani. . . Sefcsenkó a halálos betegség csiráját magával hozta a szabadságba. A csár elérte volt célját! Midőn a kis-orosz nemzet szabadságdalnoka 1859-ben Pétervárra lelkileg-tesztileg elnyomorodva visszatért, dalos ajka örökre el volt némulva!

A nyugati és délnyugati tartományokban a hazai (lengyel és kis-orosz) nyelvek használata a legnagyobb szívóssággal üldöztetett. Így például Potapov helytartó 1866-ban, tehát jóval a fölkelés leveretése után, kibocsátott rendeletben Vilna, Grodno, Kovno, Minszk, Vitebszk és Mohilev városokban a lengyel nyelvet nemcsak a közigazgatásból kizsöbölték ki, hanem használatát *a nyilvános helyeken, kávéházakban, templomokban és színházakban is szigorún megtiltá!* A kis-orosz nyelvet is sok helyen kiküszöbölték az iskolából, sőt a templomból is, „mivel ezen tartományok orosz tartományok, s a nagy-oroszok hazáját képezik, mint ezt az 1862-ben Novgorodban fölállított emlékszobor bizonyítja“, ezt mondják az illető kormányrendeletek.

Midőn Lengyelország feldarabolása után a kis-oroszok nagyobb része szerencsésen Nagy-Oroszországhoz kapcsolódott vala, a muszka kormány azonnal hozzálátott az új alattvalók erőszakos megtérítéséhez; nem riadt vissza semmi eszköztől, melylyel a római katolikus kis-oroszokat az állami egyház kebelébe hajthatta, s tudjuk, hogy célját el is érte.

Ellenben az osztrák-magyar monarchiában élő kis-oroszok, „a Habsburgi járom alatt nyögő testvérek“ tekintetében az orosz kormány mindig a nagylelkű, részvevő és segítségre kész pártfogó szerepét vitte. E mellett nagyon ügyesen járt el. A XVII-ik században a kozákoknak a lengyelek ellen való fölkelésekor, a XVIII-ik században a bari confederatio által vezetett fölkeléskor Oroszország a keleti vallású parasztokat római katolikus földesuraik ellen izgatta föl, s előidézte a történelem által megbélyegzett gyilkosságokat. A víznek fölszentelése a Denepernél való Montrynim kolostorban szolgált jeladásul az 1768-ki öldöklésre. Napjainkban Oroszország határozottan és hathatósan pártolja a galicziai ruthéneket a lengyelek ellen; a nyugdíjak és ajándékok által lekenyerezett papság a parasztok előtt azt mutogatja, hogy mikép egyesülhetnének a „testvérekkel“, és szabadúlhatná-

nak meg lengyel földesuraik jármától. *) Ebben tehát megint ráismerhetünk a régi orosz taktikára, mely napjainkban is alkalmaztatott a szerbek és bolgárok „fölszabadításánál,“ valamint a kurdok támogatásánál is. **)

III.

A FEHÉR-OROSZOK.

A három orosz néptörzs között a fehér-oroszok leggyöngébbek, területek délfelé a kis-oroszokkal, kelet és éjszakkal felé a nagy-oroszokkal, éjszaknyugatra a litvánokkal s nyugatra a lengyelekkel határos. Aránylag legkisebb területet foglalnak el s onnan nem igen terjeszkedtek másfelé. Ők teszik a Vitebszk, Szmolenszk, Mohilev, Minszk, Grodno és Vilna kormányzóságokban a népesség többségét. Más kormányzóságokban csak szórványosan fordulnak elő, legszámosabban Csernigovban, Szuvalkiban és Szamarában. Összes számuk európai Oroszországban 3.592,657 lélekre rúg.

A fehér-oroszok nyelve sok lengyel idiotismust foglal magában, mert az leginkább Lengyelországgal való egyesülésök óta fejlődött ki. Az úgynevezett litván statutum s az összes litván levéltári okiratok fehér-orosz nyelven vannak írva. Arra nézve, hogy honnan származik a fehér-orosz név, különböző vélemények divatoznak; némelyek úgy vélik, hogy onnan eredt, mivel azon tartományok nem voltak alávetve a mongoloknak, fehérek, azaz tisztán maradtak az idegen uralkodástól; mások megint a fehér nemez kalaptól és fehér abaposztótól, melyet a falusiak viselnek, származtatják a nevet.

A békés, munkás, jószívű fehér-oroszok a krivicsek régi szláv népségének ivadékai . . . Fehér-Oroszországot egészen a XI-ik századig a krivicsek tartományának nevezték, s ez elnevezés csak a poloczki, msztiszlavszki, minszki stb. fejedelemségek keletkezésekor ment feledésbe. Ezek Sz.-Vladimir idejében Kiev alá kerültek, utóbb Litvániához s azután Lengyelországhoz csatoltattak; a muszka birodalomba csak 1772-ben

*) Andree, az idézett helyen.

**) *Geogr. Mittheilungen*, 1878. évf. 288 s. k. l.

kebeleztetett be Fehér-Oroszország. A lengyelek évszázadokig tartó uralkodása nem maradhatott befolyás nélkül; lengyel szokások és erkölcsök terjedtek el, sőt az idegen elem túlnyomó lett. A földbirtok a lengyel nemesség kezére került... de a fehér-oroszok szívósan ragaszkodtak nyelvökhöz és vallásukhoz. Mint hajdan úgy most is szeretik a magánosságot, azért házaik nagyon szét vannak szórva, ritkán találunk egy-egy falut, mely 20 házból áll; legtöbbször csak két-három udvar van együtt s a rideg erdős vidékeken igen gyakoriak az egyes tanyák. Jóllehet elég fájok van, mégis kevés gondot fordítanak házaik építésére s lakásaik kényelmessé tételére. Lakóházaik mind aprók, szűkek és komor külsejűek. Bent ugyanazt a szegényességet és piszkot találjuk, mint Nagy-Oroszország félreeső falujának legnyomorultabb viskójában... A fehér-oroszok rendesen középtermetűek, soványak, s többnyire lenszínű hajuk van. Sorsuk nem irigyelendő. Legnagyobb részek szükséggel és nélkülözésekkel küzdek, az inség, sőt éhség némely vidéken majdnem mindennapi dolog, s oly állapotokat okoz, melyeknek Nagy-Oroszország legszegényebb kormányzóságaiban sem fordulnak elő... Azonban a szomorú állapotoknak nem egyedül a föld terméketlensége az oka; az elszegényedés és nyomor tulajdonképi forrása az örökszolgaságban keresendő, melyben a fehér-oroszok még csak néhány évvel azelőtt sínlődtek vala. Lengyel földesuraik sanyargatásán kívül leginkább a zsidó házalók és uzorások okozták a parasztok általános inségét. A zsidók a falusi lakosokat rendszeresen szívják ki, s azt a keveset, a mit neki a zsidó uzorás még meghagyott, a paraszt a korcsméban eliszsa, hol a bérlő szintén zsidó; a ki mindent elfogad a pálinkáért. A korcsma a fehér-oroszra nézve egész életének központja... Az eddigi viszonyok között a fehér-oroszok semmiféle ipar vagy kereskedés iránt nem mutattak fogékonyságot, s most, hogy az örökszolgaságtól fölszabadultak, szintén csak lassan javúlnak állapotaik.

Minthogy a litvánok szoros kapcsolatban voltak a lengyelekkel, azért a fehér-oroszok között litván elemeket is találunk. A fehér-oroszok eredetileg a kis-orosz népnek egyik ágát tették és csak a lengyel és litván befolyás alatt lettek külön népséggé, s vették be a római katolikus vallást. Nyelvök közép helyet foglal el a lengyel és kis-orosz nyelv között.

Oroszország ethnographiai térképei mutatják, hogy bizony még nagy munkára lesz szükség, mignem a kívánság: „La Russie pour les Russes,“ melylyel állítólag herczeg Gorcakoff a Monroe-doctrinát másolta le, tökéletesen megvalósuland. Ha ezt a jelszót úgy kell értenünk, hogy Oroszországnak orosznak kell lennie, hogy a fehér czár egész hatalmas birodalmának egyetlen egy nemzet, tudni illik a hivatalos orosz, a nagy-orosz nemzet székhelyévé kell válnia — akkor egy pillantás a Petermann-féle folyóiratban megjelent ethnographiai térképekre megmutatja a roppant nehézséget, mely ama kívánság teljesedésének útjába gördül. Avagy a birodalmi kanczellár ama nyilatkozatával csak azt akarta kifejezni, hogy az oroszok Oroszországban uralkodjanak, ne pedig másutt? Ez esetben is érdekes volna a közölt ethnographiai térképeket tanulmányozni, mert abból láthatnók, hogy némi különbség van az igazán orosz, vagyis a nagy-oroszok lakta ország, s a czárjok hatalmának alávetett birodalom között, s tehát megláthatnók azt a kis földdarabot, melytől azon fölfogás szerint a nagy-oroszok megszabadúlni szeretnének.

H. J.

DEÁK BÉKEKÖVETSÉGE WINDISCH- GRAETZNÉL. *)

A kis társaság, mely néhány állandó s egy-két változó taggal téli vasárnapokon rendszeren együtt ebédelt Bezerédj István özvegye asztalánál, 1866-ban február 11-én épen végezte az ebédet. Szokás szerint a nap eseményei, a múlt élményei és a jövő kilátásai fölött folyt váltakozva most is a társalgás. A komoly észrevételeket élezek, adomák követték, ha a hangulat nyomottá kezdett válni, vagy elbeszélések a társaság egyik és másik tagja életéből. Épen Deák békekövetsége Windischgrätznél jött szóba, mikor házi asszonyunk asztalt bontott. A mellékszobába mentünk, hol szivar és fekete kávé várt reánk.

„Gyűjtsatok rá tehát, szólta az öreg úr, és üljetek le! Elmondom az egész históriát!”

Egy percz alatt rágyújtott, a ki szivarozni szokott, s

---

*) Csengery Antal Deák Ferencz élet- és jellemrajzához számos adatot és anyagot gyűjtött össze. Ezek egy részét oly följegyzések teszik, melyeket Csengery Deák elbeszélése után jegyzett föl még az nap, a melyen elmondotta. E jegyzetek után adjuk a jelen közleményt. Deák ez elbeszélését magunk is hallottuk özv. Bezerédjné ebédjén s a mennyire emlékszünk, Csengery közleményében nemcsak a főbb vonások vannak híven visszaadva, hanem az elbeszélés módja és hangja is. Vajha Csengery följegyzéseiből koronként oly részeket is közölhetnénk, melyek az újabb magyar történelem legfontosabb politikai mozzanataira vetnek világot. Vajha mások is, a kiknek Deák olykor megnyílt, följegyeznék a mi történelmi vagy életrajzi tekintetben érdekesebb. Deák nem hagyott hátra emlékiratokat; bensőbb barátjainak ezt pótolni kellene.

Szerk.

székre, pamlagra vonúlt mindenki, magához revén fekete kávéját.

Deák rendes ülőhelyén, a pamlagon, házi asszonyunk mellett, tette magát szokott kényelembe.

„Emlékeztek — szolt rövid várakozás után az öreg úr — emlékeztek mindnyájan 1848 végén arra az éjjeli ülésre, a mely elhatározta, hogy én, Batthyány Lajos, Lonovics érsek és Mailáth György, az országbíró, Windischgrätz táborába menjünk, megkísérteni a kiegyezést. Kossuth nem volt jelen a képviselőházban az ülés kezdetén. Jónak láttam utána küldeni. Megjelent és ő is pártolta küldetésünket. Azonnal föltették s nekem azonnal által is adták a határozatot.“

„Másnap korán reggel Mailáthoz mentem. Kérdezte, hogy útlevelelről és katonai kíséretéről, a mely az ellentáborba vigyen, gondoskodott-e a kormány? Még nem, mondtam neki, de tüstént megyek Kossuthhoz, hogy tegye meg a kellő intézkedést. Kossuth azonban már elutazott. Nagyon sietett. Talán, gondolám, itt találom még Madarászt, a rendőrfőnököt. Ennek is hült helye már; csak néhány alárendelt hivatalnok pakolta szállásán, a mi még ott maradt. Szerencsére egy pár betöltetlen, de aláírott útlevel is volt az ott maradt tárgyak között. Magamhoz vettem. De hát a katonai kíséret! Hogy megyünk által a nélkül csak a magyar táboron is, hát még az osztrák előcsapatokon? Az országbíró megjegyezte, hogy ő ugyan tagja volna a kormánynak, de az ő parancsára senki sem ad most semmit. Hallottam, hogy a honvédelmi bizottság egyik tagja, Nyári Pál, még nem utazott el. Csakugyan otthon találtam. Nyári tüstént hívatta Répásy tábornokot, s ez Görgei főhadiszállására küldött egy tisztet. A tiszt visszajöven, jelentette, hogy a katonai kíséret iránt meg van téve az intézkedés. De, úgy mond, a táborban nagy a neheztelés, hogy a hadsereg megkérdezése nélkül akar alkudozni az országgyűlés! E közben a főkormánybiztos, Csányi is megérkezik. Ő is ad útleveleket a követség tagjainak. Majd gróf Schmiedeg kapitány jö. Szintén említi a hadsereg neheztelését. Csányi leszidja. — „A hadsereg“ úgy mond, „ne politizáljon!“ Schmiedeg maga is helyeselte Csányi megrovását.“

„Azonban, útlevelelünk már levén, jól neki öltözve a kemény hidegnek, útnak indúltunk. Lonovicsot titkára, ha jól emlékszem, Sánthó, kísérte. Görgei főhadiszállása már Pro-

montorban volt. Nem találtuk ott a fővezért; azt mondák, az előcsapatokat ment megszemlélni. Helyette egy német nyelvű törzstiszt fogadott bennünket. Ez mondá, hogy a rendelet a katonai kíséretre nézve már ki van adva, sőt arról is van már tudomásuk, hogy jól fogadnak bennünket. „Talán levél?“ kérdezé Batthyány. — „Igen“, felelé habozva a törzstiszt. De nem tudta azt előmutatni. Általában meg kell jegyezmem, hogy főhadai szállásunkon épen nem kedvező hangulattal találkoztunk. Kísérőül két huszártiszt volt kirendelve. Ezek is a nélkül, hogy csak arcukat láthattuk volna, előre nyargaltak, s aztán sem mutatták magokat.“

„A magyar utócsapatot Pöltenberg vezérelte. Ez a derék tábornok, régi ismerősöm, szívesen fogadott. Mutatta a főhadai szállásról vett német rendeletet, hogy bennünket az ellenség előcsapatjához kísértessen. De hol az osztrák had előőrse? Senki sem tudta. Csodálkozásomra azzal menté magát Pöltenberg, hogy nincs pénz, a kémek tartása pedig sokba kerül. A derék tábornok hosszasan és igen bizalmasan beszélgetett velünk. Megjegyezte többek közt, hogy igen sok áldozatba kerül védelmi harcunk, s jól tudja, hogy ő lesz az egyik áldozat. Bár a csatatéren érne végzetem! kiálta föl. Fájdalom, a sors megtagadta óhaját. Bitón kellett halni a derék férfúnak!“

„Pöltenberg egy Géczy nevű fiatal hadnagyot rendelt mellénk kíséretül egy káplárral és tizenkét huszárral. Indulásunk előtt hallottuk a tiszték megjegyzéseit. — Géczyt nem látjuk többé! mondá az egyik. — Bizonyosan kényszerítik, hogy átálljon! jegyzé meg a másik. — Kár ezekért a derék huszárokért is! kiálta föl egy harmadik.“

„Végre megindulánk, keresni az osztrák tábornokot. Nem kis föladat volt ez, mikor az ember azt sem tudta, mely irányban menjen. Aztán olyan csikorgó hidegben! Martonvásáron egy hideg szobában pihentük volna ki a nap fáradozásait, ha már hajnalban föl nem riaszt a házi szolga, hogy itt az ellenség! Sietve öltöztünk. A fiatal hadnagy az öreg káplártól kérdezé, mit tegyen. Ez azt mondá, hogy hadnagy úrtól várja a parancsot. — Küldjön hadnagy úr, — mondám én közbeszólva — küldjön egy legényt fehér kendővel és egy trombitással az ellenség előőrse elé, s jelentse, hogy parlamentairek vannak a községben. — „Igen is uram“, jegyzé meg a vén káplár, „ez

a hadi regula!“ — Csakhamar visszajöttek a kiküldött legények jelenteni, hogy az egész csak vak lárma volt.“

„Tovább indultunk tehát keresni az ellenséget.“

„Verebnek tartva, az útban hallottuk egyszerű falusi emberektől, hogy abban a helységben már vagy ötezer német van. — No hát oda menjünk! mondám. — Mi az ördög, kiálta föl az egyik paraszt, nem hallották az urak, hogy ott a német? — Épen azért igyekszünk oda, atyafi! viszonzám. — Ugyan úgy-e? mondák gúnyosan a parasztok, gyanús szemmel nézegetve bennünket. — Megmagyaráztam erre nekik, minő járatban vagyunk, hogy az ország gyűlése küld bennünket, értekezni az osztrák hadak vezérével, ha valahogy jó módjával, becsületes úton végét lehetne szakítani a háborúnak. — Ugy hát az úr isten vezérelje kigyelmeteket jó szerencsével! mondák kalapot emelve a becsületes földművesek.“

„Vereb közelében oda való emberekkel találkoztunk. Ezekről hallottuk, hogy onnan is elmentek már a németek; csak kettő van ott még, s ezek épen most sütik a Tóth István malacját. — Káplár uram, azt mi eszszük meg! mondá az egyik huszár kíséretünkből. — Eszed a menydörgös menyköt! jegyzé meg az öreg káplár. — De isten teremtucesse megeszem ha száz vasas német örzi is! — No csak ne szájaskodjál, tudod, hogy nem szeretem a hetvenkedő ficzkót! viszonzá a káplár. — Jól tudja káplár uram, mondá neheztelve a közvitéz, hogy atáokban is megállom én a sarat! — Az igaz, fiam, de most még sem eszed meg a malacgot, felelé a káplár, mert parlamentér vagy. Ilyenkor pedig meg kell becsülnöd magadat! — A huszár nagyot sóhajtott és — elhallgatott. Hajh hogy parlamentér!“

„Verebre érkezve, Végh János házához szállottunk. Nem szükség mondanom, mennyire szívesen látott vendégek voltunk! De itt sem tudták megmondani, merre vonúlt az ellenség, hol keressük előcsapatját. A hadnagyot küldöttük ki, hogy keresse föl. Hadnagyunk megjövén, jelenté, hogy elvégre csakugyan rátalált az osztrák hadsereg egyik hadtestére, előőrsek nélkül. Jellasics bán hadteste volt. Jellasics maga elé vitette hadnagyunkat, s megtudva minő járatban vagyunk, kérdezé tőle az országos küldöttek neveit. A hadnagy elmondá. Tiszteletreméltó férfiak! jegyzé meg a bán német nyelven. S egy kis levéllel bocsátotta útnak a hadnagyot, a melyre

csak annyi volt írva, hogy Géczy hadnagy szabadon mehet a császári hadsereg főhadi szállásáig!“

„Míg hadnagyunk oda járt, az alatt jelentették, hogy a malacz-sütő vadász-katonák a paraszt legényekkel összekaptak, s az egyik paraszt legényt megszúrták. Ezt látva, a legények botra kaptak s mind a két német katonát leütöttek. — Hát még sem ők eszik meg a malaczt! kiálta föl huszárunk kárörömmel. — Lonovics érsek káplánját küldte, hogy az utolsó kenettel lássa el a szegény németeket. — Dejszen uram, nem gyónnak azok! jegyzé meg az öreg káplár. — Talán protestánsok? kérdé Lonovics. — Nem, uram, válaszolá a káplár, hanem már megfagytak!“

„Bicskének tartva, Felcsúton egy ház előtt egy német katonát láttunk, a mint tiszt ruhát tisztított. — Wer ist hier? kérdezém tőle. — A német katona elrémült arczczal hebegé, hogy N. N. Rittmeister, a ki itt betegen fekszik. Nem hittem volna, hogy még mi is megijesztünk valakit ez útunkban; és épen osztrák katonákat! Bementünk a házba. A kapitányt gyomorgöresben fekvé találtuk. Előadván neki, mi járatban vagyunk, egészen megkönnyebbedve mondá, hogy már foglynak hitte magát, a mint legényétől hallotta a huszárok érkezését. „Huszárok itt, a mi vonalunkban, gondolám — úgy mond — magambam. Minő véletlennek kellett történni!“ Ettől a kapitánytól tudtuk meg, hogy Windischgrätz herceg főhadi szállása most Bicske. Megörültünk, hogy végre megtudtuk.“

„Bicske alatt ágyúkat pillantánk meg, felénk irányozva. Az ágyúk mögött egy törzstiszt állott távcsövel. A mint utóbb magától Windischgrätz hercegtől megtudtuk, csak azon törzstiszt túlságos óvatosságának köszönhattuk, hogy ránk nem löttek. Meg is dicsérte őt ez óvatosságért Windischgrätz.“

„A bicskei fogadóhoz érve, egy ezredsnél vagy tábornoknál jelenté magát katonai kíséretünk. Ez a főtiszt megtámadta Géczyt, hogy merészelt a főhadi szállásig betolakodni, előrsi kíséret nélkül. Géczy megjegyzé, hogy sehol sem talált előrsökre. — Hazugság! kiálta nyers hangon a torzomborz szemöldökű, nagy bajuszú törzstiszt. Mailáth, az országbíró, védelmére kel hadnagyunknak; ez meg előmutatja Jellasics levelkáját. Az osztrák törzstiszt szemétől messzetartva olvassa az iratot, s elszörnyködve fordul a jelen volt tisztekhez.

„Schauen Sie, meine Herren!“ úgymond „hier ist etwas, was rein unmöglich ist, und doch wahr ist!“ Hallatlan Ausztria dicsőséges hadi történetében! folytatá nagy pathósszal. Csakugyan ide jöhettek ezek a parlamentairek a nélkül, hogy előőrsökkel találkozhattak volna! Egy tábornoknak annyira nem tudni a hadi szabályokat! Az ellenség parlamentaireit kíséret nélkül egy czédelúcskával bocsátani a tábor kellő közepébe! „Und dieser Feldherr — tevé hozzá gúnyosan — ist der saubere Banus Jellasics!“ — Ah, ah! hangzott mindenfelől a tiszték szörnyülködése. — Végre mi is szóhoz juthatánk. Értesülve küldetésünkről a boszús törzstiszt, ment jelentést tenni a fővezérnek. Mailáth, személyes ismerőse Windischgrätznek, szintén előrement, értesíteni a herceget. Kevés idő múlva egy segédtsízt jött jelenteni, hogy Windischgrätz herceg, Batthyány gróf kivételével, kész fogadni a küldöttség tagjait. Hasonló izenetet hozott Mailáth is. Őt szívesen látta a herceg. A küldöttség többi tagjairól is megjegyezte, hogy „Ehrenwerthe Namen!“ Csak Batthyányra nézve jelenté ki, hogy őt nem fogadhatja.

„Megjelenvén Windischgrätz előtt, Mailáth volt szónokunk. „Mint a magyar országgyűlés küldöttei jöttünk, úgymond, hercegségedhez!“ — Windischgrätz indulatosan kiálta közbe, hogy magyar országgyűlés nincs, rég föloszlatta ő felsége!”

„Az országbíró nem jött zavarba, hanem folytatólag előadá, hogy a nemzet kész elfogadható föltételek alatt fölhagyni a védelmi harc czal.“

— „Unbedingte Unterwerfung! Teljes lefegyverzés s az összes várak átadása!“ kiálta lakonikus rövidséggel a herceg, hozzátevé, hogy a többi ő fölsége kegyelmétől függ!”

— „Ha küldetésünknak itt nem lenne eredménye, monda folytatólag az országbíró, utasításunk: tovább, egyenesen ő fölségéhez menni a nemzet kérésével!“

— „Windischgrätz erre egész határozottsággal kijelenté, hogy ő fölsége nem fogadhatja (darf und kann nicht, a mint mondá) a küldöttséget!“

„Majd kitörő szenvedélyességgel, majd udvarias hangon szólt velünk a herceg. S föltünő volt, hogy valahányszor szenvedélyesebb hangon beszélt, mindig Lonovics érsekre nézett, a ki e miatt igen kellemetlenül érezte magát.“

„Kértem végül a herceget, hogy miután eljártunk küldetésünkben, engedjen bennünket visszatérni küldöinkhez.“

„Mehetnek egész biztossággal!“ viszonzá Windischgrätz. Majd összenézvén a jelen volt tisztek egyikével, s jelt vevén tőle, kiigazítá magát, hogy egy pár napig még is csak várunk kell. Mint parlamentairek vannak itt, úgymond; s ha útukban valamely összecsapásba keverednének és baj érné önöket, bennünket érhetne a vád vagy gyanúsítás. Tudtukra adjuk önöknek, mikor lehet biztos távozásuk. Lesz rá gond, hogy addig illő ellátásban részesüljenek!“

„A hivatalos fogadás befejeztével, a küldöttség egyes tagjairól tudakozódott a herceg Mailáthtól. Engem is bemutatván az országbíró, kérdezé tőlem a herceg: „úgy-e rég leköszönt a miniszterségről?“ — Mikor többi társaim, felelém, mikor Batthyány is. — „De, vága közbe Windischgrätz, Batthyány még azután is miniszterelnök maradt, és rendezte a fegyveres támadást.“ — Azaz, jegyzém meg helyreigazítólag, Batthyányt ő felsége bízta meg új miniszterium alakításával, a mi nem sikerülvén, ő is lemondott!“

„Windischgrätz visszavonulván, a jelen volt törzstisztek közé vegyültünk, a kik közt több ismerősünk volt. Ott találkoztam mások közt Rousseau tábornokkal, a kit még a régibb országgyűlésekről ismertem, a hol ezredes korában mint biztos volt jelen az országos bizottságokban felvilágosításokat adni a hadi kormányzat részéről az újonczajánlás és katonai élelmezés kérdése tárgyalásakor. Rousseau szemrehányásokat kezdett tenni a magyar nemzet ellen. Én nem bocsátkoztam vele vitába, csak lovagiasságára hivatkozva, kértem, ítélje meg maga, vajon ez a hely s az a helyzet, a melyben küldöttségünk van, alkalmas-e ilyen beszélgetésnek ily hangon folytatására? — „Sie haben vollkommen Recht! Ich bitte um Verzeihung!“ mondá a tábornok, rögtön közönbös dolgokra fordítva a beszédet!“

„Kimenvén az udvarra, huszárainkat vitában találtuk több vasas némettel. — „Was Respekt!“ kiálta az a huszár, a kinek Vereben a malacra fájt a foga. „Huszár respekt vor Uhlán? Nein. Uhlán respekt vor Huszár! Huszár niks respekt vor Kurazir.“ — A német tisztek, kik között minden fegyvernem képviselője volt, magok is mosolyogtak. Hadna-

gyunk vetett véget a huszárok versenygésének, kirendelt szállásaikra küldve őket.“

Bennünket is elvezettek a nekünk rendelt szállásra. Egyetlen szoba mindnyájunknak, két ágygyal. Előttünk két tiszt volt ide szállásolva. Mertens őrnagy, ha jól emlékszem nevére, a ki a küldöttség ellátása iránt intézkedni volt megbízva, engedelmet kért tőlünk, hogy ideiglenesen csak ilyen rosszúl szállásolhat el. Holnap, jegyzé meg, több szállás megürül és nagyobb kényelemről gondoskodik. Lonovics érsek a bicskei kath. paphoz, Barsihoz, küldötte titkárát, szállást kérni. A titkár azonban csakhamar elrémülve jött vissza, jelentvén, hogy a tisztelendő urat, a kihez küldve volt, ő előtte verték vasba s vitték el fegyveres katonák. Lonovics elhalványult.“

„Délután négy óra tájban jött hozzánk egy segéd tiszt, jelenteni, hogy herczeg Windischgrätz szívesen lát bennünket öt óraker ebédre saját asztalához. De, úgymond, ha a küldöttség tagjainak, át levén fázva s törődöttek levén a hosszas úta-zástól, alkalmatlan volna a herczegnél ebédelni, külön mellék-szobában is terítettethet számunkra a herczeg. Én, főleg Batthyány miatt, a kit Windischgrätz nem fogadott el, az utóbbi ajánlat mellett voltam. Az ebéd igen jó volt. Egyik étel *fogoly* levén, tréfásan mondám Lonovicsnak: „malum omen“. Lonovics elkomorult.“

„Batthyány, Mailáth és Lonovics este sokáig kártyáztak. Éjfél után én és Mailáth a két ágyba feküdtünk, Lonovics egy karos székbe dőlt, Batthyány egy zsúp szalmát hozatott be, arra feküdt. Lefekvés előtt kimenvén, visszajövet tréfásan jegyzém meg, hogy baj nem érhet bennünket, mert olyan két gyönyörű szál gránátos áll ört ajtónk előtt, hogy Nagy Fridrik atyja sokat adott volna érttök. Lonovics elsápadt. Az éjet is álmatlanul töltötte, míg mi elég jól aludtunk. Másnap reggel vettük észre, hogy a gránátosok nem minket, hanem a tábori pénztárt őrizték az átellenben levő szobában.“

„Időközben az osztrák hadsereg egy része a főváros felé előbb mozdulván, több szállás megürült. Most a küldöttség két-két tagja külön szobát kapott. Én Batthyányval voltam egy szobában, Mailáth Lonovicssal egy másikban. Séta és olvasás közt töltöttük a napot. Nagy Károly, bicskei könytárából hoztam el egy Tacitust és egy Horatiust. Az egyiket Mailáthnak adtam. Mailáth és Lonovics épen nyitott ablaknál

állottak, mikor őket meglátogattam. Ablakukból folytonos ágyúzást véltek hallani. Én kimenvén, rövid időn ismét visszatértem. „Halljátok-e, kérdezem tőlök, most is az ágyúzást?” — „Nem! Most megszűnt!” válaszolák. — „Mindjárt fogjátok újra hallani!” mondtam, ismét kimelve. Visszajövet azzal fogadtak, hogy csakugyan megint hallják az ágyúzást. Ekkor világosítám föl őket, hogy alul a nyitott pinceajtót csapkodja a szél, annak a hangját hallják. Előbb azért hallgatott el az ágyúzás, mert betettem a pinceajtót.“

„Harmadnapra korán fölébredvén, csodálkozásomra Batthyányt is ébren találtam, a ki rendesen nagyon későn szokott kelni. — „Már rég nem tudok aludni!” mondtá Batthyány. — „Gondolod-e, folytatá némi szünet után, hogy életem veszélyben foroghat?” — „E kérdésre, viszonzám, csak úgy felelhetek, ha őszintén megmondod négy szem közt, tettél-e olyasmit, a miről nekem nincs tudomásom; különösen volt-e részed az olasz mozgalom és a bécsi forradalom előmozdításában?” — Batthyány becsületszavával erősítette, hogy mindezekben nem volt része. — „Így nem gondolnám, felelém neki, hogy életed veszélyben foroghatna. Azonban, tevém hozzá, jobban meggondolva a dolgot, ilyen lázas időkben senki sem tudhatja, mi történhetik. Ha Windischgrätz bánásmódja után ítélve, tartasz valamitől: legegyszerűbb dolog, most innen elmenni. Künn jártomban, sétaközben meggyőződtem az iránt, hogy sehol sem tartanak szemügygyel. Bizton menekülhetsz. Ha nem hoztál elég pénzt magaddal, vedd a mi nálam van.” — Ah, kiálta föl erre Batthyány egész határozottsággal, egy pár hitvány év miatt csak nem leszek szökevény! — Azt hitte egy pár évi fogságnál a legrosszabb esetben sem érheti nagyobb baj.“

„Ez nap délelőtt Windischgrätz megbízásából jött hozzánk egy tiszt a herceg izenetével, hogy ha közülünk valaki hozzátartozói megnyugtatóására levelet akarna írni, a tábornagy gondoskodni fog elküldéséről. „Csak küldőinket ohajtanók értesíteni eljárásunkról!” mondtam én. A tiszt távozott, de rövid időn visszatérve tudunkra adta, hogy a jelentést megírhatjuk, csak azt köti ki a herceg, hogy megolvashassa, a mit elküldünk. Örömmel fogadtuk e kikötést. Legalább nem desavouálhatják utóbb, a mit írunk! — Én írtam meg a jelentést, a mely azonban a honvédtiszt hosszas kalandozása

után, a kire egy osztrák tiszt kézbeadását bizta, elég későn jutott el Debreczenbe.“

„Negyedik nap reggel jelentette nálunk az öreg huszárkáplár, hogy hadnagyunk és huszár pajtásai, nem állhatván ellen a fenyegetéseknek és csábításoknak, mindnyájan átpártoltak az osztrákokhoz. „Nekem sem lehet már többé ellenállnom“ tevé hozzá az öreg káplár; de nekem isten teremtcse, nem sok hasznomat veszi a német!“

„Öt napig voltunk Bicskén, míg Windischgrätz Budára tette át főhadi szállását. Ekkor adták tudtunkra, hogy mi is mehetünk. Dzsidasokat rendeltek mellénk kíséretül, a kik szekereink mellett lovagoltak. Budára a várba vitt kíséretünk, a hol tudatták velünk, hogy mehetünk, a merre tetszik. Én Pestre, az István főherczeg vendéglőbe szálltam. Batthyány, a helyett, hogy menekülésre gondolt volna, a gróf Károlyi György palotájába ment. Ott fogták el őt még az nap este tíz órakor.“

„Én Debreczenbe óhajtottam menni, a hol az országgyűlés volt, hogy szóval is értesítsem küldőimet. Windischgrätz herczeg azonban csak az alatt a föltétel alatt volt hajlandó erre az engedélyt és útlevelet megadni, ha becsületszavamra fogadom, hogy föltétlen megadásra bírom rá Kossuthot és az országgyűlést.“

„Volt eszem, végzé be előadását az öreg úr, — volt eszem, hogy senkit se beszéljek rá, hogy akasztassa föl magát!“

EPILOGUS.

Az életet már megjártam.
Többnyire csak gyalog jártam,
Gyalog bizon —
Legfőlebb ha omnibuszon.

Láttam sok kevély fogatot,
Fényes tengelyt, czifra bakot :
S egy a lelkem !
Soha meg se írgyeltem.

Nem törődtem benn-ülövel,
Hetyke úrral, czifra növel :
Hogy' áll orra
Az út szélin baktatóra.

Ha egy úri lócsiszárral,
Találkoztam s bevert sárral :
Nem pöröltem, —
Félre álltam, letöröltem, —

Hiszen az útfélen itt-ott
Egy kis virág nekem nyitott :
Azt leszedve,
Mevolt szívem minden kedve.

Az életet, ím, megjártam ;
Nem azt adott, a mit vártam :
Néha többet,
Kérve, kellve, kevesebbet.

Ada címet bár nem kértem,
S több a hírnév mint az érdem :

Nagyrayágyva
Bételt volna keblem vágya.

Kik hiúnak, és kevélynek —
Tudom, boldognak is vélnek :

S boldogságot
Irigy nélkül még ki látott ?

Bárha engem titkos métely
Megemészt : az örök kétely :

S pályám bére
Égető, mint Nessus vére :

Mily temérdek munka várt még ! . . .

Mily kevés az, mit beválték

Félbe-szerbe'
S hány reményem hagyott cserbe ! . . .

Az életet már megjártam :
Mit szívembe vágyva zártam,

Azt nem hozta,
Attól makacsúl megfoszta.

Egy kis *független* nyugalmat,
Melyben a dal megfogandhat,

Kértem, kérve :
S ő halasztá évről évre.

Csöndes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám' el-elvárnám,

Mely sajátom ;
Benne én, és kis családom.

Munkás vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget . . .

Ennyi volt csak ;
S hogy megint ültessenek, oltsak,

Most, ha adná is már, késő ;
 Egy nyugalom vár, a végső :
 Mert hogy' szálljon,
 Bár kalitja már kinyitva,
 Rab madár is, szegett szárnyon !

ARANY JÁNOS.

MADÁCH IMRE HAGYOMÁNYAIBÓL.

I.

PUSZTAI TEMETÉS.

Miért kovályog fenn a saskesely ?
 Hová, hová száll a varjú-sereg ?
 Halottkísérő sompolygó sakál
 Sirásodtól a puszta mit rezeg ?

Homok-buczkák közt kised völgyfenék
 Ölén némán, merőn egész csapat ;
 Hafiz karjának súlya verte le,
 S bibort borított rá az alkonyat . . . —

Oh Szádi, Szádi tündöklő valál,
 Mint ifju sűgár, áldó és erős,
 Bámúlt tanácsban a vén, a leány
 Rajonga érted, rettegett a hős.

Még látlak a mint büszkén jársz elől,
 Mint a villám sötét felhő előtt ;
 Arczod az élet, öklöd a halál,
 Még hallom hangodat, a rémitőt.

Vajh látszik-e még most is kebleden
 A megfojtott oroszlán foghelye ?
 Szorítod-e még ősi kardodat,
 Melynek halálangyal volt a neve ?

Elnyujtva fekszel puszta homokon,
Egész nemzetség ott hever veled,
Jön a hiéna, varjú, saskesely
Véredre szomjún, és el nem vered !

Gazdátlanúl száguld, nyerit lovad
A pusztaságon, nincs ki megüli,
Nyilad hever hiába, emberét,
Ki idegét feszítse, nem leli.

Ki ás számodra sírt, tán a Szamum,
Ha majd fölödbe porhegyet emel ?
Ki fog virrasztani, tán a délibáb,
Mint röpke, csillogó halottlepel ?

Oh vajh mi is, mi is e délibáb,
Vágyó lelkednek halvány képe-e ?
Vagy szép Zulejka rejtett bánata,
Mely fölragyog hogy síroddhoz jöve ?

A dombokon még tegnap két had állt,
Ma egy vigad : Háfíznak tábora ;
A nap lement, a hold sugáriban
Ragyog s daltól zeng minden sátora.

Jó Szádinak csak hírét hordja szél,
S nincs szem talán könnyet hullajtani ? —
A völgy-fenek olyan rideg, sötét,
Árván ülék elesttek árnyai. —

De im mi az ? mi hallgatag menet
Vonul hosszan, sötétén ott alá ?
Talán dzsinek, kiket fölvert a zaj,
S vadabb tanyára a vérszag voná ?

Elöl Zulejka, vad Hafiz neje,
Utána gyászos sorban hölgyei ; —
Hová, hová a vigadók közül ?
— A hősöket sírjokba rejteni.

S a mint jönnek, fölroppen orvmadár,
Csikasz, sakál üvöltve csörtet el,
De ott terem Hafiz s bőszen kigyúl,
Szemébe vér gyül, lángokat lehel.

„Hol jársz Zulejka? — ordít messziről —
Hát kóborolnod éjjel illik-e?
Vagy itt is megkerested hősödöt,
Merészségét ki vérrel mosta le?“

Rettennek a nők, csak Zulejka nem,
S magasztosan szól: „Öt megbünteted,
Mint férfiú. — A nő temetni jött.
Könyüm övé, hisz a mosoly tiéd!“

És ázni kezd. — Hafiz némán mereng,
Míg az utolsó hanttal küzd a szél. --
Talán azt hányja lelke: a mosoly
Vagy a könny-e az, a mit többet ér? —

Csendben vonúl el ismét a menet,
Utolsó — ott marad a szótlan úr,
S menőben hosszú kopját diszül a
Kiirtott nemzetség sírjára szúr.

II.

NEM FÉLTELEK HAZÁM!

Bár ellened tör frigye zsarnokoknak,
Bár ellened tör írigy szolgahad,
Földönfutó népek megostromolnak,
Mint tengerár, megállsz, ha szikla vagy.
Nem féltelek hazám!

Eldültél volna, mint cser a viharban,
Ha a végzet nem nézett volna ki,
Hogy elj; nem törtek meg véres csatákban
A balszerencse századévei.
Nem féltelek hazám!

A meddig áll Branyiszkód körakása,
Mint órjas harczaid emlékjele,
Regét mond róla a Kárpát vadásza
S viharként leng rajt hősök szelleme.
Nem féltelek hazám !

A meddig látom alföld rónaságát,
Felette múltak délibábja kel,
Szent vér hízlalja lengő dús kalászat
És tápot a test, lélek benne lel.
Nem féltelek hazám !

Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A láncz helyét csak szent vér mossa le ;
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózsés elhalt
A pusztában, s egy nemzedék vele.
Nem féltelek hazám !

SZÍNHÁZI SZEMLE.

(Csiky Gergely újabb színművei.)

Semmi sem mutatja inkább drámai költészetünk meddőségét, mint az, hogy Csiky színművei szokatlan figyelemben részesülnek. Az ifjú költő egymásután nyeri az akadémia drámai pályadíjait ; a nemzeti színház bizonyos előzékenységgel adatja elő minden újabb művét ; a hírlapoknak épen kedvence s úgy tekintik őt, mint a jövő drámaíróját.

Mi elejétől fogva nem tartoztunk Csiky bámulói közé, de értjük e jelenségeket. Az akadémia Teleki-pályázatán a viszonylag legjobb műnek mindig kiadatik a díj, a Karácsonyi-díjat csak önálló becsűnek adhatni ugyan ki, azonban ha nyolcz-tíz évi várankozás után nem akad kitünő mű, a bírálók elvégre oly művet is megjutalmaznak, a mely ha nem kitünő is, de egy vagy más tekintetben önálló becsű. A nemzeti színház kapva kap minden újdonságon, a melytől közönséget remél, különösen Csiky művein, a kit boldogult Szigligeti annyira pártfogásába vett. A hírlapok az akadémia ellenében fölmagasztalván a *Jóslatot*, Csiky első művét, s nagy dráma-

író t jósolván belőle, már csak következetességből is folyvást dicsérik kedvenczöket, bár lanyhábban, mint fölléptekor.

Csiky termékenységgel viszonzta a közönség és kritika figyelmét. A *Jóslat* után csak hamar két tragédiát írt: a *Máguszt* és *Jánust* s egy vígjátékot az *Ellenállhatatlan* címűt. Mind e művek fejlődésről tanúskodnak, s bizonyos haladást épen nem tagadhatni meg Csikytől. Első művében sok mindent összezavart, rosszúl vegyítette a komoly és komikai elemeket, meséje kuszált és nehezen érthető volt, a mellékdolgok erőt vettek a főcselekvényen: újabb műveiben tisztább stíle törekszik, tragédiát és vígjátékot ír, cselekvénye is kerekébb. Drámai forma, nyelv és verselés tekintetében is haladt, a mennyiben párbeszédei gyorsabb menetűek, kevésbbé látszik kedvelni a közhelyeket s olykor szabatosan és hangzatosan tudja kifejezni gondolatait.

Azonban a valódi drámai ér még most sem fakadt föl benne, s még folyvást keveset gondol a hagyományyal, történelemmel, sőt a valószínűséggel is. Cselekvénye inkább külső, mint belső, inkább mechanikai csinálmány, mint élő organismus; jellemrajza egy-két durva vonásból áll, a szenvedély fejlődését, erejét és hangját épen oly kevésbé képes fölfogni, mint visszaadni. Tragikai conceptióiban maga sem látszik hinni, komikumum pedig csak tréfa, a melynek nincs semmi mélyebb jelentősége. Általában nem ismeri a külső világot, s belső világa szegény. Mintha nem belső szükségéből, hanem külső kényszerből írna. Nem látszik, hogy valami meghatotta volna. Hiába keressük az eszméket, a melyek lelkén feküsznek, az érzéseket, a melyekkel szíve telve. Nem tapasztalatokból, az élet és történelem átélta vagy átértett emlékeiből ír, hanem olvasmányokból s a képzelődés ködképeiből. Innen cselekvényében nincsen élet, alakjaiban elevenség. Nem annyira természetesen alkot, mint erőszakosan combinál, élő emberek helyett elvont fogalmakat mozgat, s minthogy nincs leleményes phantaziája, erőszakolja a bonyodalmat, és lélektani absurdumokba téved. Érzéke levén a drámai forma iránt, s némi technikai ügyességet sajátítván el, könnyen önti drámába a mit így kigondolt. S azok szemre-főre mutatnak is valamit, de belől üresek, s a legjobb esetben is hidegen hagyják a szívet.

A *Mágusz* egy felvonásos tragédia. *) Egy felvonásban jó tragédiát írni nehéz, majdnem lehetetlen. Bármely

*) A *mágusz*. Tragédia egy fölvonásban. Írta Csiky Gergely. Temesvár 1878.

jó tárgy megromlik így összeszorítva, mert nincs hely érdekes bonyodalom szövésére s a szenvedély fejlődésének rajzára. Más a vígjáték, a hol egy felvonásba könnyen szoríthatni egy kis komikai összeütközést, sőt vannak tárgyak, a melyek az egy felvonást úgy szólva követelik. Egy kis vígság elmulathatja az embert, de egy kis szomorúsággal nem elégszünk meg, a nagy szomorúság pedig kicsinynyé törpítve hatástalan. Midőn részvétet, félelmet, szánalmat és megnyugvást, a tragikum ez alkatrészeit, egy pár negyed óra alatt kell átérzenünk, az lesz belőle, hogy egyiket sem érezhetjük át egészen. Az életben is örömet nevetünk egy jó tréfán néhány perczig s aztán dolgunk után látunk, de ha igazán meg vagyunk hatva, s ki akarjuk sírni magunkat, arra több idő kell. Csiky nemcsak azzal gyöngítette műve tragikai hatását, hogy egy nagy tárgyat összeszorított, hanem azzal is, hogy hőse iránt nem tudott részvétet gerjeszteni.

Ki az a gittoni mágusz, a kit Simonnak neveznek. Úgy látszik titkos keresztyén, a ki csak színleg úzi szemfényvesztő mesterségét, egészen át van hatva az új hittől s azt az egész római birodalomban el akarja terjeszteni. Hogy titkolja másoktól keresztyén hitét, az érthető, de hogy nekünk nézőknek sem vallja be, az egy kissé különös. Egy határozott nagy cél, a melyet értünk, inkább fog iránta érdeket kelteni, mint a homályos beszéd, a melyből tisztán ki nem vehetni, hogy tulajdonkép minő hitért küzd, a Krisztus hitéért-e vagy maga egy új Krisztus. S mi által reméli elérni nagy célját? Azzal, hogy magához vesz egy tyrusi utcai leányt, a ki szakasztott mása Nero meghalt kedvesének, Phoebenek, s azt úgy szándékszik kiadni Nerónak, mint máguszi mesterség által halottaiból feltámasztott kedvesét, a miért őt Nero pontifex maximussá fogja emelni. Ime Simon nagy célja, a melyért fölládozza szerelmét, mert a leányt ő is szereti, bár e fölládozásból sokat levon az, hogy szerelmét nem hiszi viszonzottnak. De vajon Nero elhíheti-e, hogy Helena csakugyan a föltámasztott Phoebe? — Hiszen ha beszélni fog vele, könnyen meggyőződhetik az ellenkezőről, mert Helena semmit sem tud a múlttól. De ha Nero Phoebe helyett megelégszik egy hozzá hasonló leánnyal is, és Simont pontifex maximussá emeli, vajon el fogja-e tűrni az új vallást, s ha ő eltűri is, eltűri-e Róma? Nem lábbal tapodása ez úgy a valószínűségnek, mint a történelmi hűségnek s vajon oly híg velejű ember iránt, minő Simon, érezhetünk-e tragikai részvétet?

Bizonyára a tragikai hős vagy céljában vagy eszközeiben mindig tévedő s ellenkezésbe jó a fenálló renddel, de mind

czéljának, mind eszközének olyannak kell lenni, a melyet érthessünk, a melybe hihessünk, a mely bizonyos sikerre számíthat, annyira, hogy hasonló körülmények között talán magok a nézők is hasonlóan cselekednének. Ha minden tévedés tragikai, akkor a félkegyelmű emberek épen oly tragikai hősök, mint a Coriolanok és Brutusok. De a *Mágusz* tragikai alapjának még más baja is van. Úgy látszik, hogy Simon fölhagyna nagy czéljával, ha tudná, hogy Helena őt szereti, legalább ezt mutatja a Helena és Simon közti utolsó jelenet. A költőnek tehát úgy kellett volna rajzolnia Helenát, hogy Simon csak a kifejtésnél vegye észre szerelmét, vagy Simont úgy, hogy egy darabig legyőzi szerelmét, de az később erőt vesz rajta. De e helyett Helena már az első fölvonásban úgy beszél, hogy Simon könnyen észre vehetné hajlamát. A mily könnyen bánik el Csiky a lélektani mozzanatokkal, épen oly kevés gondja van a korrajzra. Az összes személyzet úgy beszél, mintha keresztyén volna, s midőn a mű végén Nero föllép, épen nem ismerünk a történelem Nerojára. A kegyetlen Nero itt oly kegyelmes, böles, mintha Simon már rég megtérítette volna.

Janusban, *) a mely öt felvonásos tragédia, szintén a pogányság és keresztyénség közti küzdelmet rajzolja Csiky, csak hogy itt nem a római, hanem a magyar pogánysággal foly a küzdelem. A míg a *Máguszban* a pogányok is keresztyén színezetűek, itt a pogányság túlnyomó, kivéve magát Janust, a pogányság fejét, a ki oly jámbor ember, hogy keresztyének is beillenék, ellenben a keresztyének oly jó indulattal viseltetnek pogány honfitársaik iránt, hogy nem volna nehéz őket visszatéríteni. A mű tele van pogány táltossal és jósnóvel, azonban keresztyén papnak se híre, se hamva, mintha ezek részt sem vettek volna a küzdelemben. De nemcsak ebben vét Csiky a történelmi hűség ellen. A mint I. Béla királyt rajzolja és megindítja a cselekvényt, az már a soknál is több. I. Belát, az erélyes királyt, a ki egész gondját a keresztyénség megszilárdítására fordította, úgy rajzolja, mint a ki vadászszja a pogány magyarok barátságát, meglátogatja vezéroket, Janust személyesen hívja meg az országgyűlésre, mindenkép igyekszik megnyerni őt és párthíveit a közjó érdekében, sőt meg is esküszik előtte, hogy az ősmagyar hitet soha sem fogja bántani.

Én Béla, a magyar nemzet királya,
 Királyi szóm kötöm le s esküszöm,
 Hogy téged, Janus s a tiédet

*) *Janus*. Tragédia öt fölvonásban. Írta Csiky Gergely. Temesvár 1877. Az 1876-ki Teleki-pályázaton 100 arany jutalmat nyert.

Hitedben, ős szokásaidban soha
Nem foglak háborítani, bántani;
S mindenki ellen, bárki legyen az,
Királyi kardom lesz az oltalom!

Hanem legyünk elnézők s fogadjuk el a szerző álláspontját, a mely nemcsak történelmileg valótlan, hanem lelektanilag sem valószínű. Hiszen az újabb magyar drámaírók úgy is hozzá szoktattak bennünket a történelem-ellenes történelmi drámához s ha láttunk Milont, a ki legélesebb ellentéte az író és államférfiúi Miltonnak, ha elfogadtunk a hagyományos Iskariót helyett egy egészen képzelt ifjonzot, miért ne fogadhatnánk el egy pogánybarát Béla királyt s egy keresztyén jámborságú Janust, a kik atyafiságosan kiegyezkednek. Ez alapon mi lehetne természetesebb fejlemény, mint az, hogy a két kibékült ellentétes irány mind inkább összeütközik; a viszonyok és szenvedélyek kényszerűségénél fogva, a király és Janus akaratlan is esküszegőkké válnak és végre Janus elbukik nem azért, mert megszegte esküjét, hanem mert ki nem egyenlíthető dolgokat akart összebékéltetni s a keresztyénség ellen támadva, elvégre is az ösvallást törekedett visszaállítani, a melynek nincs jövője. A vallásos és politikai összeütközéseket éleszthette volna a szenvedélyeké, a mire elég anyag van azon körülményben, hogy Janus leánya, Ara, bele szeret egy keresztyén lovagba, elszökik vele, és keresztyénné lesz.

Azonban Csiky nem a viszonyok és szenvedélyek összeütközéséből indítja meg a bonyodalmat, hanem cselszövényvel idézi azt elő, melynek a politikai és vallásos eszmék és szenvedélyek küzdelmében csak mellékesen lehet helye. Ő ezt teszi fővé s Janus tulajdonkép csak báb Rasdi jósnő és meghittje, Karvaly, kezében, a kik egy kissé durva furfanggal mindent elkövetnek, hogy megtörténjék az, a mi különben is bekövetkezhetett volna s elhitessék Janussal, hogy mindez a hitszegő Béla király műve. E cselszövek tudniillik Boleszlót éjjel titkon Arához vezetik légyottra, bár nincs szükség reá, mert Boleszló különben is látogathatja a leányt, elősegítik elszöktetését és áttérését a keresztyén hitre s midőn Janus visszahozza Arát várába, szintén ők eszközlői újabb szökésének. E mellett fölláztatják a keresztyének ellen pogány társaikat s midőn már minden készen van, nógatják Janust, hogy álljon boszút szenvedett sérelmeiért s tüzze ki az őshit, a lázadás zászlóját. De majdnem kudarcot vallanak, mert Janus egyik nőcseléde elárulja Karvalyt, elmondja, hogy kezdetől fogva ő volt biztosa Boleszlónak, ő vezette Arát a keresztyén papokhoz, ő segítette elő újabb elszökésüket is, s

hazugság mind az, a mivel Janust ámitja. Erre Janus leszúrja Karvalyt, a ki aztán a jósnő biztatására haldokolva azt hazudja, hogy az egész ármányt Béla király szötte s ő az oka minden szerencsétlenségnek. És Janus Karvalynak, a kit azelőtt egy pár perczel épen hazugságáért szúrt le, most minden újabb hazugságát elhiszi s kitűzi a lázadás zászlaját, sőt akkor sem vonja vissza azt, midőn Béla király megjelen nála, s visszahozva leányát, elmondja, hogy minden tudtán kívül történt, s a bűnösöket megbünteti. Bánkodik ugyan egy kissé, hanem aztán annál nagyobb hévvel kezdi rábeszélni a királyt, hogy térjen vissza az őshitre s álljon a pogány magyarság élére. Béla visszautasítja az ajánlatot, s kitör a polgárháború. Janus elveszti a csatát, s őt magát is megtöri most párthívei aljassága, majd leánya halála; megszállja a lelkiismeret furdalása is, nem akar tovább küzdeni s visszautasítva a király ajánlatát, a ki megkegyelmez neki, ha keresztyén hitre tér, egy törszúrással véget vet életének.

Ime Rasdi és Karvaly cselszövényéből mily nagy forradalom támadt. Nélkülök talán még ma is békén élne együtt Magyarországon keresztyén és pogány a haza üdvére. De fogadjuk el alapúl e cselszövényt is, vajon akkor is öszhangzásban van-e az Janus jellemével, s így elhíhető-e sikere? Könyvenyhívó, szenvedélyes ember-e Janus? Épen nem; mérsékelt, nyugodt, mindent megfontoló. Viseltetik-e Rasdi és Karvaly iránt némi kiváló rokonszenvvvel és bizalommal? Nem, sőt úgy látszik, hogy Béla király az, a kit különösen tisztel, s a kiben leginkább bizik. Hogy ily cselszövény kifoghasson rajta, egészen másképp kellett volna rajzolni őt. Csiky nem igen látszik érteni, hogy a jellemrajz és cselekvény mily benső kapcsolatban vannak egymással, és egymást szülve és táplálva alkotják a dráma organismusát. A legjobb cselekvény, a legerősb indokok elvesztik hatásukat, ha a jellemrajzzal ellenkezésbe jönnek. Például *Othello* egész cselekvénye megromlik, sőt nevetségessé válik, ha *Othello* jelleme nem táplálja a fejlődést. Egyébiránt Janus jellemrajza nem egyéb hideg abstractionál, s annak is hibás. Szegényes és nyomorek alak, itt-ott fölciczomázva Brutus, Bánk bán s a trónkereső Borics rongyaival. Többé-kevésbé a többi személyek is ilyenek.

Mindamelllett a műnek van méltánylandó oldala is. Ha Csiky nem tudott tragikai hőst rajzolni, legalább tragikai alapot keresett; ha jellemrajzában és cselekvényében nincs történelmi hűség, lélektani igazság, benső élet, költői elevenség, legalább a cselekvény kerek, mely folyvást halad, emelkedik és siet a kifejlés felé. Ha nyelve nem drámailag jellemző, leg-

alább nem szószaporító s épen nem hiányzik benne a külső drámaiság. Általában Csikynek sok érzéke van a drámai forma iránt s hogy e tekintetben folyvást halad, mutatja legújabb vígjátéka is.

Valóban az *Ellenállhatatlan* *) című három fölvonásos vígjátékának fő bece a tiszta drámai formában, kerek cselekvényben s a kidolgozás bizonyos széparányúságában áll. Ha a tartalom: a jellemrajz és cselekvény benső értéke, megfelelne a forma szabatosságának, az *Ellenállhatatlanban* kitűnő vígjátékot bírnánk. De a bensőt nem lehet úgy elsajátítani, mint a külsőt. A külsőt inkább a tanulmány és gyakorlat nyújtja, a bensőt inkább az élet, ha van szemünk látni a látnivalót s ha van elég erőnk azt átalakítva visszasugározni a phantasia tükrében. Csiky, a mint már megjegyeztük, keveset merít az élet tapasztalataiból, a kedély benső világából s nagyrészt csak olvasmányait dolgozza föl, inkább kombináló, mint alkotó tehetséggel. Jelen művében Moreto *Szép Diegójából* átvette a fő alakot s egy új cselekvényt gondolt hozzá, mely egységes és kerek ugyan, de majdnem oly szegény, mint nem valószínű. Leleményre nézve több mint *Janus*, jellemrajza sem oly ellenmondó, alakjai is tetszetősbek, de egyaránt érezhetni benne az élet és költészet eleveenségének hiányát. Ide járul még, hogy a mű a fensőbb, a jellemvígjáték követelésével lép föl, különösen a külső forma, és nyelv tekintetében s tulajdonkép nem is annyira bohózat, mint valóságos operetteszerű mű, a jobb operettek hegyke, de találó vonásai s derült frissége nélkül. A forma és tartalom e meghasonlása sokat árt a mű hatásának, a színészt is zavarba hozza, a közönséget is, egyik sem adhatja át magát valamely határozott hangulatnak, a mely oly könnyen szokta illusióba ringatni az embert.

A vígjáték Spanyolországban történik. A mióta Rákosi és Dóczi fölfedezték Spanyolországot, vígjátékíróink örömet vándorolnak e szép országba, a hol minden lehetetlenség megtörténhetik. Asturiában vagyunk. Diego regens és gyám férjhez akarja adni a hercegnőt, Florindát, de nem mondja meg kinek, a miből Florinda és dajkája azt következtetik, hogy maga akarja elvenni. Pedig Florinda Roland herceget szereti, a ki a mórok ellen harczol, kit szeretne értesíteni bújáról és segítségül hívni. Im a mű kiinduló pontja. Egy regens, egy gyám nem mondja meg hercegnőjének, hogy kit szánt férjéül, egy leány, ki nem tudakolja, hogy kihez akarják férj-

*) Az *Ellenállhatatlan*. Vígjáték három fölvonásban. Írta Csiky Gergely. Temesvár 1878. Az 1877-ki Karácsonyi-pályázaton 400 arany jutalmat nyert.

hez adni. Ezt bizony bajosan hiszi el valaki még Spanyolországban is. De hát miért nem mondja meg Diego a férj nevét? Azért, mert heves természetű, a ki senkit nem enged szóhoz jutni. Ez nem baj, annál többet beszélhet maga, annál inkább elmondhatja, hogy ki a választott vőlegény. S azt hogyan veszi fejébe a hercegnő, hogy gyámja akarja elvenni? Valamely félreértett czélzásából talán vagy magaviseletéből? Épen nem. Egy szóval a szerző úgy akarja, hogy Florinda aggódjék és segítségül hívja kedvesét. De kitől küldjön neki levelet? A dajka Rodrigo kóbor lovagot ajánlja, a ki komája, Gil Perez, vendéglőjében szállással s igen szegény ördög. Ez egy hiú, képzelgő ember, a ki ellenállhatatlannak tartja magát, s mert a hercegnő és dajkája a templomból jövet szemügyre veszik, azt hiszi, hogy Florinda bele szeretett. S csakugyan hívatja is. Rodrigónak igen viseltes ruhája levén, jobb után látna, de se pénz, se hitel. Azonban Dorido kóbor lovagtársa elmondja Rodrigo hercegi szerencsáját kedvesének, a vendéglős leányának, ez atyjának, a ki mindjárt harmincz aranyat kölcsönöz neki, remélvén, hogy a bérlett vendéglő a hercegnő kezéből majd tulajdonába megy.

Ez a vígjáték másik kiinduló pontja, a melyet szintoly kevésbé hihetni, mint az elsőt. Hogy az udvarból senkit sem küldhet a hercegnő kedveséhez, azt még érthetni, de hogy az egész városban ne találkoznék senki ismerős, a ki jó pénzért a levelet elvinné Roland hercegehez, ez már kevésbé hihető. Azt is bajos elhinni, hogy a hercegnő Rolanddal, a kivel oly bizalmas viszonyban áll, folyvást ne levelezzen. De különben is épen nincs okuk titkolni szerelmöket a gyám előtt. Csiky épen a kiinduló pontokat hanyagolja el, pedig ha ezek valószínűek s illusiót tudnak kelteni, a bonyodalom folyamában sokkal könnyebben elhiszünk még olyat is, a mi kevésbé indokolt. S a műnek erre nagy szüksége lett volna, mert minden lépten-nyomon találni benne valami bajosan hihetőt. De folytassuk a cselekvényt. Rodrigo megjelen a hercegnőnél s ennek szíves szavait szerelmi vallomásra magyarázza, míg ez az övéit csak lovagi hódolatnak veszi. Azonban a hercegnő elfeledte az elküldendő levelet megírni s elsiet, hogy azt megírja. Rodrigo meghökken a levélre, de megnyugtatta magát, s mint a hercegnő kegyenceze jobbra balra kegyeket osztogat. Itt megint azt kérdehetjük: hogyan feledheti el a hercegnő a levél megírását, midőn épen annak átadására hívatja Rodrigót s vajon általában szükséges-e, hogy Rodrigót magához hívassa, hisz a levelet a dajka is átadhatná.

Az egész bonyodalom oly kevésbé van jól előkészítve,

mint szöve, de a komikai hős jellemvonása egész a harmadik felvonásig következetes. Itt az is megromlik. Ugyanis a gyám vallatni kezdi a hercegnőt s csak oly föltétel alatt ad hitelt szavának, hogy nem szereti Rodrigót, ha azt szemébe mondja s távozást parancsol neki. Rodrigót fölhívadják, s a gyám a mellékszobából hallgatja ki beszélgetéseket. A hercegnő fenhargon elmondja, a mit gyámja parancsolt, de titokban meg-súgja Rodrigónak, hogy még találkozni óhajt vele a levél át-adása végett. Mindez még jobban megerősíti Rodrigót abban, hogy ő a hercegnő választottja s cselhez folyamodik. Színleg mérget vesz be a leselkedő gyám előtt, haldoklást tettet, papot kíván s halála előtt még egyszer látni óhajtja a hercegnőt és Dorido barátját. Mind megjelennek s a hercegnő egyszers-mind elhozza az elküldendő levelet is. Ekkor Rodrigo fölugrik, a hercegnőt megragadja, a pap elébe áll vele és eskünni akar. Azt hiszi, hogy a szerelmes hercegnő bele egyezik ez improvizált esküvébe. De a hercegnő vonakodik, a pap zajt üt, mire a gyám berohan, kiragadja Rodrigo kezéből a levelet, a mely mindent fölvilágosít. A gyámnak tudniillik esze ágában sem volt gyámleánya kezére vágyni, sőt épen kedveséhez, Rolandhoz akarja férjhez adni, a kiért már hírnököt küldött s a ki mű a végén meg is érkezik. A hercegnő férjhez megy, Rodrigo pedig tovább álmodozik ellenállhatatlanságáról.

Csiky a Moreto ellenállhatatlanjából nemcsak a férfihiúság vonásait vette át, hanem azt is, hogy csellel vágja ki magát a hinárból. De Moreto hőse csak abban hóbortos, a mi hiúságával van kapcsolatban, egyébben elég józan eszű s ezért cselfogásában van valószínűség. A Csiky ellenállhatatlanja mindenben bárgyú s arra számít, hogy az udvari pap csak úgy rövid úton megesketi őt az uralkodó hercegnővel. Ez még a legközönségesb bohózatban sem volna helyén. Nem ártott volna, ha Csiky Moretót a bonyodalom szövésében is követi, akkor vigiátéka gazdagabbá válik s az egész cselekvény nyer valószínűségben és drámaiságban egyaránt. Moreto hő-sének felsülése egy szerelmes párt segít céljához, itt a Rodrigóé semmit sem eszközöl; ott cselszövény sodorja bonyodalomba a hiú képzelgőt, a melyet aztán ő saját cselszövényeivel is élénkít, itt mindent csak oly félreértés szül, a melyben kevés a valószínűség; ott a hőst mindenki hóbortosnak tartja, itt mindenki komolyan veszi, a mi még valótlanabb színüvé teszi az egész vigiátékot.

De Csiky nem bohózatához hajló vigiátékot akart írni, mint Moreto, hanem fensőbb, sőt úgy nevezett jellemvigiátékot. Azért egyszerűsögre törekedett stilben, cselekvényben

egyaránt. Igaz, a jellemvígjáték kevesebb cselekvénnyel is beéri, mint az övé; például Molière *Misanthropjában* sokkal kevesebb a cselekvény. De a cselekvény egyszerűségét pótolja a jellemzés gazdagsága, a szív és emberi viszonyok hű rajza. Hol van ebből valami az *Ellenállhatatlanban*? Csikyn betelt Horatius szava: *Amphora coepit institui, urceus exit*. Fensőbb vígjátékba kezdett s igen is alsó lett belőle.

GYULAI PÁL.

EGY ÚJ MAGYAR ISMERETTÁR. *)

Azt szokták mondani, hogy a modern ember nem lehet el újság nélkül. *Conversations-Lexicon* nélkül sem, — ha nem is ez a neve. A jelenkor emberét annyi dolog érdekli, oly sokszor kénytelen valódi ismerete körén kívül fekvő dolgokról tudomást venni, annyira rá nem ér mindenről beható, alapos tanulmányokat tenni, a mit felületesen mégis ismernie, tudnia kell — hogy el nem lehet oly munka nélkül, mely a modern ismereteket összefoglalja és a világ minden figyelemre méltó nagyobb-kisebb dolga körül tájékoztat. E nézet helyességét bizonyítják a tények: új meg új hasonló irányú *ismerettárak* jelennek meg minden nyugati nyelven, — s ezek évről évre új kiadást nyernek, terjedelmesebbek, tartalmasabbak lehetnek, — és mind nagyobb közönséget hódítanak.

Nekünk is van ily „szellemi omnibusz”unk — talán három-négy is. De a legújabb is rég elavúlt, és nem kapható már, s ha kapható volna is, nem kellene senkinek, mert nagyon elmaradt a kortól, pedig az *ismerettár* főjellemzője és egyszersmind főfeladata, hogy a *jelenkori* ismeretek tára legyen, hogy teljesen a kor színvonalán álljon. Rég éreztük mindnyájan az ilyen munka szükségességét, — mert tudjuk mindnyájan, hogy az idegen szellemet épen az ilyen, a legnagyobb olvasó közönségnek szánt külföldi művek terjesztik — a folyóiratok s újságok mellett — legnagyobb mértékben, legszélesebb körökben. Hozzá is fogtunk a nagy munkához — valóságos német észjárással, alapossággal és methodussal: összehívtunk egy legió embert, tanakodtunk, disputáltunk, elhatároztuk, hogy ily munkát talán létre sem hozhatni, — midőn egyszerre csak meglepnek Rautmann Frigyes és Somogyi Ede, két elég szerény név, amaz mint kiadó, ez mint szerkesztő, egy *Magyar*

*) *Magyar Lexicon*. Szerkeszti Somogyi Ede. Budapest, 1878. Első kötet. (1—10. füzet.) Ára egy-egy füzetnek 30 kr.

Lexiconnal, mely a nagy problémát megoldani próbálja és — szó a mi szó — meg is oldja. Az első füzet nagy meglepetést szült, — sokan azt hitték, nem is lesz a vállalatnak több füzetje, — mert hát nincs magyar publikum. A *Magyar Lexicon* már azért is igen örvendetes jelenség, mert kézzelfogható ténynek bizonyította, hogy *van igen jelentékeny magyar közön-ség*, csak tessék neki adni, a mire szüksége van, és méltóztat-sék öt egy kissé föl is keresni és föl is rázni, — mert kétség-telen, hogy *van*, de az is kétségtelen, hogy borzasztó *kényelmes és aluszékony*.

A *Magyar Lexicon* tehát igen örvendetes jelenség, melyet, ha nem is volna oly fényesen kiállítva, ha nem is adnák oly olesó áron, és ha nem felelne is meg annyira föladatának, mint azt az eddigi füzetekről állíthatni, — melyet, mondom, akkor is a legnagyobb örömmel kellene üdvözlőnünk, mert kiszorítja a külföldi műveket, melyek az idegen szellemnek örökké eleven forrásai, és mert fölkarolja az összes *magyar* ügyet és világot, melyről a külföld még mindig csak igen keveset tud s melyről azért mi magunk is, kik a külföldtől nyer-jük ismereteinket, műveltségünket, szintén vajmi keveset tudunk. Merem állítani, hogy nincs nemzet a világon, mely önmagát, jelenét és múltját, oly kevésbé ismerné, mint a ma-gyar. Ez pedig nemcsak szégyen, hanem nagy baj is, sok tévedésnek és kárnak a forrása.

Tehát még egyszer — őszintén örülünk e vállalat létre-jöttének és anyag sikerének, de legyen jövőre — jobb, pontosabb, magyarosabb. Mert az eddigi füzetek hiányokban elég gazdagok, melyeket — bár mennyire legyünk is tekintettel a kezdet nehézségeire — nem szabad elhallgatnunk, ha a vállalatnak használni, jó szolgálatot tenni akarunk, — a mi pedig ez ismertető sorok egyedüli célja.

A vállalat főhiánya, mely összes gyöngéinek alapja és forrása: hogy *túlságosan német nyomokon indul*, vagy — nevezük meg a gyereket való nevén — hogy *legnagyobb rész-t német könyvek fordítását, kivonatát adja*. Ez megbosszúlja magát az anyag megválasztásánál, a dolgok megmagyarázá-sánál, a közlött ítéleteknél, a stílusban és magyarságban elkö-vetett számos hibában.

Az *anyag megválasztása néha nem igen szerencsés* — bár e pontra nézve nem nagy kár, ha kellenél többet kapunk, — természetesen nem a szükséges és nélkülözhetetlen holmi rovására. *Abel H. Fr. O.* német történetírót, *Amsberg Tiva-dart*, a braunschweigi vasútak építőjét, *Assiq János* német költőt szívesen nélkülöztük volna, mert ezek oly kis emberek,

hogy épen csak a németeket magokat érdeklik. Alig ide való az a számos *idegen szó* is, mely német ismerettárban természetesen nélkülözhetetlen, mert a németben az idegen szók roppant szerepet játszanak, de magyar lexiconban alig vannak helyökön.

De nemcsak az anyag megválasztása ellen lehet néha kifogás, hanem különösen a *feldolgozás arányossága* ellen is. *Archytas* cikk pl. hosszabb mint *Aeschylus* és *Aeschines* együtt véve, — talán azért, mert az elsőről oly keveset tudunk? *Aesthetica* három és egy fél ($3\frac{1}{2}$) *sorra* (nem lapra!) terjed, — de *Argonauták* két és egy fél hasáb és még *Asklepios* is egy egész hasáb! — Különben megjegyzendő, hogy a vállalat az első füzetben sokkal kisebb körre volt tervezve; minden további füzetben mind szélesb alapot foglal el, míg végre a 9. és 10. füzetben alig üt el, terjedelem tekintetében, a Brockhaus-féle *Conversations-Lexicon*tól. Attól tartok, hogy a közönség kitartása nem tart lépést a kiadó és szerkesztő lelkesedésével.

A *Lexicon értelmezései sokszor fölötte gyarlók, néha teljesen helytelenek vagy érthetetlenek*, legtöbbször azért, mert szószertinti fordítások németből. Egy pár példa. *Ariák* „eredetileg azon név, melyet a nagy indogermán nyelvcsaládnak összes tagjai magokra alkalmaztak“. (Meglátszik rajta, hogy szóról szóra van a németből fordítva!) „Az indogermánok megoszlása után egy nyugati törzsre (törzsre?), mely ismét görögökre stb. oszlott és egy keleti törzsre, mely az iránokból és az ariákból (!) állott, e név mint népelnevezés (!) keleten megtartatott s az újabb (!) összehasonlító nyelvtudomány által elfogadtatott ezeknek (?) megkülönböztetése végett a keleti (!) indogermánoktól. Az ariák két nagy törzsre (már megint!) oszlanak, ezek az iránok, melyek azon területet töltik be (németül!), mely aráni (e. h. iráni!) fensíkság név alatt ismeretes, és az indok, kik Indiában laknak“. Hogy boldoguljon ebből a nagy közönség? — *Abstrakt* tudományok tiszta (?) tudományok, ellentétben az alkalmazottakkal, pl. a menyiségtanival“!! — „*Abstraktio*, a gondolkodás (?) művelete, mely abból áll, hogy eltekintünk a különöstől és kiválasztjuk a pusztán egvedit“!! Hiszen ez valóságos fából vaskarika vagy még ennél is rosszabb! — „*Absurd*, nevetséges, bohó (?) ; valakit ad absurdum vezetni a. m. neki állításának (?) *nevetséges voltát* bebizonyítani.“ Ez határozottan nem igaz, mert absurd az, a mi ész-ellenes s mint ilyen lehetetlen, azért ad absurdum vezetni a. m. vkit meggyőzni valaminek képtelenségéről. — „*Alcyone*, a plejádok legfényesebb csillaga; Mädlernek központi napja.“ Nagyon szép, csak megérthetné, a ki a csillagászatban

nem szakember. — *Alfieri*, ki „az újabb olasz költők közül a legnevezetesebb, majdnem kizárólag a drámát művelte, s történeti tárgyainak kiválasztása által nemesítőleg akart nemzetének politikai jellemére'hatni.“ A tárgyak kiválasztása által? Dehogy! — *Asper spiritus*, „a hehezet (hát ez magyarázat?) a görög szók kezdő magánhangzóján“ (rajta? és csak a magánhangzón?). „*Aspera ad astra*, a vadon (?) át a csillagokhoz, azaz akadályok visznek (?) a magas célhoz“. A magyarázat rossz, a latin kifejezésnél pedig hiányzik az előljáró (per). — „*Aspirata*, voltakép hehezettel ellátott betűk“. Dehogy betűk, — hangok azok; ez egészen más. És tovább: „Ezen aspirátáknál (kh, th, ph) a tenuis után hehezet hallható, *körülbelül mint a magyar ihlet szóban*“. Nagyon tanulságos. — „*Árnyék*, a természettanban valamely téren a világosságnak csekélyebb vagy nagyobb hiányát jelenti. . . . *Árny és világosság* képezik a rajzolás lelkét, míg a körrajz a testet képviseli“. Lelketlen definitiók ezek.

Mivel az értelmezések helytelensége sokszor a rossz stílusban gyökerezik, mely ismét a német alap következménye, hadd álljon itt egy pár példa a *Lexicon stilaris* gyarlóságának jellemzésére. Ez a munka leggyöngébb oldala; itt hanyagság, magyartalanság, pongyolaság vetekednek egymással. E tekintetben erélyes, határozott javítás kell, különben hasznavehetetlen az egész nagy reményű mű. „*Anadyomene*, a fölmerülő, *Venusnak* elnevezése, miután (?) a tengerből származott“. ² — *Aspasia* „meg akarta magát menteni azon bilincsektől, melyek azon időben a tisztességes nők életét szűk korlátok közé szorították. . . . Perikles kibírta, hogy egy köztársaságnak polgára s királya legyen egyszersmind (!) s kit, a mint más férfiakat szónoklatra tanított, állandó szerelemmel fűzött magához. A komikusok (?) az olympi (!) *Zeus Haerének* (O! o!) nevezték“!! Így csak algymnasista ír, ha németből fordít, de sem magyarul nem tud, sem nem is sejti hogy miről szól a forrás, melyet leferdít. De halljuk tovább *Aspasia* történetét. „Az ő műve volt az athéniek háborúja a számosziakkal, sőt a pajzán, de azért történetileg hü *Aristophanes Aspasiát* azzal is rádolja, hogy a peloponesi (mindig egy *n*-nel és német alakjában!) háborút *Aspasia néhány leányának elrablása* okozta. Kétségtelen hogy az egyik úgy mint a másik (micsoda?) a vígjátékíró képzetének (?) szüleménye (hát már nem „történetileg hü“?). *Tukidides* nem mondja (?) nevét, habár a peloponesi (!) háború indokait a legkisebb mellékes körülményekkel együtt elbeszéli.“ Ennek se füle se farka. — *Arnim* „a demokraczia mellett nyilatkozott, mely neki . . . ártott . . . *Arnim ellen* nem

sokára rá (!) *okmányosikkasztás és különösen azon rád emeltetett ellene, hogy*“ stb — *Arnoldról*: „E tan nagy tetszésre talált, azonban miatta a papok által üldözöttet és II. Innocenz (talán Inceze?) pápa esküvel hallgatásra kényszerítve, 1139-ben Olaszországból száműzte őt“. Ékes egy periodus! — „*Aspern*, alsó-ausztriai falu Béccsel átellenben a Duna balpartján, ennek egy keskeny ágánál, *míg ellenben Essling falu mintegy 1200 lépés (!) távolságban van a falutól. Mindkét falu mintegy félórai távolságban van egymástól*“. Nem bűnös hanyagság ez? — (*Asok.*) „Csupán abban egyeznek meg, hogy az *asok mellett asinák (! !)* is voltak. Azt akarja mondani, hogy a férfi asok mellett nő asok is voltak“. „*Azonban az asok is azok voltak, mint a görög istenek*“. — „Hogy Egiptom papi osztálya tetemes astronomiai ismeretekkel bírt, igen valószínű és ez (e valószínűség?) megint évszázadokon át tartó tanulmányozásokat(?) föltételez (tétélez föl?), mely (micsoda?) nálók legfőképen a csillagok keltére és nyugtára vonatkozott . . . „Kordova egyetemét a vallásgyűlölet (!) virágában(?) is keresztény (sic!) hallgatók látogatták és a hol fontos kérdések eldöntéséről volt szó, a keresztyén (sic!) tudósokat a mozaismus és az izlam követőivel közös munkára és tanácskozásra egyesülve találjuk. (Mily stilaris vergődés!). Az előző középkor (melyik az?) hihetlen (!) tudatlansága a régiek középszerű történeti (!) ismeretének engedte át a helyet . . . Mindenek előtt a legmegfoghatlanabbat (!) vetette el (Kopernik), az egész mindenségnek 24 óra alatti megfordulását (o!) a föld körül azon állítása által (Mily szörend!), hogy a föld maga körül forog; erre a napot helyezte nyugvó testként a központba, mely körül a különféle bolygók, tehát a föld is, excentrikai (!) körökben forognak. . . Brahe a megfigyelési tudomány (mily tudomány?) reformatora, valamint Kopernik a világrendszeré.“ Megolajozta a gépet? . . . Első fölfedezése, mely *valódi értéke szerint* csak későbbben méltányoltatott *érdeme szerint*“ . . . Foucault (e. h. Foucault) *oly nagy tükörcsőveket kísérlett szerkezteni, melyeknek tükrei üvegből lévén, vegyiuton (egy szó!) megezüstötetnek s e műszerek nagy jövőnek néznek eléje*“. A „Magyar Lexicon“ alig néz nagy jövőnek élbe, ha ez így tovább megy.

Egyes *germanizmusoktól* is csak úgy hemzseg minden füzet, — szólásformákban, ragokban, összetételekben. Csak egy pár példa: abnorm (s minden melléknév e németes alakban); peloponesi háború, conjectural astronomia, misztikai szeparatizmus, Tiber folyó, szemipelagian püspök, Innocenz pápa, zeneszerzési hajlam, hallei latin főiskola (lateinische

Hauptschule, azaz: gymnasium); Garibaldi „kísérlete, a római területbe rontani“ (e függő infinitivus minden lapon kísért); Aigen, az „Aignerhegy tövén“ (e h. az aigeni hegy tövében); város a „Hellesponton“; Pelida e h. Pelides; Asse „halálózási éve“; Abraham a S. Clara *augusztin* szerzetes e h. Ágoston rendi; a svajcziak „szabadsági szelleme“; a római praefekt; Abbegg „büntörvénytudó“ stb. Hozzá a rengeteg passivum, a sok idegen szó, a megfoghatatlan szórend, — valóban nehéz a kritikusknak elnézőnek lennie!

Ez általános és főhiányok mellett *kisebb hibák vagy hiányok* csekélyebb jelentőségűek. Legnagyobb baj, és ez a főntebb jellemzett irány kifolyása, hogy a *magyar dolgokra nem reflektál eléggé*. Sem Aesopus, Aeschylus, Aeschines, sem Alfieri alatt nincsen megemlítve, le vannak-e munkáik s melyek magyarra fordítva. Apolloniussnál fölemlítendő lett volna, hogy egy fontos kézírata a nemzeti muzeum könyvtárában van, St. Alexiusnál, hogy magyarul kidolgozott legendája legrégebb nyelvemlékeink egyike. Aba Samunál nincs megemlítve Szabó Károly jeles akadémiai előadása, Amu Darjánál Heinrich Alajos alapos tanulmánya, Assziriánál Ribáry Ferencz tájékoztató ismertetése, az alagjánál Aigner Lajos jutalmazott pályaműve — természetesen, mert ezekről a német munkák nem tudnak. Az astronomia cikkben hazánkról, a budai csillagdáról, szó sincs, csak Haynald van megemlítve, — még Konkolyt sem nevezi meg! Ide tartozik az is, hogy pl. az asklepiadesi versre csak latin példát hoz föl, nem egyszerűen magyarul is, stb. stb.

Elszórt egyes *tévedéseket* is hozhatnánk föl nagy számmal. *Adrastus* tiz évvel utóbb a Thébé alatt (szerzőnknel mindig *Theba!*) „megölt hősök (epigónok) fiaival“ kezd egy „második vállalatot“, — pedig nem az elesett hősök voltak az epigónok, hanem épen a fiaik. *Aspasia* nem *Agsiochos*, hanem *Ariochos* leánya, és nem Myrétben született, hanem Miletosban. Az *Aetna* nem *Catalana*, hanem *Catania* mellett van, *Jeruzsalem* neve nem *Alia*, hanem *Aelia Capitolina*. *Abraham* a *S. Clara* életét nem *Krajam*, hanem *Karajan* írta meg; stb. — A cikkek tartalma sokszor igen *hiányos*; nem egyszer a legfontosabb részletek maradnak el. Így pl. *Abel* német történésznél fölemlíti a *Lexicon* az író életviszonyait, hol tanult, mily állásai voltak, s hozzá teszi, hogy írt történeti munkákat, de egyetlen egyet sem említ föl, — pedig csakis ezek bírnak értékkel, épen úgy *Agricoláról*: „operákat és egyházi zenedarabokat írt“; vagy *Ahlquistnál*, ki „feladataúl tüzte ki, hogy a finn nyelvcsalád tanulmányozását tudományosan megalá-

pítsa“, — üres frázis és egyetlenegy munka! Aegidi „számos politikai, államtudományi s történeti művet írt“. Ebből ugyan jól nem lakik senki. És így számos esetben. Agamemnonnál nincsen szó Schliemann ásatásairól Mycenaeben. Abraham a S. Cláránál, ki maga egy egész könyvtárt írt össze, nemcsak hogy egyetlen munkát sem említ, de azt sem mondja róla, hogy egyáltalában írt valamit, stb. stb. Abszolonnál s másoknál elmaradt haláluk éve. Áron Gáborról (?) csak annyit mond: „az 1848-diki szabadságharczban lett híressé“, stb. stb. *Itéletei* is sokszor furcsák, rendszeren általános nagyhangzású frázisok, igen ritkán jellemzők, sokszor túlzottak és ferdek. Így pl. Alxinger „a klasszikai kor (?) jobb költői és a szellemi szabadság előharczosai közé tartozik“, a mi nem igaz. Főműve nem Doblin, hanem Doolin. Anzengruber „számos színművét (de csak egyet nevez meg) költői fölfogás, lélektani helyes indokolás, mély érzelem és magvas nyelv jellemzi“, a mi némileg helyes, de áll Shakespeareről vagy Schillerről is. Arolas költeményei „ragyogó képzeletükkel, eredetiségükkel és történeti hűségükkel tűnnek ki“. Furesa combinatio. „Felülmúlhatlanok fordításai is“. Somogyi úr ezt egészen bizonyosan tudja? — Egy párszor a „helyes“ kiejtésre is tanítja az olvasót, de kevés a köszönet ez utasításai-ban. Így pl. „abonnement, ejtsd: abonn'máng“, „suspendu, ejtsd: szüszpángdű“, „à deux mains, ejtsd: á dő méng“, „à dessein, ejtsd: á desszeng“ stb. stb. Erre csak azt mondhatom, t. olvasó, hogy ne „ejtsd“, mint a Lexicon akarja, mert ez olyanra tanít, a mit maga sem tud.

De legyen elég a kifogásból, bár gyűjteményem még elég tekintélyes. A munka — daczára e hiányoknak és tévedéseknek — mégis igen örvendetes jelenség, és még örvendetesebb volna, ha további füzetei, melyek most már biztos nagy közönséghez fordulnak, alaposabbak, kifogástalanabbak volnának. A *Magyar Lexicon* szép, izléses kiállítását érintettem már. Minden füzethez egy-egy (többnyire színezett) melléklet van csatolva, melyek mind gyönyörűen vannak rajzolva és festve. Ezek is igen emelik a vállalatot, melyet újra melegen ajánlunk a közönségnek és — saját szerkesztőjének figyelmébe.

HEINRICH G.

